
INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

SLOVENCİ IN LETO 1941

Znanstveni posvet

ŠESTDESET LET
OD ZAČETKA
DRUGE SVETOVNE VOJNE
NA SLOVENSKEM

Ljubljana, 11. - 12. april 2001

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
949.172"18/19" (05)
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (glavni urednik), dr. Jasna Fischer (odgovorna urednica),
dr. Damijan Guštin (pomočnik glavnega urednika), dr. Boris Mlakar,
dr. Jože Pirjevec, dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman

Redakcija zaključena 30. 10. 2001

Uredili:

dr. Zdenko Čepič, dr. Damijan Guštin, dr. Jurij Perovšek

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektorica: Marjetka Kastelic

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Andrej Turk - angleščina

Bibliografska obdelava: Nataša Kandus

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (glavni urednik) zdenko.ceplic@guest.arnes.si

Založila:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Ministrstva za šolstvo, znanost
in šport Republike Slovenije ter Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Računalniški prelom:

MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Grafika - M s.p.

Cena: 4000 SIT

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract

Kazalo

Predgovor uredništva	7
----------------------------	---

RAZPRAVE - ARTICLES

Uvodna beseda predsednika Zveze zgodovinskih društev Slovenije	11
Dušan Nečak, Evropa in svet pred izbruhom druge svetovne vojne	13
<i>Europe and the World before the Outbreak of the Second World War</i>	
UDK 329(4)"1918/1941"	
Janko Prunk, Duhovno politični položaj liberalnih in katoliških političnih sil pred drugo svetovno vojno.....	21
<i>The Spiritual and Political Situation of the Liberal and Catholic Political Forces before the Second World War</i>	
UDK 329.11/.12(497.4)"193"	
Peter Vodopivec, Moč in nemoč ideje in politike ljudske fronte	31
<i>Strength and Impotence in the Idea and Policy of the People's Front</i>	
UDK 329.71(4)"1935/1941"	
Anka Vidovič-Miklavčič, Idejnopolitični značaj SLS od leta 1935 do začetka vojne leta 1941	43
<i>The Ideo-Political Character of the Slovene People's Party from 1935 to the Beginning of the Second World War in 1941 in Slovenia</i>	
UDK 329.11(497.4)SLS"1935/1941"	
Jerca Vodusek Starič, Liberalni patriotizem in intransigenca leta 1941	59
<i>Liberal Patriotism and Communist Intransigence in 1941</i>	
UDK 329.12(497.4)"1941"	
Bojan Godeša, Odnos SLS do vprašanja rešitve državnopravnega položaja Slovenije po napadu sil osi na Jugoslavijo	77
<i>The Stance of the Slovene People's Party on the Status of Slovenia after the Attack of the Axis Powers on Yugoslavia</i>	
UDK 329.11(497.4)SLS "1941/1945"	
Tone Ferenc, Okupacijski sistemi v Evropi in Sloveniji 1941	105
<i>Systems of Occupation in Europe and Slovenia in 1941</i>	
UDK 341.324(497.4)"1941/1945"	
Boris Mlakar, Upor ali kolaboracija - resnična dilema?	113
<i>Resistance or Collaboration - a True Dilemma?</i>	
UDK 323.25(497.4)"1941"	
Damijan Guštin, Vprašanja oboroženega odpora 1941	123
<i>The Question of Armed Resistance in 1941</i>	
UDK 355.426(497.4)"1941"	

 RAZPRAVLJANJA - DISCUSSIONS

Pozdravno pismo predsednika Zveze združenj borcev in udeležencev NOB Slovenije znanstvenemu posvetu <i>Šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem</i> , Tamara Griesser-Pečar, Dušan Nečak, Bojan Godeša, Dušan Biber, Milica Kacin Wohinz, Tino Mamić, Janez Globočnik, Bojan Godeša, Igor Torkar, Daniel Malenšek, Janez Zdešar, Tone Ferenc, Daniel Malenšek, Janko Prunk, Daniel Malenšek, Božo Repe, Boris Mlakar, Bruno Hartman, Boris Mlakar, Tone Ferenc	143
---	-----

 RAZPRAVE - ARTICLES

Vida Deželak-Barič, Vloga in značaj Osvobodilne fronte slovenskega naroda	157
<i>The Role and the Character of the Slovene Liberation Front of Slovenian Nation</i> UDK 329(497.4)"1941/1945"	
Zdenko Čepič, Revolucijsko v letu 1941	169
<i>Revolutionalism in 1941</i> UDK 323.272(497.4)"1941"	
Marjan Žnidarič, Vpliv okupacije na življenje Slovencev leta 1941	191
<i>The Influence of the Occupation the Life of Slovenes in 1941</i> UDK 940.533.6(497.4)	
France M. Dolinar, Slovenska škofa in okupacija	201
<i>The Slovene Bishops and the Occupation</i> UDK 262(497.4)"1941/1945"	
Aleš Gabrič, Odziv slovenskih kulturnikov na okupacijo leta 1941	211
<i>The Response of Slovene Cultural Workers to the Occupation in 1941</i> UDK 930.85(497.4)"1941/1945"	
Nevenka Troha, Položaj Slovencev v zamejstvu ob začetku druge svetovne vojne v Jugoslaviji	225
<i>The Situation of the Slovenes in the Neighbouring Countries at the Beginning of the Second World War</i>	
UDK (450.3=163.3)+(436=163.3)+(439=163.3)"1939"	
Božo Repe, Odnos med Slovenci in nemško manjšino v Sloveniji v dinamiki okupacijskega leta 1941	237
<i>The Relationship between the Slovenes and the German Minority in Slovenia in the Dynamics of the Year of Occupation 1941</i> UDK 323.15(497.4=112.2)"1941"	
Marjan Drnovšek, Slovenski izseljenci v Evropi ob izbruhu druge svetovne vojne	243
<i>Slovene Emigrants in Europe at the Outbreak of the Second World War</i> UDK 325.252(4=163.3)"1939"	

Darko Friš, Ameriški Slovenci in leto 1941	267
<i>American Slovenes and 1941</i>	
UDK 325.2(79=163.6)	

RAZPRAVLJANJA - DISCUSSIONS

Tamara Griesser-Pečar, Zdenko Čepič, Jerca Vodušek Starič, Dušan Biber, Janko Prunk, Tamara Griesser-Pečar, Justin Stanovnik, Milan Pahor, Nevenka Troha, Auguštín Malle, Janko Prunk, Zdenko Čepič, Janko Prunk, Jerca Vodušek Starič, Zdenko Čepič, Dušan Biber, Janko Prunk, Zdravko Troha, Jurij Perovšek: Zaključna beseda	281
--	-----

Uredniška navodila avtorjem¹

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejšje zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. **Izvleček** mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena **uporabljena literatura in arhivski fond**.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja; naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat nevesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), števiko fascikla (škatle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko dobijo avtorji na uredništvu.

¹ Periodična publikacija mora redno (v vsakem zvezku) objavljati navodila avtorjem, v katerih uredništvo avtorjem definira svojo uredniško politiko ter jim predstavi svoja vsebinska in tehnična navodila, katerih se morajo pri pripravi prispevka držati. Navodila avtorjem v znanstveni reviji *Prispevki za novejšo zgodovino* temeljijo na *Navodilih za oblikovanje znanstvenih in strokovnih periodičnih publikacij, ki jih sofinancira Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije* (glej v spletni strani MŠZŠ na internetu: <http://www.mzt./mzt/dok/nav-oblik-publ.html>).

Predgovor uredništva

Zveza zgodovinskih društev Slovenije je ob šestdesetletnici začetka druge svetovne vojne na ozemlju Slovenije, ko so takratne sosednje države napadle jugoslovansko državo, organizirala in priredila znanstveni posvet z naslovom *Šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem*. Posvet je potekal 11. in 12. aprila v Ljubljani pod pokroviteljstvom predsednika Republike Slovenije Milana Kučana. Pripravil ga je organizacijski odbor v sestavi: predsednik dr. Jurij Perovšek, predsednik ZZDS, podpredsednik dr. Stane Granda, podpredsednik ZZDS, in člani, predstavniki znanstvenih in strokovnih ustanov s področja zgodovinopisja (dr. Jasna Fischer, Inštitut za novejšo zgodovino, dr. Dušan Nečak, oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, dr. Darko Friš, oddelek za zgodovino Pedagoške fakultete Univerze v Mariboru, dr. Marijan Drnovšek, ZRC SAZU - Inštitut za slovensko izseljenstvo, Metka Gombač, Arhiv Republike Slovenije, dr. Avguštin Malle, Slovenski znanstveni inštitut, Celovec, in Milan Pahor, Narodna in študijska knjižnica, Trst). Na znanstvenem posvetu je bilo predstavljenih 17 referatov.

Referate in razpravljanje o njih objavljamo po dogovoru z organizatorjem posveta v znanstveni reviji *Prispevki za novejšo zgodovino*. Objavljeni so vsi prebrani referati oziroma razprave, dodan je še pregledni znanstveni članek o položaj Slovencev v zamejstvu ob začetku druge svetovne vojne v Jugoslaviji. V razpravi na posvetu se je namreč pokazalo, da je ta tema za poznavanje in razumevanje dogajanja za celoten slovenski narod v letu 1941 pomembna, a je bila pri pripravi posveta prezrta. Glede na potek znanstvenega posveta je nekoliko spremenjen vrstni red referatov. Razpravo, ki je sledila prebranim referatom, objavljamo v celoti. Vsi razpravljalci, bilo jih je 21, nekateri so razpravljali večkrat, so svoje razprave avtorizirali, pri čemer so, dodali manjkajoče podatke, ki jih v razpravi na posvetu niso povsem točno navedli (naslove knjig, osebna imena, navedbe), in popravili jezikovne napake in tako smiselno zaokrožili izrečeno. Vsebine svojih razprav niso spreminjali. Uredništvo je opravilo lekturo. Razprava je potekala na osnovi povedanega v referatih na posvetovanju oziroma napisanega v povzetkih referatov, ki so jih prejeli vsi udeleženci znanstvenega posveta (povzetki so bili omejeni na 45 vrstic), zato so se v nekaterih razpravah misli zapisane v objavljenih znanstvenih člankih referentov na posvetu, v zborniku ponovile. Razprava je objavljena v dveh delih, za vsak dan posveta posebej. Objavljena je tudi razprava, ki jo je razpravljalec oddal pisno ter kot del razprave pozdravno pismo predsednika Zveze združenj borcev in udeležencev NOB Slovenije, ki se je edini odzval prošnji organizacijskega odbora, naslovljeni na strokovna in stanovska društva ter civilnodružbene organizacije, da lahko udeležencem znanstvenega posveta povedo svoje pozdrave in mnenja.

Za vsa v zborniku objavljena besedila velja načelo, da za njihovo vsebino in točnost navedb odgovarjajo avtorji.

Uredništvo *Prispevkov za novejšo zgodovino* se za sodelovanje zahvaljuje vsem avtorjem znanstvenih člankov, objavljenih v zborniku, in razpravljalcem na posvetu, ker so v veliki meri upoštevali prošnje uredništva glede rokov za oddajo

besedil. Prav tako se jim zahvaljuje za izvedbo posvetovanja organizacijski odbor, ki posebno zahvalo namenja še tajnici ZZDS Barbari Šatej, Majdi in Franciju Čudnu ter demonstratorokama na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani Mojci Kovačič in Ireni Ribič, ker brez njihove predane pomoči posveta ne bi bilo mogoče izpeljati.

Zahvala velja tudi Muzeju novejše zgodovine Slovenije, iz zbirke katerega objavljamo večino fotografij. Te prikazujejo dogajanje v letu 1941, kar še dopolnjuje podobo življenja v tem letu. Objavljene fotografije se ne navezujejo na tematiko člankov, za katerimi so objavljene. Izbrane so zaradi svoje dokumentarne vrednosti in pričevalnosti o dogajanju v letu 1941. Večina jih še ni bila objavljenih ali pa niso bile objavljene pogosto.

Želja organizatorjev znanstvenega posveta kot tudi uredništva Prispevkov za novejšo zgodovino, ki je zbornik s posveta sklenilo izdati je, da bi z objavljenimi referati, pa tudi razpravljanjem o njih odstrli še del zastora, ki zakriva dogajanja v letu 1941 pri nas in povečali védenje o tem za Slovence prelomnem letu. Verjamemo, da smo s pričujočo objavo to dosegli.

Glavni urednik
dr. Zdenko Čepič

Fototeka Muzeja novejše zgodovine Slovenije, foto Miran Pavlin

Slika z mejnega bloka med Kraljevino Italijo in nemškim 'rajhom' na mostu čez Savo pri Črnučah 20. 5. 1941 simbolizira položaj, v katerem so se znašli Slovenci leta 1941, ko je druga svetovna vojna zajela tudi ozemlje Slovenije. Bili so razdeljeni med Nemčijo, Italijo in Madžsko, ki so v kratki vojni aprila 1941 slovensko ozemlje okupirali in si ga razdelili. Države okupantke so med zasedenimi ozemlji vzpostavile meje. Fotografija ponazarja tedanji položaj razkosanega slovenskega naroda: na eni strani nasmejani italijanski karabinjer, na drugi mrki nemški graničar. Med njima stoji, s pogledom stran od fotografskega objektiva, policist v jugoslovanski uniformi.

Deutscher
Zollgrenzschutz

Fotografi - kronisti leta 1941 v Ljubljani

Fotografija ima veliko dokumentarno vrednost, kar nedvomno velja tudi za fotografije iz obdobja 2. svetovne vojne pri nas. Ohranjenih jih je preko 100 tisoč; največ jih hrani fototeka Muzeja novejšje zgodovine Slovenije. Med 2. svetovno vojno se je pri nas po sedaj znanih podatkih ukvarjalo s fotografijo okoli 160 fotografov. Med temi imata pomembno mesto dva, ki sta bila prava fotokronista Ljubljane in njenega 'vsakdana' v vojnem času: Miran Pavlin in dr. Jakob Prešeren. Pri njunem delu gre za pravo reportersko fotografijo, za zavestno iskanje dogodkov in 'objektov', ki sta jih ujela v fotografski objektiv in jih ohranila kot prvovrsten vir zgodovine. To velja še posebej za fotografije dogajanj v letu 1941 v Ljubljani.

Miran PAVLIN, inženir kemije, se je rodil 21. septembra 1920 v Ljubljani, kjer se je tudi šolal in leta 1939 maturiral, leta 1944 pa diplomiral iz kemije. Med okupacijo 1941-1944 je bil honorarni sodelavec časopisa Jutro, za katerega je dokumentiral življenje in dogodke med italijansko in pozneje nemško okupacijo Ljubljane in okolice. Leta 1944 je bil prisilno mobiliziran v organizacijo TODT, konec vojne je dočkal v osvobojeni Gorici. Živi v Torinu. Štejemo ga za najpomembnejšega urbanega fotokronista okupirane Ljubljane in njene okolice. Med vojno je napravil okoli 2000 posnetkov. Zanimivi so njegovi posnetki prihoda italijanske vojske aprila 1941 v Ljubljano, parade različnih vojaških formacij, fašistične parole po zidovih, odstranjevanje slovenskih napisov... Na fotografski način je 'ujel' tudi nastanek prvih oblik odpora; po zidovih so se že julija 1941 pojavile črke "V" (Victory), pozneje pa tudi kratice Osvobodilne fronte. Pavlin je to zavestno 'ilegalno' beležil predvsem v zgodnjih jutranjih urah in pozno popoldan, ko je bila svetloba za fotografiranje komaj zadostna. V letih 1941-1944 je fotografiral tudi številne kulturne in športne dejavnosti ter življenje med italijansko okupacijo; po kapitulaciji Italije pa je fotografiral domobrance in sodelovanje cerkvenih oblasti z okupatorjem.

Dr. Jakob PREŠEREN, pravnik, planinski pisatelj, se je rodil 9. julija 1888 v Begunjah na Gorenjskem. Umril je leta 1975 na Jesenicah. Študiral je pravo na Dunaju, kjer je doktoriral. Od leta 1936 do upokojitve leta 1945 je bil sodnik apelacijskega sodišča v Ljubljani. Med 2. svetovno vojno je v svoj fotoaparatus ujel pomembne dogodke okupirane Ljubljane in je poleg Pavlina najpomembnejši fotografski kronist okupirane Ljubljane in okolice. Naredil je čez 400 dokumentarnih črno-belih posnetkov, pa tudi barvne; ob okupaciji Ljubljane aprila 1941 je posnel 13 unikatnih barvnih leica diapozitivov, panoramske posnetke Ljubljane in barvni posnetek grobov talcev na ljubljanskih Žalah 25. avgusta 1942. Fotografiral je tudi grobove talcev v Dragi pri Begunjah, kar kaže na Prešernov pogum pri dokumentiranju krajev smrti. Fotografiral je tudi prihod partizanov v Ljubljano; dokumentarni so njegovi posnetki osvobodene Ljubljane maja leta 1945, okrašene z napisi, zastavicami, fotografijami.

Dejan Vončina, Muzej novejše zgodovine Slovenije

Uvodna beseda predsednika Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Spoštovani pokrovitelj znanstvenega posveta
Šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem -
predsednik Republike Slovenije gospod Milan Kučan,
spoštovane dame in gospodje, kolegice in kolegi,

v posebno čast mi je, da lahko v imenu Zveze zgodovinskih društev Slovenije in organizacijskega odbora našega znanstvenega posveta pozdravim tako številen zbor slovenskih zgodovinarjev in predsednika republike, ki je med nami. Danes smo se zbrali točno šestdeset let zatem, ko je italijanska okupatorska vojska zasedla slovensko glavno mesto - Ljubljano. Istega dne je nemški okupator zasedel še Celje, Novo mesto in Brežice. Napadalska okupatorska vojaška sila si je takrat podredila večino dotedanje jugoslovanske Slovenije. S tem je bila glavnina slovenskega naroda v najbolj neposredni obliki zajeta v nov - vojni čas. Poudarimo pa naj, da so se Primorski Slovenci ter Slovenci v nekdanji Republiki Avstriji z dejstvom vojne soočili kot državljani Kraljevine Italije oziroma nemškega Tretjega rajha še pred njunim napadom na Kraljevino Jugoslavijo aprila 1941. Obe državi napadalki sta namreč vojno spočeli že leto oziroma leto in pol pred tem.

Z zasedbo Ljubljane in matičnega narodnostnega ozemlja oziroma dotedanje Dravske banovine, 11. aprila 1941, je nova vélika vojna postala vseslovensko dejstvo. Slovenski narod je bil postavljen v nov eksistencialni položaj, v temeljno narodnoemancipacijsko, vojaško in idejnopolitično zgodovinsko preizkušnjo, ki je nastopila z etnocidno okupacijo in z njo povezanim razkosanjem slovenskega ozemlja. Leto 1941 in druga svetovna vojna tako predstavljata za zgodovinarje in narodov zgodovinski spomin eno od ključnih zarez v novejši slovenski zgodovini. Slovencem in večini človeštva sta označila sredino 20. stoletja, mnogim še njegovo drugo polovico, njune posledice pa lahko občutimo še danes. Zato bomo o letu 1941 spregovorili na tem posvetu.

Dovolite pa mi, da ob tej priložnosti na kratko spomnim še na predhodne posvete, na katerih so slovenski zgodovinarji obravnavali politične, idejne, vojaške, socialne in gospodarske vidike časa druge svetovne vojne na Slovenskem. Aprila leta 1966 so v Ljubljani pripravili znanstveno posvetovanje ob 25-letnici Osvobodilne fronte slovenskega naroda, njeni štirideseti obletnici pa so posvetili znanstveno posvetovanje novembra 1981. Konec svetovne vojne na Slovenskem oziroma leto 1945 so obravnavali na znanstvenem posvetovanju decembra 1975 prav tako v Ljubljani. Sodelovali so na četrti okrogli mizi jugoslovanskih in britanskih zgodovinarjev, ki je bila o koncu druge svetovne vojne v Jugoslaviji pripravljena decembra 1985 na Brdu pri Kranju. O letu 1945 in njegovih neposrednih idejnih, političnih, socialnogospodarskih in vojaških posledicah, ki so zaznamovale slovenski povojni čas, so v Ljubljani spregovorili še na mednarodnem znanstvenem po-

svetu septembra 1995. Različni vidiki vojnega časa na Slovenskem v letih 1941-1945 pa so bili osvetljeni še na znanstvenem posvetu Slovenski upor 1941, ki je bil leta 1991 v Ljubljani.

Letošnji znanstveni posvet smo pripravili v želji, da dosedanjim obravnavam druge svetovne vojne na Slovenskem dodamo znanstvena spoznanja, ki so o tej vojni in konkretno o času, zgoščenem v letu 1941, v slovenskem zgodovinopisju dozorela v zadnjih desetih letih njegovega stopnjevanega razvoja. Znanstveni posvet *Šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem* temelji v raziskovalnem delu referentov, ki delujejo v ključnih ustanovah, v katerih je osredotočeno raziskovanje novejših slovenske zgodovine in s tem tudi zgodovine druge svetovne vojne. Posvet ima polno strokovno podporo. Ob Zvezi zgodovinskih društev Slovenije so njegovi soorganizatorji Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru, Znanstveno raziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Arhiv Republike Slovenije, Slovenski znanstveni inštitut iz Celovca ter Narodna in študijska knjižnica iz Trsta. Za podporo, ki so jo s tem dali posvetu, se jim iskreno zahvaljujem. Enako se zahvaljujem tudi referentom, da so sprejeli povabilo k sodelovanju na posvetu.

S to zahvalo odvarjam znanstveni posvet *Šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem* in vse njegove udeležence še enkrat toplo pozdravljam.

Ljubljana, 11. april 2001

dr. Jurij Perovšek

1.02
Prejeto 25. 9. 2001

UDK 329(4)"1918/1941"

Dušan Nečak*

Evropa in svet pred izbruhom druge svetovne vojne

IZVLEČEK

Prispevek pregledno prikazuje temeljne procese in dogajanja v t.i. "tridesetih letih" svetovne zgodovine. Temeljna značilnost tridesetih let svetovne zgodovine je vzpon fašistične in nacistične ideologije ter družbene ureditve na eni strani in organiziranje odpora zoper njuno prevlado, na drugi strani. Na eni strani je ves čas med obema vojnama minul v znamenju katastrofičnega dogajanja: fašizem, nacizem, stalinizem, španska državljanska vojna, razpad Čehoslovaške in Avstrije, velika gospodarska kriza in njene posledice pa diktature, ki sta jih inspirirala ter navduševala fašizem in nacizem, je bil hkrati to čas stabilne demokracije.

Ključne besede: nacizem, fašizem, stalinizem, gospodarska kriza, ljudska fronta

ABSTRACT

EUROPE AND THE WORLD BEFORE THE OUTBREAK OF THE SECOND WORLD WAR

The paper presents the main events and processes in the world during the 'Thirties'. The main characteristic of the 1930s was the ascent of the Fascist and Nazi ideologies and social systems, on the one hand, and the organisation of resistance to them, on the other. Although the period between the two world wars was marked by catastrophic events, such as Stalinism, Fascism, Nazism and the dictatorships inspired by them, the Spanish civil war, the collapse of Austria and Czechoslovakia, as well as the Great Depression and its consequences, this was also the time of stable democracies, which together with the Soviet 'people's democracy' provided a basis for the subsequent anti-Fascist coalition.

Key words: Nazism, Fascism, Stalinism, Great Depression, People's Front

* Dr., redni profesor, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, e-mail: Dusan.Necak@guest.arnes.si

V zgodovinopisju nemalokrat najdemo trditev, da je prva svetovna vojna pravzaprav le uvod v drugo svetovno vojno. Če bi tej trditvi v celoti sledili, bi morali tudi reči, da so politične in socialne razmere ob začetku prve svetovne vojne pogojevale te razmere ob začetku druge svetovne vojne. Pa vendarle ni tako enostavno.

Res pa je, da se zgodovinarju ponuja celotno obdobje med vojnama kot nekakšna simetrično razvijajoča se in pričakovano, logično dopolnjujoča se celota. Pri grobi periodizaciji zato jemljemo teh kratkih dvajset let za eno enoto, če pa se lotevamo natančnejše analize takratnega dogajanja, ne moremo mimo periodizacije, ki čas med prvo in drugo svetovno vojno deli vsaj na tri obdobja. Na čas od leta 1918/1919 do 1923/24, nadalje na čas do leta 1931/32 in na zadnja leta pred izbruhom druge svetovne vojne 1. septembra 1939. Prvo obdobje označujejo revolucionarna vrenja v Evropi, ki so nastala kot posledica naveličanosti nad vojno, izrazito slabega socialno-ekonomskega položaja ljudi v evropskih državah, prizadetih zaradi prve svetovne vojne in kot odmev ruske oktobrske revolucije. Za drugo obdobje je značilna vsaj navidezna stabilizacija mednarodnega političnega prostora, ki ga označuje zadovoljstvo evropske meščanske politike nad dejstvom, da se revolucionarna vizija ruskih boljševikov ni razširila po Evropi, fašizem pa je ostal več ali manj omejen na Italijo. Le tako imenovana "velike gospodarska kriza" oziroma njene posledice prekinjajo to navidezno politično zatišje. Celotno tretje obdobje pa je pravzaprav obdobje priprav na neizbežen drugi svetovni spopad, v katerem je prišlo do merjenja moči nacifašističnega tabora s preostalim svetom. Nesporno je namreč dejstvo, da je temeljna značilnost tridesetih let svetovne zgodovine vzpon fašistične in nacistične ideologije ter družbene ureditve na njuni osnovi na eni strani in organiziranje odpora zoper njuno prevlado na drugi strani. To je čas, kot ga imenuje Eric Hobsbawm boja "proti skupnemu sovražniku".¹ Čas boja za demokracijo, zoper "fašizem, ki je politična mobilizacija zaostalih sektorjev družbe, mobilizacija nezadovoljstva z modernizacijo, racionalizacijo in družbeno emancipacijo", kot je že leta 1935 dejal Ernst Bloch.²

Z drugimi besedami, ta čas je zaznamoval vzpon Hitlerjeve Nemčije in Mussolinijeve Italije, proti čemur sta se skupaj borili tako ZDA kot SZ, ki sta v možnosti prevlade njune ideologije videli večjo nevarnost kot druga v drugi. Prav ima že omenjeni Eric Hobsbawm, ko pravi: "Razlogi, zakaj sta to storili, segajo onstran običajnih mednarodnih odnosov ali politike moči, in ravno zato je povezava držav in gibanj, ki so se borila in naposled zmagala v drugi svetovni vojni, tako pomembna. K zvezi proti Nemčiji je v danem primeru pripomoglo dejstvo, da to ni bila katera si že bodi nacionalna država, ki je upravičeno čutila nezadovoljstvo nad svojim položajem, ampak država, katere politiko in ambicije je narokovala njena ideologija."³

Čeprav se zdi, da je ves čas med vojnama minil v času katastrofičnega dogajanja: fašizem, nacizem, stalinizem, španska državljanska vojna, uničenje Češko-slovaške, anšlus Avstrije, velika gospodarska kriza in njene posledice pa diktature, ki sta jih inspirirala ter navduševala fašizem in nacizem: na Poljskem 1926 (Pilsudski), v Jugoslaviji 1929 (kralj Aleksander Karađorđević), Avstriji 1933

1 Eric Hobsbawm: Čas skrajnosti: svetovna zgodovina 1914-1991. Ljubljana 2000, str. 135.

2 Svetovna zgodovina. Ljubljana 1979, str. 565.

3 Hobsbawm, n.d., str. 136.

(kancler Dollfuss), Grčiji 1936 (Metaxas), Romuniji 1930/ 1937 (kralj Karl II.) ...⁴ pa vendarle ne bi smeli pozabiti, da so v tem času v mnogih evropskih deželah temu nasproti stale stabilne demokracije. Na Švedskem, Norveškem, Nizozemskem, v Belgiji, Švici, Veliki Britaniji, Franciji... Te so bile v povezavi s t.i. "ljudsko demokracijo" temelj zmagi v drugi svetovni vojni, čeprav prav v poznih tridesetih letih označuje francosko in britansko politiko do italijanske, japonske in nemške agresivnosti omahljivost, neodločnost in previdnost, sovjetsko pa približevanje nacistični Nemčiji. V nasprotju z šibkostjo njune politike do nacizma in fašizma pa smo v teh državah priče močnemu kulturnemu razcvetu, posebej na literarnem področju. Spomnimo se le nekaterih imen, ki so zaznamovala ta čas. V Franciji je bil najmarkantnejši literarni ustvarjalec zagotovo Marcel Proust, tu sta še pisatelja Jules Romain in George Duhamel, pa pesnik in filozof Paul Valéry, surrealist Jean Cocteau, François Mauriac, ki je v svojih romanih obdeloval moralne in religiozne teme ter mlajši avtorji, kot sta bila eksistencialist Jean - Paul Sartre in Albert Camus, ki je v romanih načenal fenomen absurda. V Veliki Britaniji sodijo v čas med vojnama med najpopularnejša literarna imena pisatelji H.G. Wells, Arnold Bennet, John Galsworthy, Somerset Maugham, E. M. Forster, Virginia Woolf in Katherine Mansfield. Veliko tvarine za razpravo so dajala dela Jamesa Joyce, D. H. Lawrencea in nekaj kasneje Georga Orwella. Najvplivnejši dramatik tega časa je bil Georg Bernard Shaw, najbolj poznan pesnik pa T. S. Eliot. Morda najbolje prodajane knjige pa sta pisala Agatha Christie in Winston Churchill.⁵

Toda ta razcvet in njegovi ustvarjalci niso kaj prida ovirali politike, ki je svet vodila v brezno svetovnega vojaškega spopada. Soglašam s Petrom Vodopivcem, ki je o vlogi in položaju izobražencev tega časa med drugim zapisal: "V takšnih razmerah je ostalo v Evropi pred drugo svetovno vojno malo prostora za individualno svobodo in resnično duhovno neodvisnost. Udobnemu zavetju vse pojasnjujočih ideoloških obrazcev in šarmu močnih voditeljev se niso mogli upreti tudi številni intelektualci in George Orwell je videl v pisateljih in pesnikih, ki so se nekritično prepustili politiki in udarnim ideološkim geslom, sploh eno velikih nesreč svojega časa. Dvomljivci in ideološki heretiki, ki so poskušali stvarnost ujeti v resnično kritično ogledalo, so bili tako le slabo odmevna manjšina, množično podporo in simpatije pa so uživali pristaši in zagovorniki bipolarne, manihejske slike sveta, ki so svoje družbeno, politično in človeško okolje videli in doživljali le v dveh barvah in dveh razsežnostih: v svetli in temni, v levi in desni..."⁶

Realnost in skorajšnjost vojnega spopada je na pragu tridesetih let napovedovala velika gospodarska kriza in nato njene posledice, ki jih je bilo najbolj čutiti v zgodnjih tridesetih letih. Ustvarila je namreč socialne in politične pogoje za rast nemškega nacizma, ki se je napajal iz "krivične" versajske ureditve Evrope in "diktata" versajske mirovne pogodbe z Nemčijo. Krizo je Evropa uvozila iz ZDA. Po desetletju ameriške "splendid isolation" pod republikanskimi predsedniki Warrenom Hardingom (1920-1923), Calvinom Coolidgeom (1923-1929) in Herbertom C. Hooverjem (1929-1933) ter desetletju blagostanja in velike industrijske rasti so ZDA padle v brezno gospodarske recesije. V dvajsetih letih so ZDA dosegle do tedaj neviden gospodarski "boom". Leta 1929 so imele

⁴ Več o tem Metod Mikuž: Svet med vojnama. Ljubljana 1966.

⁵ Več o tem Nathan Schur: Kurze Geschichte des 20. Jahrhunderts. Bastei. Lübbe, 1994, str. 105.

⁶ Peter Vodopivec: Trideseta leta.V: Glasnik Slovenske maticе, 1995, št. 1-2, str. 8.

ZDA že tretjinski delež v svetovni proizvodnji. Toliko kot Nemčija, Velika Britanija in Sovjetska zveza skupaj. Francija je imela ta čas pet odstotkovni delež v svetovni proizvodnji, Japonska pa le štiri odstotkovni delež. V desetletju med 1919 in 1929 se je ameriška industrijska rast zvišala za vrtoglavih 43 odstotkov in več kot polovica Američanov je živela v mestih.⁷ Vzporedno z materialnim blagostanjem je tudi v ZDA zacvetelo kulturno ustvarjanje. Tu so romanopisci kot Ernest Hemingway, F. Scott Fitzgerald, Sinclair Lewis, Theodor Dreiser, Thomas Wolfe in John Dos Passos, pa ustvarjalci odrskih del Eugene O'Neill in Thornton Wilder. Razvila se je nova glasbeno-odrška zvrst, muzikal, z glasbo Georga Gershwina, Irvinga Berlina, Jeroma Kerna, Rogersa in Hammersteina ter Cola Porterja. ZDA so torej tudi kulturno dozorevale in do Evrope tudi v tem pogledu niso bile več inferiorne.⁸

Zato ni čudno, da je pomenil "črni četrtek" 24. 10. 1929 za ameriško družbo hud udarec. Ne samo materialni, tudi psihološki. Enačili so ga s koncem sveta. Še posebej zato, ker še danes ni docela jasno, kaj konkretno je povzročilo padec delnic na newyorški borzi v enem mesecu za skoraj polovico in povzročilo zrušitev trga. Bojda je preveč neučakanih špekulantov naenkrat nakupilo preveč delnic in so, ko se je njihova cena razpolovila, izgubili vse. Toda po prepričanju nekaterih raziskovalcev tega fenomena, kot je J. K. Galbraith, je bil še slabši dan v tem zadnjem oktobrskem tednu leta 1929, naslednji torek 29. oktobra. Ta dan naj bi bil, po njegovem mnenju, "najbolj uničujoč dan v zgodovini trga delnic".⁹ V ZDA se je podrl svet. Pomembno pa se zdi poudariti, da je bilo s koncem tega sveta konec tudi liberalne gospodarske politike, takšne brez vmešavanja države v gospodarstvo. Država se je začela vmešavati v gospodarstvo šele z "New Dealom", ki ga je uvedel Franklin D. Roosevelt in z njim rešil ameriško gospodarstvo ter tik pred vojno uspel ustvariti v ZDA take gospodarske pogoje, da so zmogle nositi najtežje breme v drugi svetovni vojni.

Na ruševinah ameriškega sveta je Hitler začel graditi svoj svet. Ekonomsko-socialna stiska, ki jo je povzročila velika gospodarska kriza, je namreč omogočila, da je Hitler leta 1933 prišel na oblast. O tem kako in zakaj je Hitler prišel na oblast, je bilo že veliko napisanega. Ni jih tudi malo, ki zatrjujejo, da skoraj vse. Še vedno pa obstaja ne docela pojasnjeno vprašanje: "Kako je mogoče, da se je kaj takega pripetilo?", oziroma, kot se je vprašal judovski zgodovinar Nathan Schur: "Kako je lahko visoko civiliziran narod tega norca postavil za "Reichskanzlerja in Führerja?"¹⁰ Poenostavljeno bi lahko odgovorili, da je Hitler, čeprav je njegova politika vodila naravnost v vojaški spopad, pomenil za Nemce po vsej Evropi upanje, garancijo za povrnitev ugleda in položaja Nemčije v Evropi ter za izboljšanje socialno-ekonomskega položaja širokih slojev prebivalstva. Sprejel ga ni samo vrh finančnega in industrijskega kapitala, temveč tudi obubožani srednji sloj in ga z volitvami, povsem legitimno postavil na oblast. Svojo notranjo in zunanjo politiko je naslonil na rasizem, antisemitizem in antikomunizem, na apriorne, izključujoče se kategorije, ki jih je glede na politične potrebe stopnjeval in ki so našle plodna tla tudi drugod v Evropi in po svetu, ne samo v Nemčiji in Italiji.

⁷ DTV-Atlas zur Weltgeschichte, Band 2, 1993, str. 422-423 in Schur, n.d., str. 106-111.

⁸ Schur, n.d., str. 108.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Schur, n.d., str. 131.

S pragmatičnim povezovanjem notranje- in zunanjepolitičnih potez je poskušal uresničiti predvolilne obljube in temeljne postulate svoje ideologije pri uresničevanju svojega največjega cilja - pri ustvarjanju "novega reda", v katerem bo več prostora za Nemce, ne bo pa ga za Jude, druge manjvredne rase s Slovenci vred, pa tudi ne za drugače misleče. Naj osvežim spomin in naštejemo nekaj najpomembnejših takšnih potez, da bi dokazal svojo trditev.

Nekaj notranjepolitičnih:

- požig Rajhstaga 27. 2. 1933 je izrabil za obračun s komunisti in za uvedbo diktature;
- marca 1933 postavi prvo koncentracijsko taborišče v Dachavu za drugače misleče;
- 30. junija 1934 je v "noči dolgih nožev" obračunal s strankarsko SA opozicijo pod vodstvom Ernsta Röhma, ki je med drugim zahteval tudi uresničitev druge, socialne faze, "nacistične revolucije";
- po smrti predsednika Hindenburga 2. 8. 1934 je poosebil vse najvišje funkcije v državi - rajhskancler, rajhspresident in vrhovni poveljnik vojske;
- z "nürnberškimi zakoni" 15. 9. 1935 je nemškimi Judom odvzel državljanstvo;
- v "kristalni noči" 9./10. 11. 1938 je organiziral pogrom nad Judi, uničil sinagoge in izropal njihova domovanja;
- brezposelnost se je hitro zmanjševala in namesto gospodarske negotovosti iz časov Weimarske republike so prišli časi zagotovljenih plač in izboljšanja življenjskega standarda.

Nekaj zunanjepolitičnih:

- 19. 10. 1933 Nemčija izstopi iz sistema kolektive varnosti, t.j. Društva narodov;
- 25. 7. 1934 (ne)načrtno sodeluje pri poskusu nacističnega puča v Avstriji in umoru kanclerja Dollfussa;
- leta 1935 Nemčija razveljavi mirovne pogodbe in spet stopi na prizorišče kot pomembna vojaška in pomorska sila. Istega leta (1. 3.) s plebiscitom dobi Posarje;
- 7. 3. 1936 Nemčija vkoraka v demilitarizirano Porenje;
- v letih 1936-1939 je vmešana v špansko državljansko vojno;
- 25. 10. 1936 oblikovanje osi Rim - Berlin;
- 25. 11. 1936 podpis Protikominternskega pakta med Nemčijo in Japonsko;
- 12. 3. 1938 "Anšlus" Avstrije;
- 29. 9. 1938 podpis Münchenskega sporazuma, s katerim so razkosali Češko-slovaško;
- 22. 5. 1939 podpis "Jeklenega pakta" med Nemčijo in Italijo;
- 23. 8. 1939 podpis nemško-sovjetskega pakta o nenapadanju oziroma Pakt Molotov - Ribbentrop.

Nacističnemu iskanju "prostora pod soncem" se je bilo treba nujno upreti. Posebej po tem, ko so se v drugi polovici tridesetih let nacisti zbratili z Mussolinijevo fašistično Italijo in konservativno, tradicionalistično Japonsko in podprli njune zavojevalske težnje. In seveda potem, ko so vsaj navidezno prijateljsko sodelovali tudi s SZ. Poti do tega cilja so bile različne. V sovjetski politiki najmanj do srede tridesetih let prevladuje aksiom, da je največji sovražnik boljševizma socialna demokracija, medtem ko pri zahodnih evropskih silah, posebej v Veliki

Britaniji v istem času prevladuje prepričanje, da je treba vse podrediti boju zoper boljševizem. Politika torej, ki jo moremo strniti v citat: "...najboljša rešitev bi bila nemško-sovjetska vojna, ki bi oslabila in morda uničila oba nasprotnika, ne bi pa bilo tudi slabo, če bi oslABLJENA Nemčija porazila boljševizem."¹¹ V zgodovino pisju najdemo v zvezi s tako politiko zahodnih sil celo daljnosežnejše sklepe, ki vsaj posredno nastavljajo zrcalo tudi Sovjetski zvezi. Ni nujno, da se z njimi v celoti strinjamo, do njih moramo biti celo kritični, a jih moramo upoštevati: "Že sama nepripravljenost zahodnih vlad, da bi se spustile v učinkovita pogajanja z rdečo državo, celo v letih 1938-39, ko nihče več ni zanikal nujnosti zavezništva proti Hitlerju, je vse preveč očitna. Dejansko je strah, da bi bil sam prepuščen soočenju s Hitlerjem, navsezadnje nagnil Stalina, ki je bil od leta 1934 neomahljiv zagovornik zavezništva proti Hitlerju, k podpisu pakta Molotov - Ribbentrop avgusta 1939, s katerim je upal, da bo zadržal ZSSR zunaj vojne, medtem ko se bodo Nemčija in zahodne sile medsebojno oslabile, seveda v prid njegove države..."¹² Računi na obeh straneh so se pokazali kot napačni. Prav nepravočasno oblikovanje skupne fronte zoper Hitlerja je omogočilo tako rekoč neoviran vzpon nacistične Nemčije med letoma 1933 in 1939. Med prepoznavanjem sil Osi kot glavne nevarnosti in dejanjem, ki bi se temu postavilo po robu, je zijal širok prepad.

Do teh dejanj je vodila angleška pot prek načrtnega popuščanja Hitlerjevi Nemčiji, imenovana tudi "realpolitik". Potem ko je v dvajsetih letih poskušala uresničiti "politiko prilagajanja/apassment politics" in Nemčijo znova integrirati v Evropo, da bi jo odvrnila od revizionizma, ji je s pogodbo v Lousannu leta 1932 dokončno črtala plačilo reparacij. Na ta način je Nemčijo postavila ob bok vsem drugim evropskim državam in "pozabila" na dolgove in izkušnje iz prve svetovne vojne. Po prihodu Hitlerja na oblast se taka politika Velike Britanije do Nemčije ni spremenila. Nasprotno, posebej politika angleškega predsednika vlade Nevilla Chamberlaina po letu 1937 je pomenila vrhunec popuščanja Nemčiji. Temeljila je na ozemeljskih koncesijah v Evropi na račun nekoga drugega. Na ta način se je angleški premier nadejal zadovoljiti Hitlerja in ohraniti mir, kot se je prepričano izrazil po prihodu iz Münchna jeseni 1938.

Francija se je kljub globoki gospodarski krizi, v kateri se je znašla na začetku tridesetih let, in ki ji je prinesla tudi politično nestabilnost, odločila za aktivnejši odpor proti fašistični teoriji in praksi. Seveda tudi zato, ker je bila notranje ogrožena od lastnih profašističnih političnih grupacij. Najpomembnejšo vlogo v tem boju so imeli francoski socialisti, pa tudi komunisti, še po prihodu iz posvetovanj v Moskvi, junija 1934. Ti so namreč sprejeli predlog socialistov, da je treba združiti vse demokratične politične sile v obrambi parlamentarizma in demokracije. Začasno so komunisti "pozabili" na sovražnika št. 1 socialiste in se usmerili proti fašizmu. Ko je še v francoski radikalni strani prevladala levica in se odločila za sodelovanje s socialisti in komunisti, je bila odprta pot k oblikovanju politične združbe, ki je v tem času edina dajala realno upanje za učinkovitost boja zoper fašizem - ljudske fronte, januarja 1936. Ta nova politika Kominterne, ki jo poznamo kot "strategijo koncentričnih krogov", je predvidevala najprej združitev sil delavskega razreda v "združeno fronto", ta naj bi bila temelj širšemu volilnemu povezovanju z drugimi nefašističnimi političnimi opcijami (liberalno, katoliško,

¹¹ Hobsbawm, n.d., str. 143.

¹² Prav tam.

demokratično) v "ljudsko fronto", ki naj bi prerasla v najširšo "narodno fronto". Toda zaradi notranjih razprtij je Blumova ljudsko-frontovska vlada spomladi 1938 razpadla, ne da bi se uspela postaviti na stran republikancev v španski državljanski vojni. Desnica med koalicijskimi radikali je bila premočno na strani Franca. Do začetka vojne so v Franciji vladale same desno radikalne vlade, ki so povsem sledile britanski, Chamberlainovi politiki do Nemčije. Še posebej pod politiki, kot sta bila Daladier in Laval.

Da je ljudsko - frontovsko združevanje lahko učinkovito sredstvo za zaježitev prodora nacizma in fašizma, nista spoznali le Kominterni na svojem 7. kongresu 1935, ko je julija in avgusta izdelala program ljudske fronte, in posledično Moskva, z dovoljenjem evropskim komunistom, da lahko zamenjajo glavnega nasprotnika, temveč se je to pokazalo tudi v evropski politični praksi. Ne samo v Franciji, čeprav s šibko večino, je namreč ljudskofrontovska koalicija februarja 1936 zmagala na volitvah tudi v Španiji. Tu pa se je pokazalo, da je lahko politično uspešna do te mere, da jo je z demokratično pridobljene oblasti mogoče spraviti le z oboroženo, mednarodno podprto akcijo, ki je v zgodovini dobila ime španska državljanska vojna. V tej krvavi "generalki" za drugo svetovno vojno sta se dokončno oblikovala dva tabora, ki sta se spopadla v tej vojni - antifašistični in fašistični. Španska državljanska vojna je tako postala simbol globalnega spopada v tridesetih letih 20. stoletja.

V antifašističnem taboru je bila tudi Sovjetska zveza. Zapisal sem že, da ta zaradi komunizma in še posebej stalinizma v njegovi najbolj kruti fazi, zaznamovani z množičnimi političnimi, skonstruiranimi procesi, (fizičnimi) čistkami (1936-1939) in gulagi, ni bila deležna zaupanja meščanskih demokracij. Ko je politiko doslednega nasprotovanja nacistični Nemčiji zamenjala za politiko sporazumevanja s Hitlerjevim režimom, katere vrhunec je bil pakt z Nemčijo in tajna delitev Poljske, se je prepad med zahodom in SZ še poglobil. Podpis tega pakta ni deloval samo kot šok na mnoge komuniste, temveč ga je zahod dojel tudi kot trden dokaz njene neverodostojnosti. Prepada do izbruha vojne ni bilo mogoče premostiti.

V razmerah teh skrajno različnih političnih interesov antifašističnega tabora, potem ko svoje vloge zaščitnice miru ni opravilo Društvo narodov, iz katerega so države poljubno vstopale in izstopale (Japonska, Nemčija, SZ, Italija), njegove sankcije pa so bile neučinkovite, saj ni rešilo ni niti enega od perečih svetovnih problemov, in potem ko ZDA niso pravzaprav z ničimer aktivno posegle v boj proti razširjanju fašizma in nacizma v Evropi, SZ pa se je tako rekoč sama izključila, je bil Hitlerju potreben za začetek vojaškega spopada za prevlado na svetu le izgovor. Odigrana praska na meji s Poljsko je bil prvi Hitlerjev izgovor.

Dušan Nećak

EUROPE AND THE WORLD BEFORE THE OUTBREAK OF THE SECOND WORLD WAR

S u m m a r y

The time between the two World Wars can be divided in at least three periods: the time between 1918/1919 and 1923/1924, the time until 1931/1932, and the final years before the outbreak of the Second World War on 1 September 1939. It is an indisputable fact, that the 1930s were most characterised by the ascent of the Fascist and Nazi ideologies and social systems, on the one hand, and the organisation of resistance to them, on the other. Eric Hobsbawm called this the time of struggle 'against the common enemy' of the bourgeois-democratic world and the Communist-Stalinist world. It was a time of struggle for democracy, against Fascism "which is a political mobilisation of the reactionary social sectors, the mobilisation of people's dissatisfaction with modernisation, rationalisation and social emancipation" (Ernst Bloch, 1935).

Although it seems that the time between the two World Wars was entirely stigmatised by catastrophic events, such as Fascism, Nazism, Stalinism, the Spanish civil war, the collapse of Austria and Czechoslovakia, the Great Depression and its consequences, as well as a series of dictatorships inspired by Fascism and Nazism - Pilsudski in Poland (1926), King Alexander Karadjordjević in Yugoslavia (1929), Dollfuss in Austria (1933), Metaxas in Greece and King Karol II in Romania (1936) - one should not forget that these were countered by stable European democracies. These were, in alliance with the so-called 'people's democracy' of the Soviet Union, the basis for victory in the Second World War.

This time was also marked by the effects and consequences of the Depression. This began in October 1929, on 'Black Thursday', which was not only "the most destructive day in the history of stock markets" (J. K. Galbraith), but also the day of the burial of the policy of economic liberalism. At the time when the world came tumbling down in the USA, Hitler started to 'build a new world' in Germany. Hitler's coming to power and the evolution of Nazism were one of the central issues in that period. Here, the question by a Jewish historian Nathan Schur: "How could a so highly civilised nation appoint this madman Reichskanzler and Führer?" remains unanswered. This was in connection with the English and French 'appeasement policy'.

Another characteristic of this time was the policy of forming the 'popular front' coalition against Nazism and Fascism which led to the signing of a non-attacking pact between the Soviet Union and Nazi Germany in August 1939. The issues of the Spanish civil war and the US policy, which never actively intervened in the struggle against Fascism and Nazism in Europe, also belong to this time.

The Soviet Union freely abandoned this process in its final stage. It had never really enjoyed the trust of other bourgeois democracies anyway, because of its communism and especially Stalinism in its cruellest period (1936-1939), with massive, constructed political trials, purges, gulags and the exportation of revolution. In Europe, all this created a political situation which allowed Hitler to begin his military quest for the domination in the world. All he needed was a pretext, for which he used Poland.

1.02
Prejeto 25. 9. 2001

UDK 329.11/.12(497.4)"193"

Janko Prunk*

Duhovno politični položaj liberalnih in katoliških političnih sil pred drugo svetovno vojno

IZVLEČEK

Avtor analizira položaj liberalnih in zmerno konservativnih (to je krščansko socialnih) političnih sil v svetu med obema vojnoma, ko so bile soočene s tremi agresivnimi totalitarističnimi režimi: fašističnim, nacističnim in boljševiškim. Liberalne in zmerno konservativne politične sile so bile v soočanju s totalitarnimi sistemi od začetka pojava le-teh v podrejenem položaju in na umiku. Liberalni politični sistem je po 1. svetovni vojni v boju proti totalitarizmu zapadel v krizo in ni znal oz. ni mogel poiskati zaveznika niti na levici pri socialistih niti na desnici v zmerno konservativnih strankah. Te so večinoma odklanjale vse liberalno in socialistično ter kazale več razumevanja za fašizem. Liberalizem je rešila Velika Britanija in ZDA (F.D. Roosevelt). Znani katoliki so šele med 2. svetovno vojno našli pot v protifašistično koalicijo.

Ključne besede: ideologija, politika, liberalizem, katolicizem, fašizem, nacizem, komunizem

ABSTRACT

THE SPIRITUAL AND POLITICAL SITUATION OF THE LIBERAL AND CATHOLIC POLITICAL FORCES BEFORE THE SECOND WORLD WAR

The author analyses the situation of the liberal and moderately conservative Christian socialist forces in the world between the two world wars, which faced three aggressive totalitarian regimes: Fascist, Nazi and Bolshevik. The Liberal and moderately conservative political forces found themselves in a subordinate and defensive position vis-à-vis the totalitarian regimes from the moment these emerged. After the First World War the liberal political system failed in its struggle against totalitarianism, unable to find a coalition partner either among the Socialists on the left, or the moderately conservative parties on the right. These, by and large, rejected anything liberal or socialist, showing more sympathy for fascism. Liberalism was rescued by Great Britain and the United States of America (F. D. Roosevelt). Only during the Second World War did renowned Catholics find their way into the anti-fascist coalition.

Key words: ideology, politics, liberalism, Catholicism, Fascism, Nazism, Communism

* Dr., redni profesor, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5

Čas dveh desetletij med vojnama danes mnogi zgodovinarji označujejo kot čas izrazite ideološke in politične nestrpnosti, čas pekočih novosti, vzpona totalitarnih režimov in korakanja v katastrofo. Predvsem velja to za zadnje desetletje pred drugo svetovno vojno.¹ V začetku tridesetih let so imeli ljudje in politika za seboj nekaj strahotnih političnih, socialnih in duhovnih pretresov zadnjega poldruega desetletja (prvo svetovno vojno, veliko gospodarsko in socialno krizo po letu 1929 ter nacionalne in meddržavne konflikte). Ti so omajali vero v urejen svet 19. stoletja, ki je z razvojem znanosti, izobrazbe in gospodarstva obljubljal postopno večje socialno blagostanje in politično enakopravnost širšim družbenim slojem, kar je mogoče vzpostaviti s parlamentarno demokracijo. Glavni nosilec takšne vere je bil evropski liberalizem, od konca 19. stoletja pa se mu je pridružil že tudi precejšen del socialne demokracije (Bernsteinova revizionistična smer). V socialni, politični in duhovni krizi po prvi svetovni vojni so se najbolje znašle stranke in politična gibanja, ki so se zavzemali za radikalne družbene in politične spremembe, za nasilno odpravo liberalne demokratične ureditve. To so bili na levi strani boljševiki s svojo razredno revolucionarno predstavo o voluntaristični odpravi privatnega kapitala in na desni razni fašizmi s svojim malikovanjem nacionalizma, nacionalne države in političnega voditelja - diktatorja.²

Boljševiško prakso je Evropa, razen določenega števila ideoloških gorečnežev, zbranih v sekcijah komunistične internacionale, imenovanih tudi komunistične stranke, zavrgla že od samega začetka. V sami sovjetski državi pa je pri graditvi novega sistema, ki je bil popolnoma v rokah majhne voluntaristične elite, prihajalo do strahovitih socialnih in gospodarskih težav in deformacij (obračun z delavstvom v Kronštadtu marca 1921, obračun in poboj sloja srednjih kmetov v času kolektivizacije kmetijstva v letih 1928-1932).³ Vodstvo boljševikov je svojo iz izredne situacije in stiske porojeno prakso, dvignilo na piedestal obvezne teorije in prakse za vse komunistične stranke.⁴

Komunisti so vztrajali v svojem ideološko utemeljenem prepričanju o skorajšnji veliki socialni krizi, ki bo sprožila veliko socialistično revolucijo v Evropi. Od konca dvajsetih let so vodili zlasti sektaško politiko do druge delavske socialdemokratske organizacije in jo imenovali renegatsko ali kar dvojček fašizma. Takšna komunistična politika je slabila moč socialističnega tabora, tako v boju z liberalizmom, kakor tudi v boju s fašizmom.⁵

Tako so se italijanski fašizem in vse druge inačice fašizma, tudi nemški nacionalsocializem, lažje razvijali in močno uveljavili v Evropi. Fašistično gibanje je raslo iz občutja "malega človeka" v družbi, ki je čutil, da ga bosta zmlela dva mlinska

¹ Eric Hobsbawm: *Age of Extremes: The Short Twentieth Century 1914-1991*. Michael Joseph, London 1994; Eric Hobsbawm: *Čas skrajnosti: svetovna zgodovina 1914-1991*. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 2000; Jean Baptiste Duroselle: *Europa. Eine Geschichte seiner Völker*. Bertelsmann, München 1990; Hagen Schulze: *Fönix Europa*. Siedler Verlag, Berlin 1998; Norman Davies: *Europa: A History*. Pimlico, London 1997; Andrej Mitrović: *Vreme netrpeljivih: politična istorija velikih država Europe: 1919-1939*. Srpska književna zadruga, Beograd 1974.

² Prav tam.

³ Jerzy Holzer: *Der Kommunismus in Europa*. Fisher Verlag, Frankfurt a.M. 1998; Dimitrij Anatonovič Volkogonov: *Stalin Triumph und Tragödie*. Düsseldorf 1989; François Furet: *Minule iluzije: esej o komunistični ideji 20. stoletja*. Ljubljana 1998; N. Davies, n.d., str. 958-965.

⁴ Lelio Basso: *Rosa Luxemburg, Reform und Revolution*. Europaverlag, Wien 1970.

⁵ J. Holzer, n.d., str. 39-67.

kamna, veliki kapital in vzpenjajoče se delavsko gibanje.⁶ To so bili pripadniki srednjega in nižjega srednjega sloja: obrtniki, mali podjetniki, državni uradniki, nameščenci, del izobražencev, predvsem pa nekdanji frontni vojaki, brezposelni ali z majhnimi pokojninami, zgodovinsko gledano, nosilci nacionalne ideje, ki so najbolj trpeli nacionalno diskriminacijo zaradi "izgubljene vojne" ali zaradi izdane zmage. To ni veljalo samo v idealnem ampak tudi v materialnem oziru, kajti inflacija, ki je po prvi vojni zajela Evropo, je prav tem ljudem vzela premoženje in jim grozila, da se bodo pogreznili v nerazpoznaven proletarijat. V teh slojih je tičal arhetipski strah pred revolucionarnimi delavskimi množicami. Ta strah je imel svojo konkretno predstavo v krvavih pretresih v ruski revoluciji, pa tudi v državljanski vojni in socialnih zmedah povojnega časa v srednji in zahodni Evropi. Ti sloji so svoj družbeni položaj občutili kot izgubo.⁷ Španski filozof Ortega y Gasset je v svojem delu "Upor množic", leta 1930 to občutenje takole formuliral: "Človeku iz množice manjka vsakršna značajnost, kajti značajnost je doživetje podrejenosti, zavedanje službene in delovne dolžnosti".⁸ Fašistične stranke so obljubljale varnost in dajale do tedaj neslišane obljube. Ponujale so eksplozivno mešanico konservativnih in modernih idej, ki so se obračale predvsem k instinktom in strahu. To je bil bes na vojne dobičkarje, finančne špekulante, švercarje živil, ki so izrabljali stisko vojakov in delavcev. V politični žargon so učinkovito prenašali metafore vojne in duhovno mobilizirali množice za državljansko vojno v povezavi s povzdigovanjem dejanja, pri katerem morajo imeti iracionalni elementi strasti prednost pred razumom. Velik delež v fašistični propagandi sta imela mit naroda in obtožba demokratov, da so izdali narod in da je narod usodna skupnost, ki se ji morajo podrediti vsi. Posamezniki morajo opustiti svoje individualistične profitarske interese, delavci pa razredni boj.⁹ V fašistični propagandi je bila tudi močno poudarjena vloga voditelja gibanja, ki bo ustvaril v državi in narodu red ter zopet povzdignil lastni narod, največjo svetinjo. Propaganda je govorila o odpravi liberalne parlamentarne demokracije, ki je topla greda plutokracije, socializma in dekadence. S takšnim vzpodbujanjem globoko ukoreninjenega in komaj zavednega strahu in jeze je imela fašistična propaganda velik uspeh v boju s to malo verodostojno propagando konservativnih, liberalnih in socialdemokratskih strank.¹⁰

Liberalne politične stranke so svojo veliko oseko doživele že takoj po prvi svetovni vojni, ko so na plimi socialnega in političnega nezadovoljstva s starim svetom močno zrasle delavske socialdemokratsko in krščansko ljudske stranke. Vseeno pa so liberalne stranke, še zlasti v nekaterih deželah, predstavljale pomembno politično silo (Francija, Španija, Češka, Švica, ZDA, Mehika).

Kljub temu da so tudi socialdemokratske in krščansko ljudske stranke z množično bazo sprejemale nekatera osnovna načela liberalne parlamentarne demokracije, je bilo med njimi in liberalnimi strankami vendarle precej ideoloških, političnih in socialnih razlik, še zlasti med liberalci in katoličani, ki so pogojevale

⁶ Eric Hobsbawm: *Das Zeitalter der Extreme*. Carl Hanser Verlag, München 1995, str. 155.

⁷ H. Schulze, n.d., str. 372; N. Davies, n.d., str. 979-987.

⁸ Prav tam.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Prav tam.

stalni kulturni in politični boj med njimi in oteževale njihovo skupno nastopanje zoper radikalne leve in desne totalitaristične sile, ki so bile sovražnik vsem

demokratičnim silam. V tridesetih letih je bil daleč najbolj nevaren fašizem. Tako so se liberalne in krščanske ljudske politične sile s komunizmom in fašizmom soočale vsaka zase in na svoj način in bile pri tem manj uspešne.

Liberalne politične sile pod različnimi imeni so bile v začetku tridesetih let na oblasti same ali v koaliciji, kar v nekaj deželah: Češki, Švici, Španiji od 1931, Franciji od 1932, ZDA od 1933, v Angliji so bile manjšinska stranka v koncentrični vladi, v Nemčiji pa so bile na volitvah 1930 in 1931 zredčene na minimum. Zastopale so načela liberalne parlamentarne demokracije, moderno laično državno šolo, v socialnem pogledu zagovarjale podjetništvo, se upirale progresivnemu obdavčenju, zviševanju delavskih plač in sploh državnemu vmešavanju v gospodarsko in socialno sfero, kar so zahtevali njihovi najbolj pogosti politični partnerji, socialni demokrati. So pa nekatere liberalne struje že začele razmišljati tudi o državni intervenciji v socialno in gospodarsko sfero, ki bi z dvigom realnih delavskih plač omogočila večje povpraševanje po blagu in tako povzročila nov gospodarski zagon in ublažila brezposelnost. Takšne koncepte je zagovarjal angleški ekonomist, član liberalne stranke Maynard Keynes v svojih delih "O denarju" 1930 in "Splošna teorija zaposlovanja, obresti in denarja" 1936.¹¹

V političnem življenju so liberalne politične sile in njim naklonjeni kulturni in znanstveni delavci odklanjali konservativne idejno politične in kulturne predstave starih in novih konservativnih političnih sil (fašistov) in socialne ideološke in politične predstave revolucionarne levice. V svoji politiki bi bili brez pomoči socialnih demokratov popolnoma neuspešni. Del liberalnih kulturnih ustvarjalcev, ki so poglobljeno in točno analizirali socialno, politično in duhovno krizo svojega časa, pa je preveval pesimizem glede prihodnosti. Izražali so začudenje in skrb ob izrinjanju liberalnega humanističnega političnega ideala svobodne družbe svobodnih izobraženih posameznikov, oprtih na vero, na razvoj znanosti in gospodarstva. O tem je govorila cela vrsta del eminentnih znanstvenih in kulturnih ustvarjalcev: Nemeck Karl Jaspers (Duhovna situacija časa, 1931) Francoz Albert Demanqueon (Propad Evrope) in Italijan Luigi Einaudi, esej z istim naslovom; angleški pisatelj Hilaire Belloc je napisal knjigo "Kriza naše civilizacije", Francoz Julien Benda "Izdaja intelektualcev". Veliko zaskrbljenost nad propadanjem humanistične civilizacije v Evropi so izražali še ruski emigrant Nikolaj Bendžajev, pa italijanska zgodovinarja Guglielmo Ferrero in Benedetto Croce, francoski pisatelj Paul Valéry in politik Eduard Hériót. Slednji je igral v prvi polovici tridesetih let odločilno pozitivno vlogo s svojim zoperstavljanjem poskusom desničarskega fašističnega puča.¹²

Med liberalnimi kulturnimi ustvarjalci je bil nemški pisatelj Thomas Mann s svojo odločnostjo, upreti se fašizmu, bolj izjema, ko je leta 1935 zapisal: "Liberalizem s svojim humanističnim zavračanjem fanatizma, s svojo strpnostjo in svojo ljubeznijo do dvoma, ni bil najbolj oborožen za soočanje z novimi družbenimi gibanji, komunizmom in nacionalsocializmom in je bil potisnjen v defenzivo". Pozval je k vzpostavitvi militantnega humanizma, ki bo v sebi odkril svojo

¹¹ E. Hobsbawm, *Das Zeitalter*, str. 143-181; N. Davies, n.d., str. 941-954.

¹² J. B. Duroselle, n.d., str. 367-368; N. Davies, n.d., str. 952-954.

možatost in se napolnil s prepričanjem, da se principi svobode, strpnosti in dvoma ne smejo brez sramu pustiti povoziti fanatizmu.¹³

Seveda bi težko rekli, da so takšna kulturniška svarila nagnila liberalne politike nekaterih liberalnih strank v ljudskofrontne koalicije v Franciji (radikali), v Španiji (republikanska unija), v ČSR (narodni socialisti Beneša). V ljudskih frontah so liberalne stranke izpisale eno lepših poglavij svoje zgodovine v 20. stoletja, zlasti kar se tiče socialne politike. Na žalost so zaradi različnih notranjih in zunanjih protislovij ljudske fronte prehitro razpadle.¹⁴

Po razpadu ljudskih front so se liberalne sile znova znašle osamljene v soočanju s fašistično in nacistično nevarnostjo. V nekaterih so se uveljavili bolj desni pogledi, izrazito protisocialistični, ki so iskali sodelovanja s starimi, predvsem angleškimi konservativci in se tudi pod njihovim vplivom poskušali v mednarodni politiki sporazumevati s Hitlerjem in Mussolinijem, tako da so jima popuščali na konferenci septembra 1938 v Münchnu in marca 1939 ob zasedbi Češke.¹⁵

Takšna politika "prilaganja-appeasment" pa je samo utrjevala nacifašizem. Ob izbruhu druge svetovne vojne in po nemški zasedbi Skandinavije in Francije so bile tudi liberalne stranke v vladah zasedenih držav tiste, ki so podpisale kapitulacijo. Svojo liberalno dušo so našle počasi, ko so se pridruževale pluralističnemu protifašističnemu in protinacističnemu oboroženemu odporu v svojih državah (Češka, Poljska, Norveška, Danska, Francija, Italija).¹⁶

Če hočemo biti natančni pri prikazu liberalnih političnih sil med vojnama in jih oceniti v kontekstu časa in zlasti v kontekstu, kako se je liberalna demokracija rešila skozi drugo svetovno vojno, moramo omeniti človeka, stranko in državo, ki so rešili načela liberalne demokracije. To so bili Franklin Delano Roosevelt s svojo demokratsko stranko in Združene države Amerike. Roosevelt, ameriški demokratski politik, od leta 1930 guverner države New York, je svoj čas občutil kot krizo demokracije in bil ves zagret napraviti vse za zmago politične demokracije v svetu. Izžareval je močno voljo, prepričanje v svoje poslanstvo ter imel razvit socialni čut za stiske nižjih slojev prebivalstva v ZDA.¹⁷ Ponašal se je s sloganom, da se v demokraciji ljudje nimajo ničesar bati, razen svojega strahu. Za predsednika ZDA je bil izvoljen v času največje gospodarske recesije in socialne krize, novembra 1932. Ob inavguraciji marca 1933 je imel izredno optimističen govor, s katerim je želel ohrabriti državljane in v katerem je poudarjal pomen svobodne demokratične politične zavesti tudi za premostitev gospodarskih težav: "Ta velika nacija Amerika bo živela naprej, znova bo prišla k sebi, znova bo cvetela. Dovolite mi izraziti svojo čvrsto vero, da se nimamo bati ničesar, razen strahu, ki nas hromi in nas ovira, da bi ustavili naše nazadovanje in ga preobrnilo v napredek. Dovolite mi v tem duhu skupaj nastopiti zoper skupne težave. Hvala Bogu, pri težavah gre le za materialne stvari."¹⁸ Ta lepi slogan, da gre pri težavah le za materialne stvari, ki je najbolje odražal Rooseveltovo duhovno držo, je postal nato zelo popularno reklo, ki je izražalo politični optimizem, da svobodna in demokratična družba lahko premaga materialne gospodarske težave in ohrani

¹³ J. B. Duroselle, n.d., str. 369.

¹⁴ E. Hobsbawm, *Das Zeitalter*, str. 184-207.

¹⁵ Prav tam, str. 198-201.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Prav tam, str. 134, 139.

¹⁸ Alan Posener: *Franklin Delano Roosevelt*. Rowohlt, Hamburg 1999, str. 70-71.

demokracijo. To se je Rooseveltu z njegovim New dealom tudi posrečilo in Amerika je bila leta 1940 v stanju materialno in moralno podpirati zadnji ostanek liberalne demokracije v Evropi - Veliko

Britanijo in avgusta leta 1941 naprej z Atlantsko deklaracijo politično podpreti protifašistični in protinacistični boj in decembra istega leta vstopiti v svetovno vojno. O pomenu ZDA za zmago nad nacifašizmom in za ponovno vzpostavitev demokracije v Evropi po drugi svetovni vojni je odveč govoriti. Zasluge liberalnega demokrata Roosevelta in ZDA so odločilne.

Politični katolicizem, organiziran v krščansko socialnih ali ljudskih strankah se je z radikalnimi totalitarizmi, komunizmom, nacizmom in fašizmom, soočal po svoje. S prvima dvema zelo odločno ideološko in praktično politično, z zadnjim - s fašizmom zelo v rokavicah, včasih celo s simpatijo.¹⁹ Na krščansko socialne stranke, čeprav laične družbene organizacije, je imela vso obravnavano dobo močan vpliv katoliška cerkev, vodena centralistično in avtoritarno. Ta vpliv je bil ideološke narave, pa tudi personalni, saj so bili v nekaterih krščansko socialnih in ljudskih strankah visoki funkcionarji v velikem številu katoliški duhovniki, celo predsedniki strank: v avstrijski, v slovaški, v nemškem Centru,²⁰ v Slovenski ljudski stranki in še kje. Zato je bila politika teh strank v mnogočem odvisna od tega kakšen odnos bo zavzelo vodstvo katoliške cerkve do totalitarističnih političnih gibanj. Prvo soočanje se je odigralo v sami Italiji, kjer je fašizem že leta 1926 razpustil kraščansko socialno italijansko ljudsko stranko (PPI), ki je bila s svojim voditeljem donom Luigijem Sturzom precej socialno levo in demokratično usmerjena. Ob tem je Vatikan pogoltnil grenko pilulo, kajti zgubil je močan instrument svojega vpliva, čeravno je bil don Sturzo preveč moderen in demokratičen. Don Sturzo se je pozneje umaknil v emigracijo v London.²¹ Po tem se je Vatikan še bolj ogreval za novo organizacijo laičnega apostolata Cerkev - za katoliško akcijo, s katero je poskušal ohranjati vpliv politično totalitaristični družbi. Toda že leta 1929 je Vatikan sklenil s fašistično Italijo konkordat, ki je Cerkvi puščal neko področje javnega udejstvovanja (šola, zakonska zveza) in zagotavljal državno finančno pomoč ter priznanje suverenosti Vatikanske države. Vse to so bili elementi, ki so do neke mere pomirili vesoljno vodstvo katoliške cerkve z italijanskim fašizmom in s fašizmi, ki so se po italijanskem vzoru začeli v začetku tridesetih let razvijati po Evropi. Katoliška cerkev in pod njenim vplivom stoječe krščanske socialne stranke so občasno celo pohvalile korporativistično socialno organizacijo fašizma.²²

Čeprav Cerkev kakor tudi krščanske socialne stranke niso bile navdušene nad pretiranim fašističnim malikovanjem (materialističnih malikov) naroda in države, je z njihove strani le redko prihajalo do kritike tega.²³ Drugače popolnoma odklonilno doktrinarno in politično pa se je vodstvo katoliške cerkve opredelilo do komunizma in do nacionalsocializma. Najprej je prišel pod udar cerkvene obsodbe brezbožni socializem v encikliki papeža Pija XI. *Quadragesimo anno*, maja 1931.

¹⁹ E. Hobsbawm, *Das Zeitalter*, str. 150-151.

²⁰ E. Hobsbawm, *Das Zeitalter*, str. 150-151; Michael Patrick Fogarty: *Christliche Demokratie in Westeuropa 1820-1953*. Herder Verlag, Freiburg 1959, str. 205-381.

²¹ Prav tam.

²² Prav tam.

²³ E. Hobsbawm, *Das Zeitalter*, str. 150-151.

Cerkev je bila vznemirjena zaradi ateistične usmeritve marksističnega delavskega gibanja, še zlasti potem, ko so v Moskvi leta 1928 ustanovili svetovno zvezo brezbožnikov, katere namen je bil boj zoper religijo in cerkev. V svoji encikliki je papež obsodil ves socializem, ki je v svoji družbeni predstavi liberalno materialistično nasproten krščanskemu pojmovanju družbe (Božje počelo in Božji načrt odrešitve, zato zavezanost Božjim zapovedim). V encikliki se sicer omenja razlika med revolucionarnim vse uničujočim komunizmom in med zmernim kulturno vzgojnim socializmom socialne demokracije, toda obsojena sta oba. "Naša pastirska dolžnost je, da opozorimo na težko in grozečo škodo: Zavedajo naj se, da je oče vsega vzgojnega socializma liberalizem, a dedič bo '*boljševizem*'!"²⁴

Enciklika je obsodila tudi liberalizem kot duhovni pojav in krščanski socializem kot gibanje, ki ga je do tedaj nekako tolerirala: "Dasi ima torej socializem kakor vsaka zmeta v sebi nekaj resnice (česar papeži nikdar niso zanikali) se vendar opira na nauk o človeški družbi, ki je njemu lasten, ni pa v skladu s krščanstvom. Religiozni socializem, krščanski socializem so protislovni izrazi, nihče ne more biti obenem dober katoličan in pravi socialist."²⁵ Enciklika se je zavzela za organizacijo družbe po stanovih, ki naj se organizirajo v korporacije, ki bi služile za utišanje razrednega boja pa tudi za moralno in religiozno vzgojo ljudi. Te korporacije so bile podobne fašističnim, toda težko je reči, da so bile prevzete od fašizma, saj se je za stanovsko ureditev družbe zavzemala že prva socialna okrožnica papeža Leona XIII. *Rertum novarum* iz leta 1891, ki je bila in je še danes nekakšna Magna carta katoliškega socialnega nauka.²⁶

Enciklika *Quadragesimo anno* je imela velik vpliv na krščansko socialne stranke po Evropi in celo v latinski Ameriki. Mnoge med njimi so se začele navduševati za korporativistični družbeni model in tam, kjer so same prišle na oblast (Portugalska 1930, Avstrija 1933, Španija 1939), ga tudi uveljavljati v družbenopolitični praksi. Nasprotniki, liberalci in socialisti, so model ostro zavračali kot regresiven, za katerim da se skriva tudi intransigentni kulturni in kar integralni katolicizem. Enciklika je imela zaradi svojih socialnih stališč za posledico idejno in politično diferenciacijo med katoličani.²⁷ Levi in liberalno demokratični katoličani socialne vsebine enciklike niso hoteli sprejeti in so zapuščali krščanske socialne stranke, ki so se zanjo navduševale. Diferenciacija na Slovenskem je bila v taboru političnega katolicizma zgodnja, hitra in radikalna. Drugod po Evropi pa je potekala počasi. Tako so krščansko socialne ali ljudske stranke večinoma odklanjale ljudsko fronto in so se raje povezovale s politično desnico v boju proti socializmu, komunizmu pa tudi liberalizmu. Politično opredeljeni katoliki, ki so vstopali kot katoliki v ljudsko fronto, so bili v Franciji in Španiji redki. Bilo pa je med njimi več takšnih, ki niso hoteli ne na levo ne na desno in so jasno opazili nehumanistično in nasilno iracionalno usmeritev fašistične desnice in o tem tudi javno spregovorili.²⁸

²⁴ *Quadragesimo anno*, člen 122. V: Družbeni nauk Katoliške cerkve. Mohorjeva družba, Celje 1992, str. 97.

²⁵ Prav tam, člen 120.

²⁶ E. Hobsbawm, *Das Zeitalter*, str. 149.

²⁷ Prav tam, str. 151; N. Davies, n. d. str. 952.

²⁸ Janko Prunk: Pot krščanskih socialistov v osvobodilno fronto slovenskega naroda. Cankarjeva založba, Ljubljana 1977, str. 35-41.

Morda najpretnesljujejši primer je veliki španski filozof Miguel Unamuno, avtor znamenitega eksistencialističnega filozofskega dela "Tragično občutje življenja". Unamuna, profesorja pred upokojitvijo, je desničarski puč doletel na mestu rektorja slavne univerze v Salamanci, ki je takoj v začetku padla v roke pučistov. Ti so septembra na univerzi priredili veliko manifestacijo, na kateri je govoril ustanovitelj španske tujske legije, najbolj brutalnega in učinkovitega inštrumenta pučistov. V govoru je napadel liberalne, socialistične in demokratične vrednote in Katalonce ter Baske in grozil, da bo nova oblast vse te gnojne ture kot kirurg izrezala iz španskega tkiva. Nato je vstal stari rektor Unamuno, znan po svoji konservativni katoliški toda demokratični usmerjenosti in odločno zavrnil Astrarjev govor in izrazil strah, da se bo Španija pogreznila v morje bratske krvi, če ji Bog ne bo pomagal. Napovedal je, da bodo pučisti v državljanski vojni zmagali, ker imajo za seboj več grobe sile in brez strahu izjavil, da pa ljudi ne bodo nikoli prepričali ker se ne borijo za resnico, niti za pravičnost. Stari filozof je le za las ušel takojšnji eksekuciji, umrl pa je skrušen zaradi usode Španije nekaj mesecev pozneje v hišnem priporu.²⁹ Unamunu ob bok bi mogli postaviti našega Edvarda Kocbeka, ki je v svojem premišljevanju o Španiji aprila 1937 ostro kritiziral špansko desnico in špansko cerkev.³⁰

Vatikan je spomladi 1937 izdal še dve socialni okrožnici: ena. S pekočo skrbjo (Mit Brennender Sorge) je obsojala "brezbožni germansko poganski panteistični" nacionalizem in njegovo rasno teorijo,³¹ druga Božanski odrešenik (Divini Redemptoris)³² pa brezbožni komunizem in vso njegovo nasilno kulturno socialno in politično prakso. Povedala je, da je komunizem sam na sebi od vsega začetka slab in da noben katoličan ne more sodelovati s komunisti.³³ Takšna ocena je bilo nekakšno napotilo za politično ravnanje zvestih privrženecv krščanskih socialnih strank tako v času ljudske fronte kakor še v začetku druge svetovne vojne. Situacija se je bistveno spremenila z začetkom oboroženega odpora zoper nemško okupacijo. V oboroženem odporu najprej v francoskem, organiziranem v Angliji, so sodelovali tudi katoličani (de Gaulle). Podobno je bilo v Poljski v primeru Armye Kraiowe. Pri tem odporu se je pojavilo vprašanje zapovedi enciklike Divini Rademptoris, to je sodelovanje s komunisti. Toda prav to vprašanje se je odprlo tudi za ameriške katoličane z vstopom Amerike v vojno in z njenim povezovanjem s komunistično Sovjetsko zvezo. Ameriški škofje so to vprašanje postavili Vatikanu, ki je v previdnem diplomatskem jeziku to sodelovanje odobril. V tem kontekstu je pomemben še primer vojnih kuratov v italijanskih partizanskih brigadah, v katerih so se po letu 1943 borili katoliki.³⁴

Tako bi za zaključek lahko rekli, da sta okrožnica Quadragesimo anno in druga svetovna vojna z udeležbo dela katoličanov v resistenci povzročili med njimi politično diferenciacijo, da se je del političnih katoličanov postavil na protifašistično in demokratično stališče.³⁵ To dejstvo je moral upoštevati tudi papež Pij XII., ki je v svoji radijski božični poslanici izrecno povedal, da katoliška cerkev in

²⁹ Miguel Unamuno: Tragično občutje življenja. Slovenska matica, Ljubljana 1983.

³⁰ J. Prunk, n. d., str. 158-161.

³¹ Družbeni nauk Cerkev, Ljubljana 1994, str. 110-127.

³² Prav tam, str. 131-158.

³³ Družbeni nauk katoliške cerkve.

³⁴ Atti diplomatici del Vaticano.

³⁵ E. Hobsbawm, Das Zeitalter, str. 181.

katoličani cenijo demokracijo in njene pridobitve in želijo pri njihovi nadaljnji graditvi sodelovati. Tako so bile po drugi svetovni vojni krščansko demokratske stranke poleg liberalnih in socialdemokratskih med nosilci obnove demokracije v svetu.³⁶

Liberalec Heidegger je zapisal, da vse velike spremembe in dosežki duha in družbe izhajajo iz pretresa iz vojne, "Alles Grosse liegt im Sturm". Meni pa je bližja ocena krščanskega filozofa in teologa, znamenitega zastopnika protestantske dialektične teologije pred vojno, ideologa krščanskega socializma Paula Tillicha, ki je leta 1942 v nekem pismu Adornu in Hockheimerju v odgovor na njune pesimistične zaključke v delu "Dialektika razsvetljenstva" zapisal, da je optimist glede človekovega in družbenega razvoja, saj ga dejstvo, da ima človeški um sposobnost kritično presojeti in spoznavati samega sebe, moralno navdaja z optimizmom.³⁷

Janko Prunk

THE SPIRITUAL AND POLITICAL SITUATION OF THE LIBERAL AND CATHOLIC POLITICAL FORCES BEFORE THE SECOND WORLD WAR

S u m m a r y

Liberal and moderately conservative (the so-called Christian Socialist) political forces in the world between the two world wars faced three totalitarian regimes: Fascist, Nazi and Bolshevik. Liberalism as the leading political system in the second half of the nineteenth century suffered a serious blow after the Second World War, as a consequence of the great social, moral and political crisis in Europe. The people adhered to more radical ideologies and systems which offered a quick and thorough solution to the accumulated social, economic and political problems by using volunteerism, vision, state totalitarianism and non-democratic and violent methods. Political liberalism in its "rejection of fanaticism and volunteerism, in its tolerance and love for doubt" (Thomas Mann) was not sufficiently armed to confront totalitarian regimes.

Its weakness and tragedy was also in not being able to find a stable coalition, either with the social democrats on the left or with the moderate conservative (popular and Christian socialist) parties on the right. Because of their principal rejection of liberal political ideals, these refused to enter coalition with the liberals and social democrats, who had been explicitly condemned in the Papal encyclical *Quadragesimo anno* from 1931.

Liberalism as a political system was actually rescued by the United States of America and their President F. D. Roosevelt who, with the New Deal and democratic methods, overcame the economic crisis and preserved liberal democracy in the world's strongest state, and through their military involvement in the Second World War helped to crush Nazism and Fascism.

At the outbreak of the Second World War a great many moderate conservatives - Catholics found their place in the anti-fascist coalition with the liberals and the left wing. Even the Vatican took notice of this and in its pragmatic politics allowed the Catholic parties to engage in such democratic activity and coalitions. In this way, the Christian social and democratic parties were listed among the restorers of liberal democratic political development in the world after the Second World War.

³⁶ Prav tam.

³⁷ Paul Tillich und Max Horkheimer in Dialog. Zeitschrift für neuere Theologiegeschichte. Bd. 1, Heft 2. Berlin, New York 1994.

Jutro, 1. 1. 1941, št. 1, str. 5

Ljubljana, Kongresni trg v začetku leta 1941. V ospredju spomenik kralju Aleksandru Karadjordjeviću, delo kiparja Lojzeta Dolinarja, ki so ga odkrili 6. 9. 1940, 26. 7. 1941 pa so ga italijanski okupatorji odstranili in razbili. Zadaaj zgradba Kazine, kjer je bil takrat sedež liberalnih organizacij in društev, v pritličju pa kavarna Zvezda. V času italijanske zasedbe Ljubljane (od jeseni 1941) je bil v Kazini sedež poveljstva XI. armadnega zbora.

1.02
Prejeto 5. 11. 2001

UDK 329.71(4)"1935/1941"

Peter Vodopivec*

Moč in nemoč ideje in politike ljudske fronte

IZVLEČEK

Gesla o ljudski fronti so bila rezultat novega političnega 'kurza' po VII. kongresu Kominterne leta 1935. Ljudskofrontna zaveznitva - rezultat nove usmeritve komunistične internacionale - so bila vse od začetka zelo krhka. Socialisti so bili do komunistov zaradi negativnih izkušenj iz let 1928-1935 še naprej nezaupljivi in so sodelovanje z njimi v večini zahodnoevropskih držav tudi po spremembi politike Kominterne zavračali. Komunisti so sicer prisegali na novo nastale 'protifašistične zveze', vendar so v svoji politiki pragmatično sledili le sovjetskim in svojim interesom. 'Ljudskofrontne zveze' so bile, tam kjer je do njih prišlo, zelo heterogene in kot take niso bile sposobne razrešiti perečih socialnih, gospodarskih in političnih problemov. Avtor opozarja na neuspešne poskuse 'ljudskih front' v Španiji in Franciji, da bi zagotovile trajnejše socialno in politično ravnotežje, hkrati pa ugotavlja, da niso bila 'ljudskofrontna' povezovanja v Sloveniji nič bolj uspešna, saj so bila kratkotrajna in so zajela le del narodnoobrambno in protifašistično razpoloženega slovenskega prebivalstva.

Ključne besede: ljudska fronta, Komintern, komunisti, socialisti, protifašizem, Slovenija

ABSTRACT

STRENGTH AND IMPOTENCE IN THE IDEA AND POLICY OF THE PEOPLE'S FRONT

Slogans about the people's front emerged after the seventh congress of the Communist International in 1935 as a result of its new political course. The alliances in the people's front arising from the Comintern's new orientation were initially very fragile. Due to the negative experiences in the period between 1928 and 1935, Socialists continued to distrust Communists and refused to cooperate with them in most West European countries, even after the shift in the Comintern policy. Although the Communists swore by the newly formed 'anti-Fascist' alliances, in their policy they pursued only Soviet and their own interests. Wherever formed, 'people's front coalitions' were very heterogeneous and as such unable to solve the burning social, economic and political issues. The author points out the failed attempts by the 'people's fronts' in Spain and France to ensure a more lasting social and political balance. He also establishes that the 'people's front' coalitions were no more successful in Slovenia, being short-lived and only engaging a part of the patriotic and anti-fascist population.

Key words: People's front, Comintern, communists, socialists, anti-fascism, Slovenia

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: Peter.Vodopivec@guest.arnes.si

"Misliš, da si zelo bister in da si prodril kar na dno mojega razburjenja radi (nemško-sovjetskega) nenapadalnega pakta, ko trdiš..., da me je, kakor vse druge 'meščanske demokrate', zazibala v neko prijetno brezskrbnost taktika komunističnih strank, ko so nastopale v ljudskih frontah proti fašizmu," je 8. novembra leta 1939, dva in pol meseca po sklenitvi zavezništva med Stalinom in Hitlerjem in dobra dva meseca po nemškem napadu na Poljsko, v pismu Dušanu Kermavnerju zapisal Lojze Ude in dodal: "Mojega poznavanja marksizma sicer ne ceniš bogve kako visoko - praviš, da ga poznam le malo več kot nič - lahko pa mi verjameš, da zame že od vsega začetka ni bilo nikakega dvoma, da je šlo od leninistične strani (pri ljudskih frontah - op. P. V.) le za taktično potezo..."¹

Nepopoljšljivi dvomljivec Lojze Ude seveda v svojem nezaupanju do komunistov in njihove delno že leta 1934, zlasti pa po VII. kongresu Kominterne leta 1935 radikalno spremenjene politike, še zdaleč ni bil osamljen. Nepričakovani preobrat, s katerim sta Moskva in mednarodna komunistična internacionala sredi tridesetih opustila konec dvajsetih let sprejeta gesla o "socialfašizmu" in socialistih kot največjih sovražnikih komunistov in pozvala k skupni fronti proletariata in meščanskih demokratov, je vzbujal pomisleke in nezaupanje pri številnih dotodanjih komunističnih nasprotnikih in novo razglašeni zaveznikih. Zlasti nekatere socialistične stranke, med njimi švedska, danska, nizozemska, češkoslovaška in britanska Labour Party so še naprej nasprotovale vsakemu sodelovanju s komunistično internacionalo in klic k ljudski fronti razglašale za kremeljsko prevaro. Do večjega zblizanja pa ni prišlo tudi v vrhovih obeh internacional - komunistične in socialistične - saj so v vodstvu zadnje ugotavljali, da voditelji Kominterne tudi po opredelitvi za ljudsko fronto vztrajajo pri boljševiških ideoloških in revolucionarnih stališčih in vidijo v ljudskofrontnih povezavah le sredstvo za povečanje svojega vpliva.² Konkretno izkušnje ljudskofrontnih koalicij v Franciji in Španiji, ki so se v iskanju ravnotežja med koalicijskimi partnerji in nepredvidljivo, skrajno pragmatično komunistično politiko, borile z velikimi težavami, naj bi to le še potrjevale.

Komunistična internacionala je bila po svojem statutu od leta 1920 organizirana kot enotna "komunistična stranka sveta", v kateri so imele posamezne članice - nacionalne partije - le status sekcij. V njenem vodstvu je že v prvi polovici dvajsetih let povsem prevladal boljševiško-sovjetski vpliv, Komintern pa je postala poslušno orodje sovjetske in po Leninovi smrti Stalinove politike.³ Na VI. kongresu Kominterne leta 1928 nista bila mogoča noben ugovor in nobena kritika več. Kongres je na pobudo sovjetskega partijskega vodstva enoglasno sprejel stališče, da predstavljajo "desni revizionistični in reformistični" odkloni največjo nevarnost za mednarodno delavsko gibanje, proglasil socialiste in socialdemokrate za nesprejemljive komunistične sovražnike, fašizem pa podcenjujoče izenačil z (zahodnimi) meščanskimi demokracijami.⁴ Velika gospodarska kriza leta 1929, ki naj bi bila po

1 Pisma Dušana Kermavnerja in Lojzeta Ude. V: Nova revija, 1986, št. 52/53, str. 1363-64.

2 Erich Matthias - Hermann Weber: Die Stellung der Kommunistischen Internationale und der Sozialistischen Arbeiter-Internationale zur Einheitsfront, Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung, ("XI. Linzer Konferenz" 1975). Europa Verlag, Wien 1978, str. 41-57.

3 Theodor Bergmann: Von der Bolschewisierung der Komintern zur Zerstörung der kommunistischen Weltbewegung. V: Kriza socialnih idej - Britovškov zbornik. Ljubljana 1996, str. 188-193.

4 Prav tam, str. 191.

pričakovanih in napovedih komunističnih in kominternskih voditeljev začetek razpadanja kapitalističnega sistema, ni okrepila delavskih strank in komunistične levice, temveč je še povečala in utrdila avtoriteto meščanskih strankarskih grupacij in moč obstoječih državnih ustanov; v deželah srednje in jugovzhodne Evrope, kjer je še deloval parlamentarni sistem, je povzročila celo premik na desnico.⁵ Toda komunisti so, zaposleni z odstranjevanjem "oportunistov" in "desničarjev" v lastnih vrstah in osredotočeni na spopade z nekomunističnimi delavskimi strankami (posebno socialisti) vztrajali pri stališču, da prihaja resnična nevarnost z "leve" in "ne z desne", edina prava komunistična politika pa je revolucioniranje delavstva, oblikovanje "enotne (delavske) fronte" od spodaj in pripravljanje revolucije. V takšnih razmerah je - kot vemo - v začetku tridesetih let tudi nemška komunistična partija, tedaj ena največjih nemških parlamentarnih strank, s politiko obstrukcije pomembno prispevala k zaostrovanju politične krize v Nemčiji, obenem pa z odklanjanjem vsakega sodelovanja s socialisti in z demokratičnimi meščanskimi skupinami Hitlerju dodatno olajšala vzpon na oblast. Kako nesposobni so bili v nemškem komunističnem vodstvu presojeti dejansko stvarnost, kaže podatek, da so tudi potem, ko je Hitler že prisegel kot novi nemški kancler, napovedovali, kako bo vladal le nekaj tednov, nato pa bodo prišli na oblast komunisti in bodo Nemčijo končno preoblikovali v sovjetsko republiko.⁶

Do političnega preobrata je prišlo šele poleti leta 1934 ob pripravah na VII. kongres Kominterne, ko sta Georgij Dimitrov in nemški komunistični voditelj Wilhelm Pieck priznala poraz komunistične politike v Nemčiji in razglasila označevanje socialistov s socialfašisti za "napako", pri čemer naj bi seveda za napačne ocene ne bila kriva Stalin in Moskva, temveč nekateri, medtem iz kominternskega vodstva in komunističnih strank že izključeni "tovariši". Dimitrov se je tudi zavzel za novo oceno fašizma in nacionalsocializma. Opredelil ju je kot "odkrito, teroristično diktaturo, zvečine šovinističnih in imperialističnih elementov finančnega kapitala", pri tem pa ugotovil, da obstaja v Nemčiji tudi demokratični del "kapitalističnega razreda", s katerim bi se bilo mogoče in pametno - v skupnem boju proti Hitlerju - povezati v "ljudsko fronto".⁷ Obrat, ki ga je predlagal Dimitrov, je povsem ustrezal novi sovjetski zunanji politiki. V sovjetskem vrhu, ki ga je prav tedaj zajel največji val političnih čistk dotlej, so končno spoznali nevarnost nacionalsocializma in iskali zveze proti Zahodu - zlasti s Francijo in Veliko Britanijo. Sovjetska zveza je tako že pred VII. kongresom Kominterne spomladi leta 1935 sklenila sporazum o medsebojni pomoči s Francijo (s francoske strani ga je podpisal zunanji minister Laval, kasnejši vodilni francoski kolaboracionist).⁸ VII. kongres Kominterne poleti leta 1935 pa je komunistične stranke obvezal na ljudsko-frontno politiko in na opustitev revolucionarnih, prevratniških ciljev, kar je pomembno zaznamovalo zlasti odnose v ljudskofrontnih gibanjih v Franciji in Španiji.

⁵ A. J. P. Taylor: *From Sarajevo to Potsdam*. Harcourt Brace Jovanovich, London 1975, str. 124-125.

⁶ Bergman, n.d., str. 193.

⁷ Pero Damjanović: "Teze" Georgi Dimitrova za sedmi kongres komunistične internacionale, nav. kot v op. 3, str. 232-240.

⁸ Henri Dubieff: *Le déclin de la IIIe République (1929-1938): Nouvelle histoire de la France contemporaine*. Seuil-Paris 1976, str. 158-159.

Danes v zgodovinopisju prevladuje mnenje, da ni politika ljudske fronte nikjer dosegla svojih ciljev, v Španiji pa je celo pospešila poraz republikancev in katastrofo demokratičnega tabora. Klic h komunističnemu zavezništvu s socialisti in meščanskimi demokrati je v splošnem naletel na omejen odziv. Še največji uspeh je imel v Franciji in Španiji, dveh politično izrazito nestabilnih državah, kjer so leta 1936 ljudsko-frontne koalicije beležile politične zmage. Te zmage so, kot pravi Eric Hobsbawm, "še poudarile ceno nekdanje nesloge",⁹ saj so združene volilne liste "centra" in "levice" v obeh državah dobile znatno parlamentarno večino, toda do resnejšega širjenja socialne podpore protifašizmu in levici ni prišlo. Novo zavezništvo je povzročilo le pregrupiranje leve; v Franciji enostransko v korist komunistov. Za zmago francoske ljudske fronte leta 1936 je namreč zadoščala le odstotek večja podpora volilcev, kot so je bile v ljudski fronti združene stranke deležne leta 1932, za zmago španske ljudskofrontne zveze pa je bil odstotek, ki je ljudskofrontni koaliciji zagotovil parlamentarno večino, le nekoliko večji; proti španski ljudski fronti je pri tem še vedno glasovala več kot polovica volilcev, po "pronunciamentu" španskih generalov pa se je naglo krepila tudi desnica.¹⁰ Za trideseta leta je sploh značilno, da razen v Skandinaviji, kjer so se uspešno utrdili socialni demokrati, ni nikjer prišlo do pomembnejšega premika proti levi in ljudskofrontna zavezništva niso ni v tem pogledu ničesar spremenila.

Vseeno so ljudskofrontne zmage v Franciji in Španiji pri protifašistično razpoloženem delu prebivalstva spodbudile velika pričakovanja. V Franciji je prišlo zaradi nagle rasti moči desnice, profašističnih organizacij in vsesplošne politične negotovosti do prvih pobud za tesnejše sodelovanje komunistov z drugimi delavskimi in socialističnimi strankami že v prvi polovici tridesetih let. Za združitev vseh protifašističnih sil v njihovih mirovnih prizadevanjih sta se že leta 1932 zavzela pisatelja (komunista) Romain Roland in Henri Barbusse, vendar so ju podprli le redki izobraženci. Vodstvo KPF je pobudam socialistov in radikalov po skupni "fronti" leve proti fašizmu nasprotovalo še spomladi 1934 in je šele junija, potem ko je iz svojih vrst že izključilo "spontane" in "preuranjene" zagovornike skupnega protifašističnega boja s socialisti, pristalo na "enotno fronto delavskega razreda".¹¹ Francoska komunistična in socialistična stranka sta tako julija 1934 sklenili sporazum ("pakt enotnosti") in se izrekli za sodelovanje v boju za mir, za demokratične svoboščine in proti fašizmu. Do ustanovitve francoske ljudske fronte je torej (seveda z "blagoslovom" Moskve) prišlo že pred VII. kongresom Kominterne 14. julija 1935. V novo nastalo zvezo, ki so jo podprla tudi razna mirovna in sindikalna gibanja ter nekatere manjše stranke, pa so se združili komunisti, socialisti in radikali. Na volitvah aprila in maja leta 1936 je ljudskofrontna koalicija - med drugim po zaslugi večinskega volilnega sistema - močno zmagala, pri čemer so dobili socialisti in radikali manj glasov kot leta 1932, glavni zmagovalec volitev pa so bili komunisti, ki so se dejansko šele tedaj dvignili med velike francoske stranke.¹² Voditelji francoske KP so v politični besednjak sprejeli domoljubna gesla, ki so se sklicevala na Ivano Orleansko, na vojaške uspehe francoske revolucije in na boje pri Verdunu, in jih povezali z boljševičskimi

⁹ Eric Hobsbawm: Čas skrajnosti : svetovna zgodovina 1914-1991. Ljubljana 2000, str. 141.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Dubieff, n.d., str. 164-166.

¹² Prav tam, str. 172-179.

parolami, ki so se opirale na leninsko in stalinsko razumevanje socializma ter izročilo oktobrske revolucije. Vseeno komunistični voditelji z utemeljitvijo, da bi njihovo sodelovanje v vladi še povečalo nasprotovanje desnice in negotovost med meščanskimi volivci, niso vstopili v vladni kabinet, ki ga je junija 1936 sestavil štiriinšestdesetletni socialist Leon Blum in so si tudi kasneje, čeprav so Blumovo vlado podpirali, lastili pravico do razmeroma svobodnega in neobveznega manevriranja po francoskem političnem prizorišču.

Blumova vlada se je res vse od začetka srečevala z velikimi težavami. Francijo je že pred volilno zmago ljudske fronte zajel val množičnih stavk in delavskih protestov, ki so novo koalicijo ne le podpirali, temveč so od nje zahtevali tudi pomembne socialne reforme. Večina zgodovinarjev meni, da so bile stavke spontane in rezultat širokega ljudskega navdušenja nad združevanjem leveice. Vlada je zahtevam popustila, predlagala nove socialne zakone in zanje dobila podporo v parlamentu. Toda s tem je v skrajno zaostrenih gospodarskih razmerah, v katerih se je v drugi polovici tridesetih let znašla Francija, še krepila tabor velikega kapitala in delodajalcev, ki je za glavnega krivca za nezaposlenost in pomanjkanja na tržišču razglašal vladne odločitve in ukrepe. Edina resnična strukturna reforma, ki se je posrečila Blumu, je bila preobrazba narodne banke v široko delniško družbo, učinek socialnih zakonov pa so naglo izničevali rast cen, draga posojila in inflacija.¹³

Komunisti, ki so stavke sprva podpirali, nato pa pozivali k umiritvi delavskih nemirov in celo ponujali spravo katoliški desnici, niso občutneje prispevali k lajšanju Blumovih problemov, saj so glede na to, da v vlado niso stopili, zagovarjali le tiste njene odločitve, ki so jim taktično ustrezale. Nasprotja med komunisti in socialisti so se še povečala, ko se je protikomunist in pacifist Blum pod pritiskom vojaških krogov in Velike Britanije odločil za politiko "nevtralnosti" v španski državljanski vojni (tega se sicer vlada ni nikoli dosledno držala, saj je v Španijo prek Francije še naprej prihajalo orožje, pa tudi denarna pomoč republikanski vladi), dodatno pa so se zaostрила, ko so socialisti javno izrazili svoje ogorčenje zaradi stalinskih čistk in procesov v Sovjetski zvezi. Prva francoska ljudskofrontna vlada je tako padla že po enajstih mesecih - maja 1937. Sledila pa je agonija s poskusi Leona Bluma, da bi vladno krmilo še enkrat vzel v svoje roke, ki se je končala aprila 1938, ko je vlado sestavil radikal Edouard Daladier. Protifašistična ljudskofrontna gesla, ki so ob socialnih in gospodarskih problemih, s katerimi so se borili Blumovi ministri, ostajala v ozadju, so očitno malo vplivala na razpoloženje francoske javnosti. Daladier, podpredsednik prve Blumove ljudskofrontne vlade in francoski premier, ki je skupaj s predsednikom britanske vlade Neilom Chamberlainom v Münchnu podpisal s Hitlerjem sporazum o nemški okupaciji in razkosanju Češkoslovaške, je pričakoval, da ga bodo po vrnitvi iz Münchna v Parizu izvižgali, sprejeli pa so ga s cvetjem in vzkliki priznanja. Menda naj bi tedaj prezirljivo vzkliknil: "Bande des cons" - "Tolpa bedakov". Toda francoske ljudske fronte je bilo kljub Daladierjevi zgroženosti nad kratkovidnostjo domače javnosti nesporno konec in nekdanji zavezniki socialisti, komunisti in radikali v Franciji niso več našli skupnega političnega jezika.

Še z večjimi problemi kot francoska so se srečevala španska ljudskofrontna zavezništva. Zmaga španske ljudske fronte februarja leta 1936, ki je nastopila z

¹³ Prav tam, str. 183-193.

razmeroma ohlapnim socialnim programom in brez jasnejših socialno-gospodarskih zahtev, je bila za Špance, ki so se od začetka tridesetih let zavzemali za

globlje

socialne spremembe in razdelitev veleposestniške zemlje, veliko razočaranje. Neza-dovoljstvo se je še stopnjevalo zaradi obotavljivega in skrajno previdnega obnašanja nove ljudskofrontne oblasti ob začetku Francove protirepublikanske in nacionalistične (toda sprva še nikakor ne fašistične) vstaje, zaradi prepočasnega razdeljevanja orožja in podcenjevanja pučistov. Komunisti, ki so bili v Španiji neprimerno manjša in vsaj, kar je zadevalo ljudsko podporo, bistveno manj vplivna stranka kot v Franciji, so spontanemu ljudskemu gibanju, ki so ga vodili anarhisti, levi socialisti in pripadniki protistalinske katalonske POUM, odločno nasprotovali in spopad z revolucionarnim anarhističnim in katalonskim avtonomističnim gibanjem izrabljali za obračunavanje z nasprotniki boljševizma; to je doseglo višek maja leta 1937 z zadušitvijo prevratnega razporeda in ubojem voditelja POUM Andresa Nina v Barceloni. Španska KP je torej v skladu s sovjetskimi navodili in skupaj z meščanskimi ljudskofrontnimi zavezniki naprej usmerila vse sile v zadušitev spontane ljudske revolucije in se je šele, ko je bila ta zlomljena, s preostalimi ljudskofrontnimi zavezniki posvetila boju proti frankistom.¹⁴

Španski republikanski borci in tisoči udeležencev mednarodnih brigad, ki so se v Španiji vojskovali na republikanski strani, prepričani, da se borijo za prihodost evropske demokracije, so bili v takšnih razmerah žrtev iluzije, ki ji je smrtni udarec zadala že prva svetovna vojna: tj. vere v mednarodno in nadnarodno solidarnost evropskih demokratov in proletariata.¹⁵ V resnici ni imela ljudska fronta na iberškem polotoku niti moči, niti možnosti, da bi nespravljivo razdeljeno Španijo in nič manj razdeljeno evropsko demokratično in socialistično levico združila ob enakih socialnih in političnih ciljih. To seveda tudi ni bil sovjetski cilj, saj so se v Moskvi geslom o "svetovni revoluciji" odpovedali že v začetku dvajsetih let, ko so sprejeli stališče o komunizmu v "eni deželi"¹⁶ in so v letih 1936-39 podobno kot Velika Britanija, Nemčija in Italija videli v Španiji le političen, ideološki in vojaški poligon za preizkušanje svojih vojaških in političnih sposobnosti. Mnogi med španskimi komunisti, ki so se, čeprav s "težkim srcem", uklonili sovjetski politiki in navodilom, so to kasneje obžalovali in so ugotavljali, da so delovali kot "podaljški sovjetske roke" in ne "kot sinovi španskega ljudstva".¹⁷ Ostanek ljudskofrontne koalicije komunistov in liberalcev, ki mu je stala na čelu vlada Juana Negrina, je poskušal od leta 1937 zaustaviti prodor pučistov, pohodu desnice, ki je dobivala zares vse bolj fašistično podobo, pa ni bil več kos in se ji ni več uspel postaviti po robu.

Slovensko "ljudskofrontno gibanje" je v knjigi, ki je izšla leta 1978 (po njeni prezgodnji smrti) popisala Alenka Nedog.¹⁸ Gibanje, ki naj bi se začelo poleti leta

¹⁴ Glej Pierre Broué - Émile Témime: Španska revolucija in državljanska vojna v Španiji. Ljubljana 1986, str. 79-202.

¹⁵ A. J. P. Taylor, n.d.; Peter Vodopivec: Trideseta leta. V: Slovenska trideseta leta. Ljubljana 1997, str. 8-9.

¹⁶ Bergman, n.d., str. 189-190.

¹⁷ Noam Chomsky: Objektivität und liberales Gelehrtentum: die Verantwortlichkeit der Intellektuellen. Edition Suhrkamp, Frankfurt 1971, str. 73-74.

¹⁸ Alenka Nedog: Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji. Ljubljana 1978 (dalje: Nedog, Ljudsko-

1935, je z vzponi in padci, z izstopanjem enih in vstopanjem drugih skupin ter pod različnimi imeni (Slovensko ljudsko gibanje, Slovenska ljudska fronta, Kmečko delavsko gibanje) teklo vsaj do leta 1939, ko so komunisti po sklenitvi sovjetsko-nemškega sporazuma opustili dotedanje protihitlerjansko in protifašistično stališče.¹⁹ Pomembno, po donedavnih razlagah osrednjo povezovalno vlogo v tem gibanju naj bi imela komunistična partija, v tridesetih letih majhna ilegalna stranka, ki si je prizadevala od leta 1934 okrepiti vpliv na delavstvo in kmečko prebivalstvo in ga po letu 1935 z raznimi akcijami in prireditvami razširiti na celotno levico. Krajša, pa tudi (nekoliko) daljša zaveznitva političnih skupin, ki so se sklicevale na narodnoobrambna in socialna gesla, usmerjena proti centralizmu, kompromisarski politiki slovenskih in jugoslovanskih strank ter proti socialnim neenakostim in krivicam, so v drugi polovici tridesetih let res dobila široko, celo množično socialno podporo. Vprašanje, ki se danes zastavlja, pa je, koliko je bilo to gibanje, za katero je bilo značilno, da se je razvijalo zunaj tradicionalnih strank in v razočaranju nad njimi, res rezultat spremenjene taktike in politike komunistične partije po VII. kongresu Kominterne. Koliko nima globljih korenin v prvi polovici tridesetih let, ko so se z gospodarsko krizo zaostriale socialne in gospodarske razmere, hkrati pa se je s kraljevo diktaturo in jugoslovanskimi pritiski povečal občutek slovenske narodne ogroženosti. In koliko časa je v resnici trajalo in bilo sploh uspešno.

Kot sta opozorila Alenka Nedog in na posvetu ob petdeseti obletnici ustanovitve Protiimperialistične fronte ter začetka protiokupatorske vstaje (1991) Bogo Grafenauer, je prišlo v Dravski banovini že v prvi polovici tridesetih let, po uvedbi oktroirane ustave in delni obnovitvi političnega življenja do več političnih pobud, ki so zbližale in na narodni osnovi povezale zelo nasprotne politične skupine. Nedogova in Grafenauer sta omenila zlasti podobnost med slovensko deklaracijo SLS, izdano konec leta 1932 (t.i. ljubljanske punktacije) in izjavo komunističnih partij Italije, Jugoslavije in Avstrije leta 1934, pa tudi podobna približevanja v publicistiki in akcijah društev univerzitetnih študentov. Sredi tridesetih let pa je doživela politika vodilne slovenske katoliške stranke nov preobrat: junija 1935 je njen voditelj dr. Anton Korošec po skoraj petletnem obdobju odločnega nasprotovanja centralizmu vnovič stopil v vlado, v SLS pa se je okrepilo trdo ideološko jedro, ki se je zavzemalo za zaostreni ideološki boj in novo delitev duhov - tokrat ne le, kar zadeva liberalizem, temveč posebej, kar zadeva socializem in komunizem. Evropski politični razvoj z vojno v Španiji in preusmeritev jugoslovanske zunanje politike h gospodarski in politični naslonitvi na Nemčijo sta delitve še pospešila. Te so bile značilne ne le za liberalni tabor, ki se je razkrajal že od začetka tridesetih let, temveč tudi za katoliškega, v katerem so se zaostriili odnosi med vodstvom SLS in skupinami, ki se z ideološko napadalnejšo, a v isti sapi do Beograda prijaznejšo politiko strankinega vodstva niso strinjale (Jugoslovanska strokovna zveza, del katoliških izobražencev okoli Dejanja ter del proticentralistično opredeljenih pristašev "stare" SLS). V takšnih razmerah se je

frontno gibanje).

¹⁹ Nedogova kot večina drugih slovenskih zgodovinarjev zastopa stališče, da je slovensko ljudskofrontno gibanje neprekinjeno teklo vse do druge svetovne vojne. O tem Bojan Godeša: Priprave na revolucijo ali NOB? V: Slovenski upor: Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Ljubljana 1991, str. 69-85.

zunaj strank in proti njim oblikovalo novo nadstrankarsko gibanje, ki so ga povezovala predvsem narodnoobrambna in socialno kritična gesla. To gibanje je iskalo tudi zvez s komunisti, saj so njegovi pripadniki - kot je zapisal Grafenauer - kljub pomislekom, ki so jih povzročale informacije o nasilju v Sovjetski zvezi (in teh v drugi polovici tridesetih let ni bilo malo), videli v prvi deželi komunizma veliko silo, ki bi se bila skupaj z zahodnima državama Veliko Britanijo in Francijo sposobna upreti zvezi fašistične Italije in nacistične Nemčije. To trditev potrjuje tudi že navedeno Udetovo pismo Kermavnerju, kjer Ude piše: "Res sem mislil, da je svetovni leninizem spoznal, da je tisti sovražnik, proti kateremu se je treba predvsem boriti, fašizem in da je v relaciji da je fašistični imperializem še nevarnejši od 'meščansko-demokratskega', treba zaenkrat podpreti meščansko demokracijo proti fašizmu ... Sodil sem torej, da bo svetovni komunizem pri tej taktiki vztrajal res vsaj toliko časa, dokler v Nemčiji ne pade nacionalni socializem Hitlerja. Od tod moje presenečenje nad tako za 180 stopinj zaobrtno taktiko (po paktu Hitler - Stalin - op. P. V.)..."²⁰

Komunisti so se torej po letu 1935 vključevali v narodnoobrambno gibanje in so nanj tudi zdaj šibkeje, zdaj močnejše vplivali, pri tem pa so skupaj s somišljeniki govorili o ljudski fronti, ki naj bi - kot so menili - sprva zlasti v Franciji doživljala pomembne uspehe. Vseeno se zdi njihova vloga v slovenskem "ljudskofrontnem" gibanju v dosednji zgodovinsko-literaturni precejšnja. Slovenska "pokrajinska" komunistična partija je bila tedaj resda militantna, vendar številčno majhna politična skupina, ki jo je prav v letih 1935-37 pretresala globoka notranja kriza. Ta naj bi bila, kot piše Alenka Nedog, na eni strani posledica novih ljudskofrontnih usmeritev in z njimi povezanih težav pri prehodu od podtalnega, ilegalnega k legalnemu političnemu delu, na drugi pa rezultat uspešnih policijskih akcij, ki so leta 1936 - med drugim zaradi "nekonspirativnega" obnašanja "inštruktorjev" jugoslovanskega partijskega vodstva - močno okrnile slovensko komunistično organizacijo. Pokrajinski komite pod vodstvom Mirka Koširja je zato sklenil, da bo pretrgal stike z jugoslovanskim Centralnim komitejem na Dunaju in mu je izrekel nezaupnico.²¹ CK KPJ je obtožil, da teoretsko in politično ni kos zastavljenim nalogam, da je zaradi "lahkomiselnega" ravnanja pri navezovanju stikov v domovini odgovoren za aretacije partijskih aktivistov in da s protislovnimi razlagami sklepa VII. kongresa Kominterne vnaša zmedo med partijske člane in pripadnike SKOJ. Mirko Košir in njegovi somišljeniki v Pokrajinskem komiteju so sredi leta 1936 vodstvu Kominterne tako predlagali ustanovitev "samostojnih nacionalnih komunističnih strank" na ozemlju jugoslovanske kraljevine. Te naj bi postale "samostojne sekcije Kominterne" in naj bi bile z njo neposredno povezane, dotedanji CK KPJ pa bi skrbel za koordinacijo med njimi.²² Košir in slovenski Pokrajinski komite sta sicer s predlogom o ustanovitvi "samostojnih nacionalnih komunističnih strank" leta 1936 samo oživila zamisli, o katerih so delegati osmih partijskih organizacij iz vse Jugoslavije že govorili na IV. državni partijski konferenci decembra 1934 v Ljubljani, toda reakcije na obnovljeno Koširjevo pobudo po "konfederalizaciji" jugoslovanske

²⁰ Ude, n. d. v op. 1, str. 1363-1364.

²¹ Nedog, Ljudskofrontno gibanje, str. 88-25. Alenka Nedog: Prispevek k zgodovini ustanovnega kongresa KPS. V: Kronika, 1977, št. 1, str. 1-5.

²² Nedog, Ljudskofrontno gibanje, str. 89.

komunistične organizacije so bile zelo ostre. CK KPJ je Koširja in člane slovenskega Pokrajinskega komiteja razglasil za nacionaliste in separatiste, ocene, da so bile pobude Koširjeve skupine "separatistične" in, kar zadeva partijo celo "likvidatorske", pa je vse do osemdesetih let preteklega stoletja ponavljalo tudi zgodovinopisje.²³ Kot je znano, je nasprotja med CK KPJ in slovensko partijsko organizacijo umiril Tito, ki je jeseni leta 1936 in v začetku leta 1937 prišel v Ljubljano, obvestil člane Pokrajinskega komiteja o preselitvi jugoslovanskega partijskega vodstva v domovino in se kritično opredelil do v preteklosti storjenih "napak". Spor med slovensko partijsko organizacijo in jugoslovanskim komunističnim vodstvom naj bi dokončno razrešil Edvard Kardelj, ki je spomladi leta 1937 pripravil vse potrebno za ustanovitveni kongres KPS. Ta je s čebinskim manifestom res opozoril, da so Slovenci med narodi, ki jih pohod fašizma in "politika združenih vojnih hujskačev najbolj ogrožata", in se zato zavzel za sklic konstituante, za lasten, "demokratsko izvoljen slovenski parlament", za "Združeno in svobodno Slovenijo" in združitev vseh sil, ki jim je "pri srcu usoda slovenskega naroda".²⁴ Toda hkrati je pozval tudi k enotnosti KPJ, obsodil "separatistične" in "nacionalistične" težnje v slovenskih komunističnih in delavskih vrstah, ki naj bi bile rezultat delovanja "malomeščanskih elementov", "nosilci separatistične akcije" (iz leta 1936) pa v novem, na Čebinah izvoljenem CK ZKS niso imeli nobenega vpliva več.²⁵

V dosedanem zgodovinopisju prevladuje mnenje, da opisana notranja nesoglasja in nasprotja niso pomembneje ovirala komunistov pri njihovem vključevanju v narodnoobrambno ("ljudskofrontno") gibanje, kar pa ni zelo prepričljivo. Število "organiziranih" slovenskih pripadnikov KPJ je v letih 1935-1937 padlo s 480 na 198 in se je šele aprila 1937, v času čebinskega "kongresa" znova povzpelo na 250.²⁶ Tedaj naj bi začelo tudi ponovno rasti in naj bi jeseni leta 1940, pred V. državno partijsko konferenco doseglo okoli 800 članov.²⁷ Slovenski komunisti so pri tem - podobno kot njihovi "tovariši" drugod v Evropi in Jugoslaviji - le s težavo opuščali stare, pred VII. kongresom Kominterne uveljavljene metode dela in se "še težje otresali tesnosrčnih stališč, zlasti do socialistov in katoličanov".²⁸ V vodstvu KPJ in slovenskem Pokrajinskem komiteju so v "ljudskofrontnih" povezavah videli predvsem dobrodošlo možnost za legalno politično delovanje in javno uveljavljanje partijskih stališč. Med najrazličnejšimi narodnoobrambnimi političnimi akcijami in zavezništvi iz druge polovice tridesetih let, ki jih je dosedanje zgodovinopisje označilo za "ljudskofrontne", je bil v resnici le del rezultat novih kominternskih usmeritev in po 1936 francosko-španskih ljudskofrontnih zgledov, hkrati pa so le nekatere med njimi pobudili komunisti in jih bolj ali manj uspešno usmerjali ali prilagodili svojim predstavam.²⁹

²³ Prav tam, str. 99.

²⁴ Janko Prunk: Slovenski narodni programi. Ljubljana 1986, str. 89-91.

²⁵ Nedog, Ljudskofrontno gibanje, str. 93.

²⁶ Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije. Ljubljana 1986, str. 128-130; Nedog, Ljudskofrontno gibanje, str. 93.

²⁷ Podatke mi je posredovala Vida Deželak-Barič, za kar se jih lepo zahvaljujem.

²⁸ Nedog, Ljudskofrontno gibanje, str. 88.

²⁹ Med "ljudskofrontne" akcije prav gotovo ni spadala Akademska akcija za univerzitetno knjižnico. Med njenimi pobudniki so bili npr. nekateri kasnejši ustanovitelji časopisa "1551", ki je izhajal pod geslom "Ne Moskva - ne Rim, Ljubljana", kar komunistom prav gotovo ni "ustrezalo". Glej Slavko Kremenšek: Slovensko študentovsko gibanje 1919-1941. Ljubljana 1972, str. 307.

Komunisti so, kot je znano, v skladu z novo kominternsko politiko in po neuspešnih poskusih, da bi ustanovili enotno delavsko stranko (ti so temeljili še v predljudskofrontnih geslih o "enotnosti delavskega razreda"), avgusta 1935 pristopili h Kmečko-delavskemu gibanju, ki sta ga ustanovila dr. Dragotin Lončar in dr. Vekoslav Kukovec in je bilo povezano z Mačkovim gibanjem na Hrvaškem. Gibanje je v zadnjih mesecih leta 1935 in leta 1936 organiziralo več uspešnih akcij in zborovanj (v letih 1936-1937 so v njem poleg nekaterih drugih manjših skupin sodelovali tudi socialisti, ki so gesla o ljudski fronti drugače zavračali), vendar je

bilo politično preveč heterogeno, da bi lahko prerastlo v trdnejši opozicijski blok. V vodstvu CK KPJ so bili sicer prepričani, da so v Sloveniji (oz. Dravski banovini) vse možnosti za nastanek ljudske fronte kot opozicijske koalicije, ki bi jo povezovala narodnoobrambna in protifašistična gesla, toda opozicijske skupine z ljudskofrontnim imenom ali programom so dosegle nekaj volilnih uspehov le na občinski ravni.³⁰ Večje socialne in javne podpore so bile deležne razne podpisovalne, protestne in mirovne akcije, zlasti če so se zavzemale za izpolnitev narodnopolitičnih zahtev in so bile uperjene proti centralizmu ter delavske stavke, levičarsko razpolženje pa se je krepilo tudi med študenti in izobraženci. Toda že po dobrem letu in pol, spomladi leta 1937, je slovensko opozicijsko gibanje zajela kriza. Iz KGD je najprej izstopila skupina slovenskih pristašev dr. Vladka Mačka pod vodstvom dr. Dragotina Lončarja in Rudolfa Doboviška, nato pa so jo zapustili še socialisti. Odposlanec CK KPJ, ki je jeseni leta 1937 obiskal Slovenijo, je tako jugoslovanskemu partijskemu vodstvu poročal, da je ljudska fronta v Dravski banovini v prvi polovici leta 1937 (torej v času čebinskega ustanavljanja KPS) "skoraj razpadla".³¹

Do novega poskusa "združitve slovenskih demokratičnih sil" je prišlo po sklenitvi srbsko-hrvatskega opozicionalnega sporazuma, vendar tudi ta ni uspel.³² Slovensko narodnoobrambno gibanje je znova zaživelo šele po "anšlusu" marca leta 1938, ko se je s premaknitvijo mej tretjega rajha na Karavanke pri vseh političnih skupinah povečal občutek narodne ogroženosti. Do tesnejše "strnitve narodnih sil", kot so to imenovali v Sodobnosti, pa tudi tokrat ni prišlo. Komunisti, ki so se kljub "ljudskofrontnim geslom" in parolam o pridobivanju "kmečkih katoliških množic" ves čas zavzemali za "akcijsko enotnost delavstva", so se po večletni izključitvi sicer leta 1938 znova vključili v delo vodstva socialistične Strokovne komisije, v njem pa je prevladalo stališče o "akcijskem sodelovanju z vsemi nerežimskimi strokovnimi organizacijami", ki je leta 1939 privedlo do povezovanja socialističnih, krščanskosocialističnih in narodnosocialističnih sindikatov v Medstrokovnem oz. Osrednjem strokovnem odboru za Slovenijo.³³ Toda dolgoletna komunistična zamisel o ustanovitvi posebne "ljudskofrontne" stranke delavnega ljudstva se ni posrečila, saj zanjo pri drugih demokratično opozicionalnih skupinah niso dobili podpore in se je v septembra leta 1939 ustanovljeno Zvezo delavnega ljudstva Slovenije vključilo le že tako močno

³⁰ Npr. na občinskih volitvah na Ježici decembra 1935 in na delnih občinskih volitvah 1936. Glej tudi: France Filipič: Ljudskofrontno gibanje. Enciklopedija Slovenije, 6, Ljubljana 1992, str. 297.

³¹ Nedog, Ljudskofrontno gibanje, str. 95.

³² Filipič, n. d. v op. 30, str. 238.

³³ Miroslav Stiplovšek: Ustanovni kongres KPS - spodbuda boju za enotnost slovenskega delavstva. V: Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem. Maribor 1989, str. 280-82.

okrnjeno Kmečko delavsko gibanje.³⁴ Sicer pa je bilo tedaj (po paktu Hitler-Stalin) komunistične ljudskofrontovske politike že konec. V komunističnih usmeritvah je - kot je že pred desetletjem prepričljivo ugotovil Bojan Godeša - jeseni leta 1939 nastopilo novo obdobje, obdobje "boljševizacije partije", ki so ga označevale notranje čistke in nespravljiv komunistični spopad s samostojneje mislečo inteligenco,³⁵ hkrati pa je partija opustila protinacistična in protifašistična gesla. V takšnem vzdušju - in ne v ljudskofrontni tradiciji - je bilo leta 1940 ustanovljeno Društvo prijateljev Sovjetske zveze. Razmeroma široke podpore, ki je bilo deležno, pa seveda ne gre razlagati s simpatijami podpisnikov za sovjetski režim ali slovenske komuniste, temveč predvsem z grozečo vojno nevarnostjo in prepričanjem o vojaški moči Rdeče armade.³⁶

Naj sklenem: politika ljudske fronte je bila v letih 1934/35 do 1939, ko sta Stalin in boljševiški vrh videla v Hitlerju in nacistični Nemčiji nevarnega nasprotnika, instrument Kominterne in komunističnih partij, ki so poskušale okoli sebe združiti razne politične skupine in stranke ter tako ali drugače vplivati na njihova povezovanja. Pri tem so bila "ljudskofrontna" gesla in zaveznitva večinoma neuspešna. "Ljudskofrontne" koalicije in njihove politike so se v glavnem opirale na socialna, demokratična, narodnoobrambna in protifašistična gibanja, ki pa so jih le deloma same pobudile in tudi le v omejenem obsegu podpirale in pospeševale. Teza Francois Fureta, da so komunisti, podobno kot "ljudskofrontno", instrumentalizirali tudi protifašistično gibanje, torej ne drži (ali pa drži le deloma). Komunistom ni uspelo "ljudskofrontnih" zaveznitv nikjer povsem oblikovati po svojih predstavah in politično podrediti, le v posameznih primerih (kot npr. francoskem) pa so z ljudskofrontnimi gesli pomembneje okrepili svoj politični vpliv in svojo politično moč. "Ljudskofrontne" politike niso poleg tega uspele nikjer združiti in povezati vseh socialnih, protifašističnih in narodnoobrambnih gibanj, ki so bila povsod kompleksnejša in množičnejša kot "ljudskofrontne" koalicije in zaveznitva. To velja tudi za slovenski primer. Prav dejstvo, da je bilo narodnoobrambno in protifašistično razpoloženje mnogo širše in množičnejše od kroga privržencev "ljudske fronte", pa pojasnjuje tudi široko podporo, ki je bila leta 1941 na Slovenskem deležna ideja Protiimperialistične oziroma Osvobodilne fronte. Med temelji OF in tradicijo ljudskofrontnega gibanja zaradi komunistične politike po letu 1939 res ni niti idejne, niti organizacijske kontinuitete, kot pravi Godeša, je pa zveza med narodnoobrambnim in protifašističnim gibanjem ter idejo upora proti okupatorju. Prav na tej kontinuiteti in narodnoodporniški volji, ki ju obe veliki slovenski stranki očitno nista razumeli in nista znali obrniti Slovencem in sebi v prid, so lahko komunisti leta 1941 utemeljili OF.

Peter Vodopivec

³⁴ Nedog, Ljudskofrontno gibanje, str. 150.

³⁵ Bojan Godeša, n. d. v op. 19.

³⁶ To je bil npr. odgovor, s katerim mi je pojasnil v pogovoru svoj podpis v podporo Društvu tudi prof. dr. Fran Zwitter.

STRENGTH AND IMPOTENCE IN THE IDEA AND POLICY OF THE PEOPLE'S FRONT

S u m m a r y

According to Francois Furet, the Communist International was "always anti-fascist", even if in the first period - before Hitler's ascent to power - it presented itself as the only true combatant against Fascism and Nazism, and, in the second - from 1934-35 to 1939 - accepted a joint anti-fascist struggle with social democrats and the liberal middle-class parties, thereby giving rise to the idea of the popular front. It used this idea for self-propaganda, the strengthening of the political influence of the Communist parties and international affirmation of Soviet policies. This assertion is, of course, correct. The Comintern was, at least until 1923, exclusively an exponent of Soviet foreign policy. From its sixth congress onwards, when it adopted slogans about 'social democrats' being 'social fascists', it also became a most determined opponent of any association of Communists with the socialist and middle-class parties, which had particularly fatal consequences for political developments in Germany.

The shift in Soviet policy and the Comintern occurred only in 1934, when those in Moscow and the Kremlin realised that the rapidly growing German power also presented a threat to the 'first' and the only Socialist state. By putting themselves at the forefront of the anti-fascist struggle, they also tried to divert the world's attention from the internal Soviet purges and executions, to the 'international arena'.

The coalition between the Communists and Socialists in France in 1934 was attributed to this new Communist 'course'. From the Comintern's seventh congress in 1935 onwards, the slogan about 'the popular front' became its official political orientation. However, these "popular front coalitions" proved very fragile at the beginning. Even after the change in the Comintern policy, the socialists in some West European and Scandinavian countries continued to distrust Communists and refused to cooperate with them. While the Communists continued to swear by the newly formed 'anti-fascist coalitions' and liased even with the anti-socialist orientated liberal and Catholic parties, they relentlessly pursued Soviet and their own interests. This was particularly clear in France where they refused to join the popular front government of Leon Blum, despite their landslide victory at the elections. Also in Spain, they first turned against the socialist-anarchist revolution and the government of Largo Caballero and eliminated their political opponents, and only then dedicated themselves to fighting the right wing together with the rest of the popular front coalition.

As Furet argues, the problem undoubtedly not only lay with the Communists, The popular front alliances were politically and ideologically heterogeneous and were literally unable to solve the numerous social, economic and political problems which West European countries had been facing since the 1920s and the Great Depression.

The Communist shift towards cooperation with the socialist and middle-class parties triggered great expectation and hopes of social reform (in France a wave of strikes and in Spain even a revolution). Although Blum's government during its short period in power, passed a series of important social laws, it lacked sufficient financial, economic and political power to significantly alter the social conditions. The popular front in Spain, under the baton of the Communists, totally suppressed the social revolution, thereby losing a great deal of indispensable social and popular support, even before taking on the generals.

In Slovenia, the popular front movement was also massive in nature. Its national defense slogans significantly contributed to this, as Alenka Nedog observed almost a quarter of a century ago. However, concrete social and political achievements of the popular front movement were relatively insignificant. The same Communists who had always taken firm action against their own dissenters and opponents, obediently abandoned the anti-fascist line after the Soviet pact with Hitler in 1939, which Russian historians today proclaim as one of the greatest deceptions of the twentieth century. The movement which arose in the 1940s with the founding of the Society of Friends of the Soviet Union, can no longer be considered as 'popular front'. Also this movement insisted on the principle of national defense which enjoyed wide public support due to a general sense of national threat. This also explains the wide support, especially of the urban population, for the Anti-imperialist, later Liberation Front in 1941.

1.01
Prejeto 10. 8. 2001

UDK 329.11(497.4) SLS"1935/1941"

Anka Vidovič-Miklavčič*

Idejnopolitični značaj SLS od leta 1935 do začetka vojne leta 1941

IZVLEČEK

Prikaz zajema jugoslovanski del Slovenije v času druge polovice tridesetih let, ko se nakazujejo idejni in politični premiki slovenskega dela JRZ, ki se je po marčnem puču 1941 spet imenovala SLS. Avtorica oriše vse pomembne silnice, ki so krojile idejnopolitično naravnost SLS v tesni povezanosti s katoliškim gibanjem, s središčno vlogo Katoliške akcije (KA). Po vstopu dr. A. Korošca v Stojadinovićevo vlado (1935) je v Dravski banovini bila hitro zgrajena mreža organizacij JRZ, obenem pa so se živahno obnavljale ali na novo ustanovljale številne katoliške organizacije. Mnoge od teh so postale "pomožne sile" KA, ki so na podlagi papeških okrožnic (*Quadragesimo anno* in *Divini Redemptoris*) utirale pot katoliški obnovi in misli o stanovsko urejeni družbi. Ob tem so zavračali liberalno demokracijo, marksizem, boljševizem in ljudskofrontno povezovanje ter napovedali idejni boj proti komunizmu. Ob aprilskem zlomu je SLS oz. katoliški tabor bil dokaj neenoten, med vzroki so bili avtoritarnost stranke in katoliške desnice, neustrezna taktika in metoda uveljavljanja katoliške obnove in stanovske ideje, zavračanje politične pluralnosti in ob razsulu države aprila 1941 tudi iskanje zaščite pod okupatorji.

Ključne besede: Jugoslovanska radikalna zajednica (JRZ), Slovenska ljudska stranka (SLS), katoliško gibanje, Katoliška akcija (KA), korporativizem, antikomunizem, Slovenija, trojni pakt, Narodni svet

ABSTRACT

THE IDEO-POLITICAL CHARACTER OF THE SLOVENE PEOPLE'S PARTY FROM 1935 TO THE BEGINNING OF THE SECOND WORLD WAR IN 1941 IN SLOVENIA

The paper presents the ideological and political shifting in the Slovene section of the Yugoslav Radical Union (YRU) in the latter part of the 1930's. The section assumed its original name 'the Slovene People's Party' (SPP) after the 1941 March putsch. It also indicates the influences behind the ideo-political orientation of the SPP which was closely connected with the Catholic movement. After Dr Anton Korošec joined the Stojadinović government in 1935, a network of the YRU organisations was set up in Dravska banovina, accompanied by the formation and renewal of numerous Roman Catholic organisations. Many of these became 'auxiliary forces' of Catholic Action which, inspired by Papal encyclicals, were supposed to pave the way for Catholic renewal and a corporative (organic) society. After the April breakdown, divisions arose in the SPP and, to an even greater extent, in the Catholic camp. Among the reasons were the authoritarianism of the Party and of the

* Dr., znanstvena svetnica v pokoju, SI-1000 Ljubljana, Brilejeva 16

Catholic right wing, inadequate methods of the implementation of the Catholic renewal and ideas, the rejection of political pluralism as well as the seeking of protection of the Italian occupier after the collapse of the State in 1941.

Key words: Yugoslav Radical Union (YRU), Slovene People's Party (SPP), Catholic movement, Catholic Action (CA), corporativism, anti-communism, Slovenia, Tripartite Pact, National Council

Katoliško gibanje na Slovenskem, katerega sestavni del je bila SLS, se je dejavno naslanjalo na temeljne opredelitve petih katoliških shodov, zadnji je bil leta 1923, in na papeške okrožnice. Za trideseta leta so med drugimi pomembne *Ubi arcano Dei Consilio*, o Katoliški akciji (KA), izšla je decembra 1922, *Quadragesimo anno* sredi maja 1931 in *Divini Redemptoris* (Božanski Odrešenik) marca 1937 (o obsodbi komunizma). Katoliško gibanje, kot ga označujejo nekateri raziskovalci, je v preteklosti od konca 19. stoletja do konca dvajstih let 20. stoletja bilo izjemno dejavno na organizacijskem področju, z uvajanjem KA (pravila škofa Jegliča 1929) pa se je usmerilo v poglobljeno katoliško obnovo. Osrednje vprašanje, ki tudi bistveno označuje tako politiko SLS kot širše gledano slovensko katoliško gibanje, je odnos med vero in narodnostjo, odnos med Cerkvijo in državo, ki ima še posebno mesto v jugoslovanski državi z večnacionalno in večkonfesionalno raznolikostjo.

Z vstopom dr. Antona Korošca v Stojadinovićevo vlado in z II. evharističnim kongresom za Jugoslavijo v Ljubljani konec junija 1935 se prične novo razdobje katoliškega gibanja na Slovenskem. Ob organizacijski ohromitvi stranke in pogloblitnih katoliških organizacij (Orel, Prosvetna zveza, Kmečka zveza, Krekova mladina, Slovenska dijaška zveza) je sočasno z versko obnovo nastopilo obdobje široke organizacijske dejavnosti. Obnovili ali na novo so se ustanavljali številne organizacije in društva v okviru Prosvetne zveze v obeh škofijah, zatem Kmečka zveza,¹ Zveza slovenskih obrtnikov,² Zveza fantovskih odsekov in deklških krožkov, v okviru novih pravil KA so se ustanavljale t.i. "lastne organizacije" in "pomožne sile" KA.³ V slednje so bili zajeti versko-cerkvena in posvetna katoliška društva in organizacije, medtem ko strokovne organizacije niso bile vključene. Vendar, če so se ukvarjale z vzgojo in prosvetnim delom, so jih šteli k pomožnim silam KA, toda le "za tisto delo, ki zadeva namene Katoliške akcije", medtem ko so za strokovna in gospodarska vprašanja imele popolno samostojnost in so bile same

¹ Anka Vidovič-Miklavčič: Kmečko stanovsko gibanje v klerikalnem taboru na Slovenskem 1935-1941. Borec, 1990, št. 1, str. 70-143; ista: Kmečko stanovsko gibanje v okviru SLS v zadnjem desetletju stare Jugoslavije. Revija 2000, 1989, št. 46/47, str. 213-234.

² Anka Vidovič-Miklavčič: Zveza slovenskih obrtnikov in prizadevanje za ustanovitev obrtne zbornice. Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje. Ljubljana 2001, str. 967-976.

³ Anka Vidovič-Miklavčič: Mladina med nacionalizmom in katolicizmom: Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929-1941 v jugoslovanskem delu Slovenije. Ljubljana 1994, (dalje: Anka Vidovič-Miklavčič: Mladina med nacionalizmom in katolicizmom), str. 81-91, 160-184.

odgovorne.⁴ V razmerju političnih strank in KA je poudarjeno naslednje: strankarskopolitične organizacije "pod nobenim pogojem" ne morejo postati lastne organizacije KA, niti ne pomožne sile. Toda člani KA imajo možnost, da se kot državljani včlanijo in delujejo v politični stranki. Vendar politično izpostavljeni člani naj ne bi zavzemali vodstvenih položajev v KA.⁵ Hierarhično zgrajena mreža KA z lastnimi in pomožnimi silami je imela vmesni organ med verniki in škofi, imenovan Narodni odbor KA. Člani so bili od škofa postavljeni laiki, vodil pa jih je cerkveni asistent. V ljubljanski škofiji je bil Narodni odbor KA bolj zaznaven kot v lavantinski škofiji, v Ljubljani se je močno kazala težnja po podrejanju pomožnih sil laičnemu Narodnemu odboru KA, kar pa je vzbujalo nejevoljo in odpor.⁶ Razvejana organizacijska struktura prosvetno-kulturnih, kmečko stanovskih in mladinskih organizacij ter društev je prinašala v osnovni celici župniji večkrat do podvajanja članstva v organizacijski mreži, s tem pa se je tudi v dejavnosti marsikaj medsebojno prekrivalo in prepletalo. Ob tem so se porajala razna nasprotja, trenja, ki so dostikrat zavirala plodno skupno delo.

V osišču katoliškega gibanja prevzema odločujočo vlogo v versko-obnovitvenem delu KA, kot je potrdil omenjeni evharistični kongres, v socialnem katolicizmu uveljavljanje okrožnice *Quadragesimo anno*, v političnem katolicizmu pa v prizadevanju SLS za pridobitev monopola nad slovenskim narodom, ob vodilu, da je katolicizem bistvo slovenstva in da je le katoličan poklican za slovensko narodno in kulturno delo. Vsa ta idejnopolična gledišča so se v drugi polovici tridesetih let še zaostрила z geslom "idejo je treba postaviti proti ideji",⁷ tedaj z ostrim antikomunizmom.

KA kot središčna organizacija dobiva vse bolj odločujočo vlogo. V tem smislu se na novo oblikujejo programi. Kot primer navajam Prosvetno zvezo v obeh škofijah, ki sta imeli v svojem okrilju tudi Ljudski oder, Slovensko stražo, knjižnice, Pevsko zvezo, Kino itd. Poleg nalog t.i. socialne prosvete, ki se je poglobljeno udejanjala od prve polovice tridesetih let, je z novimi pravili KA 1936 bila zadolžena za kulturni apostolat. V okviru Ušeničnikovega Delovnega programa krščanske socialne akcije sta imeli ljudska vzgoja in ljudska prosveta pomembno vlogo pri oblikovanju novega človeka. Poslej je član prosvetnega društva mogel postati samo praktični katoličan, sodelujoč pri versko-obnovitvenem delu, posebno vlogo so dodelili mladinskim organizacijam in društvom. V letih 1935-1939 je zajela katoliški tabor živahna organizacijska dejavnost. Obnovitveno delo je temeljilo predvsem na verskomoralni vzgoji, ki je bila povezana s spoznavanjem katoliških načel in socialnega nauka Cerkve, vse pa je prispevalo k utiranju stanovske miselnosti. Za ves ta čas so značilni množični tabori mož in fantov, zborovanja kmečko-stanovske organizacije slovenskih kmetov-Kmečke zveze, vseslovenska in mednarodna zborovanja mladinskih organizacij, kjer so pogosto po verskih obredih in slovesnostih, nastopali tudi politični prvaki, predvsem dr. Anton Korošec, dr. Miha Krek, dr. Fran Kulovec, dr. Marko Natlačen, dr. Jože Basaj in lokalni strankini veljaki JRZ.

4 Al.Šojziji Odar: *Katekizem o Katoliški akciji*. Ljubljana 1937, str. 21.

5 Prav tam, str. 22.

6 Ciril Žebot: *Neminljiva Slovenija : Spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije*. Celovec 1988, str. 88, 90-92.

7 Domoljub, 11. 3. 1936, št. 11; *Proti ideji treba postaviti idejo*.

V živahni politični dejavnosti na novo nastale vsedrjavne Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ) je slovenski del te stranke prevzemal v Dravski banovini vedno bolj aktivno vlogo, pri čemer je dr. Korošec zavrnil nameravano vključitev Marušič-Pucljevega kroga (ob dnevniku Glas naroda 1935 - jul. 1936) v novo stranko.⁸ Prav tako je mačehovsko postopal s starimi radikali, četudi so intervenirali v Beograd, dr. Korošec kot voditelj SLS je imel v Dravski banovini absolutno prednost pri odločanju o oblikovanju banovinske JRZ. Naj omenim, da so v strankino podporo ustanovili leta 1937 tudi v Sloveniji vsedrjavno Mladino JRZ,⁹ študentski klub Slovenski jug,¹⁰ Klub železničarjev JRZ¹¹ in Klub poštarjev JRZ.

Ob vladni deklaraciji (unitarizem, centralizem, jugoslovenstvo) in programu JRZ, ki je temeljil na radikalskem iz leta 1933 z narodnim in državnim edinstvom, so dr. Korošec in strankini prvaki svojo politično bazo morali ob "znatnem odporu dela privrženecv SLS" prepričevati, da je vključitev v JRZ le manjše zlo in da zahteva o avtonomiji Slovenije ni pozabljena.¹² Toda dejstvo je, da se je na podlagi statuta JRZ od septembra do novembra 1935 uspela, predvsem po zaslugi dr. Kulovca, zgraditi organizacijska struktura slovenskega dela JRZ in da so ob prisotnosti okrajnih funkcionarjev 24. novembra 1935 že imeli prvo banovinsko sejo.¹³ Bolj kot uresničevanju narodnih zahtev, izraženih v punktacijah iz leta 1933, in siceršnji demokratizaciji države se je dr. Korošec kot notranji minister posvetil idejnemu boju. Kmalu po atentatu na dr. M. Stojadinovića, 6. marca 1936, je dr. Korošec v skupščini govoril, da proti komunizmu ne zadoščajo le policija, zapori, obsodbe, temveč idejni boj, v katerega je treba vključiti Cerkev in šolo, politične stranke, kulturna in socialna društva, gospodarske organizacije in vse njihovo članstvo. Skratka boj proti komunizmu mora zajeti ves narod.¹⁴ Idejni boj je vse bolj zajemal ne le mladinske katoliške organizacije, temveč tudi katoliška prosvetna društva in delavsko organizacijo Zvezo združenih delavcev (ZZD).¹⁵ Ljudskofrontna politika Komunistične stranke, ki se je tedaj in v naslednjih letih udeleževala s protifašističnim in narodnoobrambnim delom, je podžigala idejni dinamizem v desnem delu katoliškega tabora s široko zastavljeno protikomunistično propagando. Boj proti komunizmu, je govoril dr. Ivan Ahčin, ni boj na političnem področju, temveč ima predvsem verski značaj. Dejavnost Ljudske fronte in vključevanje slovenskih kmetov v gibanje dr. Vladka Mačka (slovensko mačkovstvo) je banovinsko vodstvo JRZ vznemirjalo, četudi so občinske volitve oktobra 1936 pomenile nekakšno zmago slavje za JRZ. Toda leto 1937 je prineslo

⁸ Slovenec, 25. 8. 1935, št. 194 a; *Vprašanje gg. Marušiča in Puclja*.

⁹ Več o tem Anka Vidovič-Miklavčič: Mladina Jugoslovanske radikalne zajednice (MJRZ) v Dravski banovini. Prispjevki za novejšo zgodovino, 42, 1992, št. 1-2, str. 15-33.

¹⁰ Več o tem Anka Vidovič-Miklavčič: Slovenski jug- klub študentov JRZ. Gestrinov zbornik, Ljubljana 1999, str. 451-459.

¹¹ Več o tem Anka Vidovič-Miklavčič: Klub železničarjev Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ) v Dravski banovini. Zgodovinski časopis, 1997, št. 1, str. 63-71.

¹² Ciril Žebot: Neminljiva Slovenija, str. 80; Slovenec, (ponedeljski), 12. 8. 1935, št. 32; *Kako pojmujeemo jugoslovanski narod in jugoslovansko jedinstvo*.

¹³ Slovenec, (ponedeljski) 25. 11. 1935, št. 47; 1. seja banovinskega odbora JRZ.

¹⁴ Domoljub, 11. 3. 1936, št. 11; *Proti ideji treba postaviti idejo*.

¹⁵ Anka Vidovič-Miklavčič: Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, II. del Katoliški tabor, str. 80-185; Ista: Katoliška prosveta med cerkvijo in stranko. Nekaj osvetlitev smernic in dejavnosti Prosvetne zveze in Zveze fantovskih odsekov v letih 1935-1941. Cerkev, kultura in politika 1890-1941, simpozij 1992. Ljubljana 1993, str. 61-78.

nove preizkušnje. Nezadovoljstvo volilne baze slovenskega dela JRZ, ki je dlje časa tlelo, je prišlo na dan v času srbsko-hrvaškega sporazuma z objavo proglasa Združene opozicije 8. oktobra 1937. Izrazilo se je z nezaupanjem v vodstvo SLS, ker Slovenci niso sodelovali pri

sporazumu, prevladoval je občutek, da so zamudili ugodno priložnost za reševanje slovenskega vprašanja. Znana je vsebina spomenice novembra 1937, ki jo je objavila demokratična avtonomistična skupina SLS. Opozarjam tudi na hudo nezadovoljstvo v novi Županski zvezi, katere predsednik je bil Nande Novak, v vodstvu Kmečke zveze in komaj ustanovljeni Kmetijski zbornici julija 1937.¹⁶ Kmetje so bili namreč razočarani, ker niso uspeli uresničiti svojega "kmečkega parlamenta" s Kmečko zbornico, ampak jim je država dala le kmetijsko strokovno ustanovo -Kmetijsko zbornico. Toda nezadovoljstvo ni zajelo le kmečkih vrst oziroma podeželja. Kot je poročal avstrijski konzul v Ljubljani dr. Guido Schmidt 13. oktobra 1937 državnemu sekretarju za zunanje zadeve na Dunaju,¹⁷ so bili hudo nezadovoljni tudi bližnji sodelavci dr. Korošca. Pri tem so omenjeni dr. Fran Kulovec, dr. Ivan Ahčin in dr. Alojz Kuhar. Zlasti uredništvo Slovenca z dr. Ahčinom se je razburjalo in spraševalo kakšno stališče naj SLS zavzame do omenjenega sporazuma, zato je odhitela delegacija z dr. Ahčinom v Beograd k dr. Korošču. Pa tudi dr. Korošec in dr. Krek sta se tiste dni mudila v Sloveniji in prepričevala strankino članstvo, da je sporazum vendarle državni udar in da ga Slovenci ne bodo podprli. Podobno je dr. Krek govoril na velikem shodu JRZ v Kamniku.¹⁸ Glede uspeha ob intervenciji strankinega vrha so bili nekateri strankini prvaki, kot je poročal omenjeni konzul, sila skeptični. Privrženci dr. Mačka v Sloveniji, ki so stremeli za federalizacijo države in posebej ljudskofrontno gibanje s poudarjanjem reševanja slovenskega narodnega vprašanja, so ogrožali trdno pozicijo slovenskega dela JRZ na domačih tleh. Ostaja dejstvo, da se je proti opoziciji, ki je zahtevala neodložljivo reševanje slovenskega narodnega vprašanja slednjič strankino vodstvo postavilo v isto fronto z JNS in Ljotičevim Zborom. Četudi je zatem novembra istega leta predsednik Kmečke zveze Ivan Brodar objavil deklarativno izjavo v Domoljubu, da podpira politiko dr. Korošca,¹⁹ se je krog Brodar-Škerbec- Novak sicer podredil strankini disciplini, dejansko pa so bili še nadalje bolj ali manj odkrito privrženi tradicionalnemu avtonomističnemu gibanju. Dr. Korošec, ki je bil sicer tesno povezan s katoliškim kmečkim gibanjem, se je bolj kot na vodstvo množične Kmečke zveze, ki je predvsem z gospodarskih vidikov kritiziralo unitarno-centralistično politiko JRZ, poleg na ožji strankin krog

¹⁶ Domoljub, 21. 4. 1937, št. 16; *Važen zbor slovenskih županov*; Anka Vidovič-Miklavčič: Odnos dr. Korošca do Kmečke zveze in Slovenske dijaške zveze (SDZ) 1929-1940. Prispevki za novejšo zgodovino, 31, 1991, št. 1, (Korošček zbornik), str. 126, 127.

¹⁷ Archiv der Republik, Dunaj, Neues Politisches Archiv-NPA, karton 39. Politische Akten des Bundeskanzleramtes-Auswärtige Angelegenheiten (1918-1938). Originalberichte der österreichischen Gesandtschaften und Konsularämter 1918-1938, Laibach, 13. 10. 1937; Prav tam 15. 10. 1937.

¹⁸ Primerjaj Slovenec, (ponedeljski), 18. 10. 1937, št. 42; Archiv der Republik, Dunaj, Neues Politisches Archiv-NPA, karton 39, Politische Akten des Bundeskanzleramtes-Auswärtige Angelegenheiten (1918-1938). Originalberichte der österreichischen Gesandtschaften und Konsularämter 1918-1938, Laibach, 27. 10. 1937.

¹⁹ Anka Vidovič-Miklavčič: Odnos dr. Antona Korošca do Kmečke zveze (KZ) in Slovenske dijaške zveze (SDZ). Prispevki za novejšo zgodovino, 1991, št. 1 (Korošček zbornik), str. 126-128; Domoljub, 10. 11. 1937, št. 45; *Izjava g. Janeza Brodarja o pisanju Jutra*; Jutro, 5. 11. 1937, št. 258; 7. 11. 1937, št. 260.

naslanjal še na mladino JRZ in Ehrlichove stražarje, ki so predstavljali posebno frakcijo SLS, blizu pa mu je bilo tudi strankino vodstvo v Zvezi združenih delavcev.

Četudi so politično pripadnost na zunaj kazali množični tabori mož in fantov, shodi in zborovanja JRZ in Kmečke zveze, manifestacije mladinskih organizacij, je bila že od leta 1935, zlasti pa z letom 1937 zrahljana trdna strankarska vez.

Širitvi demokratične baze v katoliškem gibanju je dala poseben pečat protifašistična drža krščanskih socialistov-Jugoslovanske strokovne zveze in Kocbekovega kroga v času španske državljanske vojne in še posebej po priključitvi Avstrije k nacistični Nemčiji klic k skupnemu narodnoobrambnemu delu slovenskega naroda.²⁰ Proti ozkemu strankarsko ideološkemu zapiranju se je utrjevala misel na narodno koncentracijo in skupno narodnoobrambno delo. Kot refren pa se je ponavljala kritika dr. Koroščeve pragmatične politike, v kateri so stopala v ozadje načela in program nekdanje opozicijske SLS. V volilnem govoru za skupščinske volitve 11. decembra 1938 je dr. Korošec imenoval opozicijo konglomerat in med drugim spraševal, kako naj se "pofovci, pohorci, socialisti, komunisti uporabijo v enotnem, konstruktivnem delu," saj opozicija ni sposobna "niti za trenutek da prevzame in nosi na svojih ramenih celo državno zgradbo". Dr. Korošec je tudi sodil, da je to "koalicija za volilno borbo, ne pa koalicija za vladanje!"²¹ Poudaril je, da bo prav zmaga JRZ v notranji politiki pripeljala v nadaljnjo demokratizacijo in bo pristopila k reševanju hrvaškega vprašanja, v zunanji politiki pa si bodo še naprej prizadevali za mir s sosedi, medtem ko se privrženci opozicije s svojo dejavnostjo podajajo v vojno nevarnost.²² Slovenski kandidati JRZ z dr. Korošcem na čelu so kot vladna in večinska stranka močno napadali opozicijsko listo dr. Vladka Mačka, predvsem pa njegove akterje, ki so z močno protivolilno propagando delovali predvsem v obrobni krajih Slovenije.²³ Zlasti slovensko združeno opozicijo so obdolžili, da so že njeni privrženci v preteklosti bodisi "v imenu centralizma,... slovenstva,... federalizma, ...demokracije, ...diktature, ...proletariata,... posedujočih" le "na videz rušili drug drugega, v resnici pa so rušili vsi le našo pravo slovensko narodno katoliško skupnost in njegovega voditelja."²⁴ Združeno opozicijo so imenovali sodrgo, izkoreninjenje, grobokopi slovenskega naroda, družiti se z njimi in jih voliti pa je izdajstvo nad slovenskim narodom.²⁵ Posebej so se spotikali ob volini povezavi socialistov in JNS.²⁶

Pri sooblikovanju sporazuma Cvetkovič-Maček avgusta 1939 in ustanovitvi Banovine Hrvatske slovenski del JRZ (dr. Korošec) vsaj pri konkretnih poslih ni bil soudeležen. Strankino vodstvo slovenskega dela JRZ, ki tedaj v Beogradu ni imelo posebnega političnega vpliva pri graditvi Banovine Hrvatske, je zahtevalo

²⁰ Janko Prunk: Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda. Ljubljana 1977, str. 158-166; isti: Slovenski narodni vzpon : narodna politika (1768-1992). Ljubljana 1992, str. 292-295.

²¹ Slovenec, 1. 11. 1938, št. 252, str. 1.

²² Slovenec, (ponedeljski), 31. 10. 1938, št. 44.

²³ Slovenec, 6. 12. 1938, št. 280; *Gospod Maček, vi Slovencev ne boste strahovali*; Prav tam, *Mačkova propaganda na Slovenskem je zločinska*; Domoljub, 7. 12. 1938, št. 49; *Varujte se lažnivcev*.

²⁴ Slovenski delavec, 26. 11. 1938, št. 47; *Razkrinkanim hrbet!*

²⁵ Slovenski delavec, 10. 12. 1938, št. 49; *Naš narod in naš voditelj*; Slovenec, 25. 11. 1938, št. 268a; *Za svobodo in demokracijo*.

²⁶ Slovenec, 27. 11. 1938, št. 274a; *Bratstvo fašizma z marksizmom*; Slovenec, 30. 11. 1938, št. 276; *JNS zvezana z marksisti in komunisti*.

samoupravno ureditev države z ustanovitvijo banovine Slovenije. Toda odlaganja zaradi napredovanja nemške agresije v začetku druge svetovne vojne, notranjih nesoglasij in zadržanja velikosrbsko usmerjenega dela političnih strank, so slovenski strankini prvaki ostali praznih rok. Od srede 1940 so slovenski javnosti naznanjali, da terjajo odložitev preureditve države višji državni interesi, res pa je, da so ves čas poudarjali, da se zahtevam po banovini Sloveniji ne bodo nikdar odpovedali.²⁷ Zanimivo je, da je že Gosarjeva objava v reviji *Dejanje* septembra 1939 z načelnega vidika o finančni in gospodarski analizi bodoče banovine Slovenije²⁸ vznevoljila strankine prvake, češ da kaže nezaupanje do dr. Korošca. Tako tudi dr. Kulovec, četudi je bil z Gosarjem v prijateljskih odnosih, mu je v pismu očital, da ne pozna dejanskih razmer. Dr. Gosar pa je dr. Kulovcu odgovoril, da je njegovo akcijo "sprožila skromnost in boječnost slovenskih zahtev."²⁹ O zadregi strankinih prvakov govori tudi dr. Krekovo pismo 9. avgusta 1940 predsedniku Cvetkoviću. V njem dr. Krek predlaga, naj bi na Bledu načrtovano proslavo obletnice sporazuma opravili kar v Beogradu, saj med Slovenci vlada veliko razočaranje. To se v Beogradu ne bi toliko zapazilo, kot bi se opazilo v Sloveniji.³⁰

Potem ko je Francija po nemški zasedbi junija 1940 morala položiti orožje in je sklenila premirje, je katoliški tisk veliko pisal o vzrokih, med njimi je naštel gnilost zahodne demokracije, delo framasonov, popuščanje komunizmu, pojevanje krščanskega duha. Slovenski politiki, zlasti dr. Korošec so se zavedali nevarne osamljenosti nevtralne Jugoslavije v Evropi, s tega vidika je poslej dr. Korošec vse bolj pristajal na politično usmeritev k nacistični Nemčiji, odločno pa zavračal kakršnokoli, tudi vojaško, naslonitev na SZ. Če so v tem času (strankini) akterji narodnoobrambnega dela videli v "slovanski vzajemnosti" pomembno vrednoto,³¹ ki jo je treba gojiti, so do panslavizma izražali precej kritično stališče ob realni politiki evropskih (tudi slovanskih) držav, posebej do boljševiške Rusije. Panslavizem so ocenili za brodolom in pri tem poudarili: "Katolicizem ne prizna plemenskih nauk in odklanjamo zato program ekskluzivnega panslavizma; ostati hočemo Slovenci in se nočemo pomešati v nikakršno vseslovansko kulturno in politično enoto, ker bi se s tem morali odreči naši narodni kulturi, naši veri in naših političnih tekovin ter podvreči komunizmu. Čutimo slovensko katoliško in zato ljubimo svoje bratske slovanske narode in sočustvujemo s trpečim ruskim narodom."³²

V tem času velja omeniti shod katoliških izobražencev sredi avgusta 1940 v Kranju, ki ga je sklical Narodni odbor KA, z namenom, da se seznanijo med drugim tudi z enotnimi smernicami, ki bodo katoličanom vodilo tako v boju proti razkroju, strujanju znotraj katoliškega tabora, kot proti zunanjim sovražnikom.

²⁷ Več o stališču do banovine Slovenije glej Jurij Perovšek: *Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih*. V: *Slovenska trideseta leta*. Ljubljana 1997, str. 24-26 in op. 68.

²⁸ *Dejanje*. Revija za kulturo, gospodarstvo in politiko. 1939, II, Ljubljana, str. 349-368, Dr. A./ndrej/ Gosar: *Finančna in gospodarska stran vprašanja o slovenski banovini*; primerjaj tudi Dr. Andrej Gosar, *Banovina Slovenija: politična, finančna in gospodarska vprašanja*. Ljubljana 1940 (založilo "Dejanje"), str. 3-40.

²⁹ Tomaž Simčič: *Andrej Gosar, krščanstvo in socialno gibanje*. Trst-Ljubljana 1992, str. 44.

³⁰ Mihailo Konstantinović: *Politika sporazuma. Dnevniške beleške 1939-1941*. Londonske beleške 1944-1945. Novi Sad 1998, (dalje: Konstantinović, *Politika sporazuma*) str. 567.

³¹ Etbin Bojč: *Naša narodna vzgoja in obramba: ob 20 letnici življenja v narodni državi*. Ljubljana 1939, str. 22-27.

³² *Slovenski delavec*, 22. 10. 1938, št. 42; *O vseslovanstvu-panslavizmu*.

Škof Rožman je govoril navzočim o svetu, ki kliče po obnovi, politik in urednik Slovenca dr. Ivan Ahčin o razkroju na zahodu, ki je zajel versko-kulturno in socialno sfero, Ivan Avsenak, tedaj član gospodarske delegacije v Moskvi, je govoril o razkroju v SZ, dr. Franc Gabrovšek pa je (drugi dan tečaja), glede na to, da je vlada napovedovala socialno-gospodarske spremembe, ob prisotnosti dr. Korošca govoril o graditvi korporativizma v državi Jugoslaviji in še posebej v Sloveniji.³³ Misel o korporativni državi, kot je pisal katoliški tisk v naslednjih mesecih, se v drugi svetovni vojni ni opustila, še več postavila se je v ospredje. Tisk je s simpatijo spremljal države, ki so uvajali temelje za novo družbo, novo Evropo. Po neuspehu graditve stanovske države v Avstriji, so zlasti omenjali Salazarjevo Portugalsko, Frankovo Španijo, Petainovo Francijo in Švico.

Omenimo naj še razkorak z vidika družbenih konceptov. Korporativno politiko na Slovenskem je obvladovala predvsem avtoritarna struja, ki je nasprotovala do neke mere modernistični Gosarjevi, bila pa je naklonjena radikalni struji Cirila Žebota.³⁴ Uveljavljanje krščanske demokracije so predvsem videli v dejavnem socialnem katolicizmu in v politični premoči s katoliškimi načeli prežetega ljudstva v zemeljski Civitas dei. Vprašanje odnosa med korporativizmom in demokracijo so strankini veljaki leta 1941 npr. razlagali takole: Korporacije, organizirani stanovi pomenijo celo regeneracijo demokracije, saj bodo po načelu subsidiarnosti, ki je stalnica socialnega nauka Cerkve, imeli posamezniki v različnih nižjih organizacijah, korporacijah, občinah in pokrajinah več možnosti neposrednega odločanja, kot pa volitve v centralni parlament.³⁵ Stanovska organizacija "pomeni poživljanje vlade ljudstva", medtem ko jo individualna nebrzdana svoboda zavira. Poudarili so tudi, da ljudstvo tistemu, ki ga izbere in mu zaupa, "prepusti potrebno moč, da dano nalogo izpelje".³⁶ Sicer pa so zavračali totalitarnost države, vendar pa je katoliška desnica menila, da je v tem prehodnem obdobju, ko državljani še niso zreli za nov družbeni red, treba uvesti vsaj minimalno avtoritarnost.³⁷ Revija KA pa je v začetku leta 1941 zapisala, da so podedovali liberalne pojme, pa tudi markizem je pri nas zasejal novo miselnost, zato bo "treba (bo) velikega preobrata v vsem našem mišljenju... Umisli se v novo delovno občestvo, priti do sodelovanja brez dosedanjih predsodkov, vse to zahteva časa. Korporativizem ustvarja dejansko novo socialno strukturo družbe in to ni samo vprašanje izpremembe kakega zakona, ampak vsega mišljenja".³⁸ V praksi se je zavračanje liberalnih inštitucij, do katerih je bil sicer kritičen tudi Gosar,³⁹ morda najbolj kazalo prav pri Zvezi združenih delavcev (ZZD). Ozko je zagovarjala, kot je ocenil tudi Gosar "najbolj togo obliko korporativizma in nazadnjaške nazore, pri čemer je poudarjal,

³³ Slovenec, 17. 8. 1940, št. 187; *Versko-obnovitveni tečaj v Kranju*; Slovenec, 18. 8. 1940, št. 188, II. dan *versko-obnovitvenega tečaja v Kranju*.

³⁴ Primerjaj Korporativizem v slovenski politični misli v 20. in 30. letih, v publikaciji Neokorporativizem, Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, 1992, št. 148-149, str. 37-43; Srečo Dragoš: Katolicizem na Slovenskem: socialni koncepti do druge svetovne vojne. Ljubljana 1998, str. 185-193.

³⁵ Franc Gabrovšek, Korporativna uredba družbe. Revija Katoliške akcije, 1941, št. 2, str. 21.

³⁶ Prav tam.

³⁷ Slovenec, 5. 7. 1940, št. 151; Egon Pelikan: Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem. Maribor 1997, str. 62-85; Franc Gabrovšek: Korporativna uredba družbe. Revija katoliške akcije, 1941, št. 2, str. 24.

³⁸ Franc Gabrovšek, Korporativna uredba družbe. Revija Katoliške akcije, 1941, št. 2, str. 24.

³⁹ Tomaž Simčič: Andrej Gosar, Krščanstvo in socialno gibanje, str. 99-101.

da okrožnica *Quadragesimo anno* daje več svobode pri oblikovanju novega družbenega reda.⁴⁰ V volilnem boju za decembrske volitve 1938 je npr. Slovenski delavec, glasilo ZZD pisal, da je njen program likvidacija strank in parlamentarizma v sedanji obliki,⁴¹ torej odprava že tako omejenega demokratizma. Vodstvo ZZD je v praksi ostro nastopalo proti političnim nasprotnikom, obsojalo njihovo hujskanje in terorizem, ki se je ponekod kazal proti ZZD⁴² in obenem zagovarjalo neizprosni boj proti marksizmu, tudi z razpustom njihovih organizacij.⁴³ ZZD je pred skupščinskimi volitvami tudi grozila z izbrano udarno četo, "da pomedu z boljševiško navlako iz našega življenja... ZZD mora v okrilju svoje široke razgibanosti po odbranih skupinah v centrali in po podružnicah postati nosilka realne, stvarne borbe proti komunizmu in njegovemu zastrupljenju."⁴⁴ Vodstvo ZZD, v katerem je sedelo mlajše članstvo slovenskega dela JRZ, za seboj pa so imeli tudi strankine prvake, npr. dr. M. Kreka, dr. M. Natlačena, je stremelo za tem, da si kot vsenarodno delavsko gibanje, za kar se je oklicalo, in pod okriljem režimskega JUGORASA pridobi monopol nad slovenskim delavstvom. Dejansko je z režimsko pomočjo izrivalo politične nasprotnike iz Delavske zbornice.⁴⁵ Kot delavsko gibanje, ki naj zajame ves narod, je bilo med pomembnimi glasniki ustanovitve banovine Slovenije. "Vsaka borba proti Slovenski banovini je tako hote ali nehoje borba proti lastnemu narodu," je zapisal Slovenski delavec novembra 1939.⁴⁶

Omenjeni versko-obnovitveni shod v Kranju pa je znova zaostрил odnose znotraj katoliškega tabora, zlasti pa med skrajno desnico, Ehrlihovimi stražarji in Tomčevimi mladci. Na tem shodu so bili stražarji kritizirani, da se ne pokoravajo papeški okrožnici glede postanovljenja fakultet in zato tudi kot pomožna sila KA ni imela prave veljave.⁴⁷ Res so stražarji odločno odklanjali t.i. "metodo specializacije," postanovljenje univerze. Z ustanovitvijo kluba Straže jeseni leta 1937 so namreč po oceni nekaterih članov Narodnega odbora KA- Tomčevega kroga oslabili druga katoliška študentska društva v prid levičarskemu gibanju, namesto da bi z vključitvijo pripomogli k okrepitvi na novo ustanovljenih stanovskih organizacij.⁴⁸ V polemiki so bili eni in drugi nestrpni in Stražarji so celo Tomčevo razlago o nujnosti postanovljenja univerze ocenili za "Tomčev stanovski totalitarizem",⁴⁹ ki nima nič skupnega s papeškimi smernicami v encikliki *Quadragesimo*

⁴⁰ Prav tam, str. 42.

⁴¹ Slovenski delavec, 12. 11. 1938, št. 45; *Naš pokret gre z narodom*; Slovenski delavec, 11. 2. 1939, št. 7, *ZZD in JUGORAS (k sporazumu)*.

⁴² Slovenski delavec, 15. 7. 1939, št. 29; *Svobodne strokovne organizacije*. Uvodnik jim očita: "... Trosijo letake, trgajo naše razglase, razbijajo po naših sestankih mize, stole in solnike, psujejo naša dekleta z grdim psovanjem in naše članstvo napadajo dejansko telesno".

⁴³ Prav tam; Slovenski delavec, 22. 7. 1939, št.30; *Marksistične pokrete je treba razpustiti*; Slovenski delavec, 12. 8. 1939, št. 33; *Udariti po marksizmu je: služiti narodu*.

⁴⁴ Slovenski delavec, 3. 12. 1938, št. 48; *Marksizem- boljševizem pod kladivo*.

⁴⁵ Slovenski delavec, 8. 4. 1939, št. 15; *Konec socialističnega gospodarstva v ljubljanski Delavski zbornici*; Slovenski delavec, 15. 4. 1939, št. 16; *Delavsko zbornico v narodno skupnost*; Slovenski delavec, 22. 4. 1939, št. 17; *Delavska zbornica vrnjena stanu in narodu*; Slovenski delavec, 14. 10. 1939, št. 42; *Delavska zveza-zgled delodajalcem*.

⁴⁶ Slovenski delavec, 18. 11. 1939, št. 47; *Za Slovensko banovino*.

⁴⁷ Ernest Tomec: Razmišljanja o razmerah. V: Profesor Ernest Tomec: zbornik člankov in pričevanj ob 50-letnici njegove smrti. Buenos Aires, 1991, str. 182-186; Tine Kraner (Kraner): *Akademski zveza*. V: *Revija Katoliške akcije*, 1940, št. 4, str. 411.

⁴⁸ Prav tam.

⁴⁹ Straža v viharju, 31. 10. 1940, št. 7.

anno.⁵⁰ Po sprejetju sklepov škofijske sinode v Ljubljanski škofiji avgusta 1940 se je obravnavalo tudi vprašanje kaj vse sodi pod jurisdikcijo Narodnega odbora KA, pri čemer so nameravali vse posvetne katoliške organizacije, oziroma vso katoliško skupnost podrediti uradno cerkveni instituciji z laičnim vodstvom Narodnemu odboru KA.⁵¹ Stražarji so izražali pomisleke in npr. v članku *Med scilo laicizma in karibdo klerikalizma* spraševali za kakšno katoliško edinost gre, kje naj bo ta edinost, kako naj se ta katoliška skupnost doseže, katera oblast oz. vodstvo naj to edinost tudi vodi.⁵² Polemiki so se priključili znova tudi krščanski socialisti, t.i. tretja skupina, Zarjani so npr. spraševali, ali je katoliška skupnost versko-cerkveni ali politični pojem.⁵³

Skratka širše gledano: šlo je za vprašanje kompetence in značaj političnega katolicizma, okrog katerega so v zadnjih letih med enim in drugimi lomila kopja.⁵⁴ Naj še omenim, da so do stražarjev, kot Koroščevih fantov, ki so veljali, kot je bilo že omenjeno, za posebno frakcijo SLS, imeli strankini prvaki bolj ali manj zadržan odnos in jih, razen nekaj izjem, niso pripustili blizu. Res pa je tudi, da je stražarje njihov idejni vodja dr. Lambert Ehrlich svaril ali celo odvrčal od aktivne dnevne politike.

Dr. Korošec, ki se je vse bolj pronemško usmerjal, je kot prosvetni minister, navajam kot zanimivost, odredil, naj se omeji na šolah dosedanje poučevanje živih jezikov (angleškega in francoskega) in uvede nemškega in italijanskega, ki sta, kot je zapisal Slovenec, jezika naših velikih sosedov.⁵⁵

Zlasti pa se je v tem času predvsem zaradi želje, da bi pridobil simpatije nacistične Nemčije in jo odvrnil od agresije na Jugoslavijo in še posebej na Slovenijo, dr. Korošec lotil judovskega vprašanja. Njegovo stališče do judov se je v zadnjih mesecih pred njegovo smrtjo močno zaostrilo. Toda treba je omeniti, da je še na velikem narodnem taboru v Črenšovcih v Prekmurju 11. septembra 1938 spravljivo govoril o judovskem vprašanju. Tedaj je še kot notranji minister med drugim dejal: "Pri nas v Jugoslaviji, čemur ste vi priča, ne obstoji židovsko vprašanje. Jugoslavija je izmed redkih držav, katere to vprašanje ne vznemirja. To je najboljši dokaz, da židje pri nas uživajo polno zaščito zakonov, da se židje pri nas tretirajo kot ravnopravni državljani. Vse dobrote zakona se delijo enako židom kakor drugim državljanom, kajpada tudi vse strogosti zakona".⁵⁶ O priseljevanju Judov v državo pa je imel naslednje stališče: "Nobena država na svetu v današnjih

⁵⁰ Nadškofijski arhiv, fond Zapuščina, fasc. 110a, dr. Lambert Ehrlich, primerjaj pismo Pavla Verbica patru Janezu Casermanu, 14. 2. 1961, str. 1, 2, ko omenja avtoritarnost prvakov SLS in nestrpnost med idejnimi nasprotniki znotraj katoliškega tabora.

⁵¹ Primerjaj Alojz Štrupi: Napačne rešitve Katoliške skupnosti. V: Revija KA, 1940, str. 465-483.

⁵² Straža v viharju, 21. 11. 1940, št. 10; *Med scilo laicizma in karibdo klerikalizma*; Straža v viharju, 3. 10. 1940, št. 3; *Zakaj tako bratje?*; Straža v viharju, 14. 11. 1940, št. 9; *Pravda osumljenih in oklevetanih*.

⁵³ Primerjaj Slavko Kremenšek: Slovensko študentovsko gibanje 1919-1941. Ljubljana 1972, str. 347; več o Zarjanih str. 342-348.

⁵⁴ Bogo Grafenauer: Slovensko vprašanje. V: Bohinjski teden (Zbornik) Ljubljana 1940, str. 115; Janko Prunk: Slovenski narodni programi. Ljubljana 1986, str. 100, 101; Delavska pravica, 3. 10. 1940, št. 41; *Dr. P. K. Slovenska katoliška skupnost*.

⁵⁵ Slovenec, 18. 8. 1940, št. 188, rubrika Notranji pregled.

⁵⁶ Slovenec (ponedeljski) 12. 9. 1938, št. 37; *Dr. Korošec Slovenski krajini in njenemu voditelju Kleklu*. Ta odlomek Koroščevega govora je objavil tudi list 1940 : Tjednik za socialna, privredna, politična i kulturna pitanja. Zagreb, 4. 11. 1938. Glej tudi Konstantinović, Politika sporazuma, str. 599, op. 38.

prilikah ne želi, da se ji poveča število njenih manjšin, naj si bo manjšina jezikovna, verska ali druga. Tega načela se drži tudi kraljevina Jugoslavija. Mislim, da je to v sedanjih prilikah pametno in zelo trezno stališče."⁵⁷ Po dnevniških zapiskih M. Konstantinovića je dr. Korošec predvsem v letu 1940 vse bolj izpovedoval strogo protijudovsko stališče in ga povezoval tudi s protikomunizmom in protimasonstvom. Kot prosvetni minister je vztrajal, da je bila sprejeta protijudovska uredba oz. zakonodaja, ki je npr. določala numerus clausus za Jude, ki so bili jugoslovanski državljani.⁵⁸ Prav tako po dnevniških zapiskih Konstantinovića izvemo, da naj bi se Korošec v državi tudi vse bolj odpiral pronacističnemu Ljotičevemu zboru in iskal zveze tudi na Hrvaškem preko Korenića z Budakom, nadalje z Jugoslovansko akcijo, skratka dolžili so ga, da je privrženec nacionalsocialističnega in fašističnega reda.⁵⁹ Nekateri člani vlade s predsednikom Dragišo Cvetkovićem so bili tudi obveščeni, da je dr. Korošec stal za akcijo nacionalistov-ljotičevcev, ki so oboroženi napadli študente levičarje, komuniste na beograjski tehnični fakulteti. Krvavi spopadi so se dejansko odvijali med komunisti in ljotičevci 23. oktobra 1940, o čemer je dr. Korošec svoje zadovoljstvo izrazil predsedniku Cvetkoviću z naslednjimi besedami: "Ala smo ih sada izudarali. Dobro smo ih potukli!" in predsedniku pojasnil, da misli na napadene komuniste na Univerzi 23. oktobra.⁶⁰ Cvetković pa je že naslednji dan z odlokom prepovedal obstoj in delo Ljotičevega Zbora.⁶¹ Privrženci prepovedanega Ljotičevega Zbora so v letaku, izdanem ob smrti dr. Korošca, z naslovom "Korošec je mrtav!" v značilnem slogu zapisali, da se je zdaj začel "judeo-masonski pir" in da je bil Korošec "jeden nesrečan lučonoša ove ovakve borbe protiv jednog istog neprijatelja sa tri lica: komunizma, masonerije i jevrejstva..."⁶²

V tem času so obstajali dobri odnosi med stražarji (Koroščeva mladina) in ljotičevci z ljubljanske univerze, s klubom Edinstvo. V skupnem sodelovanju so razbili mirovno zborovanje 23. aprila 1940 v avli ljubljanske univerze, ki so ga pripravili levičarji, komunisti. Stražarji in nacionalisti so namreč hoteli preprečiti priprave ljubljanskih študentov za mirovni kongres v Beogradu. Skupaj so tudi napadali levičarje, ki so prirejali manifestacije pri ogledih sovjetskih filmov v Ljubljani.⁶³ Povezovali so jih antikomunizem, protijudovstvo in antiliberalizem, skratka skupno sodelovanje v protikomunistični fronti, kot so jo sami imenovali. Nasploh naj bi postajal dr. Korošec v krogu beograjske vlade, katere člani so bili naklonjeni zahodu oz. framasonstvu ali pa SZ, najmanj, kar lahko rečemo, močno nezaželen oseb, grozila mu je odstranitev iz vlade.⁶⁴

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ Konstantinović, Politika sporazuma, str. 189, 194, 195.

⁵⁹ Prav tam, str. 194, glej še str. 192, 193, 211, 215; Ljubo Boban: Maček in politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941, II. knjiga. Beograd 1965, str. 350, 422, op. 129.

⁶⁰ Konstantinović, Politika sporazuma, str. 211. Več o napadnih na avtonomijo beograjske univerze in o spopadih med komunisti in nacionalisti, ljotičevci glej Dr. Miroljub Vasić: Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929-1941. Beograd 1977, str. 569-571.

⁶¹ Konstantinović, Politika sporazuma, str. 211, 215; več o prepovedi Ljotičevega Zbora glej Mladen Stefanović: Zbor Dimitrija Ljotića 1934-1945. Beograd 1984, str. 84-97.

⁶² Konstantinović, Politika sporazuma, str. 622.

⁶³ Kremenšek, Slovensko študentovsko gibanje 1919-1941. str. 357; Avgust Jenko (glasilo Ljotičevske mladine), 9. 10. 1940, št. 1; Prav tam, 9. 3. 1941, št. 1; o demonstracijah in ovacijah ter oceni sovjetskih filmov govori tudi članek: alfa, Sovjetski filmi v Ljubljani. V: Revija Katoliške akcije, 1940, št. 6, str. 539-543.

⁶⁴ Konstantinović, Politika sporazuma, str. 188, 201, 204, 211; Igor Grdina: Mihailo Konstan-

Po smrti dr. Korošca je del vlade nameraval imenovati dr. M. Kreka za Korošcevega naslednika, s sodbo, da bo z njim lažje delati kot s kakšnim drugim (politično) močnim človekom.⁶⁵ Obenem pa so ugotavljali, "da izgleda, da Kulovec bolje stoji kod Slovenaca", toda nemški poslanik v Beogradu Viktor von Heeren je imel pomisleke, ker ni vedel kako bo dr. Kulovec sprejet v Berlinu.⁶⁶ Drugo vprašanje, ki ga je morala vlada rešiti, je bilo obdržanje dveh slovenskih zastop-

nikov v vladi. Vprašanje so rešili tako, da je postal za dr. Korošcem dr. M. Krek prosvetni minister, a dr. F. Kulovec minister brez portfelja.⁶⁷

O nasledniku dr. Korošca pa je dr. M. Krek spregovoril takoj po pogrebu 17. decembra na širši seji banovinskega odbora JRZ. Uvodoma je orisal politično delo dr. Korošca in nato pozval na "edinost med nami". Dr. Krek je nato predlagal naslednjo listo banovinskega odbora JRZ za Dravsko banovino: za predsednika dr. Franca Kulovca, za podpredsednika Franca Snoja, za tajnika dr. Miho Kreka in pa blagajnika Marka Kranjca, slednji naj bi zapolnil izpraznjeno mesto dr. Kulovca.⁶⁸ Pravkar izvoljeni predsednik dr. Kulovec je poudaril, da je sprejel dediščino pokojnega dr. Korošca in da je "Korošev program" tudi njegov program. Dr. Kulovec je tako v svojem govoru v Celju februarja 1941 poudarjal, da se slovenski avtonomiji oziroma banovini Slovenije niso odpovedali. Slovenec je zatem 16. marca 1941 prinesel dr. Kulovčev politični program, v katerem je tudi zahteva po slovenski avtonomiji, seveda v sklopu nadaljnje preureditve države. Vendar je treba upoštevati, je poudaril dr. Kulovec, glede na vojni požar, nujnost neodložljivih splošnih držvanih problemov. Glede zunanje politike je dejal, naj jo vodi prijateljstvo s sosedi in nevtralnost, popolna ozemeljska nedotakljivost, popolna neodvisnot in časten mir.⁶⁹ Po marčnem puču (27. marca) je bil dr. Kulovec v vladi narodne koncentracije, sicer pa vnet zagovornik trojne zveze, ki jo je zagovarjal kot izhod v sili. Že na kronske svetov 6. marca 1941, namreč po vrnitvi Cincar-Markovića v Beograd, kjer je ta navzoče seznanil s Hitlerjevimi zahtevami, je bil dr. Kulovec med prvimi, ki je zagovarjal pristop k trojnemu paktu. Bil je prepričan, kot je izjavil, da bo v primeru vojne postala Slovenija prvo področje, ki bo napadeno, zato nima pri svoji odločitvi druge izbire. Tedaj je tudi dejal: "Qui habet tempus habet vitam".⁷⁰ V kritičnih dneh, ko so pričakovali sovražni napad na Jugoslavijo, je dr. Kulovec 3. aprila obiskal Ljubljano in o obrambi domovine izjavil, da bodo storili vse, da se ohrani mir. Če pa bodo nemške zahteve do Jugoslavije nesprijemljive, "bom v imenu Slovencev izjavil, da gremo v boj za skupno stvar in da bomo pošteno izpolnili svojo dolžnost kot vedno".⁷¹

tinovič. Politika sporazuma. Dnevniške beleške 1939-1941. Londonske beleške 1944-1945. Novi Sad 1998. Zgodovinski časopis, 1999, št. 2, str. 286-290, zlasti str. 289.

⁶⁵ Konstantinovič, Politika sporazuma, str. 252.

⁶⁶ Konstantinovič, Politika sporazuma, citat str. 252; 253.

⁶⁷ Ljubo Boban: Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941 : iz povijesti hrvatskog pitanja, II. knjiga. Zagreb 1974, (dalje: Boban, Maček i politika HSS) str. 298.

⁶⁸ Slovenec, 18. 12. 1940, št. 291a; *Novo vodstvo JRZ v Sloveniji*.

⁶⁹ Slovenec, 16. 3. 1941, št. 63a; *Naša pot*.

⁷⁰ Jakob B. Hoptner: Jugoslavija u krizi 1934-1941. Reka 1972, str. 222; Boban Maček i politika HSS, str. 373.

⁷¹ Slovenski dom, 7. 4. 1941, št. 79; *Voditelj dr. Kulovec - prvi padel v boju za svobodo*.

Glede vprašanja odnosa do drugih političnih strank v tem času je značilna izjava dr. Kulovca po prekinitvi pogovora z liberalnim politikom v Ljubljani dr. Marjanom Zajcem o morebitnem skupnem sodelovanju. Svoji politični bazi in slovenski javnosti je sicer govoril, da je potrebna narodna sloga in strnitev vseh narodnih sil, ker pa je slovenski del JRZ oz. SLS večinska stranka, naj se zato vsi drugi "zgrnejo okrog edino legitimnega slovenskega narodnega vodstva, ki govori v imenu slovenskih narodnih množic."⁷² Sicer pa v državnem merilu za slovenski del JRZ ni bilo tako aktualno vprašanje o koncentraciji, kot je to bilo pri drugih (tudi slovenskih) strankah v opoziciji in tudi v drugih strankah, ki so bile v vladi.⁷³ Dne 30. marca, torej isti dan, ko se je ustanovil t.i. Odbor naprednih strank v Ljubljani

z zahtevo po enakopravnem sodelovanju "napredne fronte" v državi in še posebej s SLS v Sloveniji,⁷⁴ je na seji pri banu dr. Natlačen nastajal načrt, kako ukrepati ob morebitnem izbruhu vojne. Tedaj so določili naj bi odšli dr. Gabrovšek v Ameriko, dr. Alojz Kuhar v London, dr. Kulovec in dr. Krek pa naj bi bila v Beogradu, medtem ko bi Natlačen ostal doma in taktiziral z napadalci.⁷⁵

Z odsotnostjo strankine avtoritete, po smrti dr. Korošca, je prihajalo znotraj stranke v političnih odločitvah do trenja, zapletov in novih razhajanj. Tu bi omenila dr. Kulovčevo in dr. Natlačenovo skupino. Posebej še odnos med dr. Natlačenom, zagovornikom ohranitve starih položajev in dr. Gosarjem, ki je bil sprejemljivejši za demokratične odločitve in predvsem glasnik modernejšega modela socialno-gospodarskih sprememb. V tem času se je bolj poglobilo nasprotje med dr. Gosarjem in dr. Natlačenom ob predvidenem novem imenovanju banov v državi. Dr. Kulovec je že dalj časa podpiral dr. Gosarja, ker z banom dr. Natlačenom ni bil zadovoljen.⁷⁶ Že dr. Korošec je videl v banu dr. Natlačen dobrega uradnika, a slabega politika.⁷⁷

Puč 27. marca 1941 so v Sloveniji pozdravili in pošiljali telegrame tako ban dr. Natlačen kot mnoge organizacije in ustanove. Slavnostna zborovanja in manifestacije v Ljubljani in v drugih krajih pa so izzvenele v podporo kralju Petru II., vojski in Jugoslaviji.⁷⁸

Toda ob vse večji negotovosti in vzdušju skorajšnjega napada sil osi na Jugoslavijo je vodstvo SLS mrzlično iskalo nove možnosti za pridobitev ugodnejšega položaja Slovenije. S tem namenom sta se 5. aprila dr. Kulovec in dr. Krek obrnila na vršilca dolžnosti slovaškega poslanca v Beogradu Ivana Mileca s prošnjo, da čimprej sporočijo nemškemu poslaništvu, da so pripravljene žrtvovati Jugoslavijo v prid Slovenije in da vidijo izhod v nemški pomoči. V bojazni, da bi Slovenijo nemški okupator razdelil, predlagata, da bi se pod okriljem Nemčije dala možnost položaja ali v obliki samostojne Slovenije ali države sestavljene iz Slovenije in

⁷² Slovenec, 16. 3. 1941, št. 63 a.

⁷³ Boban, Maček i politika HSS, str. 298.

⁷⁴ Več o tem Anka Vidovič-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. 231-233.

⁷⁵ France Škerl: Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja. V: Zgodovinski časopis, 1951, št. 1-4, str. 14; isti: Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941. V: Zgodovinski časopis, 1967, str. 72, 73, 80-85.

⁷⁶ Tomaž Simčič: Andrej Gosar, krščanstvo in socialno vprašanje, str. 48, 49; Franc Snoj: Spomini člana emigrantske vlade. Delo, 17. 4. 1998.

⁷⁷ Franc Snoj: Spomini člana emigrantske vlade. Delo, 16. 4. 1998.

⁷⁸ Slovenec, 28. 3. 1941, št. 72.

Hrvaške.⁷⁹ Vse to spominja na prizadevanja dr. Korošca, ko je 1940 obiskal Slovaško, da bi si Dravska banovina s privoljenjem nemških oblastnikov pridobila podoben položaj kot Tisova Slovaška. Dne 6. aprila 1941 pa se je po nasvetu dr. Kulovca in predlogu dr. Natlačena ustanovil Narodni svet,⁸⁰ ki bo kot organ enotnega nastopanja tedaj obstoječih političnih strank, razen zavrnjene Komunistične partije Slovenije, predstavljal suvereno vrhovno oblast v Sloveniji.

Dr. Natlačen, predsednik Narodnega sveta je 11. aprila skušal dobiti zvezo z nemškim poveljnikom v Zagrebu. Zatem pa se je 12. aprila skupaj z zastopniki Narodnega sveta odpeljal k poveljniku nemškega zasedbenega oddelka v Celje s predlogom, da bi vsi Slovenci v jugoslovanskem delu prišli pod nemško okupacijo. Toda po neuspelem posredovanju v Celju je sledil hiter obrat k italijanskim okupacijskim oblastnikom. Kot večinska stranka - slovenski del JRZ oz. SLS - je imela v Dravski banovini tudi ob razsulu Jugoslavije vodilno vlogo v političnem odločanju, tedaj v okviru na novo ustanovljenega Narodnega sveta. Ta politika pa je bila v znamenju, kot je dr. F. Škerl že pred leti zapisal, vnaprejšnja kapitulacija pred obrambo.⁸¹

V kratkem prikazu idejnopolitičnega profila SLS, kot sestavnega dela katoliškega gibanja je za obdobje pred aprilskim zlomom značilno naslednje: prevladujoča ideološka izključenost, neustrezna metoda in taktika njenega udejanjanja, modeli družbene obnove zazrti v preteklost in zanikanje politične pluralnosti so privedli do prestrukturiranja v smeri polarizacije. V znamenju idejnega boja protifašizem-protikomunizem je ostajalo le malo prostora za katoliško sredino. Z zlorabo ideoloških vrednot v politiki SLS in nezmožnostjo v političnem boju doseči avtonomijo Slovenije je bila omajana moralna moč SLS. Politična skepsa je obvladovala njene privrženca. V zunanjepolitičnem pogledu je SLS dopuščala možnost zmage sil osi in novega reda v Evropi. Ob sovražnem napadu na Jugoslavijo je tisti del stranke, ki je ostal v domovini z dr. Natlačenom z Narodnim svetom, pri reševanju slovenskega naroda izbral bližnjico, začasno rešitev so videli pod okriljem okupatorja.

**THE IDEO-POLITICAL CHARACTER OF THE SLOVENE PEOPLE'S PARTY FROM 1935 TO
THE BEGINNING OF THE SECOND WORLD WAR IN 1941**

S u m m a r y

The Slovene People's Party (SPP) played the leading role in the political and ideological life in Dravska banovina, the Slovene part of Yugoslavia, in the second half of the 1930's, from the time Dr

⁷⁹ Ferdo Čulinović: Okupatorska podjela Jugoslavije. Beograd 1970, str. 137, 138.

⁸⁰ France Škerl: Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941. V: Zgodovinski časopis, 1967, str. 72.

⁸¹ France Škerl: Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja. V: Zgodovinski časopis, 1951, št. 1-2, str. 13-28; primerjaj kopijo poročila o ustanovitvi in dejavnosti Narodnega sveta Marka Natlačena. Poročilo je bilo poslano begunski vladi v Londonu brzkone v začetku poletja 1941. Kopija je objavljena v knjigi Božo Repe: Mimo odprtih vrat: izbrani dokumenti o dejavnosti okupatorjevih sodelavcev na Slovenskem. Ljubljana 1988, str. 28-42; Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju med 6. aprilom in 14. junijem 1941. (Uvodna beseda dr. Boris Mlakar, str. 117-120; opombe dr. Zdenko Čepič, str. 121-147). V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 1, str. 121-147.

Anton Korošec joined the Stojadinović government in 1935 until the occupation in 1941. Under the Yugoslav electoral legislation the SPP was part of the ruling party, the Yugoslav Radical Union.

The guidelines which influenced the ideo-political orientation of the SPP, in close liaison with the Catholic movement and with the central role of Catholic Action (CA), were laid down in the Papal encyclicals *Quadragesimo anno* (1931) and *Divini Redemptoris* (1937), and by the II. Eucharistic Congress for Yugoslavia (1935). A network of the YRU organisations was quickly set up in Dravska banovina. Simultaneously, numerous Catholic organisations were revived or newly founded. At the heart of the Catholic movement was social renewal which was supposed to be implemented by Catholic Action. For this purpose, CA mobilised its own organisations as well as the so-called 'auxiliary forces' which included secular Catholic organisations.

Notwithstanding the reservations over joining the Yugoslav Radical Union expressed by some party colleagues of the SPP leader, Dr Korošec, provincial and district YRU organisations were successfully established in Dravska banovina as early as November 1935. Between 1935 and 1939, the Party's cultural and educational organisations and associations for the peasantry and youth were revived or newly founded.

Inspired by the social teaching of the Church, these paved the way for the idea of a new social structure - corporativism. They rejected liberal democratic institutions and advocated a minimum of authoritarianism, at least in the transitional period. They opposed the state totalitarianism and the exaltation of the nationalistic ideals, such as fascism and nazism. They reinforced the struggle against 'godless communism', their main ideological enemy, with the principle that 'one idea had to be countered by another'. They also opposed the anti-fascist activities of the popular front movement. Presenting itself as a 'contemporary workers' organisation', the Catholic-run United Workers' League (*Zveza združenih delavcev*) tried to win a monopoly over the Slovene working class and oust its ideological opponents from the Workers' Chamber.

In the Catholic camp, endeavours to achieve unity were made, for instance, at the rally of the Catholic intelligentsia in Kranj, in August 1940. There, frequent conflicts occurred between two radical youth groups known as *Tomčevi Mladci* (Tomc's Youths) and *Ehrlichovi Stražarji* (Ehrlich's Guards). As a last resort, the party leader, Dr Korošec, was disposed to collaborate with nazi Germany and, on the home front, with *Ljotičev Zbor* (Ljotič's Corps). Korošec was also known for his anti-Semitic views. After his death in 1940, with Yugoslavia approaching the triple pact, the Party leadership once again sought a liaison with Germany in order to secure the most favourable position for Slovenia.

The ideo-political profile of the SPP during this period was characterised by a prevailing ideological exclusiveness, inadequate methods and tactics, a retrograde social reform model, the opposition to political pluralism, liberal democracy and anti-fascism, and the support for corporativism. At the same time, it waged an ideological war against communism. Because of the political inability of the SPP leadership to achieve, at indeed an unfavourable time, the Slovene autonomy in the Kingdom of Yugoslavia, scepticism and mistrust grew among the Party adherents. After the April catastrophe, the SPP as a majority party saw an imminent salvation for Slovenes in the framework of a newly founded National Council and under the wings of the occupier.

Jutro, 29. 3. 1941, št. 75, str. 3

Manifestacija proti pristopu Kraljevine Jugoslavije k Trojnemu paktu v Ljubljani na Miklošičevi cesti, 27. 3. 1941.

AUTO
GARAGE

1.01
Prejeto 25. 9. 2001

UDK 329.12(497.4)"1941"

Jerca Vodušek Starič*

Liberalni patriotizem in intransigenca leta 1941

IZVLEČEK

Razprava obravnava doslej neznano ilegalno protinacistično delovanje slovenskih liberalcev v prvem obdobju druge svetovne vojne (1939-1941), ko so v povezavi z britanskimi obveščevalnimi službami aktivno delovali proti nemškemu Reichu, izvajali sabotaže na nemških transportih, organizirali ilegalne kanale v tujino in pomagali zbirati obveščevalne podatke o nemški vojski na slovenskih mejah. V drugem delu obravnava njihovo držo leta 1941, zagovarjanje legitimističnega stališča (do vlade in kontinuitete države) in neskladje teh stališč s stališči OF, ki se je poleg tega trudila razbiti njihov blok in jih pod neenakopravnimi pogoji vključiti v OF. Zaradi tega so se njihova pota leta 1941 razšla, po mnenju liberalcev je za to bila kriva intransigenca (nespravljivost) KP Slovenije.

Ključne besede: Slovenija, 2. svetovna vojna, liberalni tabor, odpornišтво, JNS, SOE, OF

ABSTRACT

LIBERAL PATRIOTISM AND COMMUNIST INTRANSIGENCE IN 1941

The paper presents the hitherto unknown underground anti-Nazi activity of the Slovene Liberals during the first period of the Second World War (1939-1941). In liaison with the British intelligence service, the Liberals carried out operations against the German Third Reich by sabotaging their transports, organising escape channels from Germany and collecting intelligence on the movements of the German army along the Slovene borders. The second part of the paper deals with the political stance of the Liberals in 1941, which defended the legitimacy of the existing government and the continuity of the Yugoslav state, as well as the conflict of such views with those upheld by the Slovene Liberation Front (LF). The LF, in turn, endeavoured to split the Liberal camp into factions and incorporate them in its own ranks under unequal conditions. As a result, their ways parted in 1941, for which the Liberals blamed the intransigence of the Communist Party of Slovenia.

Key words: Slovenia, Second World War, liberals, resistance, Yugoslav National Party, SOE, Slovene Liberation Front

* Dr., izredna profesorica, Pedagoška fakultete Univerze v Mariboru, SI-2000 Maribor, Koroška cesta 160

Uvodoma je treba pojasniti, zakaj znanstveni posvet *Šestdeset let začetka druge svetovne vojne* obeležuje prav obletnico delovanja naprednega (liberalnega) tabora v Sloveniji. Takrat so namreč slovenski naprednjaki zaključili prvo obdobje svojega podtalnega delovanja proti nacizmu in fašizmu, v katerega so se zelo dejavno vključili leta 1939 ob izbruhu druge svetovne vojne, oziroma takoj po Anshlusu in padcu Češkoslovaške republike. Ta njihova opredelitev za ilegalni odpor je bila posledica dolgoletnega delovanja in zvez, ki so jih, zelo prikrito, imeli z zahodnimi zavezniki, Francijo in Veliko Britanijo v tridesetih letih. To podtalno delovanje je zajelo vse oblike rezistence, kot jo definira svetovno zgodovinopisje,¹ razen obožnega odpora, ki ga zavezniki takrat v Jugoslaviji niso spodbujali. Še več, zavezniki so ustavili poskuse državnega udara v Jugoslaviji v letih 1939-1940, da bi čim dlje ohranili njeno nevtralnost. Dejavnost, ki so jo opravljali slovenski napredni krogi v letih 1938-1941, je torej zajela oblike odporništva, kot so ilegalni kanali za begunce, ilegalne obveščevalne mreže, sabotaže in diverzije, ilegalne radijske postaje in skladišča orožja, ipd. Vsi ti kanali so bili povezani z edinima takratnima silama, ki sta se borili proti silam Osi, Francijo in Veliko Britanijo, dokler ni prišlo do kapitulacije Francije in je koordinacijo teh dejavnosti prevzela novoustanovljena britanska SOE.

Nagibi, ki so vodili slovenski liberalni tabor k tej dejavnosti, so bili predvsem patriotizem in boj proti fašizmu, boj, ki so ga začeli že zelo zgodaj, in potem proti nacizmu. Patriotizma v tem primeru ne gre razlagati kot željo za unitarno državo. Enačenje naprednega bloka z unitarizmom je bila dolgoletna propagandna poteza, katere so se še leta 1941 posluževali tako klerikalci kot komunisti, vsak iz svojih razlogov. Veliko bolj realni so bili pri svojih ocenah tuji diplomati v Jugoslaviji. Celo italijanska obveščevalna služba je že leta 1929 o Orjuni, za katero bi lahko rekli, da je zastopala najbolj bojevitna napredna stališča in so jo Italijani imeli za iredentistično proti Italiji, poročala takole: "Pomen Orjune pri ustvarjanju jugoslovanske narodnosti ni več aktualen. V Sloveniji je bila Orjuna antiklerikalna in je združevala mlade nacionaliste, medtem ko so starejši pripadali Jugoslovanski Matici. Zato je imela največje nasprotnike med klerikalci. Najprej so jo izključili iz pravoslavnih oficirskih krogov, nato so sledili Slovenčevi napadi; temu listu gre zasluga, da je bila Orjuna nazadnje definitivno likvidirana tudi v Sloveniji."²

Patriotizem slovenskih naprednih krogov³ je v letih neposredno pred vojno v bistvu imel dva pomena - prvi je torej pomenil zavezanost državi, ki je s prihodom Hitlerja na slovenske meje marca leta 1938 postajala vse bolj ogrožena. Le enotnost države je, po njihovem mnenju, zagotavljala uspešno kljubovanje Hitlerjevemu nadaljnjemu prodoru na jug. Drugi pomen je veljal slovenskemu nacionalnemu vprašanju in njihovi zavezanosti rešiti položaj Slovencev v državi. Za ponzoritev navajamo besede britanskega konzula v Zagrebu, ki je bil pristojen tudi za Slovenijo in je bil dober poznavalec razmer v Jugoslaviji. T. C. Rapp je dobro poznal nekatere pomembne Slovence; zelo je cenil dr. Frana Kulovca, pogovarjal se je še z dr. Alojzom Kuharjem, dr. Leonidom Pitamicem in vodilnimi naprednjaki. Že zelo zgodaj je opozarjal, da so Slovenci uspešno izkoriščali nesporazume

1 M. R. D. Foot: *Resistance*. Eyre Methuen, London 1976.

2 Arhiv Republike Slovenije, d.e. III (dalje AS III), ZA 600 - 12, Orjuna.

3 Izraz izhaja iz imena Narodno-napredne stranke in označuje liberalni miselni ter idejni krog in tako je ta krog sebe označeval.

med Hrvati in Srbi in da se bo s sporazumom med Srbi in Hrvati njihov privilegirani položaj končal.

Po tistem, ko je bil sklenjen sporazum Cvetković-Maček in so se začele udeleževati spremembe v notranjem ustroju države, je Rapp novembra 1939 obiskal Ljubljano in sestavil zanimivo poročilo o stanju med Slovenci. Najprej je poudaril, da se vsi v Jugoslaviji zavedajo, da je uredba iz 26. avgusta 1939 o širitvi avtonomije tudi na ostale banovine, namenjena predvsem Sloveniji. V Ljubljani je seveda naletel na klasično obtoževanje med klerikalci in nacionalisti, toda v London je pisal, da to obtoževanje ni prepričljivo. To je razlagal takole: v slovenski politiki so si v preteklosti na široko podajali politična orožja, odvisno pač od tega kdo je bil na oblasti. Priznati pa je treba, pravi, da so nacionalisti (liberalci) bili bolj konsistentno centralisti, klerikalci pa bolj partikularisti, čeprav sta obe težnji običajno živeli ena ob drugi, vsaka stranka pa je poudarjala tisto, kar ji je trenutno koristilo. Slovenci enoglasno verbalno podpirajo avtonomijo, toda v ozadju, kljub cenzuri, se bje ogorčen boj okoli tega, kako obenem uresničiti avtonomijo in ohraniti svoje privilegirane pozicije v državi, tiste iz časov, ko so se Slovenci s pridom okoriščali na račun hrvaško-srbskega spora.

Kulovec je seveda Rappu govoril, da SLS komaj čaka uresničitve avtonomije.⁴ Toda najprej pa bo SLS v dogovoru z državnim vrhom počakala, da se dokonča proces preobrazbe na Hrvaškem, da si tam pridobijo izkušnje. Počakala bo tudi zato, je dejal Kulovec Rappu, da bi državi v teh hudih časih ne naprtili dveh problemov hkrati. Seveda se Kulovec ni mogel ogniti pikrih na račun Jugoslovanske nacionalne stranke, češ JNS-ovci se dandanašnji povezujejo z našimi sovražniki, centralisti, medtem ko nas istočasno skušajo prekositi pri avtonomiji, za tem pa stojijo industrialci, ki se boje, da bo avtonomija škodila gospodarstvu. Rapp je bil sicer tiho, toda v London je poročal, da so se mu ti argumenti Kulovca zdeli neprepričljivi in da gre pač za znan način razmišljanja, ki so ga tudi nacionalisti že bili uporabili proti klerikalcem. Zato me ni presenetilo, piše Rapp, da širše, med ostalimi klerikalnimi znanci nisem srečal Kulovčevega entuziazma za radikalnimi posegi v prid avtonomije. Dali so mi celo vedeti, da ji niti sam dr. Kulovec ni tako zvest kot mi je to želel prikazati, čeprav je dovolj močan in nadzoruje strankino mašinerijo do te mere, da bo storila tisto, za kar se bo on odločil. Moji informatorji so mi dejali, pravi dalje Rapp, da si klerikalna stranka in večina Slovencev v resnici želi to, da bi Slovenci prevzeli vso donosno administracijo, ostalo pa prepustili centru in tako potegnili najboljši konec, kot so to že počeli v preteklosti. "To meče zanimivo luč na nerealnost in neiskrenost slovenske politike - med strankami in njihovimi frakcijami le redko najdemo resno razliko v političnih ciljih; izražena je edino v konfliktu med osebnostmi in interesi

⁴ Public Record Office London (dalje PRO) Foreign Office (FO) 371/23877/R 11514. Da sta jim jo dr. Cvetković in dr. Maček tudi obljubila, pravi dalje, in sam ne dvomi v iskrenost obljub, zlasti dr. Mačka, s katerim je že vrsto let v tesnih osebnih stikih. Kulovec mu je povedal, da so že ustanovili komisijo, ki naj izdela podrobnosti takšnega avtonomnega statusa. V komisiji so bili dr. Miha Krek, minister za javna dela, podban dr. Stanko Majcen, dr. Lazar Marković, minister za pravosodje. Komisija pa še ni opravila resnega dela, za kar je krivil dr. Markovića. V kratkem naj bi imeli sestanek slovenski člani komisije, da se domenijo za nadaljnje postopanje. Rapp je še dodal: "Povsod je bilo razpoloženje veliko boljše kot sem pričakoval in nikoli nisem poznal Slovencev tako bližnje in toplo prijateljske. Ni nobenega dvoma, da je njihovo razpoloženje sto-procentno za nas in očiten je občutek, da je nemška grožnja manj resnična kot je bila pred kratkim."

v njihovi borbi za oblast."⁵ Ali kot je Rapp zapisal nekoliko pozneje, 30. decembra 1940: Slovenec je nacionalist - in to vnet - ne glede na to ali je demokrat ali klerikalec - toda zaveda se, da svoje nacionalne aspiracije lahko uresniči samo v Jugoslaviji.⁶ Rapp je želel povedati preprosto to, da med Slovenci ni bistvene razlike glede njihovih zahtev po avtonomiji, da gre le za njihov medsebojni boj po časopisih, v resnici pa za ekonomske prednosti, ki si jih hočejo prilastiti tako naprednjaki kot klerikalci.

Pomen sporazuma Cvetković-Maček, ki je sovpadal z začetkom druge svetovne vojne v Evropi, se v celoti kaže šele sedaj, po odprtju nekaterih obveščevalnih fondov v arhivih v Sloveniji in v Londonu. Ne samo pomen, ampak jasne postajajo dejanske posledice spremembe v jugoslovanskem političnem vrhu. Z imenovanjem nove jugoslovanske vlade je namreč prišla na oblast izpričano prozahodna in protiosna politična garnitura, ki se je bolj kot z svojo navidezno nevtralnostjo odlikovala s spodbujanjem konkretnih protinemških in protitalijanskih dejanj. To pa je ključno prispevalo k odporniškemu duhu in razpoloženju ljudi leta 1941. Navidez je to paradoksalno, saj je v vladi Cvetković - Maček od slovenskih strank ostala SLS, s katero Britanci niso imeli podtalnih povezav, imeli pa so jih s slovenskimi naprednjaki (liberalci), ki so v ta namen bili povezani tudi z ostalimi člani koalicije v novi vladi.

Jugoslovanski komunisti so ravno takrat, avgusta 1939, spremenili svojo politiko in jo uskladili s paktom Ribbentrop-Molotov. Opustili so politiko ljudske fronte, začeli propagando proti imperialistom, torej Britancem in Francozom, ter demonstrirali in pisali proti vojni. Tudi to ni ušlo britanskim diplomatom v Beogradu, ki so opazili, da na primer Ivo Ribar piše članke, ki bi lahko bili neposredno izpod peresa "tovariša" Molotova, le da so še bolj ostro proti-britanski od sovjetskega uradnega pisanja.⁷ Ribar govori o imperialistični vojni, ki sta jo sprožili Velika Britanija in Francija. In to v času, ko so ljudje v Jugoslaviji komaj čakali, da bi "Lahe prijeli za vrat" in so jih z užitkom okamenjali na nogometni tekmi Jugoslavija - Italija poleti 1939, zraven pa tulili: "Živela Anglija". In po nekkih podatkih britanskega ambasadorja, so komunisti za to svoje početje celo posredno dobivali denar iz Berlina. Britanske ocene iz tistega časa nam šele dobro pokažejo, kako pomembna je bila v tistem trenutku politično homogena in močna Jugoslavija. Zlasti zato, ker je to utrjevalo njeno obrambno moč.

Zato je konzula v Zagrebu zanimalo, kako med Slovenci odmeva izbruh vojne. Ugotovil je, da se Slovenci zavedajo, da je njihova usoda povezana z uspehom zavezniške vojske in da so postali občutno bolj strogi do Nemčije. Rapp je ocenil, da bo klerikalna stranka tista, ki bo tudi še v bodoče vodila slovensko politiko, kljub kritikam in notranjim nasprotovanjem. To pa je za Britance bilo važno, ker so pri klerikalcih opazili "močno in naraščajoče protitalijansko nagnjenje."⁸ Določene simpatije do Nemčije in Italije je v slovenski politiki opazil tudi Rapp in pripisoval jih je, kot mnogi drugi, zlasti dr. Antonu Korošču. Ob Koroščevi smrti konec leta 1940 ni pozabil omeniti, da je bil avtor jugoslovanskih proti-judovskih zakonov in zato osumljen pronemštva. Obenem je takoj dodal, da je to lahko bila

⁵ PRO, FO 371/23877.

⁶ PRO, FO 371/30225.

⁷ PRO, FO 371/23876.

⁸ Prav tam.

tudi Koroščeva taktika, in citiral nemškega ambasadorja Von Heerena: "Vsi poznamo dr. Korošca: v enem žepu ima protizidovske zakone, v drugem pa ukaze papeža".⁹ Vsi, ki ga dobro poznajo, pravi Rapp, vedo da je lojalen Jugoslovan, smrtni sovražnik Nemčije in v manjši meri fašizma, toda le zato, ker je ta manj nevaren.

Medtem ko so se v slovenski politiki dogajali ti protislovni pojavi, pa se je napredni tabor vse bolj vključeval v podtalno protifašistično dejavnost v sodelovanju z Britanci. Zaradi svoje narave je ta takrat morala ostati javnosti prikrita. Takrat je britanski konzulat v Zagrebu začel močnejše sodelovati s tremi skupinami v Sloveniji, ki so britanskim službam za subverzivno dejavnost pomagale v protinacističnem delu. Ena skupina je bila v Ljubljani, ki jo je vodil urednik in solastnik Jutra ter Kramerjev ožji sodelavec dr. Milko Brezigar, v sodelovanju z obveščevalnim centrom jugoslovanskega generalštaba v Ljubljani in predvsem njegovim vodjo Brankom Plhakom. Druga je bila v Celju pod vodstvom tamkajšnjega liberalnega prvaka odvetnika dr. Milana Orožna in njegovega sina Milana, tretja pa je bila v Mariboru pod vodstvom oficirjev jugoslovanske obveščevalne službe in s podporo tamkajšnjega liberalnega prvaka dr. Franja Lipolda. Vse tri so skupine so za ilegalno delo uporabljale nekdanje člane Orjune, pa napredne študente, člane Sokola, skratka člane naprednih organizacij, katerim so zaupali. Izboljšale so se tudi povezave med slovensko JNS in strankami po Jugoslaviji, ki so pred poletjem 1939 bile v opoziciji proti dr. Milanu Stojadinoviću.

Rapp je med svojim obiskom jeseni 1939 analiziral tudi napredni tabor. Poročal je, da Jutro vodi silovite polemike s Slovencem, da očita klerikalcem, da nimajo pravice govoriti v imenu Slovenije na tak način kot Maček govori v imenu Hrvaške in da morajo zato v Sloveniji upoštevati stališča vseh strank. Dalje, da Jutro trdi, da je ekonomska struktura Slovenije najpomembnejši aspekt slovenske avtonomije. Slovenija ne sme biti gospodarsko in politično izolirana od Hrvatov in Srbov. Rapp je zaznal, da imajo mnogi dr. Kramerja za silo, ki je ugasnila, in da njegovo stranko razdirajo notranji razcepi. Pri obeh strankah, pravi, mladi izbijajo na površje kot opozicijske stranke, in narodna stranka razpada na dele. V naprednem taboru naj bi v bodočnosti prišla na dan nova stranka, koalicija slovenskih kmetov in delavcev (SKDS, ki je v tesnih stikih s HSS) in slovenske veje samostojnih demokratov (SDS, v stikih s svojo 'starševsko' organizacijo v Zagrebu). Voditelja obeh sta dr. Lončar in dr. Ribnikar, ki pa nista takšni osebnosti, da bi lahko resno ogrozila prevlado klerikalne stranke, ki je trdna in prilagodljiva. "Mednarodne razmere še naprej olajšujejo sodelovanje med različnimi frakcijami in strankami v Sloveniji in v notranji politiki razločno vlada boljše razpoloženje," je zaključil svoje poročilo jeseni 1939.¹⁰ Že decembra 1939 pa je Rapp opazil, da so stranke v Sloveniji veliko bolj povezane.

Znotraj JNS in med ostanki stare SDS v Sloveniji so se prav med leti 1939 in 1941 res pojavljale pobude za obnovo stare oblike delovanja stranke demokratov v povezavi z Vilderjevo SDS. Vsi, vključno s Kramerjem, so se namreč zavedali načina nastanka JNS in nepriljubljenosti njenega vstopa v režimsko JNS. Najprej naj bi leta 1938 prišla pobuda dr. Adolfa Ribnikarja za obnovo SDS v Mariboru, po nekem razgovoru, ki sta ga Ribnikarja (oče Adolf in sin Bojan) imela v Beogradu z dr. Budisavljevićem, ki si je želel obnove SDS v Sloveniji. Ustanovili so neke vrste

⁹ PRO, FO 371/30225.

¹⁰ PRO, FO 371/23877.

pripravljalni odbor, ki pa ni bil za to, da bi kateri od Ribnikarjev vodil novo stranko, češ da se je Adolf Ribnikar nekoč preveč zavzemal za politiko JNS. Izbira je padla na dr. Maksa Šnuderla, ki je postal predsednik pripravljalnega odbora. Toda odbor je bil zelo negotov, saj so v njem poleg nekdanjih orjunašev dr. Šnuderla in dr. Krsta Kazafure bili še člani JNS dr. Vinko Rapotec in Rudolf Golouh kot opazovalec, ter še neki Hrvat. Mnogi so sumili, da gre le za politični boj Ribnikarja proti svojim nekdanjim političnim prijateljem iz Jutra, oziroma za njegov osebni spor s Kramerjem in Brezigarjem.

Spomladi leta 1939 so nato dr. Večeslav Vilder, dr. Srdjan Budisavljević in dr. Savo Kosanović iskali stike še drugod po Sloveniji, z dr. Ivom Potokarjem v Kamniku in dr. Vladimirjem Šukljetom v Ljubljani. Zanimivo je, da so v razgovoru s slednjim za vodjo nove stranke načrtovali nikogar drugega kot Kramerja. Do začetka obnove SDS pa je prišlo šele tik pred zlomom Jugoslavije, vendar brez večjega odmeva. Začasni odbor stranke, ki naj bi šele nastala, so naposled tvorili dr. Makso Šnuderl, dr. Krsto Kazafura in Ciril Maver iz Maribora, ljubljanski odvetniki dr. Darko Černež, dr. Boris Kocijančič ter dr. F. Kovič, dr. Jurij Sluga s Ptuja, dr. Potokar in Franjo Papež.¹¹ Edini med njimi, ki je bil kolikor toliko več politike, je bil dr. Ivo Potokar, ki je bil na dobrem glasu kot čist in neomadeževan politik. Pri tem pa velja opomniti, da je dr. Vilder tačas imel zelo dobre in redne stike z dr. Brezigarjem in z mariborsko obveščevalno skupino zaradi skupnega ilegalnega delovanja.

Tudi ostale pobude so bile omejene na ožje kroge. Znano je, da je dr. Dinko Puc leta 1940 obnavljal oziroma ponovno zbiral slovenske radikale; njihov akcijski odbor je pozdravil sporazum in vstop Laze Markovića v vlado Cvetković-Maček, nato pa se vrnil k veji dr. Ace Stanojevića. Toda radikali, čeprav je njihov glavni odbor leta 1940 zbral 122 delegatov, niso imeli večje bodočnosti v Sloveniji, saj so bili izrazito srbska stranka in so bili v Sloveniji omejeni predvsem na Ljubljano.

Znotraj JNS so mlajši člani delovali v Omladini JNS (OJNS), toda do leta 1939 so bili še tesno povezani s stranko, niti niso imeli lastne organizacijske mreže po Sloveniji. To so bili večinoma člani akademskega društva Jadran. Vodil jih je predsednik inž. Jože Rus, tajnik je bil Andrej Uršič, v glavnem odboru pa so bili še mnogi drugi. Imeli so tesne stike s kmetijci, ostanki SKS, ki so bili zlasti močni na Štajerskem (Ivan Kronovšek, dr. Viktor Maček, dr. Igor Rosina) in v Beli krajini (dr. Lado Vavpetič). Kasneje naj bi se njihov odpor do stranke povečal, začeli so nastopati z gesli "borba proti gospodi okoli Jutra", po drugi strani pa naj bi bilo to bolj kljubovanje mlade generacije Kramerju kot pa resno politično vprašanje. Po sedanjih podatkih so oni in kmetijci naposled le ostali v JNS.¹²

Sodelovanje in znanstva naprednjakov s komunisti so datirala še iz časov Ljudske fronte leta 1936, ko so se nekateri sestajali s Francem Leskoškom. Med njimi so bili dr. Darko Černež, dr. Adolf Vogeltnik, dr. Šuklje in inž. Jože Rus.¹³ Na Štajerskem je del nekdanje SKS (dr. Igor Rosina) celo vstopil v kmečko delavsko zvezo, toda brez večjega pristopa članstva, kot pričajo liberalci. Pred vojno pa je Rosina izstopil iz Ljudske fronte, zaradi preobrata v politiki Partije.¹⁴ Po podatkih

¹¹ AS III, Mikrofilmski fond Sove (dalje: MFS); podrobnejši podatki pri avtorici.

¹² Glej op. 23.

¹³ AS III, MFS.

¹⁴ Odvetniki liberalci, npr. dr. F. Šuklje, so komuniste (Kardelja, Kraigherja) pred sodiščem

iz liberalnega tabora komunisti te svoje politike niso opustili vse do junija 1941.

JNS je bila kljub opisanim notranjim strujam, še vedno dobro organizirana stranka, še zlasti po prehodu v opozicijo in po kongresu stranke junija 1936. Njen banovinski plenum je štel okoli 150 članov, z utečenimi krajevnimi in okrajnimi organizacijami, itn. Stranko je vodil ožji odbor in v njenem vodstvu so bili dr. Albert Kramer, Rudolf Žitnik, dr. Marjan Zajec iz Ljubljane, dr. Franjo Lipold in dr. Miloš Vauhnik iz Maribora, dr. Anton Krejči iz Ruš, dr. Josip Pučnik iz Slovenske Bistrice, dr. Ernest Kalan iz Celja in drugi.

Naprednjake pa je združevalo veliko več kot zgolj stranka ali struje v njej. Skupaj so bili v društvu Kazina v Ljubljani, katerega ravnatelj je bil, od leta 1923 do svoje smrti leta 1943, dr. Kramer. Društvo je bilo lastnik stavbe ljubljanske Kazine. Leta 1936 je upravljanje nad gostinsko dejavnostjo prevzel Konzorcij Kazina, kateremu je tudi predsedoval dr. Kramer. V društvu in konzorciju so bili že dolgo let dejavni inž. Janko Mačkovšek, dr. Fran Novak, Adolf Ribnikar, Stanko Virant, dr. Milko Brezigar, Andrej Verbič, Rudolf Žitnik, dr. Vinko Vrhunec in še mnogo znanih imen slovenskih naprednjakov, saj je bilo članov nekaj sto. V Kavarni Zvezda je imelo vodstvo JNS svoje stalno omizje, saj je v stavbi bilo tudi banovinsko tajništvo JNS. Mariborski naprednjaki so imeli podobno omizje v Kavarni Astoria, ki so ga imenovali kar 'senat'. Pri teh omizjih so reševali pomembna politična vprašanja, se sestajali z orjunaši in Sokoli, ali pa pošiljali mlade liberalce v razne ilegalne akcije.

Člani Kazine in naprednjaki po drugih mestih, zlasti Celju in Mariboru, so bili istočasno še člani drugih naprednih društev. V Ljubljani so nekatera od teh društev tudi domovala v Kazini. To so npr. bila Jugoslovansko-češkoslovaška liga (aktiven dr. Šuklje, dr. Brezigar), Združenje jugoslovanskih rezervnih oficirjev, Akademsko društvo Triglav, Zveza naprednih starešin, Avtomobilski klub, Angleški klub itn. Povrhu tega so skoraj vsi bili še člani Sokola, Ciril-Methodovega društva, Slovenske matice in njene naslednice Braniborja. Nekateri so pripadali Streškim družinam, Orjuni in njene naslednici Narodni odbrani, pa čeprav niso bili v stranki JNS. Tako ali drugače so vse niti vodile tudi h glasilu Jutro, Narodni tiskarni in zadrugi Napredni tisk. Veliko je slonelo tudi na družinskih povezavah starih ljubljanskih, oziroma bolje rečeno, slovenskih meščanov. Važno pa je omeniti, da je nekaj pomembnih naprednjakov bilo poročenih s Čehinjami, ker so študirali v Pragi, in da so se te zveze razširile tudi na ilegalno protinacistično delovanje, nekatere celo pripeljale v sodelovanje z zelo učinkovito Beneševo obveščevalno službo, ki je delala v povezavi z Britanci.

Pri Jutru so zadeve vodili dr. Kramer, dr. Milko Brezigar, Andrej Verbič, Franc Seunig in Stanko Virant. Tisti, ki so bili bolj dejavni v ilegalnem delu, se praviloma niso neposredno mešali v politiko in so bili v stranki JNS bolj v ozadju, kot npr. dr. Brezigar, inž. Janko Mačkovšek, predsednik Ciril-Methodovega društva in Braniborja, odvetnik dr. Josip Cepuder, eden od vodij Orjune, pa predsednik Jugoslovanske Matice dr. Janko Pretnar in dr. Vincenc (Vinko) Vrhunec. Vsi našteti so bili ožji sodelavci in tesni prijatelji dr. Alberta Kramerja.

Kramer je nekatere zveze vodil osebno, ostale so vodili njegovi ožji prijatelji. Tako je Kramer osebno, enkrat mesečno, obiskoval Zagreb in se pogovarjal z dr.

zagovarjali brezplačno, mnogi so Partijo finančno podpirali; denar so dajali F. Leskošku in zakoncema Vilfan.

Vladkom Mačkom, šefom Hrvatske seljačke stranke (HSS). Zato so nekateri celo trdili, da je bil Kramer eksponent Mačka v Sloveniji. Čeprav so se Kramerju v prvi polovici tridesetih let zdele Mačkove zahteve po avtonomiji pretirane, ju je že leta 1936 zbližalo nasprotovanje JRZ. Kramer je menil, naj se vrne stara demokracija, ki jo je odpravila šestojanuarska diktatura. Zbližalo pa ju je tudi to, da nista marala Korošca. Maček mu je pravil 'pokvareni kranjski pop', čeprav je cenil njegovo vlogo borca za slovenske pravice in mu to ob smrti tudi priznal. Kramer in Maček sta se pogovarjala o skupnem nastopu na volitvah leta 1938 in Kramer je bil naklonjen sporazumu Cvetković - Maček. Ti stiki so se obdržali tudi še prva vojna leta.

Dr. Vrhunec je bil komercialni direktor Trboveljske premogokopne družbe, obenem pa predsednik Društva rezervnih oficirjev, Zveze industrijalcev, Društva za slovenske ceste itn. Govorilo se je, da je najprej bil sodelavec Deuxième Bureauja, francoske obveščevalne službe, česar pa ne vemo zagotovo.¹⁵ Vemo pa, da je kot predsednik Združenja rezervnih oficirjev delal za jugoslovansko kontraobveščevalno službo, torej drugi oddelek Glavnega generalštaba vojske Kraljevine Jugoslavije. Na ta naslov je pošiljal poročila o pronacistično usmerjenih oficirjih in predlagal njihovo zamenjavo, zlasti na položajih ob meji. Vrhunec je pogosto potoval po Evropi, bodisi službeno in prodajal cement in premog, bodisi z izleti društva za ceste. Hodil je na Dunaj in v Rim ter celo v Nemčijo na ogledenih novih nemških avtocest, neformalno pa si je ogledoval nacistične ustanove.¹⁶

Ljubljanski krog JNS je z britanskim konzulatom v Zagrebu povezoval dr. Milko Brezigar.¹⁷ Arhivi SOE danes to potrjujejo, Brezigar je bil agent SOE s šifro "Branko".

V Sloveniji pa ni delovala samo SOE, ampak tudi klasična MI6, oziroma Secret Intelligence Service. Iz vojnega gradiva SOE nam posredno razkrijejo, da sta bila v Ljubljani dva sodelavca SIS, ki sta upravljala radijski povezavi z Londonom. Posredno lahko sklepamo, da je enega vodil prav dr. Vinko Vrhunec, po njegovi aretaciji v začetku leta 1942 pa ga je nadomestil inž. Janko Mačkovšek. Drug agent SIS je med vojno v Ljubljani bil Ante Anić, ki pa je pred vojno delal v obmejnem komisariatu v Mariboru. Politično je bil povezan s hrvaško SDS, obveščevalno pa s predstavniki obeh britanskih obveščevalnih služb v Zagrebu. Vsi ti stiki so nastali okoli sredine in v drugi polovici tridesetih let in že pred vojno prinesli plodno sodelovanje proti naraščajoči propagandni in vojaški moči sil Osi.¹⁸

Druga pomembna povezava je bila povezava liberalnega kroga z obveščevalno službo Kraljevine Jugoslavije. Splošno znano je že, da je povojni celo Udba za Jugoslavijo priznala, da je pred vojno v Sloveniji obstajal eden najučinkovitejših obveščevalnih centrov v Jugoslaviji, če ne širše. Ta center so sicer res vodili vojaški obveščevalci v Ljubljani in res je tudi, da sta glavna med njima bila po rodu Čeha,

¹⁵ Deuxième Bureau je bil navzoč v Jugoslaviji od njenega nastanka in je tudi zelo dejavno spremljal rast fašizma v Italiji. Po umoru kralja Aleksandra je njegovo vlogo v Jugoslaviji začele prevzemati britanske obveščevalne službe, SIS, MI in od leta 1940 SOE.

¹⁶ AS III, ZA dr. Vinko Vrhunec.

¹⁷ Prav tam. Vrhunec je to izjavo pozneje zanikal, češ da je bila posledica duševne zmedenosti po 90-urnem zaslišanju.

¹⁸ Več o povezavi med političnimi in obveščevalnimi zvezami, zvezami med Zagrebom in Slovenijo ter Britanci v knjigi avtorice "Slovenski špijoni" (v tisku).

torej občutljiva na nemške pritiske. To je bil najprej podpolkovnik Viktor Andrejka, ki je moral odstopiti, ker je italijanska obveščevalna služba odkrila njegovo delo v Julijski krajini in Istri v dvajsetih in v začetku tridesetih let. Drugi je bil njegov naslednik, v veliki meri misteriozna osebnost, major Branko Plhak. Oba sta že zelo zgodaj imela na zvezi svojo lastno obveščevalno skupino, ki je nastala najprej pri Orjuni in nato Narodni odbrani, poleg seveda svojih službenih obveščevalcev. Oba sta večkrat nastopala proti navodilom iz Beograda in zelo zgodaj stopila v stik s francosko in nato britansko obveščevalno službo, saj sta zbirala podatke, predvsem vojaške, o Nemčiji in Italiji in jih posredovala omenjenima službama.

Obveščevalno dejavnost so v Sloveniji organizirali zelo diskretno, še najbolj diskreten pa je bil pri svojih stikih sam Kramer. Pri tem se je zanašal na svoje prijatelje, kot sta bila Vrhunec ali Mačkovšek, ali pa na nekatere svoje uslužbence pri Jutru. Nekateri od njegovih ožjih sodelavcev so bili skoraj prepričani, da je Kramer delal za jugoslovansko obveščevalno službo (JOS). To so sklepali na podlagi navodil, ki jih je dajal Kramer, in glede na vrsto podatkov, ki jih je zbiral.¹⁹ Toda te povezave dr. Kramerja z JOS ni mogoče potrditi.

Kramer je poskrbel za stalni dotok informacij v Ljubljano, neodvisno od uradnih kanalov iz Beograda. Organiziral je dopisništvo Jutra v Zagrebu, pa v Parizu in v Rimu. Ko se je leta 1939 začela vojna, je Kramer zastavil sodelovanje s *Züricher Zeitungom*, zelo koristno za Jutro. Dobro je dojel tudi pomen Rima v tistem trenutku, kjer ga je posebej zanimal razvoj ustaškega gibanja in možnost napada Italije na Jugoslavijo.²⁰ Kramer se je v te namene povezoval s svojimi prijatelji na pomembnih položajih, za katere vemo, da so tudi sodelovali z Britanci. Eden takih je bil ambasador Jurišić v Švici, drugi je bil šef Pressbiroja dr. Mika Radovanović, pa ambasador Ristić v Rimu in Vrhunčev študijski kolega in svetnik veleposlaništva v Bernu Dragutinović. Ta in Jurišić sta med vojno prek Mislja pošiljala poročila v London.

Protinemške akcije, ki so jih ti krogi organizirali skupaj z Britanci, so bile najprej usmerjene v protinacistično propagando. Propaganda se je izvajala bodisi s selekcijo novic, pridobivanjem necenzuriranih Reuterjevih novic neposredno od britanskega konzulata v Zagrebu, s tiskanjem biltenov, karikatur in zasmehovalnih brošur o nacistih, s prevodom v slovenščino in razpečevanjem Rauschningove brošure 'Moji razgovori s Hitlerjem'. To so npr. tiskali ilegalno s pomočjo enega od liberalnih veljakov v Celju, prevedla sta jo dva mlada liberalca v Ljubljani, nato so jo po Sloveniji razpečevali orjunaši in napredni študentje (takrat že društva Jugoslavija); vse so finansirali Britanci. Kmalu so sledile še razne vrste sabotaž nad nemškimi transporti čez Jugoslavijo, za katere so nova sabotažna sredstva priskrbele britanske službe v Zagrebu - od smolnatih kock za uničevanje vagonskih osi, eksploziva v obliki svinčnika, razne detonatorje, vse do plastičnega eksploziva. Te so nameščali na nemške vlakovne kompozicije, ki so nato doživljale nesreče z zamikom, torej že na nemškem ozemlju. Sabotažna dejavnost je dosegla svoj vrh leta 1940, ko je zaradi nje moral junija meseca odstopiti jugoslovanski minister za notranje zadeve, sicer član SDS, Stanoje Mihaldžić. Tem dejavnostim ob bok je šla obveščevalna in kontraobveščevalna dejavnost, kot je bilo zbiranje podatkov o

¹⁹ AS III, MFS.

²⁰ AS III, MFS.

koncentraciji nemških čet na severni meji, onemogočanje nemških agentov v Sloveniji, spremljanje dejavnosti Kulturbunda, pa vse do infiltracije Abwehrovega centra v Celovcu, kar je nedvomno bil eden večjih uspehov slovenskih obveščevalcev. Podatke, zlasti vojaške, so zbirali s pomočjo železničarjev, agencije Putnik, s

pošiljanjem posameznikov na različne točke, ipd. Na podoben način so prenašali protinacistično propagando, s pomočjo študentskih društev, Angleškega društva, orjunašev oziroma Narodne odbrane. S pomočjo Angleškega društva v Ljubljani in Mariboru ter drugih po državi, so Britanci samo v marcu in aprilu leta 1940 po Jugoslaviji razdelili okoli 4000 različnih publikacij v angleščini, pa še 1500 v francoščini in nemščini in 17.500 v domačih jezikih.²¹ V dokaz njihove uspešnosti le to, da so Britanci prevedli tudi v slovenščino brošurice SOE o subverzivnem načinu vojskovanja in propagandi, z navodili o rokovanju z orožjem in eksplozivom.

Dr. Brezigar je bil eden tistih, ki so usklajevali to dejavnost. V Jutru je rohnal, če niso objavljali Reuterjevih novic, skrivoma je v tiskarni Jutra dal tiskati ponarejene potne liste za begunce iz Reicha, svojega pomočnika, nekdanjega orjunaša, Franja Kokolja je pošiljal po Sloveniji in Jugoslaviji z različnimi nalogami, sam pa je hodil redno na britanski konzulat v Zagrebu. Takoj po zasedbi Češkoslovaške je začel pomagati češkemu beguncem, obveščevalcem in češki manjšini v Jugoslaviji, ki so delovali pod okriljem svojih društev in Češkoslovaške ambasade v Beogradu, ki se je začasno preselila kar k francoskemu diplomatskemu predstavništvu. Organizirali so dve vrsti ilegalne odporiške dejavnosti. Prva so bile sabotaže v okupirani domovini, sabotažna sredstva so jim priskrbeli, poleg drugih, Britanci in Brezigar. Druga dejavnost so bili ilegalni kanali, prek katerih so iz okupirane Poljske in Češke (kasneje Protektorata) bežali protinacisti, Judje ter oficirji in vojaki, ki so se želeli priključiti češkim in poljskim enotam v okviru zavezniške vojske na Bližnjem Vzhodu.²² Nekateri Brezigarjevi podvigi v sodelovanju s predsednikom Narodne odbrane dr. Josipom Cepudrom in češkimi obveščevalci so bili skoraj neverjetni. Eden takih je bil načrt o zastrupitvi večje črede živine na Madžarskem, tiste, ki je bila namenjena v Nemčijo in v sami Nemčiji.

Ko je pozno jeseni 1940, zlasti pa v začetku leta 1941 postalo jasno, da bo Jugoslavija prej ali slej okupirana, so Britanci spremenili svoj način dela. Od sabotaž so se preusmerili na povezovanje s strankami in skupinami, ki so bile pripravljene organizirati ilegalne mreže in odpor proti okupatorju, vedoč da bodo sami morali zapustiti Jugoslavijo. Tik pred odhodom so Britanci opremili slovenske liberalce z radijskimi postajami in denarjem. Pri omizju v kavarni Zvezda so vsi pomembnejši naprednjaki vedeli, da sta v Ljubljani dve radijski oddajni postaji, ki so ju poslali Angleži in sta bili pozneje z njimi v zvezi. In zato je SOE februarja 1941 z Narodno odbrano podpisala sporazum o sodelovanju, pripravah in opremlenju za ilegalno delovanje pod okupacijo.

Zavest o bližnji okupaciji je tesneje povezala tudi napredno stranko oziroma napredne kroge. Pravzaprav je že od leta 1939 bilo zaznati, kot sami pravijo, težnjo po koncentraciji vseh pozitivnih in konstruktivnih sil v državi in začela so se različna pogajanja za skupni nastop strank, kulturnih revij in starešinstva. Začeli so

²¹ PRO, FO 371/25031.

²² AS III, ZA dr. Milko Brezigar.

se tudi pogovori z JRZ, po Koroščevi smrti, še zlasti z dr. Franom Kulovcem.²³ JNS je o možnosti sporazuma razpravljala na seji banovinskega odbora 9. februarja 1941, kar pa je v bistvu del širšega, jugoslovanskega dogajanja. Na prehodu v leto 1941 so mlajši ustanavljali mladinsko napredno delovno skupnost, vendar zaradi političnih ambicij nekaterih niso pritegnili vodstva JNS, čeprav so trdili, da ne izstopajo iz JNS in so se še naprej udeleževali njenih sej.

Po državnem udaru 27. marca 1941 pa so se naprednjaki zbrali na nekaj sestankih, da bi osnovali skupen liberalni blok; pobudo je Kramerju dal dr. Puc. Prvič so se sestali 30. marca 1941 pri dr. Kramerju in 1. aprila nato oblikovali odbor naprednih strank ali Napredni blok. Prišli so dr. Vladimir Šuklje, dr. Janko Köstl, dr. Dinko Puc, dr. Marjan Zajec, in po novih podatkih tudi Andrej Uršič in dr. Bogdan Drnovšek za OJNS, in sklenili sporazum med JNS, NRS, SDS in OJNS.²⁴ Komunisti, po pričanju liberalcev, v tem času še niso opustili svoje politike pacifističnih gesel proti imperializmu in mobilizaciji. To se ni zgodilo niti v času državnega udara marca 1941. Partija je takrat, po navodilih Dimitrova iz Moskve, obsodila ostra dejanja proti Nemcem, kot je bil napad na nemškega ambasadorja Von Heerena in razbitje nemškega prometnega urada v Beogradu, v katerem je pod to krinko kraljeval gaulaiter NSDAP za Jugoslavijo Franz Neuhäuser in tam zaposloval agente RSHA.²⁵ V Sloveniji je takrat bila v stalnem stiku s komunisti OJNS, natančneje, v stiku so bili z Borisom Kidričem in dr. Alešem Beblerjem. V tem času, spomladi 1941, pa je Kidrič v Sodobnosti napadal slovenske liberalce in na primerih iz 19. stoletja (najizrazitejši je bil zanj primer slovenskega taborskega gibanja) dokazoval njihovo averzijo do plebejcev.²⁶ Zanimivo je, da se je v člankih skliceval na njihovo razcepljenost, ki jo je nekaj mesecev pozneje Kidrič zavestno spodbujal. Na drugi strani so mnogi naprednjaki, npr. dr. Potokar, poleti 1941 zagovarjali obnovo Jugoslavije s primernimi socialnimi reformami, toda ne po poti revolucije. Zato je Potokar tudi nasprotoval, po pripovedovanju njegovih prijateljev, politiki OF, obenem pa je odklanjal vsako kolaboracijo z okupatorjem.²⁷ Pač pa so se naprednjaki že nekaj časa dobro razumeli s slovenskimi socialisti in Kramer je leta 1941 vztrajal, da jih je treba pritegniti v odbor naprednih strank.

Po državnem udaru je prišlo tudi do predlogov, da bi v Simovićevo vlado vstopil eden od slovenskih naprednih politikov. Demokrati so predlagali Furlana, ne vedoč, da je že zapustil Jugoslavijo. Toda Kulovec je odklonil njihove predloge, pristal je le na Kramerja. Zato sta se v začetku aprila in v Beograd odpravila dr. Kramer in dr. Otmar Pirkmajer.

Ko je aprila leta 1941 prišlo do okupacije Slovenije, so bili vodilni JNS veči-

²³ Zadeva je bila precej zapletena prav zaradi osebnih ambicij posameznikov v naprednem taboru; velja pa dejstvo, da je tudi SLS, oziroma Fran Kulovec s svojo izjavo v Celju 2. 2. 1941 sprejel pobudo, da bi se v Sloveniji uvedel t.i. režim narodne koncentracije.

²⁴ Podatki o tem, da OJNS ni bilo na tej seji, kakor tudi mnogi drugi podatki o popolnem razdorju med OJNS in JNS, so izhajali iz dosedaj najbolj citiranih pričanj dr. Alujevića in dr. Vrčona (čeprav je bil na seji 1. 4.). Po vojni sta večkrat ponavljala to dejstvo, tudi pod hudim pritiskom Udbe, ko sta želela zanikati sodelovanje z JNS in kompromitirano 'plavo gardo'.

²⁵ Josip Broz Tito: Zbrana dela, 6. Ljubljana 1980, str. 183; letak CK KPJ 'Narodi Jugoslavije' iz 30. 3. 1941.

²⁶ Boris Kidrič: Zbrana dela, knjiga 1. Ljubljana 1987, str. 218-221; Lik slovenske inteligence med Prešernom in Levstikom. Objavljeno v Sodobnost, 1941, št. 3.

²⁷ AS III, MFS.

noma pod neposrednim udarom ali razkropljeni po Jugoslaviji. Dr. Kramer, ki je medtem odklonil odhod z vlado v London, je bil na poti iz Beograda v Boko Kotorsko in naprej v Split, dr. Vrhunec je bil mobiliziran kot rezervni kapetan, enako Šuklje, Zajec itn. Slednji se je kmalu vrnil in z nekaterimi aprila sodeloval pri Narodnem svetu, ki pa je kmalu prenehal obstajati, saj je bila ustanovljena Konzulta. Skoraj vsi, ki so sodelovali v podtalni dejavnosti, pa so bili v neposredni nevarnosti, saj je RSHA imela pripravljene sezname za njihovo aretacijo. Nekatere so Britanci pravočasno umaknili iz Jugoslavije, nekatere so zajeli, drugi pa so se poskrili, med prvimi dr. Brezigar, ki je marca 1941 sicer dobil britanske dokumente, a ni hotel iz države in se je skril v Splitu.²⁸

Okupator je že aprila v Ljubljani najprej zaprl člane Angleškega društva in drugih naprednih društev (Braniborja, vodstvo Narodne odbrane ipd.) in jih nato poslal v konfinacijo.²⁹ Prvi zapornik v Ljubljani je bil predsednik Angleškega društva dr. Ferdinand Majaron. V prvih tednih italijanske okupacije so Nemci opravljali razne preiskave in poizvedbe po Ljubljani in nekatere znane naprednjake so skušali zvabiti v nemško okupacijsko cono, npr. dr. Vrhunca. In tako je Majarona 10. aprila zaprl Gestapo. Na njegovo srečo so ga Nemci morali pozneje izročiti Italijanom, ki o njem niso vedeli tolikokot Nemci. Majaron je namreč bil v stiku s Stephenom Clissoldom, britanskim atašejem za tisk v Zagrebu, sicer sodelavcem britanske obveščevalne službe SIS, zadolženim za protinemško propagando. Medtem so iz Štajerske in Gorenjske v Ljubljano začeli bežati politiki naprednega kroga, dr. Potokar, dr. Kalan, dr. Šnuderl, dr. Ribnikar, itn. ter njihovi sodelavci. Številnim so pomagali do stanovanj, služb, začasnih ali ponarejenih dokumentov, lažnih funkcij in identitet, s katerimi so se lahko gibali pod okupacijo. Za to so imeli že pred vojno utečene zveze oziroma pristaše na potrebnih mestih.

Poleti 1941 so slovenski naprednjaki v sodelovanju s svojimi splitskimi zvezami organizirali center v Splitu, kjer so se poleti 1941 zadrževali za krajši ali daljši čas dr. Brezigar, dr. Kramer, Ante Anić, pa konec julija dr. Vrhunec. Odtod so poleti 1941 iz Jugoslavije, čez Carigrad in nato v Kairo k zaveznikom poslali svojega kurirja, da bi obnovili stike z vlado in Britanci ter organizirali umik s podmornico za nekatere politike, ki so bili v nevarnosti, kot npr. dr. Vrhunec. Kurir je bil Stanko Rapotec, nečak mariborskega liberalnega prvaka dr. Vinka Rapotca. Ta je res prišel nazaj z britansko podmornico, toda nekaj mesecev pozneje, ko so se razmere že dodobra spremenile in tudi Split ni bil več tako varen.

V okupirani Sloveniji pa sta se pred naprednjake postavljali dve pomembni vprašanji: kaj storiti z Jutrom in kako priti v stik z jugoslovansko vlado v izgnanstvu. Seveda so ob tem morali dobro prikriti tudi svoje zveze z Britanci. Poleti 1941 so sklenili, da bodo počakali na navodila vlade, ko gre za politiko. Dr. Kramer, ki se je medtem vrnil v Ljubljano, je istočasno iskal način, kako ohraniti enotnost JNS. Obenem so se vsi povratniki distancirali od vstopa dr. Ivana Puclja v Konzulto. Vsaj tako sta trdila Kramer in Vrhunec, ki sta bila odločno proti sodelovanju z okupatorjem, in so stali na strani zahodnih zaveznikov. Julija 1941 sta zato prelomila z nekdanjimi kolegi, ki so taktično sodelovanje zagovarjali, kot npr. dr. Avgust Praprotnik.

²⁸ AS III, ZA dr. M. Brezigar.

²⁹ Jera Vodušek Starič: "Dosje"Mačkovšek. Ljubljana 1994.

Po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo so naprednjaki prvič občutili obstoj OF. Ker je bil Kramer preveč bolan, je pooblastil dr. Vrhunca, naj vodi pogajanja z OF. Zvezo z OF mu je vzpostavil Vinko Möderndorfer in Vrhunec je o pogovorih poročal Kramerju. V zvezi z OF so bili na razne načine, tudi po osebnih zvezah, tako Bajić in Žitnik, kot Vrhunec preko svojih otrok, pa Mačkovšek prek dr. Frana Zwittera, ki je že bil v OF ipd. V začetku julija 1941 je prišlo do prvih razgovorov med SDS in OF (dr. Černež in dr. Šuklje z dr. Alešem Beblerjem).³⁰

Poleti 1941, julija in avgusta, so naprednjaki na nekaj sestankih razpravljali o vstopu v OF, razpravljali so o vsebini pogovorov med OJNS in OF in sklenili, naj se pogovori nadaljujejo. Na teh sestankih so sodelovali predvsem SDS, OJNS in radikali. Do pravih pogajanj med naprednimi skupinami in Partijo za vstop v OF pa je prišlo šele avgusta 1941, pobudo za to je prinesel dr. Černež na SDS.

Medtem si je dr. Vrhunec na številnih sestankih prizadeval zgladiti nespornizume znotraj JNS, zlasti z mladimi. Pozno poleti, avgusta 1941, so se začeli tudi razgovori med JNS in drugimi strankami o obnovi skupnega dela, oziroma o oživitvi Narodnega sveta, toda brez do tedaj kompromitiranih politikov. Pobudo sta v imenu dr. Kramerja dala dr. Vrhunec in inž. Mačkovšek. Najprej so se sestali s socialistom dr. Celestinom Jelencem. Na sestanku so bili še dr. Vrhunec, dr. Marko Natlačén, dr. Andrej Gosar in dr. Šuklje. Dr. Gosar je zahteval, da v novem Narodnem svetu sodelujejo vse politične stranke, brez kompromitiranih politikov. To je seveda predvsem prizadelo dr. Natlačéna, ki je poleg tega odklonil, da bi sodelovali s komunisti. Na sestanku so načeli tudi odnos strank do obnove Jugoslavije; klerikalci so obnovi nasprotovali. Na teh pogovorih, vsaj tako trdi Vrhunec, še ni bilo govora o OF, ker ta še ni bila izdala svojega programa. Pač pa je Vrhunec zastopal stališče obnove Jugoslavije in skupnega odpora proti okupatorju, v katerega bi bila vključena tudi OF. Soglasja pa na tem sestanku niso dosegli. Štirinajst dni pozneje so se ponovno sestali, le da sta SLS to pot zastopala dr. Ahčin in Avsenek, medtem ko je JNS zastopal dr. Mačkovšek. Toda ponovno brez rezultata.

Čeprav so naprednjaki želeli drugače, se je Kidrič v drugi polovici avgusta pogajal z vsako od skupin posebej. Vsaki posebej je zagotavljal, pa četudi ni bilo res, da je druga že pristopila v OF. Tako je po dveh sestankih z OJNS, ko so šele načeli razčiščevanje stališč, rekel Stari pravdi oziroma Črtomirju Nagodetu, da je OJNS pristopila. Podobno taktiko je ubral tudi v pogajanjih z JNS.

Prve stike med OF in OJNS je navezal dr. Ferdo Lasič avgusta 1941, ko je obiskal inž. Rusa. Nato so se v gostilni Breskvar na Trnovem sestali Boris Kidrič, Zoran Polič in Ferdo Lasič za OF ter Jože Rus in Andrej Uršič za OJNS. Oboji so izrazili načelno pripravljenost za dogovor, toda Odbor OJNS je naknadno želel še dodatna pojasnila. In sicer pojasnila o odnosu OF do obstoječe vlade, pojasnilo o tem ali je OF koalicija ali gibanje, in želel je zagotovilo, da bodo v OF stranke enakopravne. Čez precej časa je bil drugi sestanek, na katerem je namesto Lasiča bil dr. Josip Rus. Kidrič je pojasnjeval, da OF ne priznava razkosanja Jugoslavije, pojasneval je stališče o samoodločbi narodov, vključno s pravico do odcepitve ter o bratstvu in enotnosti jugoslovanskih narodov "v okviru širše slovanske skupnosti pod vodstvom ZSSR".³¹ Na drugo vprašanje je odgovarjal, da leži poroštvo v

³⁰ AS III, MFS.

³¹ ARS III, MFS.

širokem narodnem in demokratičnem značaju OF, in na tretje, da je OF množično, enotno organizirano in vodeno gibanje, ki ga ne sme slabiti razcepljenost na stranke in skupine na terenu, lahko pa se skupinam da koncesija, da so zastopane v plenumu OF, toda glede na delo in uspehe; ni pa več mogoče spreminjati IOOF-a. Odbor OJNS s tem ni bil zadovoljen. Menil je, da je vodstvo prejudicirano, da ni poročstva za NJ (Novo Jugoslavijo, kot se je preimenovala OJNS), ki se je strogo držala stališča o pravni in stvarni kontinuiteti Jugoslavije, zanje je bila vlada iz 27. marca zakonita oblast, priznana od zaveznikov, ki se lahko preuredi, toda ne

razpusti. Na tretjem sestanku v gostilni Novak na Viču so predstavniki OJNS to povedali Kidriču in dr. Rusu, toda do zaključka niso prišli. Josip Vidmar je pozneje rekel, da je OF z OJNS tratila čas, Boris Zihlerl pa je po vojni menil, da je OJNS želela zapeljati OF v buržoazne vode.

Medtem je 22. avgusta Kidrič obiskal Nagodeta in se s Staro pravdo dogovarjal za vstop v OF; zagotavljal jim je, da je OJNS že pristopila v OF. Pravda je takrat že začela organizirati svoje delo po odborih na terenu in razdelili so posamezne zadolžitve. Albin Wedam je npr. sestavljal radijski aparat za zvezo s tujino, kmalu so dobili tudi šifre. 25. avgusta je prišel predlog dogovora oziroma sporazuma s Partijo. Še istega dne je Pravda sklenila, da pristopi v OF pod pisnimi pogoji. Naslednjega dne, 26. avgusta, je Stara pravda vstopila v OF.

Stara pravda je 28. avgusta potrdila svoj vstop v OF in določila svoje delegate v OF. Toda ti so kmalu začeli poročati, da se v OF nič ne dogaja. To je Nagodeta spodbudilo, naj bi Pravda prevzela iniciativo, začel je organizirati teren (odbore), vojsko, tiskanje in pripravo radijske zveze. Kaže, da je Pravda kar naenkrat kazala preveč vneme pri organizaciji, celo začela je na svojo roko organizirati neopredeljeno levico, meneč, da je OF neaktivna in da se na vseh sestankih na terenu pojavlja edino Partija (in pošilja 'sumljive tipe'). Na to so dobili odgovor, da se OF reorganizira. Začeli so se še nesporazumi na vojaškem področju in niso prenehale obtožbe, da Nagode dela za Britance. To je bilo v začetku septembra.

Tačas so se nadaljevala pogajanja med OF in OJNS. SDS pa je menila, da bi bilo treba vstop v OF urediti skupno in ne posamično. Podobno je menila JNS, ali kot pravi dr. Vrhunec: "Dvakrat sem bil na sestanku pri pokojnemu dr. Pucu. Bili so dr. Puc, jaz, Mravlje, Šuklje, priti bi moral dr. Köstl, bil pa je tudi dr. Rus ali pa Uršič. Šlo je za to, da se te male grupice združijo in da kot celota vstopimo v OF. Inž. Rus je Kramerju govoril, da sem jaz čisto za OF in v službi OF. Pri OF pa je rekel, da sem proti OF. To je po moji cenitvi bilo septembra 1941."³² Naposled so se vodilni v JNS (dr. Ernest Kalan, dr. Vrhunec, dr. Otmar Pirkmajer, Žitnik, Pucelj, Pučnik, inž. Ferlinc) septembra sestali pri Kramerju s predstavniki drugih naprednih skupin, dr. Stojanom Bajičem, inž. Rusom in predstavnikom OJNS. Kramer je razložil, da meni, da je okupacija razbila organizacijo stranke, da se zato nima več za šefa stranke in da je zlom Jugoslavije člane odvezal strankinemu programu. Na list papirja so s svinčnikom zapisali, da JNS ne obstaja več, da Kramer odstopa in da imajo člani proste roke pri svoji opredelitvi. Možno da je to bilo tudi konec avgusta, ko je Nagode v dnevnik zapisal, da mu je Uršič sporočil, da so

³² AS III, ZA dr. Vinko Vrhunec.

se razšli s Kramerjem in da bo OJNS vstopila v OF. Vseeno pa so vodilni v JNS sklenili osnovati neki odbor, ki bi jih povezoval, mnogi so mu rekli direktorij. Stranko so preuredili tako, da je vsa njena telesa odtlej zastopal širok direktorij.³³

Septembra, tik pred sestankom Vrhovnega plenuma OF, sta imeli Partija in OJNS svoj četrti sestanek v t.i. Fondovih železničarskih blokih pri stadionu za Bežigradom. Novembra 1941 so se pogajanja med OF (Kidrič, Josip Rus in dr. Drago Marušič) in Novo Jugoslavijo (Uršič, inž. Rus in dr. Drnovšek) sicer še nadaljevala. Kidrič je obvestil NJ, da je KPS sklenila sporazum s Sokoli, da bodo ti lahko obstajali še naprej; NJ je to tolmačila kot očitno prevlado KPS v OF, kjer ni Sokol

enakopraven partner in s tem so se pogajanja končala. Pogajanja med njima so se razbila na ključnih vprašanjih tistega časa, skoraj enakih tistim, zaradi katerih je tudi Pravda pozneje izstopila iz OF. Šlo je za to, da je OJNS zahtevala, da je OF koalicija, v katero vstopijo stranke kot celote (seveda brez kompromitiranih posameznikov). Partija je seveda hotela posamični, osebni vstop in ne koalicije strank. Imeli so tudi popolnoma nasprotno pogleda na vprašanje legitimnosti jugoslovanske vlade oziroma državne kontinuitete in posledično do pojava Draže Mihailovića in njegove vojske. Ker je tudi Pravda po vstopu v OF še naprej zahtevala pojasnila glede teh vprašanj in nanje ni dobila pravega odgovora, je tudi SDS zadržala svojo odločitev o vstopu v OF. Naposled se je SDS ob tem vprašanju razdelila. Dr. Černež, dr. Kocijančič in dr. Šnuderl so vstopili v OF, medtem ko so zunaj ostali dr. Šuklje, dr. Krsto Kazafura, dr. Ivo Potokar, Ciril Maver in še nekateri.

Že oktobra so se nadaljevali pogovori med naprednimi skupinami, še brez OJNS oziroma Nove Jugoslavije (NJ), kot se je ta preimenovala, da bi uskladili skupno narodnostno in politično izjavo, ki bi jo nato predložili SLS.³⁴ Iz teh sestankov je v januarju 1942 nastala Napredna skupnost, povezava naprednih skupin zunaj OF, kot skupna osnova za ilegalno delo. S temi nameni je Kramer že novembra 1941 poslal Vrhunca v Švico, da vzpostavi radijsko zvezo z Londonom. Težave pa so imeli tudi s SLS zaradi njenega odnosa do, za naprednjake, ključnih vprašanj. Ali kot je dejal eden izmed njih: "SLS je vodila, kakor vedno v zgodovini, politiko dvoreznosti in na eni strani stala na stališču kraljevine Jugoslavije, na drugi strani pa vodila oportunistično politiko napram okupatorju."³⁵

Naposled so se novembra razbila pogajanja med OJNS oziroma NJ in OF. Naprednim krogom so se zdela sporna stališča, ki jih je OF zavzela na svojih plenutih septembra in novembra 1941. NJ je zato 1. decembra objavila svoj lasten program.

Zaradi objave programa NJ v Zarji svobode in zato, ker je Nagode takrat v Izvestijih objavljala svoja stališča in program, je Partija razbila dve ljubljanski tiskarni, ki sta to tiskali: Devovo tiskarno na Dalmatinovi in eno v Šiški. Začelo se je obdobje nasilja med možnimi protifašističnimi zavezniki, na katerega naprednjaki niso bili pripravljeni, niti niso proti njemu imeli učinkovitega orožja, le svoja načelna, moralna stališča. To nasilno ravnanje se je kazalo tudi na drugih področ-

³³ AS III, ZA Vrhunec p. 238 oz. 95.

³⁴ AS III, MFS.

³⁵ AS III, MFS, pričanje Kazafure 17. 3. 1950.

jih.

Naprednjaki so med vsem tem dogajanjem organizirali svojo legijo, Sokolsko, ki pa je v resnici zastopala bolj linijo JNS, in svojo obveščevalno službo imenovano OSA. Sokolsko legijo je vodil dr. Marjan Zajec, vodja obveščevalne službe legije je bil Marjan Strniša, vanjo pa so bili vključeni Uršič, inž. Rus, dr. Miloš Vauhnik, sodnik Boris Mihalič iz Maribora in drugi. Nekateri pa so se včlanili v Narodno legijo, večinoma so to bili tisti, ki niso bili člani Sokola tik pred okupacijo. Pridružili pa so se jim nekateri iz vrst Gosarjeve skupine, ki se niso strinjali s politiko SLS. Prek Sokolske legije so rekrutirali vojake za Mihailovičevo vojsko. Ker so priznavali jugoslovansko vlado v Londonu, je večina, na čelu s Kramerjem, zavzela stališče, da gre priznati Mihailoviča kot pooblaščenca legitimne vlade. Pa so pozne-

je zavzeli negativno stališče do ustanavljanja vaških straž, češ da sodelujejo z okupatorjem.

Ker smo doslej le skopo predstavili glavne obrise političnega dogajanja, kot so ga videli naprednjaki, mogoče le še en pogled izpod peresa enega od naprednih intelektualcev, inž. Stanka Dimnika, sicer dobrega prijatelja inž. Mačkovška, žal pa tudi ta v skrajšani obliki:

"Prihaja 22. junij - Rusija stopi v vojno. Zavest v zmago še večja. Bivši aktivni oficirji (Milan Pogačnik, Dolinšek, Lesjak, Cotič, Mesec, Šercer, Stamenkovič, Cerkvenik - op. J.V.S.) so med prvimi, ki se spomnijo, da bo okupator tudi enkrat odšel. Pripraviti je treba, da si bo odhod iz naših krajev zapomnil... Kmalu se aktivnim oficirjem pridružujejo tudi že rezervni vojaki in nevojaki. Pripravljajo mobilizacijski material, pogled bicikljev in drugih vozil, položajev italijanskih posadk, njihovih zalog živil, orožja in streliva. Ponoči prenašajo orožja in drugo vojaško opremo. Pripravljajo radio-stanice, operativne načrte za pohod na Koroško, Štajersko in Primorsko obmejno ozemlje. V mesecu juliju so organizirane že prve skupine domačinov na prometno važnih točkah... Vrste se sestanki pod milim nebom v Tivoliju in na Rožniku, pa tudi v privatnih stanovanjih, šolah, uradih.

Prve dni septembra 1941 leta. V konferenčni sobi v šole Moste je zbranih nad 20 ljudi. Vidimo agilnega, vnetega in marljivega upravitelja šole Pera Horna, predsednika Zveze bojevnikov Wagnerja in njegovih tovarišev Rozmana, Sušnika in drugih. Pero je takrat na novo pripeljal Ivo Peršuha, enega redkih rezervnih oficirjev, ki so bili pri mobilizaciji od ... do 10. aprila 1941, res tudi v borbi z Nemci. Ob strani so dobrovoljci, med njimi pater Aljančič. Na mizi leži 'Poročevalec' od meseca avgusta, ki vsebuje program OF. V programu ni ne enkrat uporabljen izraz 'jugoslovanski', povsod stoji samo 'slovenski'. Kaj znači to, ali ne računamo več na Jugoslavijo? Pero poroča, da je njegov starejši sin, radiotehnik-amater pričel že sestavljati oddajno radijsko postajo.

Zadnje dni septembra. Peršuh pripeljal nove goste. Na stolu v kotu, okobav sedeč, je mladi študent tehnike Fanovš Emmer, begunec iz Kranja, ki je s seboj pripeljal nekaj organizacijskih ljudi. Čuti se četniškega vojvodo. Drugi novi gost je mlad duhovnik, lepe vitke postave, simpatičnega obraza, a mrki pogled izdaja cinika... Nima še tridest let. To je uradnik 'Domoljuba' Glavač. V misli mi stopa lik Richelieua in Mazarina, kot ju slika Dumas. Razpravljamo o potrebi, da se na čisto spravi razmerje o OF... Sklep: določijo se osebe, ki naj stopijo v stike z OF v svrhu

povezave. Peršuh bo govoril s krščanskimi socialisti...

Meseca oktobra. Glavač spretno intrigira in razgraja. Stavi predlog za lastni tisk.

Meseca novembra. Ves pokret je v razkroju. Posamezniki in skupine prihajajo k OF. Glavač ustanavlja lastno gibanje...

Mladi navdušeni Fanovš Emmer je padel dne 5. decembra pred šišensko cerkvijo kot žrtev atentata. Komaj teden dni je minilo, ko je napravil diplomski izpit za rudarskega inženjerja..."³⁶

Politični spor iz leta 1941 se je v letih vojne le še poglobil, zaradi njega je v Sloveniji nastala državljanska vojna. Ko sta prišla najprej marec in nato april leta

1941, so namreč slovenski naprednjaki imeli za seboj že dve leti protinacističnega bojevanja, čeprav ilegalnega, in zdelo se jim je popolnoma nelogično, da bi se vse domoljubne sile ne povezale v odporu proti okupatorju, ne glede na njihovo politično pripadnost. Zato so poskuse komunistične partije, da bi si zagotovili vodstvo in primat v organizaciji gibanja poimenovali partijska intransigenca. Podoben pojav so seveda doživljali tudi z druge strani, od največje politične skupine v Sloveniji, katoliškega bloka, toda tega so pričakovali in s tem blokom so vendale uspeli voditi kolikor tolikšen dialog.

Intransigenca se je nadaljevala, najvidnejši odraz tega je bila situacija leta 1943, ko je od zaveznikov prišla zahteva za združitev sil proti Nemcem. Partizani oziroma KPS niso imeli nobenega namena spoštovati želja zahodnih zaveznikov po skupnem nastopu vseh sil v Sloveniji. Skratka znano ideološko stališče, ki ga je imela takrat Moskva, pa čeprav skritega pod številnimi diplomatskimi ukanami. Pomisleki liberalcev glede ravnanja Partije so deloma popustili šele s podpisom sporazuma Tito-Šubašić leta 1944, ko se jim je zdelo, da je zadoščeno načelu legitimnosti, in takrat so se obnovili tudi pogovori med OF in posamezniki ali skupinami iz naprednega tabora.

Jerca Vodušek Starič

LIBERAL PATRIOTISM AND COMMUNIST INTRANSIGENCE IN 1941

S u m m a r y

Even before 1941, following the Anschluss and the occupation of the Czechoslovak Republic, the Slovene Liberal camp was engaged in underground anti-Nazi and anti-Fascist operations. These were carried out in close liaison with the British Consulate in Zagreb and, from 1941, in Ljubljana. This cooperation dated back to the early 1930s, when the leaderships of the Yugoslav National Party (YNP) and the Orjuna (Organisation of the Yugoslav Nationalists) linked up with the French and, subsequently, British intelligence services, with the aim of providing them with information on the situation in Fascist Italy, thereby helping the Slovenes in the Julian March. Due to strict confidentiality, the Orjuna's involvement in this activity remained unrecorded. Apart from this, the Orjuna disseminated anti-Nazi and anti-Fascist underground propaganda throughout the 1930s.

When the Third Reich reached the Slovene borders, the Slovene Liberals, in liaison with the Yugoslav intelligence service, began to engage in other forms of underground resistance as well. Favourable conditions for such activity were provided by the change in the Yugoslav political leadership, with the coming to power of the pro-ally orientated Cvetković-Maček government. By that time the leader of the YNP in Slovenia had established close links with Dr Vlatko Maček and his Croat

³⁶ AS III, ZA 80, Proces Nagode, fasc. 31. Justifikacija F. Emmerja je izvršila VOS; prim. Dokumenti ljudske revolucije, knjiga I. Ljubljana 1962, dok. št. 95, str. 215-217.

Peasant Party (Hrvatska seljačka stranka). The Liberals, in their turn, established links with Dr Vilder's Independent Democratic Party (Samostalna demokratska stranka), in spite of the fact that the YNP was not in the government.

The underground activities which had developed in those years, often by-passing official circles, encompassed all forms of resistance, with the exception of armed struggle. The latter was in keeping with the Allies' endeavours to preserve the status quo in the Balkans for as long as possible. They did, however, encourage, finance and supplied arms for any propaganda and subversive operations against the Third Reich. Thus the progressive circles helped in organising the clandestine channels for the escape of the Jews, Czechs, Poles and other anti-Nazis from the Reich. They also set up and ran the spy network, carried out counter-espionage operations, reported to Zagreb and London on the fortifications and movements of the German army on the border, promoted anti-Nazi propaganda and ridicule, as well as sabotaged the German transports on their way through Yugoslavia. The British even provided the Liberals with radio transmitters and the necessary financial support in the eventuality of occupation. It is interesting and noteworthy that in all these activities the Liberals showed no signs of inner division.

After the Soviet Union entered the war in 1941, the Slovene Liberals faced the emerging Slovene Liberation Front (LF). When negotiating an equal, joint participation in the resistance movement, they embarked on the intransigence of the Communist Party whose tactics also aimed at splitting the Liberal camp into factions.

Having ascertained that the political situation had changed too much after the occupation, a very sickly Dr Kramer absolved his Party members of their loyalty, leaving them free to decide about their future political orientation. This was the only such case in 1941. Nevertheless, the majority of Liberals never actually joined the LF, as they disagreed with its stance regarding the continuity of the State and the legitimacy of the existing Yugoslav government, which they defended. Furthermore, the Liberals experienced the first signs of oppression from the LF.

1.01
Prejeto 5. 11. 2001

UDK 329.11(497.4)SLS "1941/1945"

Bojan Godeša*

Odnos SLS do vprašanja rešitve državnopravnega položaja Slovenije po napadu sil osi na Jugoslavijo

IZVLEČEK

Razprava govori o prizadevanjih Slovenske ljudske stranke (SLS), tedaj vodilne slovenske politične stranke za rešitev slovenskega vprašanja v primeru napada na Jugoslavijo, ko se je predvidevalo, da bo le-ta razpadla. Pri tem so celo bolj kot na samostojno slovensko državo pod nemškim okriljem, po zgledu na slovaški primer, računali na povezavo s Hrvatsko seljačko stranko, z namenom ustanovitve skupne slovensko-hrvaške države. Sicer pa so se dolgoročno gledano v SLS zavzemali za obnovo jugoslovanske države, ki naj bi bila federativno urejena.

Ključne besede: Slovenija, 2. svetovna vojna, okupacija, SLS, nacionalno vprašanje, Narodni svet

ABSTRACT

THE STANCE OF THE SLOVENE PEOPLE'S PARTY ON THE STATUS OF SLOVENIA AFTER THE ATTACK OF THE AXIS POWERS ON YUGOSLAVIA

The paper deals with the endeavours by the Slovene People's Party (SPP), the leading political party in Slovenia at the time, to resolve the question of the status of Slovenia in the event of an attack on Yugoslavia which was expected to result in its collapse. The SPP relied most on its liaison with the Croat Peasant Party, with the founding of a Slovene-Croat state in view. This was considered the most desirable alternative, even more than an autonomous Slovene state under German auspices, as in the case of Slovakia. In the long run, the SPP strove for the restoration of a federally arranged Yugoslav state.

Key words: Slovenia, Second World War, occupation, Slovene People's Party, national question, National Council of Slovenia

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: Bojan.Godesa@guest.arnes.si

I.

Dejavnost 6. aprila 1941 ustanovljenega Narodnega sveta (NS),¹ ki mu je načeloval ban Dravske banovine dr. Marko Natlačen, po proglasitvi Neodvisne države Hrvatske (NDH) 10. aprila 1941. je France Škerl ocenil z besedami: "S prevzemom vrhovne oblasti, snovanjem slovenske vojske in ustanovitvijo "Slovenske legije" je Natlačen z Narodnim svetom po zgledu Tisove slovaške države in Paveličeve NDH izoblikoval nekako slovensko državico, narodni svet pa se je iz političnega organa spremenil v vlado. (...) Natlačen je z Narodnim svetom hotel izkoristiti trenutek in Slovenijo, to je takratno Dravsko banovino podrediti Nemcem, ki naj bi ji vladali v obliki nekega protektorata."² Takšno razlago je kasneje prevzel tudi Metod Mikuž, dodal ji je le še podatek, da naj bi ta slovenska država nameravala pristopiti k trojnem paktu, kar naj bi bilo po njegovem mnenju enako izdajalsko dejanje kot je bil pristop Jugoslavije k trojnemu paktu 25. marca 1941.³ Tak opis delovanja NS je bil nato razširjen v jugoslovansko in deloma tudi v tujo strokovno literaturo,⁴ čeprav je že leta 1966 Dušan Biber opozoril, da je potrebno z zadržki sprejemati trditve in govorice, da je Korošec nameraval doseči nemški protektorat na Slovenijo po slovaškem zgledu.⁵ Po drugi strani se je izoblikovala tudi drugačna razlaga, ki je bila javno predstavljena po vojni med slovenskimi izseljenci v Argentini. Zapisal jo je Tine Debeljak: "Slovenci smo se najbolj bali prav delitev, ki morejo narodno odpornost le slabiti. Zato je Narodni svet ob prodiranju Nemcev poslal svoje zastopnike v Celje, da naj Slovencev ne dele; zato je ban dr. Natlačen ob Cianovem prihodu v Ljubljano aprila meseca, ko meje še niso bile določene, prosil, naj bo vsaj vsa bivša Kranjska ena upravna celota."⁶

Temeljno vprašanje, ki se ob tem postavlja je, ali je bilo delovanje NS usmerjeno zgolj k temu, da ostane slovensko ozemlje nerazkosano, ali pa je dejansko obstajala tudi zamisel o ustanovitvi slovenske države z nemško privolitvijo.

Glede na to, da so omenjeni pisci med vojno stali na različnih straneh in je tudi njihovo pisanje nastajalo pod tem vtisom, tako da so medvojna dejanja poskušali prikazati v luči potrjevanja lastne opredelitve, pa tudi zaradi daljše časovne odmaknjenosti, je potrebno ponovno kritično branje (v bistvu maloštevilnih) virov. Pri-tegniti je treba tiste, ki v času javne objave teh tez še niso bili znani ter jih umestiti v tedanje dogajanje. Povojna literatura (največ je je nastalo in ključne teze so se po-

¹ V razpravi bodo predstavljeni le tisti vidiki sicer zelo mnogoplastne dejavnosti Narodnega sveta, ki se dotikajo v naslovu zastavljene teme.

² France Škerl: Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja. V: Zgodovinski časopis, 1951, (dalje: Škerl, Politični tokovi), str. 21. Skoraj do besede enako se je izrazil Franček Saje (Belogardizem, Ljubljana 1951, (dalje: Saje, Belogardizem) str. 22.) Obe deli sta izšli skoraj istočasno, pisca pa sta bila, kot je razvidno iz Škerlovih opomb, v medsebojnem stiku, tako da ni povsem jasno, kdo je dejanski avtor zgoraj omenjene formulacije.

³ Metod Mikuž: Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, I. knjiga. Ljubljana 1960, (dalje: Mikuž, Pregled), str. 50.

⁴ V drugih delih Jugoslavije je namreč poznavanje slovenskih medvojnih razmer temeljilo predvsem na povzemanju Mikuževe knjige Pregled razvoja NOB u Sloveniji (Beograd 1956), ki je tako najprej izšla v srbohrvaščini in šele nato, v sicer razširjeni izdaji, tudi v slovenščini. V tujino pa se je nato razširilo z delom Ahmeta Lonlagića, Žarka Atanackovića in Dušana Plenče, ki je izšlo v francoščini La Yougoslavie dans la Seconde Guerre Mondiale (Beograd 1967). Eden zadnjih primerov je npr. delo Marca Cuzzija: L'occupazione italiana della Slovenia (1941-1943). Rim 1998, str. 24-25.

⁵ Dušan Biber: Nacizem in Nemci v Jugoslaviji. Ljubljana 1966 (dalje: Biber, Nacizem in Nemci), str. 226-227.

⁶ Janez Martinc (Tine Debeljak): Prvo leto komunistične revolucije v Sloveniji. V: Koledar svobodne Slovenije 1952, (dalje: Martinc, Prvo leto), str. 206.

javile približno deset let po omenjenih dogodkih v začetku petdesetih let) je namreč enostransko in pomanjkljivo obravnavala omenjeno tematiko in to na obeh straneh.

Delovanje NS, ki ga je posebej Natlačen, je bilo že kmalu predmet različnih pogledov in obtožb. Slednje pa se niso pojavljale le na partizanski strani, temveč tudi med slovenskimi politikami v emigraciji (Alojz Kuhar, Franc Snój), pri čemer je treba dodati, da so si ti podoba Natlačenovega delovanja ustvarili predvsem na podlagi časopisnih člankov, kjer pa je besedilo Natlačenovih izjav italijanska cenzura ponaredila. Tako je partizanska stran povojni v bistvu le povzela med vojno izražene obtožbe na račun Natlačenove dejavnosti.⁷ Precej dokumentov, na katere se opirajo pisci, je nastalo že pod vtisom teh zgodnjih obtožb. Zlasti to velja za Natlačenovo kronološko urejeno poročilo o dejavnosti NS po začetku vojne v Jugoslaviji, ki ga je napisal prav zaradi tega, da bi pojasnil dejanske razmere v času od ustanovitve Narodnega sveta do svojega izstopa iz sosveta septembra 1941. Tako da Natlačenovo poročilo poleg stvarnega opisa dogodkov vsebuje tudi piščevo težnjo po opravičevanju lastne dejavnosti.⁸ Kako sporna je bila v tistem času omenjena dejavnost, nam priča npr. tudi Miha Krek. Ko je v Londonu prejel Natlačenovo poročilo, je zapisal: "Uporabiti se ne sme, ker govori o pogajanju z Nemci in v kolikor je oviral izvršitev vojaških ukrepov. To naj bo za zgodovino. Drugače pa je seveda v njej mnogo gradiva za obrambo Slovencev."⁹

Natlačen je namen obiska delegacije NS pri jugoslovanskih generalih ponoči z 10. na 11. april 1941 v Zagradcu, ko je bila zaradi ustanovitve NDH prekinjena zveza z ostalimi predeli Jugoslavije in je od generalov zahteval podreditev vojske NS ter vzpostavitev premirja z Nemci, opisal z besedami: "To bi bila tudi baza, na podlagi katere bi mogli doseči najugodnejšo rešitev glede uprave na slovenskem ozemlju, da bi ostala cela banovina ena upravna enota in da bi uprava ostala kolikor mogoče v slovenskih rokah."¹⁰ Čeprav se da prvi del Natlačenovega zapisa razumeti v tem smislu, da se je zavzemal zgolj za to, da bi ostalo slovensko ozemlje nerazkosano, pa v drugem delu ni povsem jasen, kaj naj bi si predstavljal pod najugodnejšo rešitvijo. Še bolj zagoneten pa je bil Natlačen v nadaljevanju, ko je govoril o namenu vzpostavitve stikov z nemškimi oblastmi. Zapisal je: "v Celje (smo šli) na razgovor glede ustavitve sovražnosti, kakor tudi glede vseh drugih vprašanj, ki se tičejo uprave slovenskega ozemlja". Šele kasneje, v nekem obširnem poročilu, ki opisuje dogodke v prvem letu okupacije, je bilo zabeležno, da je delegacija v Celju povedala svoje želje: "To je, da so prišli ponuditi premirje, da naj ostanejo slovenski kraji upravna enota, in da bo Narodni svet skrbel kot vrhovna

⁷ Tako npr. je v znanem pismu iz marca 1943 Alojzij Kuhar, ki ga je poslal škofu Rožmanu in ga je dobila v svoje roke tudi OF ter ga takoj uporabila v propagandne namene (na Rogu je leta 1943 izšla posebna brošura z naslovom Londonski Kuhar piše), med drugim tudi pisal o tem, kakšen vtis je napravilo Natlačenovo delovanje na Angleže: "Prva težava je bil pokojni M. N. V Jeruzalemu že so nam ga Angleži prinesli na dilci in smo mislili, da bomo že takrat ostali kje v internacijskem taborišču". (France Škerl: Prispevek k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941. V: Zgodovinski časopis. 1967, (dalje: Škerl, Nasprotniki), str. 81).

⁸ V času pisanja tega besedila je bilo celotno poročilo objavljeno v Prispevkih za novejšo zgodovino (2001, št. 1, str. 117-147) z naslovom Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju med 6. aprilom in 14. junijem 1941 (dalje: Natlačen) z uvodno študijo Borisa Mlakarja K poročilu bana dr. Marka Natlačena o dogodkih v Sloveniji v prvih mesecih okupacije (dalje: Mlakar, K poročilu bana), str. 117-120, kjer so podrobno orisane okoliščine nastanka tega dokumenta.

⁹ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II (dalje: AS II), osebna zbirka Izidorja Cankarja, f. 6 (dalje: Cankar). Glej tudi Mlakar, K poročilu bana, str. 118.

¹⁰ Natlačen, str. 128.

oblast za mir in red".¹¹ Tako je tudi razlaga, ki jo je po vojni zapisal Debeljak, dejansko izvirala že iz časov zasedbe.

Po spominih jugoslovanskega generala Dragiše Pandurovića, poveljnika Triglav-ske divizije in enega od pogajalcev, Natlačen oz. delegacija NS na srečanju v Zagradcu ni omenjala ustanovitve samostojne slovenske države pod nemškim protektoratom, kar je npr. trdil Mikuž,¹² toda tudi ne tega, da je bil njen namen doseči zgolj, da pride Slovenija pod enega okupatorja, kar je, nenatančno po Natlačenovem poročilu, povzel Saje.¹³ Po Pandurovićevih spominih je Natlačen na sestanku še enkrat razložil (že prej v telefonskem pogovoru) položaj po ustanovitvi NDH, ko je bila prekinjena zveza z osrednjimi oblastmi v Beogradu: "Hočem poudariti, da se Slovenija ne želi odcepiti od Jugoslavije, toda po drugi strani nima možnosti da sedaj obstaja kot njen sestavni del. Zato se je ustanovil Narodni svet z nalogo, da prevzame vso upravno in drugo oblast jugoslovanske države in da upravlja z vsemi posli. Prva in najpomembnejša naloga tega sveta je bila njegova odločitev, da morajo vojaške operacije na slovenskem ozemlju prenehati, ker so neutemeljene zaradi vojaških in političnih razmer na Hrvaškem, Bosni in v Primorju. Podaljšanje vojnih operacij na našem ozemlju bi prineslo le veliko gmotno škodo in žrtve, brez vsakršnega uspeha. Zato menimo, da je potrebno poslati posebno odposlanstvo na čelu z generalom k nemški vojski, preden se ta spusti iz vrhov Karavank v ravnino in se sporazumeti za premirje. S tem bi obvarovali Slovenijo pred nesrečo, ki je pred vrati."¹⁴

Na sestanku v Zagradcu Natlačen torej sploh ni načentjal vprašanja o tem, ali ima v načrtu ustanovitev slovenske države ali zgolj to, da ostane zasedeno slovensko ozemlje nerazkosano. To glede na tedanji razvoj dogodkov tudi ni bilo presenetljivo. Ob odhodu v Zagradec razmišljanje o razkosanju slovenskega ozemlja dejansko še ni bilo povsem v ospredju, čeprav pred napadom takega razvoja dogodkov niso izključevali. Vendar potek dogodkov po 6. aprilu 1941 sprva ni kazal na to, tako da v NS še niso vedeli, da bo Ljubljano zasedla italijanska vojska. To se je zgodilo šele 11. aprila popoldne. Sodeč po odzivu Natlačen prihoda italijanske vojske v Ljubljano namreč ni pričakoval¹⁵ in je bil zato nekoliko presenečen. Sprva se z italijanskim vojaškim poveljnikom generalom Federicom Romerom sploh ni hotel sestati, nato pa ga je sprejel zelo hladno. Čeprav je italijanska zasedba Ljubljane pomenila presenečenje za NS, pa še ni spremenila njegovih prvotnih načrtov. Kljub novemu položaju je bila težnja NS še vedno predvsem priti v stik z nemško stranjo. Šele nekaj dni po nemški zavrnitvi pogovorov se je pred slovenske politike postavilo vprašanje razkosanja zasednega ozemlja v vsej njegovi razsežnosti, saj so bili dotedaj zaradi nejasnosti razmer (Nemci so izrivali Italijane iz Gorenjske in se preko Zasavja približevali Ljubljani), po Ahčinovem pričevanju prepričani, "da bo ob prvi ureditvi vsaj bivša Kranjska

¹¹ AS II, Cankar, f. 7.

¹² Mikuž, Pregled, str. 50.

¹³ Saje (Belogardizem, str. 19) piše, da so "se pogovorili glede uprave Slovenije, da bi ostala cela in njena uprava čim bolj v slovenskih rokah". Toda Natlačen v poročilu govori le-to, da bi bila podreditev vojske Narodnem svetu ter vzpostavitev premirja le *baza* za omenjene načrte.

¹⁴ Mile Bjelajac-Predrag Trifunović : Izmellu vojske i politike : Biografija generala Dušana Trifunovića (1880-1942). Beograd 1997, str. 239-240. Besedilo je poslovenil pisec.

¹⁵ Ivan Ahčin: Spomini na začetek naše tragedije. V: Koledar svobodne Slovenije 1951 (dalje: Ahčin, Spomini), str. 130, tako omenja: "Z napadom Italije se takrat ni računalo. Sicer pa je javnost bila prepričana, da je utrjena Rupnikova linija tak nezmagljiv obramben zid, da ga noben Lah ne prepleza."

ostala okupacijska enota".¹⁶ V dosegljivih virih se ta problem prvič pojavlja po ukinitvi NS kot oblastnega telesa (17. aprila 1941), v pismu naslovljenem na Mussolinija, ki so ga 18. aprila 1941 podpisali Natlačen, Andrej Gosar, Jure Adlešič in Ivan Pucelj.¹⁷

Če se sedaj znova vrnemo k Natlačenovi dejavnosti ob odhodu v Zagradec, vse navedeno še ne pomeni, da v NS niso tudi razmišljali o možnosti vzpostavitve slovenske države pod nemško zaščito. O tem priča dnevnik Marijana Zajca, znanega liberalnega politika, ki je bil kot rezervni oficir mobiliziran in se je nahajal v štabu v Zagradcu. Vanj si je v zvezi s srečanjem v Zagradcu, po Sajemovi navedbi,¹⁸ zapisal: "Povedali so mi, da so našemu generalu prišli staviti predlog, da se Slovenija proglasi za samostojno državo, ki naj pristopi k osi, proglasi našo divizijo in ostale še organizirane edinice na slovenskem teritoriju za Slovensko Narodno vojsko, ki naj bi obenem takoj zaprosila za premirje."¹⁹

Do temeljnega razhajanja je prišlo predvsem zaradi tega, ker je bil Zajčev zapis predstavljen kot stališče, ki ga je zastopstvo NS uveljavljalo na sestanku z generalom Pandurovičem, česar pa njegovi zapiski ne potrjujejo. Toda pri tem so pisci spregledali, da Zajca na omenjenem sestanku sploh ni bilo. Zastopniki NS so mu namreč svoje načrte predstavili pred sestankom. Glede na potek pogovorov je razumljivo, da predstavniki NS na sestanku niso načenjali še vprašanja vzpostavitve slovenske države pod nemško zaščito, saj se jugoslovanski generali niso strinjali niti s podpisom premirja niti s prepustitvijo vojske NS. Istočasno pa Zajčev dnevnik opozarja na dvomljivo vrednost Natlačenove trditve, da naj bi bil namen pogovorov NS z jugoslovanskimi generali zgolj ta, da se ustvari "baza (...)" da bi ostala cela banovina ena upravna enota".

Obstoj ideje o ustanovitvi slovenske države pod nemško zaščito nam poleg Zajčevega dnevnika potrjujejo tudi nekateri drugi dokumenti in pričevanja. Tako je neposredni udeleženec aprilskih dogodkov Ivan Ahčin ob njihovi desetletnici objavil spominski zapis o dogajanju v času napada na Jugoslavijo. V njem je potrdil, da je obstajala razprava "ali naj se slovenski Narodni svet proglasi za samostojno vlado v Sloveniji ali pa naj le vodi začasne posle na slovenskem ozemlju, ker je stik s centralno vlado bil od prve ure nemškega napada popolnoma prekinjen".²⁰ Ni pa iz njegova besedila razvidno, da so tedaj posebej razpravljali o vprašanju razkosa slovenskega ozemlja. Ahčin je torej edini od tedanjih odločujočih političnih dejavnikov in piscev iz vrst katoliškega tabora potrdil obstoj takšnih razmišljanj, vendar naj bi po njegovem prevladalo drugo stališče, t. j. da naj NS vodi le začasne posle.²¹

O razširjenosti zamisli o vzpostavitvi slovenske države priča tudi Josip Vidmar, ki sicer brez podrobnejše obrazložitve omenja, da naj bi skupaj z Otonom Župančičem tedaj poskušala slovenske politike odvrniti od misli na proglasitev samostojne Slovenije.²² Tako lahko z gotovostjo potrdimo, da je zamisel o vzpostavitvi

¹⁶ Ahčin, Spomini, str. 133.

¹⁷ Saje, Belogardizem (druga, dopolnjena izdaja). Ljubljana 1952 (dalje: Saje²), str. 35-36.

¹⁸ Originala Zajčevega dnevnika v arhivih ni, morda se nahaja v gradivu, ki ga je imel Saje pri sebi.

¹⁹ Saje², str. 29.

²⁰ Ahčin, Spomini, str. 132.

²¹ Prav tam.

²² Josip Vidmar: Iz spominov na Otona Župančiča. Sodobnost, 1978, št. 1, str. 18. Kot odmev na Vidmarjeve spomine je v tržaški reviji Alternativa (maj 1978, str. 38) izšla notica z naslovom Zanimiva Vidmarjeva opomba, ki je zahtevala razjasnitev tega vprašanja. Na članka me je opozoril Boris Mlakar, za kar se mu iskreno zahvaljujem.

slovenske države, o čemer sicer Natlačenovo poročilo molči, vendarle bila prisotna v tedanjih razmišljanjih v NS. Po drugi strani pa je razvidno, da Natlačen ni sprožil neposrednih ukrepov za vzpostavitev slovenske države pod nemško zaščito. Tako to vprašanje na podlagi omenjenih virov ni povsem dorečeno. Ahčin sicer trdi, da naj bi prevladalo drugo stališče, t. j. da NS vodi le začasne posle, vendar ne pojasnjuje razlogov za spremembo stališča. Po drugi strani se nam ponuja domneva, da je Natlačen sicer hotel ustanoviti slovensko državo, a mu tega načrta ni uspelo uresničiti. Temeljni razlog pa je tičal v dejstvu, da za to dejansko sploh ni imel prave priložnosti oz. sogovornika. Kot je bilo že povedano, je namreč razumljivo, da teh načrtov Natlačen ni šel razlagat srbskim (jugoslovanskim) generalom, kot tudi ne nemškimi vojaškimi zastopnikom, temveč je v Celju prek slednjih le poskušal vzpostaviti stik z nemško vlado. Z njenimi predstavniki bi edino lahko merodajno razpravljali o teh vprašanjih. Čeprav je nemška vlada tedaj že bila obveščena prek svojega beograjskega diplomatskega predstavnika o željah SLS v primeru zasedbe (o tem podrobneje v nadaljevanju), pa je zavrnila možnost vzpostavitve stikov z NS. Odposlancev namreč sploh niso hoteli sprejeti, kaj šele, da bi hoteli razpravljati o slovenski ponudbi. Tedaj v nemških nacističnih načrtih,²³ kot se je izkazalo takoj po zasedbi, ni bilo prostora niti za Slovence kot etnično enoto, kaj šele za slovensko državo. Zanimivo pa je, da je del nemških politikov, ki je nasprotoval Hitlerju, predvideval po sklenitvi premirja z Veliko Britanijo tudi možnost za vzpostavitev slovenske države, na kar je prvi opozoril Igor Grdina.²⁴

Podatke o Natlačenovi nameri po ustanovitvi slovenske države pod nemško zaščito zasledimo tudi v Žebotovih spominih. Tako naj bi v razgovoru z Lambertom Ehrlichom, ko se je le-ta maja 1941 vrnil iz Črne Gore, od koder je poskušal oditi v inozemstvo kot izvedenec za mejna vprašanja na Kulovčevo povabilo, potrdil tudi sam Natlačen. Bivši ban naj bi namreč Ehrlichu povedal, da je bil namen neuspešnih pogajanj Narodnega sveta z Nemci doseči priznanje

²³ Ideja o razbitju Jugoslavije kot države je prišla v nemških načrtih v ospredje šele po puču 27. marca 1941, zato tedaj tudi še niso imeli povsem izdelanega načrta, na koga naj se oprejo (vprašanje je bilo pri vzpostavitvi NDH, kjer je bil njihova prva izbira Vladko Maček, vodja HSS). V tem so se razlikovali od italijanskih konceptov, ki so s podpiranjem separatističnih teženj zlasti pri Hrvatih, pa tudi Makedoncih in Albancih, že dalj časa predvidevali tak razplet. Kljub temu se zdi nepopolno in nenančno predvidevanje Danila Gregoriča, predvojnega urednika beograjskega lista *Vreme*, ki je bil pro-nemško usmerjen, v knjigi *Samomor Jugoslavije* (Ljubljana 1945), da bi brez puča ostala Jugoslavija neokrnjena. Če to kratkoročno bolj ali manj drži, saj so z vidika, da se Jugoslavija čimdlje izogiba vstopu v vojno, bili nezadovoljni s pučem tako v SLS kot v HSS, pa bi v primeru zmage sil Osi dolgoročno Jugoslavija, po mnenju nemških diplomatov, vsekakor ne mogla obstajati v taki obliki, predvsem zaradi nemških in italijanskih interesov v tem prostoru, deloma pa tudi zaradi simbolnega pomena, saj je predstavljala otroka versajske ureditve. Poleg tega je bilo iz zaplenjenega gradiva francoskega zunanjskega ministrstva razvidno, dotedanje protiosno delovanje jugoslovanske vlade, kar je še dodatno vplivalo na njihovo stališče, da v novi Evropi ne bo prostora za Jugoslavijo (glej npr. Tajni arhivi grofa Ciana. Zagreb 1952. str. 396 (dalje: Tajni arhivi), tudi Jacob B. Hoptner: *Jugoslavija u krizi 1934-1941*. Reka 1972, str. 191). Kakšen odnos so imeli nemški nacionalisti ob meji do ureditve po prvi svetovni vojni, govori že podatek, da so namesto ustaljenih izrazov za kraje mirovnih pogodb raje uporabljali kar naziv "pariška predmestja". Ob tem velja opozoriti, da so se na drugi strani Karavank ukvarjali z zamisljivo o priključitvi delov slovenskega ozemlja v Jugoslaviji k nemškemu rajhu (šteli so jih za nemško narodno ozemlje!), kar je bilo, ne glede da tedaj nemška razmišljanja o debelaciji Jugoslavije še niso povsem dozorela, seveda zelo neugodno zlasti za prihodnost Slovenije. S tem namenom so bile poleti 1940 izdelane tudi posebne spomenice (podrobneje Tone Ferenc: *Spomenice o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji leta 1940*. V: *Zgodovinski časopis*, 1975, št. 3-4, str. 219-246).

²⁴ Podatke je črpal iz zbornika 20. Juli 1944. Bonn 1969 (6. izdaja), str. 63.

samostojne Slovenije v podobnem okviru Trojnega pakta, kot ga je 25. marca na Dunaju podpisala jugoslovanska vlada.²⁵ Čeprav je tu povsem nedvoumno zabeleženo Natlačenovo stališče, pri utemeljevanju svoje teze ne izhajam prvenstveno iz tega Žebotovega podatka, katerega verodostojnost se mi zdi celo nekoliko vprašljiva.²⁶

II.

V prid taki razlagi namreč govorijo tudi nekateri drugi ukrepi, zlasti če jih umestimo v širši okvir. Tako je pomembna razčlemba dogajanja po začetku druge svetovne vojne, ko so se slovenski politiki bili prisiljeni ukvarjati z bodočo usodo Slovenije, kjer mednarodni razvoj ni izključeval niti možnosti razpada jugoslovanske države.

Za razumevanje neposrednega delovanja v NS so bili ključni predvsem dogovori v vodstvu SLS v času po puču 27. marca 1941, ko je postalo bolj ali manj jasno, da se bo Jugoslavija težko izognila vojni. Zato so se na teh sestankih dogovarjali o strategiji delovanja v vojnih razmerah. Vodstvo SLS se je v Ljubljani sestalo v nedeljo 30. marca 1941, potem ko se je z novicami iz Beograda vrnil Miloš Stare, ki je tja odšel kot poseben kurir. Franc Kulovec in Miha Krek, ki sta bila tedaj v Beogradu ministra v Simovičevi vladi, sta mu naročila, naj SLS sprejme potrebne sklepe za primer okupacije. Kot je znano, se je SLS na sestanku odločila, da pošlje v tujino dva svoja pooblaščenata zastopnika in da v primeru sovražne zasedbe stranka sama, niti nobena njena organizacija, niti noben njen funkcionar ne morejo in ne smejo na kakršenkoli način sodelovati s sovražno oblastjo ali njenimi organizacijami.²⁷

Ob tem velja opozoriti na še en pomemben vidik tedanjega delovanja vodstva SLS, ki je bil v dosedanjih strokovnih literaturah bolj ali manj prezrt. Gre za igranje na "hrvaško karto" oz. poskus povezave SLS s hrvaškim političnim vodstvom.

Zato je takoj po puču istočasno kot v Beograd odšel Ivan Avsenek kot poseben odposlanec SLS tudi v Zagreb. Tu je imel posebno nalogo, da se seznaní s hrvaškim stališčem glede morebitnega sodelovanja Slovencev s Hrvati v primeru sovražnega napada na državo. Vendar Avsenek po vrnitvi iz Zagreba glede sodelovanja s hrvaškim vodstvom "ni poročal nič pozitivnega". Kljub temu so v vodstvu SLS vztrajali pri zastavljeni usmeritvi in so na seji SLS 30. marca 1941 sprejeli sklep, da odide posebno odposlanstvo znova v Zagreb, kjer naj še enkrat poskuša priti v stik s hrvaškimi politiki in jih nagovori za sodelovanje v primeru napada na Jugoslavijo, "če bi nastopile politične posledice, ki so bile predvidene".²⁸

²⁵ Ciril Žebot: *Neminljiva Slovenija : Spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije*. Ljubljana 1990, str. 203 (dalje: Žebot, *Neminljiva Slovenija*).

²⁶ Zelo namreč spominja na že navedeno Mikuževo interpretacijo in se mi zdi možno, da se je Žebot pri pisanju spominov oprl prav nanj.

²⁷ Taka predstavitev sklepa se razlikuje od tiste, ki jo je podal Ahčin, ko je zapisal, da naj bi ob zadnjem snidenju Kulovec (3. aprila 1941) dejal, da "stranka kot takšna" naj ne bi sodelovala z okupatorjem v primeru zasedbe. Ob tako razlago se je obregnil že France Škerl (*Nasprotniki*, str. 81-82) in na podlagi Kuharjevih izjav jeseni 1944 zagovarjal stališče, da je Ahčin naknadno dodal "stranka kot takšna". To istočasno pomeni, da je s takim posegom Ahčin v bistvu posredno priznaval, da so nekateri strankini ljudje vendarle kolaborirali z okupatorji. Tudi Kuharjevi spomini, ki so izšli leta 1998 potrjujejo upravičenost Škerlovega posega. Odveč je poudarjati, da ima ta distinkcija širše razsežnosti, kar pa seveda presega v naslovu zastavljeno tematiko.

²⁸ Alojzij Kuhar: *Beg iz Beograda aprila 1941*. Ljubljana-Washington D.C. 1998 (dalje: Kuhar, *Beg*), str. 12-13. Maček naj bi v razgovorih z Avsenekom sicer dejal, da bodo morali biti po vojski

Na omenjeni seji 30. marca 1941 je bil poleg Franca Gabrovška, ravnatelja Zadrúžne zveze, za odhod v tujino določen tudi Alojzij Kuhar, ki je kot zunanjepolitični komentator "Slovenca" veljal za najboljšega poznavalca mednarodne politike v vrstah SLS. Kuhar, ki je bil verjetno prav zaradi tega tudi določen za odhod, čeprav se osebno sicer ni imel za politika v ožjem smislu besede, je takoj po sklepu, že v tajnosti, odpotoval v Beograd, da se pripravi za odhod v tujino. Tako se mu je ponudila priložnost, da se je tudi osebno seznanil z razmerami v jugoslovanski prestolnici. Od tu je v sredo 2. aprila zvečer pisal Ahčinu daljše pismo. V njem mu je predočil, da se vojna hitro bliža in da se del vlade trudi, da bi ohranil mir, medtem ko njen "nevidni del" deluje tako, da bi stopili v vojno. Po njegovem pisanju se Hrvati še niso povsem odločili in tudi pri njih "vidno vodstvo" igra na jugoslovansko karto, medtem "nevidni del" računa z drugimi možnostmi in se nanje tudi pripravlja. Zato se morajo tudi Slovenci hitro pripraviti, nadaljuje Kuhar v pismu in pojasnjuje: "Naša zastopnika v vladi²⁹ in midva z g. Gabrovškom da bomo nosilci oficijelne politike Slovencev in da jo bomo branili do svoje smrti, medtem ko je treba na slovenski zemlji sami pripraviti tudi vse za "človeške rešitve", da ne bi slovenski narod preveč trpel, ker je tako maloštevilen,³⁰ predvsem da je treba iskati zveze z vidnim in nevidnim delom hrvatskega narodnega vodstva".³¹

V četrtek 3. aprila 1941, ko je bilo že povsem jasno, da je vojna neizogibna, je v spremstvu Franceta Gabrovška prišel v Slovenijo še voditelj SLS Kulovec. Ni sicer jasno, ali je tedaj že vedel za Mačkovo odločitev, da odide v Beograd, vendar so ob njegovi prisotnosti še enkrat potrdili sklepe s seje 30. marca 1941. Nato je Kulovec odpotoval nazaj v Beograd. Tu je začel uresničevati v Ljubljani dogovorjeno politiko. V dokumentu nemškega zunanjega ministrstva, ki ga je prvi objavil Ferdo Čulinović je bilo zapisano, da slovenska voditelja Kulovec in Krek menita, da je vojna neizbežna in z njo tudi propad Jugoslavije. Če se ne najde za Slovence noben poseben izhod, bodo morali Slovenci kot tudi Hrvati trpeti skupaj s Srbi. Ker pa je njima Slovenija bližja kot jugoslovanska država, skušata najti s pomočjo Nemčije drug izhod. Po njunem prepričanju sta bili na voljo dve možnosti, ali samostojna Slovenija ali skupna slovensko-hrvaška država. Skrbelo pa ju je, da ima Nemčija drugačne načrte, po katerih bo Slovenija razkosana.³² Vse to sta 5. aprila 1941 povedala slovaškemu diplomatu v Beogradu Ivanu Milecu in ga prosila za posredovanje pri nemških oblasteh. Za posredovanje slovaškega diplomata sta se odločila zato, ker sta se bala, da bi ju v Beogradu ubili, če bi stopila v neposreden stik z nemškim veleposlaništvom.³³

Hrvati in Slovenci nujno navezani drug na drugega (AS II. Cankar, f. 8), očitno pa ni želel pristati na tesnejše sodelovanje v tistem trenutku.

²⁹ Mišljena sta bila Kulovec in Krek.

³⁰ Tako stališče je že v mnogočem nakazovalo usmeritev delovanja SLS med okupacijo, čeprav je treba pri tem opozoriti, da so bile "bolj človeške rešitve", kljub vsemu zamejene s sklepom s seje SLS 30. marca 1941, ki je izrecno prepovedoval strankinim funkcionarjem sodelovanje z okupatorji.

³¹ Kuhar, Beg, str. 23.

³² Morda sta te vesti dobila od Mačka, ki je v razgovoru 1. aprila 1941 z nemškim odposlancem Walterjem Malletkejem, odločno odklonil možnost, da bi bila Slovenija razkosana, pač skladno s svojo težnjo po ohranitvi celovitosti jugoslovanske države (Ljubo Boban: Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941, II. knjiga. Zagreb 1974 (dalje: Boban, Maček, II), str. 401.

³³ Ferdo Čulinović: Okupatorska podjela Jugoslavije. Beograd 1970, str. 137-138. Gre za dokument iz zbirke Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945. Die Kriegsjahre. 5. tom (prvi poltom - Februar-April 1941). Göttingen 1969, str. 383, dok. 273. Srečanje omenja tudi Alfredo Breccia: Jugoslavia 1939-1941 : Diplomazia della neutralità. Milano 1978, str. 678 (dalje: Breccia,

Kulovec in Krek sta tako s pobudo, ki je bila domišljena in v vodstvu SLS usklajena že nekaj dni pred tem, čakala prav do zadnjega trenutka. Razlog za njuno odlašanje je bilo očitno čakanje na to, kaj bo ukrenil Maček. Po njegovem obisku zjutraj istega dne (5. april 1941) na slovaškem poslaništvu v Beogradu se je hrvaški voditelj lahko dokončno prepričal o nemških namelih, kar ga je, po pričevanju slovaškega diplomata, tudi osebno zelo potrlo.³⁴ Tako sta se Kulovec in Krek, čeprav sta bila že nekaj dni pred tem seznanjena z gotovostjo napada na Jugoslavijo, šele po dokončnem polomu Mačkovih prizadevanj odločila za omenjeni samostojni korak pri slovaškem diplomatu. Čeprav voditelja SLS v Beogradu v predlogu slovaškemu diplomatu še vedno nista izključevala povezave s hrvaško stranjo, je njuna enostranska pobuda nakazovala, da poskus skupnega slovensko-hrvaškega nastopa v primeru razpada jugoslovanske države ne bo obrodil sadov.

Razmere, nastale po puču so vsekakor ponujale možnost za vzpostavitev tesnejšega sodelovanja med SLS in HSS ter poskus skupnega razreševanja krize, saj je bilo med njima kar nekaj skupnih izhodišč, začenši z obojestransko negativno oceno puča. Po nekaterih vesteh iz tistega časa lahko sklepamo, da je prišlo do določenega usklajevanja oz. vsaj izmenjave mnenj med Mačkom in Kulovcem. Tako naj bi, po sicer nepreverjenem poročilu nekega nemškega zaupnika, 31. marca 1941 imela v primeru nemškega napada na Jugoslavijo enako stališče tako Kulovec kot tudi Maček, in sicer, da se tedaj nameravata javno obrniti na nemško stran po zaščito in pozvati prebivalstvo k redu in miru. Takšno prvotno enotno stališče je v prvi vrsti izhajalo iz razočaranja nad nepričakovanim pučističnim delovanjem (srbskih) politikov ter iz tega izviračnega prepričanja, da niti slovenska niti hrvaška stran nista odgovorni za nastalo zaostritev razmer. Toda po odločitvi za odhod v Beograd (3. april 1941) je Maček dal privrženecem HSS navodila, naj se odzovejo mobilizaciji.³⁵ Skladno s tem je August Košutić, zet Stjepana Radića, 4. aprila v razgovoru z britanskim konzulom v Zagrebu Thomasom C. Rappom dejal, da voditelj HSS zagovarja popolno nevtralnost države, v primeru napada nanjo pa jo bodo branili.³⁶

Zaradi precej podobnih ocen negotovih razmer bi po sklepanjih v vodstvu SLS usklajeno delovanje Slovencev in Hrvatov lahko okrepilo njuna pogajalska izhodišča (tako proti pučistom kot proti zunanjim dejavnikom). Pri tem je treba opozoriti, da je bilo zaradi nejasnega položaja tedaj vsekakor večje zanimanje za sodelovanje na slovenski strani.³⁷ Temeljni razlog za poskus poglobitve sodelovanja s Hrvati po puču, ko je postala domneva o razpadu jugoslovanske države ob napadu nanjo zelo verjetna, je izviral predvsem iz prepričanja, da obstajajo v vodstvu HSS tudi nejugoslovanske inačice rešitve krize. Tako so se poskušali v SLS, "če bi nastopile politične posledice, ki so bile predvidene", z uskladitvijo delovanja s HSS, navezati na hrvaška prizadevanja za ustanovitev samostojne države in jih preoblikovati v skupno slovensko-hrvaško državo. To je

Jugoslavia 1939-1941). Pri nas ga na več mestih navaja Janko Pleterski, nazadnje v razpravi *Odpornost ali ne? V: Odpor 1941 : Zbornik s posveta ob 60. obletnici Osvobodilne fronte slovenskega naroda*. Ljubljana 2001, str. 113.

³⁴ Boban, Maček, II, str. 404-405.

³⁵ Boban, Maček, II, str. 435.

³⁶ Boban, Maček, II, str. 396.

³⁷ V tem pogledu se bistveno razlikuje od poskusov sodelovanja leta 1991, ko je bilo ravno obratno, hrvaška stran je kazala večje zanimanje za sodelovanje.

bil vidik, ki je v poskusu naslonitve na Mačkovo HSS najbolj zanimal politike v SLS. Njihov namen je bil jasen, s hrvaško pomočjo se nekako izvleči iz nezavidljivega položaja, kar po drugi strani kaže, da sami takih možnosti očitno niso imeli. Vendar se njihova pričakovanja o pripravljenosti s strani HSS glede sodelovanja s SLS, v primeru razpada Jugoslavije, niso uresničila, predvsem zato, ker so napačno ocenili Mačkovo (ne)pripravljenost za sodelovanje pri vzpostavitvi hrvaške države v okviru "novega" reda.

Po puču, ki ga je presenetil, se je Maček namreč znašel v neprijetnem položaju, v katerem sprva ni vedel, kako naj se opredeli. Nanj so namreč pritiskali z nemške strani, pa tudi domači proustaško usmerjeni nacionalisti, da naj ne gre v Beograd in naj ne vstopi v Simovićevo vlado. Istočasno je prek zaupnikov potekalo tudi pozvedovanje o razmerah v Beogradu. V tem času so Mačku v Berlinu ponujali vzpostavitev samostojne hrvaške države. Po premisleku je Maček nemški predlog o vzpostavitvi samostojne hrvaške države zavrnil ter se je odločil 3. aprila 1941, da bo vstopil v Simovićevo vlado.³⁸

Maček se je namreč odločil, da bo tudi v spremenjenih razmerah po puču še naprej vztrajal pri prejšnji usmeritvi. To je pomenilo, da se je zavzemal za obstoj Jugoslavije kot tudi za ohranitev miru z Nemčijo. V skladu s tako opredelitvijo je npr. Maček v razgovoru 1. aprila 1941 z nemškim odposlancem Walterjem Malletkejem odločno odklanjal tudi možnost odcepitve Slovenije in hkrati tudi njeno razkosanje.³⁹ Zato se je nemška pozornost povsem preusmerila na ustaše, saj Maček s svojo usmeritvijo ni prišel več v poštev.⁴⁰

Tako je bila nekako razumljiva (ne)odzivnost hrvaškega političnega vodstva, ki ga je poosebljal Vladko Maček, na predloge SLS, kar se tiče sodelovanja v primeru razpada Jugoslavije.

III.

Celotna razčlemba dogodkov v času po puču kaže, da je bilo Natlačenovo delovanje po 6. aprilu 1941 v bistvu usklajeno in dogovorjeno že pred napadom in del širšega načrta vodstva SLS. To velja tako za ustanovitev Narodnega sveta (Kuloveva pobuda 3. aprila 1941 po zgledu na NS iz leta 1918), kot tudi za zavzemanje za bolj "človeške rešitve" v politiki SLS do okupatorja, predvsem pa za v naši razpravi ključno akcijo v primeru razpada jugoslovanske države, ki jo je začel dva dni po svojem obisku v Sloveniji Kulovec skupaj s Krekom. Iz teh pobud je razvidno, da je vodstvo SLS celo bolj računalo na povezave z Mačkovo HSS, za katero je predvidevalo, da ima v "rezervi" tudi nejugoslovanske rešitve, kot na samostojno slovensko državo.

Kljub temu da je pobuda SLS za tesnejše sodelovanje z Mačkovo HSS izvirala predvsem iz povsem določenih okoliščin, nastalih po puču, pa vendarle ne bi mogli reči, da je bila zamisel zgolj posledica trenutnega težkega položaja, v katerem se je znašlo vodstvo SLS in nasploh Slovenci, temveč je bila dejansko mišljena bolj dolgoročno. Čeprav naj bi tik pred smrtjo že tudi Korošec kazal določeno naklonjenost za tesnejše sodelovanje s HSS,⁴¹ pa je do tega prišlo šele po

³⁸ V tem se je razlikoval od vodstva SLS, ki je takoj po puču sklenilo, da bodo njeni predstavniki vstopili v Simovićevo vlado.

³⁹ Boban, Maček, II, str. 401.

⁴⁰ Boban, Maček, II, str. 386-435.

⁴¹ Boban, Maček, II, str. 422. Oktobra 1940 je bil Korošec v Zagrebu, kjer naj bi Mačku ponujal ustanovitev nove vladne koalicije, na čelu katere bi bil vodja HSS, vendar je ta predlog zavrnil.

njegovi smrti. Pobudnik te ideje je bil Fran Kulovec, ki je bil za razliko od svojega predhodnika na mestu voditelja SLS, Korošca,⁴² v dokaj pristnih odnosih z voditeljem HSS Mačkom. Poleg tega mu je slednji tudi bolj zaupal, saj si je Kulovec prizadeval za tesnejše sodelovanje s HSS že v času volitev leta 1935 in bil tudi v času Stojadinovičevega režima, ko sta bili stranki na različnih bregovih (SLS v vladi, HSS v opoziciji), ves čas v tesnem stiku s hrvaškimi voditelji.⁴³ Po podpisu sporazuma med Cvetkovićem in Mačkom naj bi sicer med njima prišlo do določene ohladitve, vzrok zanjo pa naj bi bila Mačkova domnevna opazka Kulovcu, da se bo moral sedaj dvajset let boriti, da bodo Slovenci dobili svojo banovino.⁴⁴ Tudi v beograjskih krogih je Kulovec veljal za zagovornika tesnega sodelovanja s Hrvati, kar je del srbske politike, med njimi je bil tudi Mihailo Konstatinović, močno skrbelo in so si zelo prizadevali, da se ne bi povezal z Mačkom. Zato so takoj po Koroščevi smrti ti krogi poskušali vplivati na to, da bi na mesto voditelja SLS prišel Miha Krek, ki poleg tega, da ni vidno kazal takšne naklonjenosti za sodelovanje s Hrvati, v očeh Konstatinovića in njegovih somišljenikov ni veljal za tako odločno osebo kot Kulovec, kar jim je očitno bolj ustrezalo.⁴⁵

Prizadevanja so bila, kot kaže, plod njegove širše presoje bodočega razvoja politike SLS v nacionalnem vprašanju. Vsaj v nekaterih vidikih se zdi, da je bila Kulovčeva usmeritev navdahnjena tudi s spominom na delovanju SLS v času habsburške monarhije, ko se je le-ta zavzemala za tesno slovensko-hrvaško sodelovanje.

Po Ahčinovem pripovedovanju, ki ga je zabeležil njegov občudovalec Ruda Jurčec, naj bi bil Kulovec potem ko je postal voditelj SLS nad hrvaško (ne)pripravljenostjo za sodelovanje zelo razočaran. Kulovec naj bi bil namreč prepričan, "da bo v Zagrebu našel kaj stikov in opore pri ljudeh, ki so izšli iz krogov Janeza Ev. Kreka. Toda med njimi se je vse podrlo in so že hiteli v prve vrste šovinizma".⁴⁶

Ahčinov (Jurčec) opis Kulovčevega razočaranja gre vendarle jemati z nekoliko zadržka in ga je treba vrednotiti tudi z vidika kasnejšega (povojnega) ocenjevanja razmer, ko "hrvaška" zgodba ni bila več aktualna.

Da je šlo pri Kulovčevih pogledih vendarle za bolj daljnosežno opredelitev priča tudi to, da kljub neuspehi uresničitvi pobude ob napadu na Jugoslavijo, ko je Kulovec tragično preminil, zamisel o skupni slovensko-hrvaški državi še ni zamrla. Tako je npr. Miha Krek še septembra 1941, ko mu ni bilo jasno, ali bo jugo-

⁴² Maček v svojih spominih (Memoari, Zagreb 1992, Šgre za prevod dela *In the Struggle for Freedom* izdanega v New Yorku leta 1957) sicer opisuje Korošca z določeno distanco, čeprav ne bi mogli reči, da sovražno, saj je razvidno, da je na nek način razumel njegova prizadevanja za doseg političnih ciljev Slovencev. Ta vidik Koroščeve dejavnosti je v Zborniku svobodne Slovenije 1961 podrobneje osvetlil Joško Krošelj v prispevku *Dr. Korošec in Hrvati*.

⁴³ Dušan Biber: *Britanski, nemški in ameriški diplomati o Slovencih in dr. Antonu Korošču*. V: *Življenje in delo dr. Antona Korošca*. Prispevki za novejšo zgodovino, 1989, št. 1, str. 137-138. Poročilo generalnega konzula v Zagrebu T. C. Rappa poslaniku Velike Britanije v Beogradu 30. 12. 1940 (dalje: Biber, O Korošču). Zelo podobno je poročal tudi nemški generalni konzul v Zagrebu Alfred Freundt 24. 12. 1940 (str. 139-140).

⁴⁴ Mihailo Konstatinović: *Politika sporazuma : Dnevničke beleške 1939-1941*. Londonske beleške 1944-1945. Novi Sad 1998, str. 252 (dalje: Konstatinović, *Politika sporazuma*).

⁴⁵ Prav tam. Značilna je Konstatinovičeva izjava: "Sa Krekom se može lakše". Favoriziranje Kreka v "določenih" beograjskih krogih opisuje tudi Ruda Jurčec: *Skozi luči in sence 1914-1958*, III. del (1935-1941). Buenos Aires 1969 (dalje: Jurčec, *Skozi luči in sence*), str. 306-307.

⁴⁶ Ruda Jurčec: *Dr. Ivana Ahčina spomini*. V: *Glas SKA*, št. 5, 15. 3. 1960, str. 3.

slovansko državo mogoče obnoviti, razmišljal tudi o nejugoslovanskih rešitvah in pri tem najprej predvideval možnost povezave s Hrvati, šele na zadnjem mestu pa je dopuščal tudi možnost ustanovitve samostojne slovenske države.⁴⁷ Šele junija 1942 je možnost skupne slovensko-hrvaške države, seveda le v primeru, da ne bi bilo več Jugoslavije, pri Kreku popustila z ugotovitvijo: "S Hrvati pa ne grem, ker je veliko možnosti, da bodo ob koncu tretirani kot izdajalski, osovinski, premagani narod in nočem, da v tem slučaju Slovence kakorkoli bremene."⁴⁸ Tudi kasneje so se sicer pojavljali predlogi o vzpostavitvi skupne slovensko-hrvaške države (npr. predlog o konfederaciji med NDH in Slovenijo pod okriljem nemškega rajha iz leta 1944⁴⁹), ki pa podobno kot omenjeni načrti, niso nikoli zares zaživele.⁵⁰

Toda Natlačen, če se vrnemo nazaj k dogajanju takoj po napadu na Jugoslavijo, na sodelovanje s hrvaško stranjo ni mogel računati, ker je bila ustanovljena NDH, ni pa vedel, da so odločitev o njeni ustanovitvi nemški politiki sprejeli takoj po puču (odprto je bilo le vprašanje njenega vodstva), hkrati pa so bile tudi zveze z Zagrebom prekinjene,⁵¹ tako da mu je po predhodnem dogovoru ostala le še možnost vzpostavitve samostojne slovenske države pod nemško zaščito.

Verjetno je Natlačena k omenjeni objavi, da NS prevzema oblast in k razmišljanju o slovenski državi še dodatno vzpodbudila vest, ki je ob pomanjkanju neposrednih zvez z Zagrebom (edini vir informacij je bil zagrebški radio) krožila po Ljubljani in jo je zabeležil časnik Slovenec (12. april 1941) v članku "Hrvati razglasili samostojno Hrvaško" in sicer, da je oklic NDH objavil dr. Vlatko Maček.⁵² Vodilni predvojni hrvaški politik je sicer res podal izjavo, v kateri je povedal, da je Slavko Kvaternik proglasil NDH in prevzel oblast, nato pa pozval Hrvate in člane HSS k lojalnemu sodelovanju. Kasneje je bila izjava sicer različno vrednotena (glede motivov zanjo in kakšno podporo je pomenila ustašem),⁵³ vsekakor pa nedvoumno Maček ni bil pobudnik ustanovitve NDH, kar so tedaj očitno domnevali v Ljubljani. Ta predvidevanja so bila povsem v skladu z že opisanimi pričakovanji celotnega vodstva SLS, ki je v času po puču na teh predpostavkah celo gradilo svojo strategijo delovanja v primeru razpada jugoslovanske države. V očeh NS so ocene hrvaške proglasitve neodvisnosti v opisanih okoliščinah vsekakor dajale

⁴⁷ AS II, Cankar, f.6, Krekovo pismo 8. 9. 1941 Francu Snoju.

⁴⁸ AS II, Cankar, f. 6. Krekova odločitev, da se ne namerava državno-pravno povezovati s Hrvati, pa seveda še ni pomenila, da bi zavračal tudi sodelovanje s hrvaškimi politiki v emigraciji.

⁴⁹ Boris Mlakar: O političnih programih slovenske kontrarevolucije. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1982, št. 1-2, str. 218-219; Bojan Godeša: Rožman in vprašanje državnega okvira med drugo svetovno vojno. V: Rožmanov simpozij v Rimu. Celje 2001 (dalje: Godeša, Rožman), str. 200.

⁵⁰ Celotna problematika slovensko-hrvaških odnosov med drugo svetovno vojno še čaka na monografsko obdelavo. Zdi se, da se je med zasedbo zanimanje za slovensko-hrvaško državo spremenilo v toliko, da so bili tej rešitvi tedaj bolj naklonjeni na hrvaški strani. Tako npr. je Francu Snoju ob neki priložnosti Juraj Krnjević dejal: "Jugoslavije ne bo več, Hrvatska pa bo ostala. Ali Slovenci kaj razmišljate, kaj bo v tem primeru s Slovenijo? Mi Hrvati vam nudimo beli list, napišite nanj svoje pogoje, mi jih že vnaprej sprejemamo, in ustanovimo hrvatsko-slovensko državo!" (Franc Snoj, Spomini člana emigrantske vlade (6. del). Delo, 23. 4. 1998). Medtem, ko možnosti sodelovanja v SLS, seveda na podlagi popolne enakopravnosti niso zavračali, je o skupni državi Avsenek, ki je bil zadolžen za stike z vodstvom HSS, menil, da bo "ideja o hrvatsko-slovenski državi povsod sprejeta kot slaba in zasilna rešitev balkanskega problema. Bilo bi že boljše, če bi se v tem slučaju postavilo načelo samostojne države, povezane z Balkansko unijo." (AS II., Cankar, f. 8).

⁵¹ Natlačen je sicer skušal po razglasitvi NDH dobiti vsaj telefonsko povezavo z Zagrebom, a mu to ni uspelo.

⁵² Na ta vidik opozarja tudi Žebot, Neminljiva Slovenija, str. 202-203.

⁵³ Boban, Maček, II, str. 410-415.

večjo težo, predvsem pa je bil poudarek njenega (sprva očitno pozitivnega) značaja povsem drugačen, kot se je kasneje izkazalo.⁵⁴

Pri tem je treba pripomniti, da tu v bistvu ni šlo za protijugoslovansko politiko, kot je to bil primer z vzpostavitvijo NDH, saj sta tako Kulovec kot Natlačen sprožila akcijo šele, ko je postalo jasno, da bo Jugoslavija kot državna tvorba razpadla. Pri tem pa mu ni bil zgled Pavelić, temveč v bistvu Maček. Natlačen je začel akcijo šele po ustanovitvi NDH, ki jo je razumel kot dejanski razpad Jugoslavije, čeprav je jugoslovanska vojska formalno kapitulirala šele 18. aprila 1941. To kaže, da je bilo tedanje Natlačenovo vodilo predvsem pragmatično prilagajanje stvarnemu razvoju dogodkov, medtem ko je formalno-pravne vidike puščal ob strani.

Torej je šlo za pobudo, ki naj bi se uresničila šele ob razpadu Jugoslavije, kar je v pogovoru z generalom Pandurovičem Natlačen tudi posebej poudaril, ko je dejal, da Slovenija ne želi odcepitve od Jugoslavije, toda po drugi strani trenutno ni možnosti, da deluje kot njen sestavni del.

IV.

Če se sedaj vrnemo k na začetku navedenim trditvam Škerla, se postavlja vprašanje, zakaj naj bi ravno Slovaška služila kot vzor slovenskim katoliškim politikom pri razmišljanju o ustanovitvi slovenske države pod nemško zaščito in ali je bila Slovaška zares "priljubljeni sen slovenskega klerofašizma", kot je trdil Saje.⁵⁵

O Koroščevem domnevnem prizadevanju za avtonomno Slovenijo pod nemškim protektoratom po zgledu na Slovaško zasledimo vesti šele v času zasedbe v poročilu neznan liberalno in hkrati izrazito protikatoliško usmerjene slovenske intelektualke, ki je med vojno zapustila Slovenijo.⁵⁶ V pismu je zapisala: "Ko so klerikalni voditelji videli kaj je napravila Slovaška po odcepitvi od Čehoslovaške, so začeli tudi oni delovati v tej smeri. G. minister Korošec je obiskal g. Tiso na Slovaškem, z namenom, da se prepriča kako se počutijo njegovi tovariši - katoliški duhovniki - pod Hitlerjem. Rezultat tega je bil, da je tudi on želel slediti Tisi, odcepiti Slovenijo - Avtonomna Slovenija - pod protektoratom Nemčije ali Italije."⁵⁷ Poročilo je prišlo v emigraciji v roke številnim ljudem,⁵⁸ med drugim tudi Rudolfu Bičaniću. Predvojni hrvaški gospodarstvenik in politik, ki se je med zasedbo opredelil za partizansko stran in se je po vojni vrnil v domovino, je na podlagi omenjenega pisma obtožbe javno razgrnil na procesu proti Rupniku in ostalim ter jih še podkrepil: "Leta 1940, avgusta ali septembra, je potoval dr. Korošec, tedanji minister prosvete na Slovaško. Po povratku s Slovaške je nemški tisk prenehal napadati dr. Korošca. Poleg tega je kot prosvetni minister začel uvajati rasistične zakone v šolah in nemški ter italijanski jezik se je začel predavati v srednjih šolah v znatno večjem obsegu kot prej. Zato je začel dr. Korošec po povratku iz Slovaške izvajati pronemško politiko v Jugoslaviji. V beograjskih političnih krogih se je tedaj govorilo, da je dr. Korošec s posredovanjem slovaškega ministra Tise sklenil z Nemci nek sporazum na Dunaju, po

⁵⁴ Odsev takšnega razmišljanja o ustanovitvi zasledimo tudi pri ljubljanskem škofu Gregoriju Rožmanu in to še celo po tem, ko je bilo jasno, da je vodstvo NDH prevzel ustaš Ante Pavelić in ne Maček (glej Bojan Godeša, Rožman, str. 197-198).

⁵⁵ Saje², str. 37.

⁵⁶ Njena identiteta mi ni znana. Iz pisma je razvidno, da je bila pred vojno učiteljica v Mariboru ali okolici. Morda je bila celo izgnana v Srbijo, saj je njeno pismo prišlo do begunske vlade preko Carigrada.

⁵⁷ AS II, Cankar, f. 7.

⁵⁸ Z njim je bil seznanjen tudi Miha Krek, ki pa tem podatkom tedaj ni pripisoval večjega pomena.

katerem bi Slovenija postala nemški protektorat po slovaškem vzoru.⁵⁹ Na podlagi Bičaničevega pričevanja na procesu, ki je bil objavljen tudi v knjižni obliki,⁶⁰ se je "slovaška" zgodba prenesla tudi v povojno strokovno literaturo.

Koroščevega obiska na Slovaškem se ob pomanjkanju verodostojnih virov drži pridih skrivnostnosti ter je še danes v veliki meri zavit v meglo, kar daje možnosti za najrazličnejše razlage te pobude. O bratislavskem srečanju, ki je bil s slovaške strani na najvišji ravni, slovenska katoliška dnevnik Slovenec in Slovenski dom sploh nista poročala. Zabeležila sta le Koroščev odhod na vroclavski velesejem.⁶¹

Tako lahko za podatek, da je Korošec obiskal Slovaško in se srečal s Tiso, izvemo le iz liberalnega dnevnika Jutro, ki je 28. maja 1940 priobčilo kratko vest o njunem srečanju brez komentarja.⁶² Dejstvo je, da sta se Korošec in srbski politik, tudi bivši minister, Vojislav Đorđević⁶³ kot zastopnika Glavne združne zveze Jugoslavije udeležila 22. maja 1940 odprtja poljedelskega velesejma v Wrocławu (tedaj so pisali Vratislava), ki je bil tedaj že pod nemško zasedbo. Ko sta se vračala v domovino, sta se ustavila v Bratislavi, kjer jima je slovaški predsednik Jozef Tiso 27. maja 1940 priredil slavnostno večerjo na kateri sta bila prisotna tudi predsednik slovaške vlade Adalbert (Bela) Tuka⁶⁴ in zunanji minister Ferdinand Durčanski.

Edini dosegljivi vir,⁶⁵ ki posredno omenja tudi vsebino Koroščevega obiska na Slovaškem, je neko poročilo iz Londona. V njem se govori o poskusih Tisove slovaške vlade, da naveže stike z begunsko češkoslovaško vlado v Londonu. Pri tem naj bi posredoval tudi Korošec, ki je po obisku na Slovaškem vzpostavil stik z begunsko češkoslovaško vlado v Londonu in jo obvestil, da je Tiso spoznal svojo napako glede sodelovanja z Nemci in, da je "grozno, kar počno Nemci s Slovaško".⁶⁶

⁵⁹ Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu. Slovenski knjižni zavod, Ljubljana 1946, str. 148-149.

⁶⁰ Prav tam.

⁶¹ O odhodu 21. maja 1940 iz Beograda je Slovenec (22. 5. 1940) objavil članek "Dr. Korošec in Voja Đorđević odpotovala na velesejem v Vratislavo". Slovenec je naslednji dan 23. 5. 1940 prinesel le vest o odprtju velesejma v članku "Gesla vratislavskega velesejma (Bitka za prehrano v vojni)", brez omembe Koroščeve prisotnosti in nato 31. 5. 1940 kratko vestičko, ki jo je povzel po beograjski Politiki "Dr. Korošec se je vrnil v Belgrad". Še bolj skop je bil drugi katoliški dnevnik Slovenski dom, ki je njegovo potovanje 22. 5. 1940 le najavil v članku "Obisk dr. Korošča v Nemčiji". Edini članek, ki v tem času kaže zanimanje za slovaške razmere, je izšel v Slovenskem domu 31. 5. 1940 pod naslovom "Slovaško stvar morejo podpirati le Slovaki!" in govori o slovaško-madžarskih odnosih.

⁶² Jutro, 28. 5. 1940; Dr. Korošec pri dr. Tisu.

⁶³ Kakšna je bila njegova vloga pri tem obisku, ne vemo, je pa imel Đorđević, ki je sicer pripadal Zemljoradnički stranki, tudi še kasneje v Beogradu vseskozi tesne stike s slovaškimi diplomatskimi predstavniki.

⁶⁴ Prav Tuka naj bi bil najpomembnejša osebnost separatističnega gibanja. Še leta 1920 se naj bi izjavljal za Madžara, toda kmalu si je pridobil zaupanje Hlinke, ki ga je postavil za urednika lista ljudske stranke in je prvi prišel na dan z zahtevo po slovaški samostojnosti. Zaradi tega je bil leta 1928 obsojen na 15 let ječe pod obtožbo "veleizdaje, vohunstva in sporazumevanja s tujo državo". Leta 1938 je bil pomiloščen in postal ideolog "popolne neodvisnosti". (Peter Buk: Tragedija Češkoslovaške. Ljubljana 1939 (dalje: Buk, Tragedija Češkoslovaške), str. 102).

⁶⁵ Tudi v bratislavskih arhivih naj ne bi bilo podatkov o tem vprašanju, saj naj bi po vojni vse gradivo odpeljali v Prago. Te podatke mi je posredoval Tone Kregar, za kar se mu zahvaljujem. Gradivo bratislavskega arhiva zunanjega ministrstva Slovaške republike (Arhiv Ministerstva zahraničných vecí Slovenskej republiky) je bilo dostopno tudi hrvaškemu zgodovinarju Ljubu Bobanu že v sedemdesetih letih, vendar iz njegove monografije o Mačku, kjer slovaško gradivo sicer pogosto navaja, ni razvidno, da bi mu bilo kaj znanega o tem srečanju.

⁶⁶ AS II, Cankar, f. 8. O tem, da bi lahko bilo omenjeno poročilo dokaj verodostojno, govori tudi podatek, da je Tisa pripadal zmernemu krilu slovaške ljudske stranke in bil dolgo tudi v češkoslovaški vladi. To je bil tudi glavni razlog, da ga je osrednja vlada v Pragi, prepričana v njegovo lojalnost,

Pri tem je nekoliko nenavadno, da leta 1946 na procesu v Pragi Tiso ni v zvezi s srečanjem s Korošcem maja 1940 povedal ničesar, čeprav bi glede na omenjene trditve to lahko bila zanj olajševalna okoliščina. Morda pa povojnih čehoslovaških zasliševalcev to vprašanje niti ni pretirano zanimalo.

Če podatki v omenjenem viru držijo, je očitno kočljivost pogovorov

Korošču narekovala skrivnostnost, pa tudi sicer je bil znan po tem, da je bil v "visoki" (zlasti še mednarodni) politiki precej nezaupljiv tudi do svojih bližjih strankarskih političnih sodelavcev.⁶⁷ Verjetno je prav zaradi kombinacije naštetih dejavnikov postalo Koroščevo srečanje s Tiso v katoliškem taboru ne bi sicer mogli reči povsem prepovedana, vsekakor pa precej nezaželen tema. Tako tudi z zakulisnimi dogodki vedno dobro seznanjeni Ruda Jurčec v svojih spominih Skozi luči in sence Koroščevega srečanja s Tiso sploh ne omenja, kaj šele, da bi poročal o čem sta se pogovarjala.

Z vsebino bratislavskih pogovorov naj bi bil podrobneje seznanjen profesor teologije Franc Ksaver Lukman, ki je veljal za iskrenega Koroščevega prijatelja, sicer pa ni bil politik. Korošec se je nanj obračal predvsem v teoloških vprašanjih, kjer je bil sam bolj šibek. Vendar naj bi šla ta, kot tudi še mnoge druge skrivnosti, ki mu jih je Korošec zaupal, z Lukmanom v grob.⁶⁸

Zaenkrat sicer ne vemo, kdo je bil pobudnik pogovorov, Korošec ali Tiso, je pa odločitev za njuno srečanje gotovo olajševalo dejstvo, da sta bila znanca še iz jeseni 1914, ko je bil bodoči slovaški predsednik kot vojni kurat premeščen v Maribor. Tu se je Tiso seznanil z mnogimi slovenskimi duhovniki in bil tako navdušen nad političnim, gospodarskim in duševnim delom slovenske duhovščine, da je hotel slovenski zgled prenesti tudi na Slovaško.⁶⁹

Ob tem je treba opozoriti, da je postajala Slovaška, ki je imela v Beogradu tudi svojega odpravnika poslov, v jugoslovanski politiki s približevanjem silam osi po padcu Francije vse bolj pomemben dejavnik. Po eni strani je igrala slovaška stran marsikdaj vlogo posrednika med jugoslovanskimi politikami in nemško zunanjo politiko, kjer je poskušala zblíževati njuna stališča, po drugi strani pa ne gre prezreti, da so vzdrževali tudi stike z ustaši.⁷⁰ Hkrati so tudi opozarjali Mačka, da kljub sporazumu o ustanovitvi hrvaške banovine obstaja nevarnost ponovne srbske nadvlade v Jugoslaviji po koncu vojne,⁷¹ kar je posredno pomenilo nagovarjanje k drugačnim (nejugoslovanskim) rešitvam hrvaškega vprašanja. Slovaška povezanost z jugoslovansko problematiko je bila tako večplastna, če pa držijo navedbe o

določila za predsednika slovaške pokrajinske vlade ustanovljene 8. oktobra 1938. Sicer pa naj bi bil Tiso znan kot prilagodljiv in naj bi prav zaradi svojega oportunističnega postal "poslušno orodje" separatističnega gibanja (Buk, Tragedija Češkoslovaške, str.101).

⁶⁷ Morda je bil Korošček avtokratski način vodenja politike, ki ni dopuščal soodločanja, tudi razlog, da so bili njegovi politični somišljeniki, zlasti tisti, ki so bili "daleč" od velike politike, t. j. v Ljubljani, po Zakrajškovem pričevanju, za razliko od Korošča, ki je bil zelo zaskrbljen zaradi tedanjega razvoja mednarodnih dogodkov, precej bolj brezskrbni. Tako naj bi se v Ljubljani celo posmehovali Koroščekovi črnogledosti in jo odklanjali z izjavami, kot je bila npr. "Gospod je že star!" (Bojan Godeša: Pobuda patra Kazimirja Zakrajška za ustanovitev samostojne slovenske države poleti 1941. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1999, št. 2, (dalje: Godeša, Zakrajšek) str. 117. Gre za zelo zanimiv vidik, ki ga je treba pri preučevanju delovanja SLS v času pred napadom vsekakor upoštevati.

⁶⁸ Sij slovenske svobode, št. 16, 15. 12. 1969; Koroščekova zadnja božja pot.

⁶⁹ Tone Kregar: Slovaško literarno časopisje o Slovencih med 1918-1938. Diplomatska naloga, Filozofska fakulteta v Ljubljani, 1997, str. 21.

⁷⁰ Boban, Maček, II, str. 421.

⁷¹ Boban, Maček, II, str. 383-384.

vsebinski Koroščevih razgovorov s Tiso, pa lahko ugotovimo, da je bila tudi zelo protislovna.

Zato ostaja ob tako skromnem številu podatkov precej vprašanj v zvezi z njunim srečanjem še odprtih. Edini avtorju dosegljivi dokument, ki govori o vsebini njunih razgovorov, ne potrjuje omenjenih domnev. Že iz naštetih skopih vesti lahko razberemo, da je Bičanić tudi napačno datiral Koroščev obisk na Slovaškem, do katerega je prišlo konec maja 1940 in ne šele avgusta ali septembra 1940. Pri tem je pomembno, da v času obiska Korošec še ni bil prosvetni minister, kar je postal šele 29. junija 1940. Tako gre za časovno neskladje, saj Koroščevega obiska na Slovaškem ne moremo neposredno povezovati z njegovo ministrsko dejavnostjo, katere značilnost je bila Nemčiji naklonjena dejavnost, za katero pa se je tedaj opredelil zaradi mednarodnih okoliščin, nastalih po padcu Francije. Tako se je Korošec septembra 1940, ko je dejansko skušal priti v nesporeden stik z Berlinom, opravičeval, da ob obisku Wroclava (tedaj del nemškega rajha!) zaradi pomanjkanja časa ni mogel priti tudi v nemško prestolnico.⁷² Bolj verjetno pa je, da maja 1940 Korošec še ni razmišljal o tesni naslonitvi na Nemčijo in je bil to glavni razlog, da ni skušal iskati stikov z nemškimi politikami.

V.

Poleg skrivnostnega obiska na Slovaškem, o katerem pa dostopni podatki ne potrjujejo Bičanićevih domnev, naj bi bila namreč prav Koroščeva germanofilska politika kot prosvetnega ministra glavni dokaz, da se je zavzemal za avtonomno Slovenijo pod nemško zaščito po zgledu na Slovaško.

Čeprav so bile tudi v času Koroščevega obiska na Slovaškem razmere že precej zaostrene in nejasne,⁷³ pa je šele padec Francije pomenil pravo prelomnico z izkristaliziranjem razmer. Nastalo je novo razmerje v mednarodnih odnosih, z vsaj začasno popolno prevlado sil osi na evropski celinei.

Da je Korošec dejansko v tistem v času, ko je bil prosvetni minister vodil silam osi naklonjeno politiko, je nesporno dejstvo, ki ga dokazujejo nekateri njegovi ukrepi (npr. antisemitska zakonodaja na univerzah, prepoved delovanja prostozidarskih lož,⁷⁴ ukrepi proti komunistom itd.). Korošec je bil celo med pobudniki za sestavo germanofilske vlade, ki bi zaščitila državo pred nemško nevarnostjo. Tako pobudo je Korošec sprožil takoj po kapitulaciji Francije junija 1940, ko naj bi Maček v pogovoru z njim dobil vtis, da je voditelj SLS povsem na tleh zaradi strahu pred Nemci.⁷⁵ Ta strah seveda ni bil neutemeljen, kar se najbolj jasno pokazalo po zasedbi, pa tudi že prej je imel Korošec na voljo najrazličnejše vesti o nemških načrtih v tem prostoru.⁷⁶ Preplašen pa ni bil le Korošec, temveč naj bi bilo to

⁷² Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 226-227.

⁷³ Z vojaškim napadom nacistične Nemčije na Norveško in nato še na Belgijo in Nizozemsko ter Francijo spomladi 1940 je bilo končano več kot polletno zatišje po napadu na Poljsko. Tako je vojna dejansko širši vseevropski pomen dobila šele tedaj.

⁷⁴ Kako je bila kljub vsej Koroščevi načelni odločnosti ta politika v izvajanju lahko precej manj ostra, govori npr. podatek, kako je bila prepoved prostozidarskih lož (ne) oz. (samo)izvršena v Sloveniji (Peter Vodopivec: *Prostozidarska loža Valentin Vodnik v Ljubljani (1940)*. V: *Kronika*, 1992, št. 2, str. 44-50).

⁷⁵ Konstatinović, *Politika sporazuma*, str. 140.

⁷⁶ Tako je manj znano, da je Korošec leta 1938 (bil je notranji minister), da se prepriča o nemških namelih glede naših krajev, kjer je ugotavljal "skrivnostne" pojave med nemško manjšino, poslal Alojzija Kuharja, da se v Nemčiji prepriča o resničnosti sumničenj. Kuhar je s ponarejenim potnim listom na ime Jochan Pichler, predstavljal se je kot jugoslovanski državljani nemške narodnosti, odšel v različne nemške ustanove, ki so se ukvarjale s temi vprašanji (Inštitut za Nemce v tujini v Stuttgartu, v

značilno tudi za celotno srbsko politično prizorišče, seveda z izjemo Ljotičevcev.⁷⁷ Nekaj dni zatem je postal zaradi zunanjepolitičnih razmer zaskrbljen tudi Maček.⁷⁸ Tako, da takšen Korošček odziv tedaj ne le da ni pomenil nikakršne izjeme, temveč je celo predstavljal povsem običajen odmev na tedanji mednarodni položaj. V tistem času, ko so osne sile obvladovale evropsko celino, se je namreč zdelo, da je meščanska parlamentarna demokracija v zatonu in je bilo poudarjanje nacistično-fašistične korporativne ureditve prava moda v celotni jugovzhodni Evropi.

Toda po drugi strani je manj znano dejstvo, da se je tedaj Korošček odločil, da pošlje Alojzija Kuharja skupaj s Kazimirjem Zakrajškom, ki je bil ameriški državljani, v ZDA, kjer naj bi vodila propagando za Slovenijo. Vendar jima tedaj ni uspelo odpotovati, ker je medtem v vojno vstopila Italija, prek katere sta nameravala potovati.⁷⁹ Čeprav neuspešen, nam ta poskus po padcu Francije že nakazuje oblikovanje politike SLS, ki jo je potem izvajala ob in po okupaciji.

Na podlagi teh ugotovitev je jasno, da se je po padcu Francije celotna jugoslovanska vlada zavedala nujnosti približevanja Nemčiji in iz tega vidika Koroščkova politika kot taka sprva ni bila sporna in je zanjo užival tudi podporo predsednika vlade Dragiše Cvetkovića.⁸⁰

Korošček je kmalu po vstopu v vlado kot prosvetni minister začel pripravljati ukrepe proti Židom in prostožidarjem ter je svoj obstoj v vladi pogojeval z njeno popolno podporo pri teh ukrepih.⁸¹ Posledice Koroščkove odločenosti, da bo izpeljal omenjene ukrepe, so se pokazale v dveh smereh.

Če je bilo nemško stališče ob vesti o vstopu Koroščka v vlado zadržano in so bili z njim nezadovoljni, se je do srede septembra 1940 že spremenilo prav zaradi Koroščevih omenjenih ukrepov. Po novem so ocenjevali, da se je kljub vsem dotedanjim pripombam na njegov račun, izkazalo, da se bo zaradi tega, ker vodi boj proti Židom in prostožidarjem iz prepričanja, lahko prilagodil politiki Osi. Po drugi strani je Korošček po nemški vesteh videl edino možnost za zaščito slovenske domovine v tesnejši naslonitvi na Os in zlasti na Nemčijo. Nemški veleposlanik v Beogradu Viktor von Heeren je zato ocenjeval, da bi morda lahko novo vlado, če bi iz te izstopil, celo sestavil Korošček.⁸² Kljub temu so nemški diplomati še vedno ocenjevali, kot je zapisal Ulrich von Hassel, da "Korošček, sedaj javno zastopa nemško usmeritev, toda v sebi je še gotovo nemški sovražnik, posebej zaradi tega, ker se boji nemških zahtev po slovenskem ozemlju".⁸³

Po drugi strani se je v vladi že kmalu izkazalo, da Korošček ne uživa podpore vseh njenih članov za svoje delovanje oz. celo nasprotno, da del vlade odločno

Münchnu v arhiv univerze, ki se je ukvarjala s preučevanjem Južnih Slovanov). V teh ustanovah je po lastni izjavi "videl mnogo stvari, ki so mi odprle oči in mi pojasnile mnoge stvari, katere so se trenutno dogajale v Sloveniji" (Alojzij Kuhar: Avtobiografija. V: Pogledi, št. 46-47, maj 2001, str. 3). Kuharjev obisk v Nemčiji omenja tudi Biber (Nacizem in Nemci, str. 414, op. 12). Prav zaradi nemškega pritiska, ki je izviral iz nezadovoljstva do Koroščkove politike do nemške manjšine, je moral nekaj kasneje odstopiti s položaja notranjega ministra.

⁷⁷ Breccia, Jugoslavija 1939-1941, str. 294-295.

⁷⁸ Konstatinović, Politika sporazuma, str. 154.

⁷⁹ Godeša, Zakrajšek, str. 105.

⁸⁰ Živko Avramovski: Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: 1939-1941. Beograd 1996, (dalje: Avramovski, Britanci) dok. št. 199, str. 504; poročilo poslanika v Beogradu Ronalda J. Campbella 30. 7. 1940.

⁸¹ Biber, Nacizem in Nemci, str. 225.

⁸² Prav tam, str. 225-226.

⁸³ Boban, Maček, II, str. 367.

nasprotuje njegovim ukrepom. Razkol v vladi se je le še stopnjeval, tako da je sredi oktobra 1940 tudi princ Pavle z določeno nezaupljivostjo in nelagodnostjo govoril o Korošču in njegovi dejavnosti.⁸⁴ Zaradi nesoglasja s Koroščem pa ga predsednik vlade Cvetković ni hotel (morda tudi ni upal) odstraniti iz vlade z utemeljitvijo, da naj pride do takega spoznanja sam princ Pavle.⁸⁵ Tako Korošec kljub povečevanju neskladja v vladi zaradi svoje politike kot prosvetni minister ni bil nikoli zamenjan, njegovo dejavnost je prekinila šele smrt 14. decembra 1940. Vsekakor je bila pri tem odločilna beseda kneza Pavla, ki je Korošča pripeljal nazaj v "visoko" politiko kot svojega zaupnika.⁸⁶

Pobudnik nasprotovanja Koroščevi politiki in njen glavni spodbujevalec v vladi je bil univerzitetni profesor Mihailo Konstatinović (najprej je bil minister brez portfelja, nato pravosodni minister), prostozidar in arhitekt sporazuma Cvetković-Maček.⁸⁷ Tako je med njima v začetku septembra 1940, ko naj bi Korošec po Konstatinovićevem mnenju s projektom uredbe proti Židom postavil vlado pred izvršeno dejstvo, prišlo do odkritega spora. Iz Konstatinovićevih dnevnih zabeležk pa lahko razberemo, da so bili omenjeni Koroščevi ukrepi sami za sebe bolj povod kot vzrok za spor ter da je šlo pri tem dejansko za precej globlje, pa tudi večplastne razloge. Konstatinović je namreč ocenil, da se Korošec s svojim delovanjem ne le poskuša prikupiti Nemcem, kar je bilo bolj ali manj nesporno, predvsem pa to, da poskuša izpodkopati sporazum med Cvetkovićem in Mačkom ter razdeliti Srbe in jih usmeriti proti vladi. Konstatinović je bistvo spora torej videl predvsem v notranjepolitičnih razlogih in šele nato v zunanjepolitični usmeritvi, kjer je bila vlada prisiljena voditi politiko prijateljskih odnosov z Nemčijo ne glede na Koroščevo stališče. Razlike v vladi so se namreč na tem področju izražale predvsem v tem, da se je en del zavzemal za bolj navidezno približevanje, medtem ko so drugi menili, da je v tem trenutku primernejša dejanska tesnejša naslonitev na Nemčijo.

Po drugi strani je Konstatinović vseskozi opozarjal na Koroščevo pronemško delovanje, a ga sploh ni motilo, da se je v tem času tudi Maček zavzemal za tesnejše odnose z Nemčijo⁸⁸ in kot je razvidno iz njegovih beležk, tudi ni nasprotoval temu, da je Nemčija dobila koncesijo za izrabo rudnika bakra v Boru, kar je bilo iz strateškega vidika vsekakor zelo pomembno.

Po drugi strani pa seveda ne gre prezreti, da je Korošec s svojo pronemško politiko dejansko videl priložnost za svoj ponoven vzpon na notranjepolitičnem prizorišču, na kar tudi opozarja Grdina,⁸⁹ vendar je bila Koroščeva prvotna odločitev za tako usmeritev vendarle pogojena predvsem z zunanjepolitičnim razvojem dogodkov.

Iz takega zornega kota je ocenil, da hoče Korošec boj z njim, ki pa se mu Kon-

⁸⁴ Avramovski, Britanci, dok. št. 218, str. 535; poročilo prvega sekretarja britanskega veleposlaništva v Beogradu A. R. Dewa 22. 10. 1940.

⁸⁵ Konstatinović, Politika sporazuma, str. 210.

⁸⁶ Do kolikšne mere se je s Koroščevo odločno pronemško politiko knez Pavle strinjal je težko reči, je pa v Konstatinovićevih zabeležkah zaznati kar nekaj kneževih opazk na račun Korošča. Toda po drugi strani je knez Korošča vse do smrti še vedno štel v svoj najzaupnejši krog, s katerim se je posvetoval o ključnih odločitvah.

⁸⁷ O njegovem dnevniku je objavil Igor Grdina (Zgodovinski časopis, 1999, št. 2, str. 286-290) zapis, ki pa daleč presega rubriko (ocene in poročila), kjer je bil objavljen (dalje: Grdina, ZČ 1999/2).

⁸⁸ Boban, Maček, II, str. 358-359.

⁸⁹ Grdina, ZČ 1999/2, str. 288.

statinović ne namerava izgniti.⁹⁰ Za Konstatinovića in del srbskih politikov je bilo že imenovanje Korošca za prosvetnega ministra veliko presenečenje.⁹¹ To je namreč pomenilo, da se ponovno vrača v aktivno politiko. Do tedaj je bil Korošec namreč predsednik senata, kar je bil v bistvu časten položaj za pretekle zasluge, brez možnosti vpliva na pomembnejše politične odločitve, skoraj bi lahko dejali, da je bil s tem imenovanjem politično upokojen, vsaj kar se tiče beograjske politike. Tako se je s Koroščevo vrnitvijo v aktivno politiko na političnem prizorišču znova pojavila močna osebnost. Pojav takega politika v razmerah srbsko-hrvaškega sporazuma, ko je bila prisotnost Slovencev pri odločanju bolj ali manj odvečna oz. omejena, je seveda pomenil s Konstatinovićevega vidika moteč in hkrati tudi nepredvidljiv dejavnik. To pa še toliko bolj, ker je bilo jasno, da Koroščev vpliv ne izvira le iz konkretne trenutne vloge in položaja Slovenije,⁹² temveč predvsem iz dolgoletnih izkušenj in ugleda, ne gre pozabiti, da je bil dejansko še edini od "ustanoviteljev" Jugoslavije v aktivni politiki. Poleg tega je Korošec veljal za politika, ki ga je knez Pavle zelo cenil in ga je zato tudi predlagal za vstop v vlado in mu s tem tudi omogočil, da se je vrnil v aktivno politiko.

Zato je že pred javnim sporom, čeprav se je Korošec do Konstatinovića vedel spravljivo, sumil, da ga Krek in Korošec napadata, ker je domneval, da menita, "da je prišel čas za ponoven klerikalni vpliv".⁹³ Nekaj dni kasneje pa je imel občutek, da ga Krek in njegovi rušijo, vendar je ocenil, da so za to še preslabi.⁹⁴

Po njenem javnem sporu je Konstatinović le še zaostroval odnose ter si skušal zagotoviti čim širšo podporo. Najprej je prepričeval Mačka, naj se s Cvetkovićem odločita proti Korošču, nato je odšel še do kneza Pavla, kjer je zahteval, da Korošca odstavi. Knez Pavle se s tem ni strinjal, ker bi s tem spravili v slabo voljo Nemce, ki ga hočejo.⁹⁵ V začetku oktobra 1940 je prišlo v vladi namreč do krize (ponovno) zaradi protizidovskih zakonov, tako da je Korošec s svojimi somišljeniki celo napovedal izstop iz vlade, če ne bodo sprejeti. Dejansko je imel Korošec tedaj nekaj razgovorov za sestavo nove vlade (z Ljotićevci, z ustaši, pa tudi z Mačkom), ki naj bi bila bolj dosledno proosno usmerjena.⁹⁶ Ta Koroščev poskus gre razumeti bolj kot sredstvo pritiska na ostale člane vlade, kot pa da je dejansko računal na možnost ustanovitve vlade v taki obliki.⁹⁷ Zaradi njegove grožnje so bili zakoni nato tudi sprejeti, vendar naj bi se izvajali liberalno, tako da je šlo dejansko za kompromis. Nasploh bi lahko rekli, da je bila tedaj vlada soočena s pat položajem. Čeprav sta najbolj izpostavljena v sporu, Konstatinović in Korošec, oba grozila z lastnimi odstopi in zahtevala, da se vlada odreče nasprotniku, pa je bilo dejansko to zelo težko izvedljivo. Odstranitev Korošca bi pomenila nemško zamero, posebej še, ker njihov glavni adut Stojadinović zaradi odločnega Mačkovega nasprotovanja ni imel mož-

⁹⁰ Konstatinović, *Politika sporazuma*, str. 176-178.

⁹¹ Boban, Maček, II, str. 348.

⁹² Vse od anšlusa in nato sporazuma Cvetković-Maček ter zlasti od začetka 2. svetovne vojne se je tako v jugoslovanskih kot mednarodnih razmerah položaj Slovenije slabšal in s tem tudi vpliv vodilne stranke SLS vse bolj manjšal.

⁹³ Konstatinović, *Politika sporazuma*, str. 163.

⁹⁴ Prav tam, str. 164.

⁹⁵ Prav tam, str. 191.

⁹⁶ Boban, Maček, II, str. 422.

⁹⁷ Tako je Korošec novembra 1940 dolgoletnemu prijatelju, ki je tudi živel v Beogradu, lazaristu Tumpeju, na vprašanje, če bo uspel s svojo politiko, odgovoril: "Ne bom, podlegel bom, ker sem čisto sam in nimam nobenega prijatelja." (Jurčec, *Skozi luči in sence*, str. 286).

nosti za sestavo vlade. Po drugi strani pa tudi Korošec ni mogel prodreti s svojimi predlogi za rekonstrukcijo vlade, ker sta bila proti tako Cvetković kot tudi Maček.

Konstatinović je bil, ko je zvedel, da se je Korošec sestal tudi z ljoticčevci⁹⁸ in ustaši, tako ogorčen, da ga je razglasil za izdajalca, ki ga je treba čimprej likvidirati.⁹⁹ Hkrati je Korošču očital, da misli, da je to "država na odpoved" in da se je sedaj odločil, da bo deloval proti tej državi, to je Jugoslaviji.¹⁰⁰ Tudi po Koroščevi smrti je bil Konstatinović prepričan, da je bil zgolj konjunktorni, ne pa pravi Jugoslovan.¹⁰¹

VI.

Pustimo ob strani druge vidike tedanje Koroščeve usmeritve, ki so v veliki meri še nedorečeni¹⁰² in potrebni samostojne obdelave in se osredotočimo zgolj na, za našo razpravo ključno vprašanje, ali je njegova odločna proosna politika pomenila tudi odločitev za odpoved jugoslovanski državi.

Prav omenjeni Koroščevi pogovori o pritegnitvi ustašev v novo vlado, ki so bili za Konstatinovića eden ključnih razlogov za njegove trditve o Koroščevem odnosu do jugoslovanske države, dokazujejo ravno nasprotno, kajti Korošec je ustašem kot pogoj postavil prav zahtevo, da se ti odrečejo boju za neodvisno hrvaško državo in pristanejo na jugoslovanski državni okvir.¹⁰³

Po drugi strani pa je treba opozoriti na še eno navidezno protislovje tedanje dobe. Od pomladi 1940 je bila Italija tista, ki je pripravljala napad na Jugoslavijo.¹⁰⁴ Nemčija pa je bila tista, ki je mirila italijanske težnje. Nemčija se je v tistem času namreč zavzemala za mir v tem delu Evrope, seveda zaradi lastnih potreb, ker se je želela osredotočiti na vojno z Anglijo. Tako se je pravzaprav Nemčija pojavljala kot zaščitnik ozemeljske celovitosti Jugoslavije pred ostalimi sosedi (Italijo, Bolgarijo in Madžarsko). Te okoliščine so, po besedah nemškega veleposlanika von Heerena, jugoslovanski strani tudi predočili ter jih s tem opozorili, da je usoda države pravzaprav odvisna od tega, kako se bodo sami prilagodili "novemu" redu. Zato tedanje Koroščevo zavzemanje za pronemško politiko, ki jo je verjetno to spoznanje lahko le še krepilo, samo po sebi še ni pomenilo nasprotovanje ohranitvi Jugoslavije. Res pa je, da je bil zelo razočaran nad tedanjimi razmerami in naj bi tik pred smrtjo po pripovedovanju Jurčevevega prijatelja "s skoraj neomajnim dostopom do Korošca", po Koroščevi razlagi bila Jugoslavija pred razpadom ter naj ne bi bilo več rešitve zanjo.¹⁰⁵

Tedanje stališče SLS je tako še naprej (ali pa morda še bolj kot pred začetkom II. svetovne vojne) izhajalo iz prepričanja, da so slovenske nacionalne koristi kljub

⁹⁸ Tu se je predvsem bal, da bi v sodelovanju s Koroščem lahko postali ljoticčevci vplivnejši dejavnik v Srbiji.

⁹⁹ Konstatinović, *Politika sporazuma*, str. 192-193. Izraza si torej niso izmislili komunisti, kot lahko preberemo v marsikakem novodobnem besedilu. Še bolj pomembno pa bi seveda bilo izvedeti, kaj si je pod tem pojmom Konstatinović sploh predstavljal. Jurčec v svojih spominih (*Skozi luči in sence*, str. 284-289) tako omenja ob Koroščevi smrti tudi govorice o tem, da naj bi ga zastrupili.

¹⁰⁰ Prav tam, str. 199.

¹⁰¹ Prav tam, str. 283.

¹⁰² Na to opozarja tudi Grdina in omenja Gregoričevo namigovanje v njegovi knjigi (*Samomor Jugoslavije*), kjer je ta poročal o nekih velikih Koroščevih načrtih (Grdina, *ZČ* 1999/2, str. 289).

¹⁰³ Boban, *Maček, II*, str. 422.

¹⁰⁴ Tone Ferenc: *Fašisti brez krinke: dokumenti 1941-1942*. Maribor 1987 (dalje: Ferenc, *Fašisti brez krinke*), str. 13.

¹⁰⁵ Jurčec, *Skozi luči in sence*, str. 288.

vsem slabostim še najbolj zavarovane v jugoslovanskem državnem okviru.¹⁰⁶ Tako stališče se zrcali tudi iz domnevne Koroščeve izjave, da je tudi najslabša Jugoslavija za Slovence najboljša rešitev.¹⁰⁷ Enakega mnenja kot Korošec je bil tudi njegov naslednik na čelu SLS Fran Kulovec.¹⁰⁸

Predstavljeno delovanje SLS je izhajalo predvsem iz prepričanja, da bo Jugoslavija kot državna tvorba ob napadu osnih sil zaradi notranjih slabosti in nepripravljenosti na vojno razpadla kot hišica iz kart ("wie ein Kartenhaus"), kot se je ob neki priložnosti nazorno izrazil Korošec.¹⁰⁹ Čeprav se je takemu razmišljanju pogosto očitala malodušnost in celo kapitulantstvo, pa je dejanski razvoj potrdil ta predvidevanja kot realističen pogled na razmere v predvojni kraljevini Jugoslaviji. Tako prepričanje je prevladovalo tudi v delu jugoslovanskih vojaških vrhov¹¹⁰ in tudi knez Pavle je z njim soglašal.¹¹¹

V skladu z omenjenimi stališči je bil po začetku druge svetovne vojne glavni cilj slovenskih katoliških politikov obdržati Jugoslavijo čim dlje časa zunaj vojaškega spopada. Kljub odločnemu protitalijanskemu in protinemškemu razpoloženju si je enako mnenje o slovenskem stališču ustvaril tudi britanski diplomat Ronald Campbell na začetku februarja 1941 z obrazložitvijo, da Slovenci ne želijo biti uničeni, a je hkrati tudi ugotavljal, da pa bi bili pripravljeni vstopiti v vojno proti koncu, ko bi bilo njihovo sodelovanje bolj učinkovito za vzpostavitev miru in seveda tudi za uresničitev nacionalnih zahtev.¹¹² Značilno je Koroščevo mnenje, ki ga je izrazil v pogovoru s tedanjim urednikom Slovenca in političnim zaupnikom Ivanom Ahčinom: "Moramo potrpeti. Veliko potrpeti. Vojska je neizogibna. Če se nam posreči, da nas ne zapletejo vanjo, bo čez nekaj let Jugoslavija ogromno pomenila. Toda moramo biti pripravljeni, da bo treba Nemcem odstopiti ves naš pridelek, da bodo šli po Donavi in Savi nemški transporti in tudi po suhem morda nemške divizije. Ni izključeno, da bo v Beogradu sedela kaka nemška komisija. A če bomo mogli ostati izven vojne, bomo rešili državo in vse ostalo."¹¹³

Po drugi plati je vodstvo SLS zaradi negotovega mednarodnega položaja v tem času bilo celo pripravljeno omiliti zahteve po avtonomiji ter rešitev tega vprašanja potisniti v prihodnost.¹¹⁴ Dejansko lahko tej politiki SLS sledimo že vse od

¹⁰⁶ Ena od manifestativnih gest, ki je poudarjala jugoslovanstvo Slovenije je bila tudi postavitve spomenika na Kongresnem trgu v Ljubljani kralju Aleksandru 6. septembra 1940, na rojstni dan prestolonaslednika Petra II. Po zasedbi so italijanske okupacijske oblasti julija 1941 spomenik odstranile.

¹⁰⁷ Jurčec, *Skozi luči in sence*, str. 293.

¹⁰⁸ Dnevnik Alojzija Stepinca (priredil Ljubo Boban). Danas, 14. 8. 1990, kjer npr. piše: "Danas 4. 1. (1941) je bio kod mene u posjetu novi vođa slovenskog naroda i naslijednik Koroščev dr. Fran Kulovec. (...) Iz razgovora sam saznao da dr. Kulovec ulazi u vladu kao drugi potpredsjednik da se što jače naglasi sloga Srba Hrvata i Slovenaca. Dr. Kulovec smatra složnu Jugoslaviju jedinim sposobnim rešenjem za Slovence ali i za Hrvate i Srbe."

¹⁰⁹ Jurčec, *Skozi luči in sence*, str. 293.

¹¹⁰ Avramovski, *Britanci*, dok. št. 409, str. 800; Zaključno poročilo polkovnika C. S. Clarka julija 1941. Tudi Marko Tavčar, Egon Pelikan, Nevenka Troha: *Korespondenca Virgila Ščeka 1918-1947*. Ljubljana 1997, dok. št. 24, str. 71-72, poročilo Engelberta Besednjaka iz Beograda Virgilu Ščeku 19. 1. 1941.

¹¹¹ Konstatinović, *Politika sporazuma*, str. 191.

¹¹² Boban, *Maček, II*, str. 381-382.

¹¹³ Ahčin, *Spomini*, str. 129.

¹¹⁴ Tako je britanski generalni konzul v Zagrebu T. C. Rapp 30. 12. 1940 poročal glede trenutnega stališča SLS do tega vprašanja sledeče: "Dr. Kulovec je doslej poudarjal avtonomni vidik slovenske politike deloma zaradi prepričanja, deloma pa tudi zato, ker je bil v službi slovenskega strankarskega stroja, v katerem je bilo tako potrebno ravnati zaradi političnih ciljev. Veliko ljudi mi je izrazilo zaskrbljenost, da bi dr. Kulovec poskušal uresničevati slovensko avtonomijo v napačnem trenutku,

anšlusa, ko so tudi britanski diplomati opazili, da Korošec vse bolj postavlja v ospredje jugoslovansko državo kot celoto na račun posebnih slovenskih interesov.¹¹⁵ To glede na usmeritev SLS med obema vojnama vsekakor težavno odločitev so razumeli kot svoj prispevek k umirjanju notranjih razmer v Jugoslaviji. Vsekakor je bilo to stališče zgolj začasno,¹¹⁶ kar je prepričljivo dokazal Jurij Perovšek v razpravi *Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih*,¹¹⁷ pa tudi kasnejši medvojni programi slovenske protirevolucije nedvoumno potrjujejo prepreženo načelno zavzemanje SLS za avtonomijo.

VIII.

Čeprav so v vrstah SLS še naprej vztrajali pri jugoslovanskem državnem okviru kot najprimernejši obliki rešitve slovenskega nacionalnega vprašanja, je prišlo še za življenja nespornega voditelja katoliškega gibanja Korošca tudi do razmisleka o usodi slovenskega naroda v primeru razpada Jugoslavije. Z začetkom druge svetovne vojne, katere tedaj negotovi izid ni izključeval tudi možnosti nove mednarodne ureditve, v kateri morda ne bo prostora za jugoslovansko državo, so torej prišla v ospredje razmišljanja o drugačnih rešitvah slovenskega nacionalnega vprašanja.

V poštev sta prihajali dve nejugoslovanski možnosti rešitve slovenskega nacionalnega vprašanja in sicer ena v primeru zmage zahoda in druga ob zmagi osnih držav. Slednja se je zdela vse bolj verjetna po padcu Francije, ko je kazalo na odločno nemško prevlado na evropski celini. Istočasno so se v diplomatskih krogih pojavljale najrazličnejše teze o bodoči politični ureditvi Balkana, kjer naj ne bi bilo prostora za Jugoslavijo, kar je bilo povezano tudi z bodočo usodo Slovenije.¹¹⁸

Čeprav je bilo zaradi obstoja takih vesti razumljivo, da so se pojavljala tudi razmišljanja o bodoči usodi Slovenije, če ne bi bilo več jugoslovanske države, pa so konkretni podatki o takih načrtih oz. prizadevanjih zelo redki. Tako naj bi v sklopu enega od mnogih razmišljanj o načinu delitve Jugoslavije bil, po vesteh, ki jih je pridobil jugoslovanski generalni konzul v Zürichu Ante Smith-Pavelić, 1. oktobra 1940 predstavljen nov projekt, kjer se prvič omenja tudi možnost, da naj bi avtonomna Slovenija prešla v sklop tretjega rajha. Hitler naj bi ta načrt zavrnil, ker za sedaj, kot naj bi se izrazil, niso zaželeno spremembe na Balkanu.¹¹⁹ V tem času je nemški veleposlanik v Beogradu von Heeren, skladno s tedanjimi nemškimi stališči do Jugoslavije na izrecno vprašanje slovaškega odpravnika poslov, kako

vendar se moram ob tem spomniti njegove izjave, (...) da je bilo vprašanje slovenske avtonomne ustave odloženo za nedoločen čas zaradi sedanje mednarodne situacije, čeprav bi bilo iz strankarskih razlogov včasih potrebno postaviti to vprašanje kot aktualno." (Biber, O Korošču, str. 137).

¹¹⁵ Avramovski, Britanci, dok. št. 93, str. 293, poročilo Kraljevega inštituta za mednarodne odnose 21. 9. 1939.

¹¹⁶ Tuji diplomati so opazili, da je bila intenzivnost poudarjanja zahtev po avtonomiji precej odvisna tudi od tega ali je bila SLS v vladi ali opoziciji.

¹¹⁷ Slovenska trideseta leta. Ljubljana 1997, str. 25-32.

¹¹⁸ Tako npr. je Miha Krek 17. 6. 1941 pisal zagrebškemu nadškofu Alojziju Stepincu, ki je bil na obisku v Vatikanu, ali držijo vesti, ki krožijo po Beogradu, da si bosta Jugoslavijo razdelili Italija in Nemčija, pri čemer naj bi nemški strani pripadlo celotno slovensko ozemlje v Jugoslaviji ter izhod na morje pri Sušaku (Dnevnik Alojzija Stepinca. Danas, 17. 7. 1990). Tudi Maček je bil obveščen, da je bil na sestanku zunanjih ministrov Nemčije in Italije, Ribbentropa in Ciana podan italijanski predlog o delitvi Jugoslavije (Konstatinović, Politika sporazuma, str. 159). Da se je o tem tedaj res razmišljalo potrjuje tudi tedanji italijanski zunanji minister Galeazzo Ciano (Zaupni dnevnik grofa Ciana. Maribor 1960, str. 179).

¹¹⁹ Breccia, Jugoslavia 1939-1941, str. 339.

gleda na problem osamosvojitve Hrvaške, jasno odgovoril, da je Nemčiji primernejši sogovornik celovita in ne razbita Jugoslavija. Zato ne vidi razloga za podporo hrvaškim radikalistom, ki se zavzemajo za samostojno hrvaško državo.¹²⁰ To kaže, da so bile možnosti za "avtonomno" Slovenijo tedaj še toliko manj uresničljive oz. sploh niso bile aktualne.

Kako je prišlo do takega predloga, da so ga Nemci sploh vzeli v obravnavo (še poleti 1940 so pripravljali razmejitvene načrte, po katerih bi priključili precejšnje dele Slovenije!¹²¹) in kdo je bil pobudnik te zamisli, je ob pomanjkanju virov zelo težko ugotoviti.

Zanimivo je, da se v tem pogledu Bičaničeve trditve o času, kdaj naj bi prišlo do sestanka na Dunaju, ujemajo s spremembo nemškega stališča do Koroščevega ministrovanja. V začetku septembra 1940 naj bi se po poročilu zaupnika Südstaatsdeutsches Instituta Korošec prek posrednika obrnil na predsednika Kulturbunda Seppa Janka, s prošnjo, da mu preskrbijo povabilo v Berlin.¹²² Tako, da morda v tem pogledu Bičaničeve trditve celo držijo in je zares prišlo septembra 1940 do srečanja na Dunaju, kjer naj bi se dogovarjali o vzpostavitvi avtonomne Slovenije pod nemško zaščito. Bičaničeva trditev, da naj bi se teh pogovorov udeležil sam Korošec je sicer netočna, toda morda bi lahko bil pogajalec kdo drug iz njegovega zaupnega kroga, posebej še, ker je razvidno, da je povezavo z nemško vlado iskal prek posrednikov. O domnevnih pogajanjih na Dunaju septembra 1940, o katerih ne vemo nič konkretnega, oz. ali so sploh bila, je seveda ob toliko pogojnikih težko ugotavljati kdo bi lahko bil možni pogajalec. Pa vendar.

Najprimernejša oseba za tovrstne naloge bi zagotovo bil Engelbert Besednjak, primorski emigrant, in to iz več razlogov.

Tedaj je živel v Beogradu in je veljal za tesnega Koroščevega sodelavca, pa tudi sicer za moža s precejšnjim vplivom na dvoru. Poleg tega je imel kot član manjšinskega kongresa, ki je imel sedež prav na Dunaju, možnost potovanja v tujino. Znano je tudi, da je imel zelo razprostranjeno mrežo stikov z najrazličnejšimi ljudmi, med katerimi so bili seveda tudi Nemci. Ta "objektivna" dejstva pa so seveda le en vidik, ki pa ga je mogoče podkrepiti tudi z bolj konkretnimi podatki.

Razmišljanje, ki govori v prid moji domnevi, namreč lahko zasledimo tudi v primorskem Narodnem svetu, ki se je obnovil proti koncu tridesetih let. Katoliška stran, ki je bila z Besednjakom tesno povezana (šlo je za Ščekovo strujo), naj bi tako predlagala, da bi se ravnali po zgledu na Slovaško in se iz oportuniteti začeli približevati Nemčiji, kar naj bi dalo Besednjaku v inozemstvu posebne kompetence glede na njegovo navzočnost v tedaj že razpuščenem Kongresu evropskih narodnosti.¹²³

Sosledje dogodkov napeljuje na sklep, da je Korošec v času, ko je postal z odločno proosno politiko v nemških očeh "persona grata", poskušal hkrati doseči

¹²⁰ Boban, Maček, II, str. 420.

¹²¹ Tudi pred izdelavo mejnih spomenic Slovenija v zavesti nemške politike ni predstavljala političnega dejavnika, ki bi ga bilo vredno upoštevati pri oblikovanju mednarodne politike. Tako npr. je avgusta 1939 Hitler svetoval italijanskemu zunanjemu ministru Ciano, da naj Italija v primeru napada na Jugoslavijo le-to razkosa in zasede Hrvaško in Dalmacijo. Pri tem Hitler Slovenije sploh ni omenil in ga je moral nanjo opozoriti šele Ciano (Tajni arhivi, str. 316).

¹²² Biber, Nacizem in Nemci, str. 226.

¹²³ Milica Kacin Wohinz: Razmere na Primorskem pred napadom na Jugoslavijo. V: Slovenski upor 1941: Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Ljubljana 1991, str. 32.

trajnejša zagotovila za Slovenijo v obliki avtonomije tudi za primer, če bi prišlo do razkosa Jugoslavije. Toda to so zaenkrat le domneve. Dejstvo je, da je Korošec umrl preden je Jugoslavija razpadla in da v času dogovarjanja (jeseni 1940) razkosa Jugoslavije ni bilo v nemškem interesu.

Vsekakor predlog tedaj ni imel nikakršnega učinka in je zamisel za nekaj časa zamrla. Znova je na slovenski strani oživila po marčevskem puču, ko je postalo vprašanje razkosa Jugoslavije spet aktualno. Tedaj pa na nemški strani ni bilo nobenega posluha za slovenska prizadevanja po avtonomiji, pa tudi nič ne kaže, da bi bili voditelji SLS na čelu s Kulovcem seznanjeni z oktobrskim (1940) predlogom. Za obe opisani pobudi, tako jeseni 1940 kot tisto po puču, je bilo tako značilno, da sta bili zamišljeni zgolj kot zasilni izhod v primeru razpada jugoslovanske države.

IX.

Med Slovenci vzpostavitev samostojne slovaške države (proglasitev 14. marca 1939) ni bila naklonjeno sprejeta, bolj je vzbujala zaskrbljenost zaradi razpada Češkoslovaške. Tako je npr. časnik *Slovenec* še pred razpletom češkoslovaške krize pisal o "nekaterih nepremišljenih izjavah več ali manj neodgovornih slovaških podvodij, ki so kar na svojo pest in mimo odgovorne vlade začeli izrekati grožnje, da za Slovaško pač ne preostane drugega, kakor da ustanove popolnoma neodvisno državo".¹²⁴ Poleg podpore celovitosti Češkoslovaške, je bilo zelo pomembno tudi opozorilo britanskega zunanjega ministra lorda Halifaxa, ki ga je na vidnem mestu objavil *"Slovenec"*, da bodo "države sveta zdaj morale računati s podpiranjem raznih separatizmov ne samo s stališča elementov, ki so po svoji naravi separatistično razporejeni, pač pa tudi s stališča nemških državnih interesov. Takšne metode, v kolikor jih bodo podpirale druge skušnje, ne morejo ostati brez težkih posledic."¹²⁵

Tako je bilo kljub cenzuri¹²⁶ odklonilno stališče do ustanovitve Slovaške v slovenski javnosti jasno prepoznavno.

Ob tem se pojavlja vprašanje, kdaj in zakaj se pri poskusih oblikovanja avtonomne Slovenije, kljub temu pojavlja kot zgled Slovaška. K določeni spremembi vrednotenja slovaške odločitve je nedvomno prispeval razvoj dogodkov po začetku druge svetovne vojne, ko so postale sile osi najmočnejši dejavnik na evropski celini.

Slovaška je predstavljala v okviru vzpostavljanja "novega" reda edini primer nove države, ki je nastala po ločitvi od zasedenega dela prejšnje skupne države. Kot taka je postala vzor za vsa podobna prizadevanja, zlasti seveda še v jugoslovanskem primeru, ki je bil zaradi večnarodne sestave lahko še toliko bolj podoben. V očeh politikov SLS pa je bilo še zlasti pomembno, da primeru zmage sil novega reda obstaja tudi določena možnost za slovanske narode. Druga podobnost pa je bila v dejstvu, da je v notranji politiki Slovaška pod vodstvom (prav tako) duhovnika Tise, udejanjala načela, ki so bila blizu tudi pogledom SLS. Tako je ob prvi obletnici slovaške države (14. marec 1940) *"Slovenec"* zapisal:

¹²⁴ *Slovenec*, 9. 3. 1939; Temni oblaki nad ČSR.

¹²⁵ *Slovenec*, 22. 3. 1939; Govor lorda Halifaxa o Češkoslovaški.

¹²⁶ Tako npr. je bil Božidar Borko, kulturni urednik v časniku *Jutro*, eden redkih Slovencev, ki je bil v času nemške zasedbe v Pragi. Ob tem se je spominjal: "Spisal sem reportažo za vodilni slovenski dnevnik, a tedanja jugoslovanska cenzura ni dovolila, da bi bila izšla taka kot je bila spisana." (Božidar Borko: *Srečanja*. Ljubljana 1971 (dalje: Borko, *Srečanja*), str. 135).

"Dejstvo pa je, da je iz poloma slovanskih držav, kakor sta bili Poljska in Češka, vstala Slovaška republika, ki šteje danes že eno leto samostojnosti. Ima svojega predsednika republike msgr. dr. Tiso, svojo vlado in svoj parlament, gradi svojo notranjo ureditev na krščanskem principu in socialno urejuje medsebojna razmerja po stanovskem načelu. V zunanjepolitičnem pogledu pa je vključena v tesno sodelovanje z Nemčijo, pod katero zaščito stoji, ter je prepričana, da prav zaradi te zaščite države, ne bo samo trenutna epizoda, temveč ji je zagotovljena bodočnost."¹²⁷ Kljub temu, da so v spremenjenih mednarodnih okoliščinah po letu dni kazali tudi določeno razumevanje za slovaško opredelitev, je bila v katoliških vrstah še vedno prisotna tudi precejšnja zadržanost v ocenjevanju njihove odločitve. Mešani občutki, ki so tedaj prevevali katoliški tabor so prišli do izraza tudi v oceni knjige Tida J. Gašparja (*Veliko leto 1939*) izpod peresa Tineta Debeljaka, ko je zapisal: "V času, ko propadajo države, ki se upirajo nemškemu pohodu, so si oni ne le ohranili življenje, temveč celo dosegli višek svojega sna o državni samostojnosti, sicer v tistem duhu, v katerem hoče Hitler urediti novo razdelitev Evrope". Na koncu pa je urednik Slovenčeve kulturne rubrike poudaril, da bo notranjo upravičenost dogodkov, ki jih opisuje slovaški pisec, "po vrednosti mogla oceniti šele bodočnost".¹²⁸ Da je bila skepsa glede slovaške odločitve v katoliškem taboru v tistem času precejšnja, priča tudi članek, ki je bil objavljen le nekaj dni za tem na vidnem mestu v osrednjem slovenskem katoliškem dnevniku in je nosil pomenljiv naslov "Čehi in Slovaki verujejo v obnovo svoje države".¹²⁹

Podobno razumevanje slovaškega primera ni bilo prisotno le pri nas, temveč so ga precej podobno dojemali tudi njeni pokrovitelji in lahko med organizatorji vzpostavitve Slovaške in NDH celo najdemo iste osebe (npr. Edmund Veessenmeyer).¹³⁰ Zato so se na Slovaško kot primer reševanja nacionalnih problemov v okviru "novega" reda tudi pogosto sklicevali. Tako npr. je tudi Mussolini v pogovoru z visokim komisarjem Emilom Graziolijem, ko je obljubljal avtonomijo za Ljubljansko pokrajino, dejal, da bo ta podobna tisti, kot jo ima Slovaška s strani Nemcev.¹³¹

Tesne vezi Slovakov s slovenskimi politikami, ki so se nadaljevale tudi po Koroščevi smrti, so vsekakor vplivale na to, da so bili Slovenci seznanjeni z razmerami na Slovaškem, predvsem pa so od njih pričakovali v odločilnih trenutkih tudi pomoč oz. vsaj posredništvo (Kulovec in Krek). Kljub Koroščevemu obisku pri Tisu in njunem znanstvu iz časov prve svetovne vojne pa se zdi, da so se Slovaki vendarle bolj povezovali s Hrvati.¹³² Nasploh so bili pogledi na Hrvaškem glede slovaškega vprašanja vseskozi precej drugačni kot v Sloveniji. Pri južnih sosedih so bile primerjave s Slovaško v taki ali drugačni obliki in poudarjanje njenega pozitivnega značaja v delu javnosti zelo pogoste in to vse od njene vzpostavitve marca 1939.¹³³

Geneza pogledov vodstva SLS na slovaško vprašanje kaže, da so tega spremljali

¹²⁷ Slovenec, 14. 3. 1940; Prva obletnica Slovaške.

¹²⁸ Slovenec, 14. 3. 1940; Knjiga o letu 1939 na Slovaškem.

¹²⁹ Slovenec, 16. 3. 1940.

¹³⁰ Bogdan Krizman: Pavelić između Hitlera i Mussolinija. Zagreb 1980, str. 11.

¹³¹ Ferenc, Fašisti brez krinke, dok. št. 3, str. 110.

¹³² To potrjuje tudi Paveličeva izjava Cianu, da ima NDH najbolj pristržne stike s Slovaško (Tajni arhiv, str. 501).

¹³³ Avramovski, Britanci, dok. št. 93, str. 245.

predvsem v luči mednarodnega razvoja dogodkov in temu primerno prilagajali ocene o njegovem pomenu tudi za Slovence. Iz tega vidika se je začetno odklonilno stališče in kasnejši dvom lahko prevesil po padcu Francije tudi v oceno, da je slovaška inačica sprejemljiva tudi za rešitev slovenskega vprašanja, čeprav tedaj o pomenu slovaške države v časopisu ne zasledimo vesti.

Kljub temu ne moremo pritrditi Sajatovemu mnenju, da je bila Slovaška "priljubljeni sen slovenskega klerofašizma", temveč je pomenila zgolj možno državno tvorbo, ki bi omogočila preživetje Slovencev v primeru zmage sil osi.

X.

Prikazane temeljne smernice delovanja SLS v obdobju od začetka druge svetovne vojne do zasedbe in razkosanja Slovenije le deloma potrjujejo doslej v strokovni literaturi prevladujočo razlago, ki je nastala na podlagi pisma slovenskega koroškega politika Joška Tischlerja. Objavil ga je Jurčec v omenjenih spominih in se je na to deloma razširila v strokovno literaturo. V pismu Tischler opisuje srečanje s Korošcem avgusta 1939 v Begunjah, kjer naj bi napovedal smernice slovenskega delovanja v bodoči vojni. V razgovoru naj bi mu medvojni slovenski katoliški voditelj izpričal svojo iskreno jugoslovansko usmeritev, a hkrati opozoril, da bo ob morebitnem napadu Jugoslavija razpadla, kar se povsem ujema z opisano politiko vodstva SLS. Bistveno pa se Tischlerjev zapis razhaja z dejansko politiko SLS v tistem času v Koroščevem domnevnem priporočilu, "če pa ni nobene možnosti, da se Jugoslavija obnovi, tedaj vsi pod Italijo, tam boste vzdržali in pričakovali novo Jugoslavijo."¹³⁴

Zdi se, da je ta izjava vendarle nastala tudi pod vtisom poznavanja kasnejšega razvoja dogodkov.¹³⁵ Tako stališče je Korošec sprva verjetno zares zagovarjal, saj so se spomladi 1940 v mednarodni javnosti pojavljale govornice, da sta si Nemčija in Italija vplivna območja na Balkanu razdelili tako, da je Jugoslavija sodila v italijansko sfero.¹³⁶ V ta čas sodi tudi odprtje italijanskega kulturnega inštituta v Ljubljani. Toda po padcu Francije je Koroščeva pronemška usmerjenost povsem jasno razvidna, čeprav seveda to ne izključuje, da je v negotovih in nejasnih razmerah računal tudi z drugačnimi možnostmi. Tako je Korošec v začetku oktobra 1940 zahteval potni list za potovanje v Italijo, ki pa ga ni dobil.¹³⁷ Zato težko sklepamo s kakšnimi nameni se je hotel odpraviti v Italijo. Tudi nemški odposlanec von Hassel, ki je konec leta 1940 obiskal države jugovzhodne Evrope z namenom, da preuči možnosti za gospodarsko sodelovanje z Nemčijo, je v svojem poročilu ugotavljal, da naj bi se nekateri Slovenci spogledovali z mislijo, da se vsi združijo pod Italijo in s tem zaščitijo svojo manjšino na Primorskem, ki bo drugače izginila.¹³⁸

Kdo naj bi zagovarjal taka stališča, iz poročila ni razvidno, je pa bilo jeseni 1940, ko je obstajala velika možnost italijanskega napada na Jugoslavijo, tedaj precej osamljeno in dokaj nenavadno, morda pa je šlo celo za vpliv italijanske pro-

¹³⁴ Jurčec, *Skozi luči in sence*, str. 293.

¹³⁵ Tako iz nje npr. izgleda, kot da je bil Korošec že tedaj zelo gotov v prevlado sil osi, čeprav mu je bilo to bolj ali manj jasno šele po padcu Francije.

¹³⁶ Slovenec, 3. 4.1940; O čem sta govorila Hitler in Mussolini na Brennerju.

¹³⁷ Konstatinović, *Politika sporazuma*, str. 192.

¹³⁸ Boban, Maček, II, str. 366. Ta zamisel tudi ni bila povsem nova. Že prvak SLS pred prvo vojno Ivan Šušteršič se je leta 1919 ukvarjal s takšnimi predlogi (Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec: *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000*. Ljubljana 2000, str. 173-176).

pagande.

Vsekakor poskusov tesnejše navezave stikov z italijansko stranjo ne zasledimo vse do italijanske zasedbe Ljubljane in še to ne takoj. Šele ko je bila po celoletnih prizadevanjih nemška karta že izigrana in Slovenija bolj ali manj že zasedena in razkosana, so se šele poskušali oprijeti Italijanov kot rešilne bilke. Rešitev pri italijanskem okupatorju so iskali zlasti zaradi njegove začetne, v primerjavi z nemškim okupatorjem nekoliko milejše zasedbene politike, ki so jo zahodni sosedje uvedli predvsem zaradi prestižnih razlogov. Hkrati pa so tudi razglašali, da lahko le italijanski imperij zagotovi Slovencem združitev v novem evropskem redu. Tako je npr. Luigi Salvini, sicer dober poznavalec slovenske kulture, tedaj pa direktor italijanskega kulturnega inštituta v Zagrebu,¹³⁹ prepričeval Kocbeka, da je italijanski politični kulturni koncept močno različen od nemškega in za Slovence odrešilen. Poudaril je: "Italija je danes slovenstvu rešila glavo, vrnila vam je Ljubljano, zavedajte se tega dejstva in imejte pred očmi, da bomo sčasoma ljubljansko pokrajino povezali z goriško in tržaško. Vedite tudi to, da boste lahko edino s pomočjo Italije prišli na Koroško."¹⁴⁰ Z italijansko pomočjo naj bi dosegli Zedinjeno Slovenijo, po Salvinijevem scenariju, ko se bosta Nemčija in SZ izčrpali v medsebojnem spopadu, ZDA pa ne bo vstopila v vojno in "takrat bo za Italijo napočila velika ura", postala bo najmočnejša sila Evrope.

Čeprav so v iskrenost takšnih italijanskih namenov zares verjeli le redki Slovenci,¹⁴¹ pa so slovenski politiki vendarle naredili nekaj potez, ki so kazale na določeno upanje, da morda lahko italijanske oblasti pripomorejo vsaj k izboljšanju položaja slovenskega naroda in da v tem oziru posredujejo pri nemških oblasteh.¹⁴²

Te neuresničljive želje so se v enem najtežjih trenutkov za slovenski narod nato v očeh slovenskih politikov skrčile le še na to, da bi si izposlovali možnost priti le pod enega okupatorja in v tedanjih okoliščinah se jim zdel primernejši prav italijanski.

XI.

Druga pomembna razlika med Tischlerjevim zapisom in dejanskim razmišljanjem v SLS pa se dotika Koroščeve domnevne izjave, da Slovenci druge izbire kot je Jugoslavija nimamo, kar pa povsem ne ustreza dejstvu, saj so se v SLS pripravljali tudi na možnost, da bo ob zmagi zahoda v vojni morda prišlo do

¹³⁹ Borko, Srečanja, str. 106-112; Bojan Godeša: Kdor ni z nami, je proti nam: Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Ljubljana 1995, str. 80-81 (dalje: Godeša, Kdor ni z nami).

¹⁴⁰ Edvard Kocbek: Pred viharjem. Ljubljana 1980, str. 197-199.

¹⁴¹ Godeša, Kdor ni z nami, str. 96. Tako naj bi npr. Josip Petejan v začetku junija 1941 pod psevdonimom Ivan Gornik napisal letak Kaj si Slovenci želimo ob sklepanju miru? V njem je zagovarjal stališče, da naj bi Slovenci v posebni spomenici prosili Mussolinija, naj pregovori Hitlerja, da bi ta prepustil celotno slovensko ozemlje (vključno s Celovcem!) Italiji, tako da bi vsi Slovenci živeli v posebni avtonomni enoti v eni državi. Makso Šnuderl je potem, ko je prebral letak zapisal: "Pisec ali se šali ali pa je bedak, ko si zamišlja možne take absurdnosti." (Makso Šnuderl: Dnevnik 1941-1945, 1.: V okupirani Ljubljani. Maribor 1993, str. 99).

¹⁴² Npr. odhod predstavnikov sosveta v Rim, kjer so Mussoliniju in papežu izročili posebno spomenico, kjer so navedeni podatki o krutem postopanju nemškega okupatorja na Štajerskem in Gorenjskem. To Natlačenovo spomenico je nato po skrivnih poteh odnesel v tujino Kazimir Zakrajšek in jo tudi objavil v slovenskem prevodu v svojih spominih Kako smo šli v morje bridkosti (Washington D.C. 1942). Po njegovi zaslugi je bila objavljena tudi v časopisu America, tako da velja za prvi dokument, ki je seznanil zahodni svet o preganjanju Slovencev (Godeša, Zakrajšek, str. 107-108).

preureditve srednje Evrope, kjer morda ne bo prostora za jugoslovansko državo. Načrti o tem so zares obstajali. Tako je veliko prahu v evropski javnosti dvignil zemljevid o "srečnejši Evropi", ki ga je bilo videti v ozadju med pogovorom francoskega predsednika vlade Reynauda in ameriškega diplomata Sumner Wellea. Po tej preureditvi Evrope bi znova pomembno mesto pripadlo obnovljeni in razširjeni Avstriji. Zato je Korošec sklepal, "da bomo morali nazaj v Avstrijo",¹⁴³ kar pa ni bila rešitev, ki bi ustrezala njegovim pogledom na rešitev slovenskega nacionalnega vprašanja. Časnik Slovenec je omenjene načrte pospremil z ugotovitvijo, da "moramo odločno poudariti, da slovensko področje niti celotno niti deloma ne spada in ne sme nikdar priti v kakršno koli novo Avstrijo".¹⁴⁴ Korošec je poskušal poiskati primerno rešitev za Slovence v primeru uresničitve tega načrta. Pri tem je izhajal iz ocene, da "ta federacija, ako bo nastala, bo morala imeti morje, katerega ji morajo dati le tisti, ki ga imajo, - to smo mi, Slovenci".¹⁴⁵ Zato se je kot protiutež avstrijski vlogi v morebitni novi ureditvi Evrope porodila ideja, po kateri bi bila Združena Slovenija samostojna država kot zaledje Trsta, ki bi bila pod mednarodnim nadzorom. Njeno neodvisnost naj bi varovala Velika Britanija, ki naj bi postala po zmagoviti vojni najmočnejša evropska sila.

Zamisel je ožji krog vodstva slovenskega katoliškega gibanja na čelu s Korošcem tedaj sicer zasnoval, vendar jo je v predvojnem času obravnaval le kot rezervno možnost v primeru, da jugoslovanska država ne bo obnovljena.

Po zasedbi in razkosanju si je "angleški načrt", kot je zamisel imenoval Korošec, po nekaterih razmišljanjih naj bi bila Slovenija kneževina, ki bi ji načeloval lastni slovenski knez (po nekaterih inačicah naj bi bil angleški princ), ki bi ga po končani zmagoviti vojni in zedinjenju Slovencev ustoličili na Gosposvetskem polju, znova pridobil določeno vlogo v načrtih slovenskih politikov, vendar pa je to že druga zgodba.¹⁴⁶

Bojan Godeša

THE STANCE OF THE SLOVENE PEOPLE'S PARTY ON THE STATUS OF SLOVENIA AFTER
THE ATTACK OF THE AXIS POWERS ON YUGOSLAVIA

S u m m a r y

The 6 April 1941, the very day Yugoslavia was attacked, saw the formation of the Slovene National Council (SNC) in Ljubljana. The Council was composed of the political parties which had been officially recognised before the war and was presided over by the Ban of Dravska banovina, Marko Natlačen, who was an SPP member. Following the declaration of the Independent State of Croatia on 10 April, which was interpreted as the disintegration of the Yugoslav state, the SNC decided to seize power in Dravska banovina, establish contacts with the Germans and reach a peace agreement with them. At the time, the idea of an autonomous Slovene state under German auspices was also contemplated, similar to the autonomous Slovakia which had been founded after the subjugation of Czechoslovakia.

¹⁴³ Godeša, Zakrajšek, str. 112.

¹⁴⁴ Slovenec, 6. 4. 1940; Slovenci spadamo samo v Jugoslavijo. Na omenjene načrte se je odzval tudi voditelj HSS Maček. Predlog, ki ga je razumel kot poskus obnovitve avstro-ogrške monarhije, kjer so narodne manjšine živele v popolnem soglasju, je odklonil z ugotovitvijo, da so bile "vse manjšine v tej idealni državi žrtve krivice". (Slovenec, 20. 4. 1940. Izjava dr. Mačka).

¹⁴⁵ Godeša, Zakrajšek, str. 119.

¹⁴⁶ Godeša, Zakrajšek, str. 118-121; Bojan Godeša: New York Times o načrtih za samostojno slovensko državo. V: Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje. Ljubljana 2001, str. 1045-1050.

Although the SPP saw Yugoslavia as the most suitable framework for the solution of the Slovene national question and, consequently, strove for its preservation throughout the pre-war period, it had to prepare for the possibility of its collapse, especially after the capitulation of France in Summer 1940 and with the Axis Powers prevailing over the European continent. Thus, the possibility of founding an autonomous Slovenia under German auspices in the event of the collapse of Yugoslavia was first mentioned in Autumn 1940.

While, due to the lack of material the authors of this idea and their motives remain unclear, it is certain that it did not have much effect at the time. The idea, however, re-emerged after the putsch of 27 March 1941 when the attack on Yugoslavia and, consequently, its collapse became imminent. In preference to an autonomous Slovene state, the leadership of the SPP headed by Kulovec, relied on the liaison with the Croat Peasant Party (CPP) and its leader Vladko Maček with the view to founding a joint Slovene-Croat state. This idea failed to materialise because, contrary to the expectations of the SPP, Maček refused to play his part and withdrew to the background. An initially milder Italian occupying regime which, unlike the German, tolerated certain autonomy in the Ljubljana Province, also inspired the idea of uniting all Slovenes in the framework of the Italian state.

Being born from the difficult situation which befell Slovenes, the above ideas failed to secure sufficient, long-term backing by the relevant political factors. After the initial shock the conviction prevailed once again that Yugoslavia was still the best option for Slovenes, however, arranged as a federation.

1.02
Prejeto 12. 9. 2001

UDK 341.324(497.4)"1941/1945"

Tone Ferenc*

Okupacijski sistemi v Evropi in Sloveniji 1941

IZVLEČEK

Razprava najprej prikaže nemška in italijanska osvajanja v Evropi pred drugo svetovno vojno in v njej ter razne vrste okupacijskih sistemov, uvedenih iz različnih razlogov - od čisto vojaško-stateških do aneksionističnih. Nato na podlagi avtorjevih dolgoletnih raziskovanj prikaže okupacijske sisteme nemškega, italijanskega in madžarskega okupatorje v Sloveniji v letih 1941-1945, njihove glavne značilnosti (razkosanje narodnega ozemlja, aneksionizem, raznarodovanje, rasizem itd.) in izpostavi prvine, s katerimi oni izstopajo glede na sorodne okupacijske sisteme v Evropi.

Ključne besede: 2. svetovna vojna, okupacija, okupacijski sistemi, aneksija, nasilje, raznarodovanje, Slovenija

ABSTRACT

SYSTEMS OF OCCUPATION IN EUROPE AND SLOVENIA IN 1941

First, the paper presents the German and Italian invasions in Europe before the Second World War and the different types of their occupying systems introduced for various objectives: from pure military strategy to annexation. On the basis of his yearlong research, the author then presents the German, Italian and Hungarian occupying systems in Slovenia between 1941 and 1945, their main characteristics (the carving up of the ethnic territory, annexation policies, assimilation, racism, etc.) as well as underlining the elements which distinguished these systems from similar others in Europe.

Key words: Second World War, occupation, systems of occupation, annexation, violence, assimilation, Slovenia

* Dr., znanstveni svetnik v pokoju, SI-1000 Ljubljana, Po brestu 13

Druga svetovna vojna v Evropi

Druga svetovna vojna, ki je že od samega začetka vsaj v gospodarskem pogledu vplivala tudi na našo takratno državo Kraljevino Jugoslavijo in tudi na našo slovensko, Dravsko banovino, je pred 60 leti z orožjem udarila tudi na nas. Ta vojna pomeni največji in najusodnejši vojaški dogodek v vsej človeški zgodovini, saj je zajela največje število držav in prebivalstva na vseh celinah in zahtevala največje človeške žrtve ter povzročila ogromno gmotno škodo. Imela je več značilnosti in posebnosti kot prejšnje vojne, in to ne samo glede bojnih sredstev in načina vojskovanja, temveč tudi glede odnosa do prebivalstva zasedenih dežel. Čeprav so države napadalke nekatere vojne cilje zakrivale s političnimi in ideološkimi nameni, je bil njihov glavni smoter vendarle osvajalni, z novo razdelitvijo sveta pridobiti čimveč ozemlja in naravnega bogastva, predvsem za potrebe lastnega naroda. Vodja nemškega rajha Adolf Hitler je ta cilj neprikrito navedel v svoji objavljeni knjigi *Mein Kampf* in v svojem neobjavljenem rokopisu, ki so ga zgodovinarji imenovali *Druga Hitlerjeva knjiga* (*Hitlers Zweites Buch*), da gre namreč za izbojevanje življenjskega prostora nemškemu narodu, in to predvsem v vzhodni Evropi. Fašistična Italija tudi ni skrivala svojega cilja - spremembe Jadranskega in Sredozemskega morja v "mare nostrum", to je v italijansko morje. Ob teh velikih vojnih ciljih so bile pri nekaterih državah iz tabora napadalke še zahteve za vrnitev ozemelj, izgubljenih po prvi svetovni vojni, tako npr. tudi Madžarske do našega Prekmurja.

Os Rim - Berlin je še pred drugo svetovno vojno, ki jo je začela nacistična Nemčija 1. septembra 1939 z napadom na Poljsko, zasedla nekaj evropskih držav - Avstrijo, Češko in Albanijo ter samostojno mesto Klajpedo (Memelland). Te prve, z vojno grožnjo politično izsiljene osvojitve, so sicer vznemirile evropsko demokratično javnost, vendar pa jih je priznala, upajoč, da so poslednje.

V prvih dveh letih druge svetovne vojne v Evropi, ki je bila uspešna za omejeno Os, si je dobro, a za dolgotrajno vojno pomanjkljivo pripravljena nacistična Nemčija podvrgla celo vrsto držav, in to septembra 1939 Poljsko, aprila 1940 Dansko in Norveško, maja in junija 1940 Nizozemsko, Belgijo, Luksemburg in Francijo, aprila 1941 Jugoslavijo in Grčijo. Italija je šla v vojno nepripravljena, in še to - kot se je izrazil Benito Mussolini, "z brco v zadnjico", in je s svojo t.i. paralelno vojno v Grčiji utrpela neuspeh, iz katerega jo je morala reševati Nemčija.

Natančno ob prvi obletnici poraza Poljske, 27. septembra 1940, so se sklenjenemu trojnemu paktu med Nemčijo, Italijo in Japonsko prostovoljno ali prisiljeno priključile nekatere države Srednje in Jugovzhodne Evrope, ki so nato sodelovale pri največjem vojaškem bojnem podjetju "Barbarossi", - napadu na Sovjetsko zvezo, nekatere tudi pri zasedbi sosednjih držav ali njihovih delov. Čeprav se je v trojnem paktu znašlo devet evropskih držav (Kraljevina Jugoslavija samo 13 dni), je bil le Hitler tisti, ki je po vsakem osvajalnem pohodu določal demarkacijske črte med vojskami in nove meje med državami. Drugače kot pri njegovih nasprotnikih - protifašistični koaliciji - ni bilo nobenega skupnega sestanka državnih poglavarjev ali ministrskih predsednikov držav trojnega pakta.

Okupacijski sistemi

Nemški

Hitler je za ozemlja, ki jih je zasedla nemška vojska, sam določal okupacijske sisteme in usodo okupiranega prebivalstva, pri čemer se je le malo oziral na mednarodno pravo, saj je bilo njegovo načelo, da je treba pogodbe upoštevati, dokler koristijo. Glede tega bi lahko zasedena ozemlja razdelili v štiri večje skupine.

V *prvo skupino* sodijo dežele, pri katerih je za zasedbo veljal predvsem vojaški strateški razlog. Sem sodijo Belgija, deli Francije, Srbija brez dela Vojvodine in deli Grčije. V njih je imela vrhovno oblast *nemška vojska* z razvejeno vojaško upravo, ki so jo vodili nemški vojaški poveljniki z nemškimi pokrajinskimi, okrožnimi in krajevnimi poveljstvi (Feld-, Kreis- und Ortskommandanturen) in se naslanjali na domače kolaborantske organe.

V *drugo skupino* uvrščam obe nordijski državi, Norveško in Dansko ter tudi Nizozemsko. Upoštevajoč njihov germanski značaj, jim je Hitler za vrhovne upravnike določil *nemške naciste* z naslovi "državni komisar" (Reichskommissar), v Norveški in Nizozemski, ali "državni pooblaščenec" (Reichsbevollmächtigter) v Danski. Ta ozemlja naj bi po končni in temeljiti preureditvi Evrope skupaj z Veliko Nemčijo tvorila nekakšno germansko zvezo.

Tretjo skupino držav predstavljajo Češka in Moravska, večina Poljske in zasedeni del Sovjetske zveze, ki sodijo v prihodnji "življenjski prostor" (Lebensraum) nemškega naroda, ta povojni cilj pa zakrivajo imena "Češko-moravski protektorat" (Protektorat Böhmen und Mähren), "generalna gubernija" (Generalgouvernement) in "državna komisariata" Vzhodna dežela in Ukrajina (Reichskommissariate Ostland und Ukraine) z *nemškimi komisarji* in so zanju ter za predvidena, vendar ne ustanovljena državna komisariata Moskovijska in Kavkaz v Berlinu ustanovili posebno ministrstvo za zasedena vzhodna območja (Reichsministerium für die besetzte Ostgebiete). Ta ozemlja je generalni načrt "Vzhod" (Generalplan "Ost"), ki so ga izdelali v državnem komisariatu za utrjevanje nemštva v Berlinu, predvidel za veliko izselitveno območje 31 milijonov Slovanov in za veliko naselitveno območje 11 milijonov Nemcev, Germanov in tudi za ponemčenje sposobnih Slovencev. Iz objavljenih Hitlerjevih pogovorov pri mizi (Hitlers Tischgespräche) pa zvemo, kakšne so bile njegove zamisli o naravnost suženjskem položaju preostalih Slovanov na tem območju.

V *četrto skupino* sodijo območja, ki si jih je Nemčija formalnopravno priključila ali si jih nameravala priključiti. Priključila si je Avstrijo, Sudetsko, Klajpedo (Memelland), belgijsko območje Eypen-Malmedy in Moresnet ter zahodno Poljsko (Gdansk, Povartje in Zgornjo Šlezijo). Za priključitev pa so bile predvidene Alzacija, Lotaringija, Luksemburg, Spodnja Štajerska in t.i. zasedena območja Koroške in Kranjske (Gorenjska in Mežiška dolina).

V teh pokrajinah je okupator vzpostavil popolnoma nemško *civilno upravo* z načelniki (Chefs der Zivilverwaltung), ki so bili vrhovni strankini funkcionarji tistih nemških oziroma avstrijskih pokrajin, h katerim so jih formalnopravno priključili ali nameravali priključiti. Ti načelniki so bili odgovorni neposredno Hitlerju in so imeli nalogo priličiti upravo zasedenih pokrajin upravi v svojih matičnih pokrajinah in izgnati prebivalstvo, ki bi lahko motilo germanizacijo. V teh po-

krajinah okupator v začetku načelno ni dopuščal politične in upravne kolaboracije nenemškega življa.

Na splošno lahko rečemo, da so nemški nacisti v odnosu do prebivalstva vzpostavili nekakšen hierarhični sistem. V njem so bili najvišje državljani nemškega rajha, t.i. Reichsbürger, pod njimi t.i. Volksdeutscherji z nemškim državljanstvom (deutsche Staatsangehörige), nato Germani in pripadniki Nemčiji prijateljskih držav, nato Slovani, Romi in Sinti ter končno na najnižji stopnji Judje.

Italijanski

Menim, da je bila fašistična Italija manj zapletena pri določanju položaja zasedenih pokrajin v svoji soseščini. V večini Grčije in delu Francije je vzpostavila *vojaško upravo*, ki so jo vodili poveljniki tamkaj razmeščenih italijanskih velikih armad (11. in 4. armade), enako v večini Črne gore (9. armada), ko je spodletel poskus ustanovitve črnogorske marionetne državnice pod Petrovići. Albanijo in aprila 1941 zasedene jugoslovanske pokrajine si je formalnopravno priključila, in to Albanijo kot kraljevino, ki ji je priključila tudi Kosovo in Metohijo, vzhodni del Črne gore in zahodni del Makedonije, iz drugih delov zasedenega jugoslovanskega ozemlja pa je ustanovila štiri province (Ljubljano, Zadar, Split in Kotor) in si jih je 3. in 18. maja 1941 tudi formalnopravno priključila, kakor je to storila tudi z zahodnim delom Gorskega kotarja in Hrvaškega primorja, ki ga je vključila v Reško provinco.

V priključenih pokrajinah je italijanski okupator vzpostavil *civilno upravo* s prefekti oziroma visokim komisarjem in z vsem drugim italijanskim aparatom, uvedel fašistično stranko in njene pomožne organizacije, fašistični korporacijski sistem itd. Za razliko od nemškega okupatorja v priključenih in za priključitev predvidenih pokrajinah, italijanski ni uvedel vojaške obveznosti.

Drugi

Ne morem navesti vseh ozemeljskih sprememb v srednji in jugovzhodni Evropi, ki sta jih povzročili nemško nacistično "preurejanje Evrope" (npr. dve dunajski arbitraži) in agresija držav trojnega pakta. Tako so tudi Madžarska, Romunija in Bolgarija imele svoja zasedena ali celo formalnopravno priključena območja. *Madžarska* je imela najprej zasedena in nato formalnopravno priključena štiri jugoslovanska območja, in to: Prekmurje, Medmurje, Baranjo in Bačko; *Bolgarija* pa večino Makedonije in del južne Srbije; v Grčiji je imela zasedeno Egejsko Makedonijo. *Romuniji* niso uspela prizadevanja, da bi leta 1941 dobila jugoslovanski del Banata; zaradi tamkajšnjih Nemcev ga je nemški okupator raje pustil pri Srbiji, imel pa je sam z njim neki načrt; Romunija pa, ki je morala v letih 1939-1941 prepustiti obsežna območja Madžarski in Sovjetski zvezi, je dobila svoje zasedbeno območje v Sovjetski zvezi. Končno si je tudi Sovjetska zveza, ki je poleti 1941 tudi sama postala žrtev agresije držav trojnega pakta, v letih 1939-1941 podvrgla nekaj držav ali njihovih delov (delov Poljske, Romunije in Finske ter tri baltične države).

Čeprav je Nemčija pred drugo svetovno vojno izjavljala, da je Jugoslavija vplivno območje Kraljevine Italije in da si tam samo zagotavlja gospodarske koristi, si je po vojni aprila 1941 vzela precejšen kos jugoslovanskega ozemlja. Hitler je s svojimi smernicami o razdelitvi Jugoslavije 3. in 12. aprila 1941, torej še pred vdajo jugoslovanske kraljevske vojske, razkosal Jugoslavijo, z njo tudi Dravsko banovino, in že nekaj dni prej napovedal hudo usodo Srbom in Slovencem.

Sledeč načelu 'deli in vladaj', je Hitler jugoslovansko ozemlje razkosal tako, da noben narod ni ostal skupaj v eni upravni enoti, niti ne hrvaški, ki je edini dobil svojo 'neodvisno', v resnici pa zelo od Nemčije in Italije (ta naj bi ji dala kralja) odvisno državo, celo večjo kot je sedanja hrvaška država. Jugoslavija je edina v Evropi imela štiri okupatorje in najbolj razkosano ozemlje. Morebitne spore med temi deli bi najbrž reševala arbitraža na Dunaju (Wiener Schiedsspruch), kot se je to dvakrat že zgodilo pri sporih drugih držav, ko sta pravdo in pravico delila zunanja ministra Nemčije in Italije.

Dravsko banovino so aprila 1941 zasedle vojske treh sosednjih držav (Madžarska po dogovoru z Nemčijo z nekajdnevno zamudo), ki so že imele dele slovenskega narodnega ozemlja in je bilo to zdaj do kraja razkosano in razdeljeno na deset ali enajst pokrajinskih upravnih enot, katerih središča so bila razen enega vsa zunaj območja sedanje slovenske države. Mislim, da *tako kruto razkosanega ozemlja ni bilo pri nobenem drugem narodu med drugo svetovno vojno*. Ker razkosanje ozemlja Dravske banovine ni bilo sad skupnega dogovora okupacijskih držav, noben okupator, niti nemški, ni bil zadovoljen s tistim, kar mu je namenil Hitler, so pa kljub temu nove meje začrtali na zemljevidih in na terenu. Da je bil nemški nacizem grabežljivejši, kaže tudi obseg njegovega zasedbenega območja (10.261,09 km²), ki je bil enkrat večji kot obseg zasedbenega območja drugih dveh okupatorjev skupaj.

Po tem, kar sta v času med svetovnima vojnama izražali nemška in madžarska publicistika ali so leta 1940 celo zahtevali nemški uradi v Gradcu in Celovcu s svojimi spomenicami v Berlinu, ni bilo nič čudnega, da so pohiteli z dejanskim in tudi s formalnopравnim priključevanjem zasedenih slovenskih pokrajin k svojima državam. Pa je fašistična Italija, ki se ni mogla sklicevati na nič (rimski Emona je bila predaleč v zgodovini), prva, dne 3. maja 1941 pohitela s priključitvijo, najbrž iz bojazni, da ji ne bi nemški okupator odvzel še kakšnega dela že itak majhnega (4.544,09 km²) in gospodarsko nerazvitega zasedbenega območja. Tudi Madžarska je to storila brez vsakega pomisleka in zapleta dne 16. decembra 1941, ko si je priključila Prekmurje (997,54 km²), Medžimurje, Bačko in Baranjo. Nemčiji pa so najprej za 1. oktober 1941 določeno in nato iz personalnih razlogov - iskanja novega, ustrežnejšega oblastnika za razširjeno Koroško z izrednimi nacionalnopolitičnimi (beri: raznarodovalnimi) nalogami - dvakrat odloženo priključitev končno preprečile nemirne razmere, ki so vedno bolj krhale okupacijski sistem. Tako je *aneksionizem* - priključevanje zasedenih slovenskih pokrajin k okupacijskim državam - *ena temeljnih značilnosti* okupacije Slovenije leta 1941.

Zlasti nemški in madžarski okupator sta hitela narodne meje izenačevati z novimi državnimi mejami, kar je pomenilo spreminjati narodnostno sestavo okupiranega prebivalstva v korist nemštva in madžarskega naroda - *raznarodovanje*.

To je npr. ob prvi obletnici vstopa Italije v vojno dne 10. junija 1941 v zbornici fašijev in korporacij napovedal tudi Benito Mussolini in govoril celo o zamenjavi prebivalstva. Vendar je italijanski okupator iz prestižnih razlogov uvedel milejši okupacijski sistem (celo milejši od tistega v Dalmaciji) in na daljše obdobje predviden raznarodovalni potek, in to v začetku bolj s fašizacijo kot s prisilno italijanizacijo, s katero tudi ni imel kdo ve kakšnih uspehov na podeželju v Primorski in Istri. Se pa kasneje tudi pri njem poleg napovedi napraviti Slovence v Ljubljanski pokrajini za Italijane najdejo zamisli o izgonu vsega prebivalstva ali njegovih delov ter o kolonizaciji Italijanov. Podobno kot drugima dvema okupatorjema je bilo tudi italijanskemu slovensko izobraženstvo trn v peti.

Hitlerjeva napoved o hudi usodi Slovencev (sovražil jih je namreč, ker so se po prvi svetovni vojni ločili od Avstrije) se je takoj po zasedbi začela uresničevati z vso naglico in nepojmljivo krutostjo. Že sam načrt izгона tretjine Slovencev (od 220.000 do 260.000) z nemškega zasedbenega območja je presegal tovrstne načrte v nekaterih drugih zasedenih pokrajinah, celo na Poljskem. Čeprav zaradi nekaterih ovir, tudi zaradi nemirnih razmer pri nas in tudi pri drugih jugoslovanskih narodih, h katerim so izganjali Slovence, niso mogli do kraja uresničiti svojega etnocidnega načrta, je bil delež izgnanih in pregnanih Slovencev, tj. okoli 10 odstotkov (okoli 80.000), večji kot v kateri koli drugi evropski pokrajini. Slovenci so bili tudi edini narod v zasedeni Evropi, ki ga je okupator izganjal med tuje narode in ne kot drugod Francoze k Francozom in Poljake k Poljakom. Je pa nekaj dokazov za to, da bi veliko večino Slovencev po vojni, če bi jo dobili, nacisti izgnali v Vzhodno Evropo. Saj je npr. šef nemške policije in državni komisar za utrjevanje nemštva Heinrich Himmler, ki je med okupacijo celo dvakrat obiskal Slovenijo, spomladi leta 1942 ukazal, naj v zloglasni generalni načrt "Vzhod" (Generalplan Ost) o izgonu milijonov nenemškega prebivalstva in poselitvi milijonov Nemcev, Germanov in tudi za ponemčenje sposobnih Slovencev vključijo tudi zasedene slovenske pokrajine.

Tako kot so spomladi leta 1941 razmišljali, ali bi se dalo izobraženstvo Gorenjske uničiti s postrelitvijo kot ponekod na Poljskem, so brez slehernega moralnega pomisleka tudi pri nas spomladi 1941 opravili t.i. evtanazijo, tj. odvoz več kot šeststo duševno bolnih in telesno onemoglih ljudi v uničevalni zavod Hartheim pri Linzu in jih tam zadušili s plinom ter njih trupla sežgali v krematoriju. Torej ukrep, ki ni bil lasten nobenemu drugemu nam znanemu totalitarizmu. Tako je bil edinstven tudi grobi *rasizem* z rasnim pregledom in ocenjevanjem vsega prebivalstva na zasedenem slovenskem ozemlju, kakršnega ni bilo v nobeni drugi zasedeni evropski pokrajini. Rasno ocenjevanje, celo z merjenjem nosov in lobanj, štetjem plavih las in plavih oči, se ni dogajalo zaradi akademskih antropoloških nagibov, temveč za določanje usode več kot tri četrt milijona Slovencev.

Medtem ko se z okupacijo dotedanje Dravske banovine položaj primorskih Slovencev in Istranov ni bistveno spremenil, se je položaj koroških Slovencev zelo poslabšal. Nacisti, ki so morali do neke mere upoštevati odnos jugoslovanskih oblasti do nemške manjšine v Kraljevini Jugoslaviji, so zdaj imeli proste roke za t.i. *rešitev slovenskega vprašanja* na Koroškem. Zato se je tudi začel nanje močnejši germanizacijski pritisk, tudi z izgonom narodno zelo zavednega dela tamkajšnjih Slovencev, z izgonom, za katerega nacistični viri priznavajo, da je bil omejen. Kajti po nekaterih podatkih naj bi za povojni čas načrtovali izgon vseh koroških

Slovencev v Vzhodno Evropo.

Tu je prikazan samo del teme o okupacijskih sistemih v Sloveniji v letu 1941. Opozoril sem na tiste ukrepe, zaradi katerih okupacija Slovenije izstopa med podobnimi okupacijskimi sistemi v Evropi. Mnogo je bilo že napisanega in tudi precej virov je že bilo objavljenih. So pa še področja, npr. gospodarska, socialna, psihološka in druga, ki jih še le začenjamo raziskovati. Pri tem bo še treba pregledati pravkar odprte arhive v sosednji Avstriji in tudi nekatere v Italiji. Čakamo pa tudi na boljše gmotne razmere za delo v nekaterih drugih tujih arhivih.

Mislím pa, da že to, kar poznamo, dokazuje, da je bil slovenski narod kot etnična enota tisto usodno pomlad leta 1941 obsojen na smrt. Po volji okupatorjev, če bi vojno dobili, bi čez desetletja postal le še zgodovinski pojem. Zato mislim, da iz političnega, narodno-preživetvenega in moralnega razloga ne more biti pomišlekov za upravičenost njegovega upora.

Viri in literatura

- Arnold and Veronica M. Toynbee: *Hitlers' Europe*. London-New York-Toronto 1954.
- Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Band 5/1. Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs. Stuttgart 1988.
- Ferdo Čulinović: *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Beograd 1970.
- Metod Mikuž: Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu. V: *Zgodovinski časopis*, 1952/53 (Kosov zbornik), str. 733-765.
- Tone Ferenc: *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*. Maribor 1968.
- Tone Ferenc: *Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941-1945 - Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941-1945*. Maribor 1980.
- Tone Ferenc: *Fašisti brez krinke: dokumenti 1941-1942*. Maribor 1987; isti: *La provincia "italiana" di Lubiana. Documenti 1941-1942*. Udine 1994.
- Tone Ferenc: Viri o rasnih pregledih Slovencev pod nemško okupacijo. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1994, št. 2, str. 231-244.
- Teodoro Sala: *Occupazione militare e amministrazione civile nella "Provincia" di Lubiana (1941-1943). L'Italia nell'Europa danubiana durante la seconda guerra mondiale*. Milano 1967.
- Bojan Godeša: *Kdor ni z nami, je proti nam: slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana 1995.
- Bojan Godeša: Okupatorji in slovenski izobraženci. V: *Zgodovina v šoli*, 1996, št. 2, str. 3-9.

 Tone Ferenc

 SYSTEMS OF OCCUPATION IN EUROPE AND SLOVENIA IN 1941

 S u m m a r y

In some aspects, the Second World War differed markedly from the First. Among the objectives of the countries of the so-called tripartite pact (Germany, Italy and Japan) which ignited the war was primarily the acquisition of large territories of other countries. As a result of their military success in the first period of the war, until Autumn 1942, the above states and their satellites invaded and set up occupying systems on the territories of a number of countries. These systems differed mainly with regards to the intention of the occupiers in individual countries. In some cases, the occupation was of a purely strategic nature and was only supposed to last until the end of the war or a little longer. Many countries, however, were occupied with an obvious intention for annexation, that is, a permanent integration of their territories into the political, legal and economic system of the occupying state.

The plans of the Nazi German Reich for Eastern Europe even envisaged a colonial system of the worst kind for the native population. Before the fatal Spring of 1941, the Slovene ethnic lands, apart from Yugoslavia, extended into three neighbouring states (Italy, Germany and Hungary). By invading the Kingdom of Yugoslavia at the beginning of the war, all three became aggressors and occupiers. They occupied the central part of the Slovene territory, the so-called Dravska banovina. The new frontiers for the Yugoslav Slovenia (Dravska banovina) were defined by Adolph Hitler himself in his instructions for the carving up of Yugoslavia of the 3rd and 4th April 1941, and were subsequently only slightly modified by the international frontier committees. After a short-lived military administration (the longest of which lasted until mid-August 1941 on the Hungarian occupied territory in Prekmurje and Medmurje) all three occupiers introduced civilian administration, the main objective of which was to prepare the occupied territories for formal integration into their states. Whereas Italy and Germany implemented this as early as 1941 (Italy in May and Hungary in December), the Slovene resistance prevented the formal integration of the Slovene territory into Germany.

Among the primary political goals of all three occupiers on the Slovene territory was the merging of the ethnic borders with the new state frontiers, in other words, the assimilation of the Slovene people. The Slovenes as an ethnic entity were expected to disappear in a matter of years or decades. The only features that distinguished one occupier from another were the degree of intolerance towards the Slovene population, the harshness of their assimilation policies and the time schedule for their implementation. A comparison of these measures with those applied in other European countries where these occupiers pursued similar goals, shows that in Slovenia these were, in some aspects, more austere and wider in scope.

1.01
Prejeto 3. 10. 2001

UDK 323.25(497.4)"1941"

Boris Mlakar*

Upor ali kolaboracija - resnična dilema?

IZVLEČEK

Avtor na podlagi arhivskih virov in literature predstavlja dileme, ki so se pojavile pred Slovenci in njihovimi političnimi subjekti najprej ob napadu fašističnih sil na Jugoslavijo aprila 1941 ter nato v času neposredno po okupaciji. Ugotavlja, da je bila velika večina z izjemo nemške manjšine protiokupatorsko in prozavezniško usmerjena. Kmalu so se oblikovale podtalne odporniške skupine, ki so bile za postopno izgrajevanje organizacije ter čakanje na ugoden čas za oborožen nastop. Ugodni trenutek je ob nacističnem napadu na Sovjetsko zvezo kmalu dočkala komunistična partija, ki se je pripravljala tudi na hkratno izvedbo revolucije.

Ključne besede: Slovenija, okupacija, odporniško gibanje, kolaboracija, revolucija

ABSTRACT

RESISTANCE OR COLLABORATION - A TRUE DILEMMA?

On the basis of the archive sources and literature the author deals with the dilemmas facing Slovenes and their political groups at the time of the fascist attack on Yugoslavia in April 1941 and immediately after the occupation. He establishes that a great majority of the population, with the exception of the German minority, were against the occupiers and pro-Ally orientated. Underground resistance groups soon formed, gradually building an organisation and awaiting a favourable moment for an armed uprising. For the Communist Party, which was also preparing for the execution of a revolution, this favourable moment arrived after the Nazi attack on the Soviet Union.

Key words: Slovenia, occupation, resistance movement, collaboration, revolution

Spomladi 1941 je bila vojna v Evropi že v polnem razmahu, pri čemer pa imperialistični napor fašističnega tabora še ni zajel celotnega jugovzhodnega oziroma vzhodnega dela celine. Temu dejstvu gre morda pripisati, da tedaj nekateri politični in drugi subjekti še niso povsem dojeli, kakšen je bil pravzaprav značaj te vojne; pri tem mislimo tudi na obstoječe nacistične načrte o uničenju nekaterih narodnostnih skupin, kar je neposredno zadevalo - kot se je prav kmalu izkazalo - tudi slovenski narod. Res je, da so bili načrti o takem ali drugačnem

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: Boris.Mlakar1@guest.arnes.si

raznarodovanju delov slovenskega naroda izdelani npr. med ideologi skrajnega nemškega nacionalizma na avstrijskem Štajerskem in Koroškem že v letih pred vojno, ni pa mogoče reči, da bi jih v Sloveniji takrat že natančno poznali.¹ Medtem ko so primorski in koroški Slovenci zaživeli v vojnih razmerah že eno oziroma dve leti prej, se je večji del slovenske narodne skupnosti, ki je živel v Kraljevini Jugoslaviji, soočil z vihro druge svetovne vojne v začetku aprila 1941. Pri tem je bil položaj dodatno dramatičen, ker se je pri nekaterih subjektih ali celo pri vodstvih posameznih jugoslovanskih narodov postavljalo vprašanje, ali ob pričakovanem fašističnem napadu to državo - Jugoslavijo - sploh braniti. Pri tem mislimo seveda predvsem na Hrvate, kljub dejstvu, da so tik pred vojno dosegli visoko stopnjo avtonomije v obliki svoje banovine. Tudi pri Slovencih so obstajala resna prizadevanja za doseg podobne avtonomije, kar ni bilo povsem brez izgledov na uspeh.² V pogledu odnosa do napada na državo pa med Slovenci ni bilo načelnih razhajanj, saj so tudi intimno imeli Jugoslavijo za svojo državo kljub nezadovoljstvu in nepristajanju na nekatere vidike njene ureditve oziroma prevladujoče politike. Ob samoumevnem uradnem patriotizmu večine legalnih političnih subjektov je tu vendarle treba omeniti še stališče ilegalne in revolucionarne komunistične partije, ki se je jeseni 1940 spričo navodil Kominterne odločila, da je državo treba braniti, pač v funkciji omejevanja nemškega vpliva oziroma preprečitve oženja sovjetskega manevrskega prostora. Kardeļeva razlaga te odločitve, da se pač gre v obrambo Jugoslavije, če bo to hkrati tudi priložnost za izvedbo revolucije, je seveda kasneje dobila svojo polno potrditev.³

Ob poznavanju notranjepolitične razklanosti ter obrambne (ne)spodobnosti države pa je tedaj vsaj pri delu vodstva vodilne Slovenske ljudske stranke, ki je v letih pred vojno v okviru t.i. Jugoslovenske radikalne zajednice vladala v Dravski banovini, prevladalo spoznanje, da bo ob napadu Jugoslavija skoraj gotovo uničena, kar ga je navedlo k preskoku razmišljanja, in sicer z nivoja usode države k presoji usode (slovenskega) naroda. Konec marca 1941 je prav to vodstvo na sestanku v Ljubljani med drugim sklenilo, da se z bodočim okupatorjem ne sodeluje, vendar seveda takšna vnaprejšnja načelna in tako rekoč samoumevna odločitev ni mogla preprečiti poteza, ki so jih zatem narekovale hitro se spreminjajoče konkretne okoliščine.⁴ V takem okviru gre razumeti tudi namig Frana Kulovca in Mihe Kreka 5. aprila pri slovaškem poslaniku v Beogradu, da je v nemški režiji ob propadu Jugoslavije morebiti možna posebna rešitev za Slovenijo, čeprav sta hkrati izrazila utemeljen strah, da ima Nemčija drugačne namene, namreč razdelitev Slovenije. Istega dne je Kulovec svoje temne slutnje izrazil tudi v razgovoru s hrvaškim politikom Ilijo Jukićem, pri čemer naj bi slutil tudi že svojo smrt.⁵ Zgoraj omenjena poteza je bila ob nacističnih načrtih vsekakor naivna, sicer pa precej podobna znani akciji bana Marka Natlačena v Celju že po neposredni

¹ O omenjenih načrtih več v Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945. Maribor 1968, str. 78 sl.

² Mihailo Konstantinović: Politika sporazuma. Novi Sad 1998, str. 49-51, 58, 90, 162, 274, 567.

³ Peta zemaljska konferenca KPJ. Izvori za istoriju Saveza komunista Jugoslavije, tom I/10. Beograd 1980, str. 204; Vida Deželak-Barić: Osvobodilni boj kot priložnost za izvedbo revolucionarnih ciljev. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1995, št. 1-2, str. 155-158.

⁴ Alojzij Kuhar: Beg iz Beograda aprila 1941. Ljubljana 1997, str. 11-13.

⁵ Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945. Serie D, Band XII. 1, Göttingen 1969, str. 383-384; Ilija Jukić: Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda. London 1965, str. 145.

zasedbi Slovenije. Bistvo omenjenega iskanja stikov s predstavniki nemške države naj bi bila želja, da slovensko ozemlje preide kot celota pod enega okupatorja in torej ostane nerazkosano.⁶ Niti prva in niti druga akcija (prvo je sicer sploh težko poimenovati "akcija") pa sicer nista imeli nobenih omembe vrednih posledic ter ju tudi ne moremo vrednotiti kot izraz pripravljenosti za kolaboracijo v polnem pomenu besede (tj. aktivna podpora nacističnim protislovenskim načrtom in ukrepom). Prej sta to izraza zaskrbljenosti za usodo slovenskega naroda, pač s stališča tradicionalnega pojmovanja politike oziroma diplomacije. K takemu pojmovanju gre prišteti tudi sklepe vrha slovenske politike, da že pred napadom pošlje nekaj politikov in strokovnjakov v tujino k zaveznikom, oziroma prizadevanja, da se tja umaknejo že po napadu. Takšno stališče seveda tudi ni izraz pripravljenosti za kolaboracijo z bodočimi okupatorji, temveč je logično ravnanje ob predvidevanju negotovih in usodnih dogodkov. Za odhod k zaveznikom so se med aprilskimi dogodki sicer odločile tudi osebnosti, ki so kasneje v Ljubljani postale znane kot "kolaboracionisti".⁷

Že ob demonstracijah proti pristopu k trojnemu paktu kot tudi ob samem napadu na Jugoslavijo po 6. aprilu 1941 se je pokazalo, da je bila obrambna naravnost stvar tako rekoč vseh političnih opcij, posebej seveda mlade generacije. To se je pokazalo posebej ob organiziranju in javljanju med prostovoljce, kamor so se uvrščali poleg Primorcev (Soška legija) tako katoliški fantje, sokoli kot tudi komunisti in njihovi levičarski simpatizerji. O slednjih je bilo v dosednji literaturi razmeroma dosti poudarka, medtem ko velja za katoliške prostovoljce omeniti vsaj pričevanje Kazimirja Zakrajška, tedaj sicer še župnika v Ljubljani.⁸ Glede na kasnejši razvoj je treba med prvimi navesti tudi t.i. Stražarje in Mladce, tako da je tedaj nanese, da so se med prostovoljci skupaj znašli ljudje, ki so se že čez leto in pol morebiti gledali prek merka na puški. Med znanimi imeni tako velja omeniti tudi Jaroslava Kiklja, Marijana Tršarja, Zorka Simčiča in Martina Krannerja.⁹ Jože Velikonja, ki je bil tudi med tistimi, ki so prišli vse do Zagreba, pa je npr. s strani komunistov med temi prostovoljci že tedaj doživel tudi odkrito napoved revolucionarnega obračuna.¹⁰ Sicer pa se je prostovoljski zanos že po nekaj dneh žalostno končal, za del prostovoljcev že v Novem mestu, za druge nato, kot rečeno, v Zagrebu, seveda ob odločilni petokolonaški vlogi hrvaških ustašev.

V Sloveniji je nastopila peta kolona med nemško manjšino, kjer gre tudi iskati glavni začetni potencial za kolaboracijo z nacističnim okupatorjem, gre pa sem prišteti še nekaj štajerskih Slovencev, ki so bili pod močnim gospodarskim ali kulturnim vplivom nemštva. Slednje nekateri sicer postavljajo pod vprašaj, vendar naj poleg drugih virov na tem mestu omenimo zgolj dnevnik dr. Maksa Šnuderla,

⁶ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II (dalje AS II), Osebna zbirka Izidorja Cankarja (dalje Cankar), fasc. 9/I, poročilo Marka Natlačena, str. 9-12; Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju med 6. aprilom in 14. junijem 1941. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 1, str. 121-145.

⁷ Janez A. Arnež: Gabrovškov dnevnik. Ljubljana 1997, str. 8; Franc Snoj: Spomini člana emigrantske vlade. V: Delo, 16. 4. 1998; Alojzij Kuhar: Avtobiografija. V: Pogledi, št. 46-47, maj 2001, str. 6; Ciril Žebot: Neminljiva Slovenija: spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije. Ljubljana 1990, str. 175 sl.

⁸ O. K. Zakrajšek, O.F.M.: Ko smo šli v morje bridkosti. Washington D. C. 1942, str. 95.

⁹ Jaroslav Kikelj: Pričevalec vere in veselja. Maribor 2001, str. 103-105; Pogovor z Marijanom Tršarjem. V: Nova revija 196/197, avgust-september 1998, str. 70-71; Martin Kranner: 60-letnica velikih dogodkov. V: Ameriška domovina, 19. 4. 2001.

¹⁰ Jože Velikonja, ustna izjava 8. 5. 1995.

ki se je kot mnogi štajerski intelektualci moral zateči v Ljubljano ter je v prvih mesecih z žalostjo in jezo ugotavljal oziroma našteval, kdo vse izmed nekdanjih "Slovencev" se je pod nacistično okupacijo sedaj pojavljal in aktivno udeleževal kot zagrizen Nemec ali vsaj kot aktivni zanikovalec slovenstva.¹¹ Take ljudi so pač nekdanj poimenovali za nemčurje. Omenjeni vpliv se je posredno kazal tudi v demonstracijah na Dolenjskem, ko so ljudje ob spremljavi "protifarških" gesel zahtevali priključitev k Nemčiji. Ob tem se je tudi del komunistov pod vtisom nacističnih socialnih gesel kot tudi formalnega zavezništva Sovjetske zveze z Nemčijo obnašal precej dvomno. Zaverovanost in upanje v skorajšnji revolucionarni preobrat, tudi v zvezi z Nemčijo, sta sicer med komunisti živela še naprej. To zaverovanost in po drugi strani vdajanje nemškemu vplivu je v svojih spisih in v dnevniku tedaj in še kasneje ostro obsojal Lojze Ude, ki se je kot tedanji odvetnik v Lenartu tudi moral zateči v Ljubljano.¹²

Slovenec na tedaj najodgovornejšem položaju je bil vsekakor že omenjeni ban Natlačen, ki je v okviru svojega manevrskega prostora skušal najti kolikor toliko optimalno in najmanj bolečo rešitev za Slovence v začetnem obdobju vojne. Ravnal je tipično slovensko pragmatično in deloma tudi po vzorcih ob koncu prve vojne, pri čemer mislimo na ustanovitev Narodnega sveta in Slovenske legije, na skrb za čim manjšo materialno škodo ter na prizadevanje za prekinitev sovražnosti v trenutku, ko je postalo jasno, da je vojna izgubljena. Tu je odločilno, predvsem psihološko, toda tudi logistično, vlogo odigrala proglastitev "Nezavisne države Hrvatske" ter prekinitev zvez z jugoslovanskim političnim in vojaškim vodstvom. Ob zadevnih pogovorih s poveljnikoma Dravske vojne oblasti oziroma Triglavске divizije na Dolenjskem je sicer moral slišati očitajoči stavek, češ "Postoji još Jugoslavija g. Bane!",¹³ toda že čez nekaj ur sta se morala tudi sama generala Živko Lavadinović in Dragiša Pandurović soočiti z žalostno resnico... Vojska je razpadla, vojaki srbske narodnosti so se skušali prebiti v Srbijo, vendar jih je mnogo, tako kot Slovencev, padlo v nemško vojno ujetništvo.¹⁴ Hrvaškimi vojakom je bilo to po veliki večini pač prihranjeno. Ob tem naj omenimo, da je ob razsulu kraljevske vojske prihajalo do običajnih scen plenjenja skladišč, praznila pa so se tudi skladišča orožja ter se je zbiralo odvrženo orožje in to ne le s strani komunistov ali njihovih simpatizerjev. Večina tega orožja je bila kasneje med vojno tako ali drugače tudi uporabljena. Na tem mestu velja tudi omeniti, da je dal ban Natlačen pred prihodom okupatorjev uničiti vse zaupne spise, med drugim tudi spise in kartoteke, ki so zadevale delovanje komunistov. V tej zvezi se je to ob raznih prilikah pripisovalo tudi prizadevanjem podbana dr. Stanka Majcna ali celo komisarja Vladimira Kanteta, toda iz povojnega pričevanja policijskega šefa dr. Lovra Hacina je razvidno, da je to kljub začetnemu nihanju in kljub nasprotovanju samega Hacina odredil prav Natlačen. Ključni del Hacinovega pričevanja, ki je

¹¹ Makso Šnuderl: Dnevnik 1941-1945, 1: V okupirani Ljubljani. Maribor 1993, str. 99, 168, 207, 210; Jože Vokač: Dnevnik 1941-1945. Borec 2000, št. 583, str. 17, 25; Darja Kerec: Judje v Murski Soboti v letih 1943-1945. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2000, št. 4, str. 600.

¹² Lojze Ude: Moje mnenje o položaju: članki in pisma 1941-1944. Ljubljana 1994, str. 45-46, 49 sl.; Tone Brulc: Nekaj pojasnil o nedelavnosti katoliške strani v začetkih revolucije. V: Novo Jutro, 29. 5. 1991, št. 7, str. 6; Karl Cepl: Svinčena leta. V: Glasilo, Svetovni slovenski kongres, 2000, št. 1, str. 54; Občan: Komunistična kolaboracija. V: Tabor 2001, št. 4-6, str. 73.

¹³ Bjelajac Mile: Između vojske i politike: biografija generala Dušana Trifunovića (1880-1942). Beograd-Kruševac 1997, str. 239.

¹⁴ Mihajlo Apostolovski: Ob kapitulaciji v Sloveniji. V: Borec 1961, št. 5, str. 251.

zanimiv tudi iz drugih razlogov, se namreč glasi: "Jaz (Natlačen, op. pisca) sem si vso zadevo premislil, zato izdaj nalog, da se uničijo prav vsi spisi zaupnega značaja, tudi spisi glede komunistov, kajti komunisti se bodo borili za domovino".¹⁵ V tem smislu govorijo tudi drugi pričevalci oziroma pisci.¹⁶

Če odmislimo sicer malo verjetne trditve, da naj bi nameraval Natlačen kot šef samostojne Slovenije pristopiti k Trojnemu paktu, pa vendarle še ni povsem razčiščeno vprašanje Natlačenovih prizadevanj za proglastitev samostojne Slovenije.¹⁷ Znano je, da so proti temu pri londonski vladi protestirali narodni voditelji iz Primorske, o čemer priča tudi dr. Ivo Juvančič, toda znano je tudi, da je Natlačen ob njegovem odhodu v Ameriko p. Kazimirju Zakrajšku priporočil, da tam propagira idejo Združene Slovenije. O tem je več pisal dr. Bojan Godeša, tudi v zvezi z delovanjem ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana.¹⁸ V tej zvezi se tudi Natlačenova pot v Celje, že po prihodu Italijanov v Ljubljano 11. aprila 1941, postavlja v zvezo z nekakšnim prizadevanjem slovenskega vodstva za proglastitev države Slovenije po vzorcu Slovaške. Nemci seveda zadevnih diskusij niti teoretično niso več dopuščali. Po pričevanju Josipa Vidmarja sta on in Oton Župančič v tem smislu, namreč da ne bi proglasili slovenske države, intervenirala pri tedanjih slovenskih politikih, ni pa o tem znanih več podrobnosti.¹⁹ V tej povezavi gre ocenjevati tudi predlog dr. Lamberta Ehrlicha o ilegalni slovenski vladi, kar pa je po zadevnih intenzivnih razgovorih presenetljivo odbil prav Natlačen oziroma naj bi se tako odločil po nasvetu svojih sodelavcev. Pri tem pa velja opozoriti na sporočilo Rudolfa Smersuja, da o tem ni sklepal noben tedanji organ SLS niti ga ni Natlačen o tem obvestil, tako da se postavlja vprašanje, kdo so bili pravzaprav omenjeni Natlačenovi sodelavci.²⁰ Verjetno je šlo pri taki odločitvi predvsem za vztrajanje ne samo pri legalnosti temveč tudi pri legitimnosti begunske jugoslovanske vlade in seveda slovenskih članov v njej. Poleg tega naj bi bil predlog praktično neizvedljiv ter bi pomenil dodatno izzivanje okupacijskih oblasti. Glede Ehrlicha gre omeniti, da je tudi on ob aprilski vojni nameraval oditi k zaveznikom, vendar mu to ni uspelo. Ob še drugih podobnih potezah je seveda jasno, da pri ravnanju in mišljenju večine tedanjih slovenskih voditeljev le ni šlo za kakšno vnaprejšnjo pripravljenost za kolaboracijo, temveč za tako ali drugačno vztrajanje na zavezniški strani, predvsem pa za včasih sicer naivne poskuse, da se za slovenski narod najde neka čim manj boleča rešitev.

Toda prav Natlačen je po drugi strani ob svojem konkretnem soočenju z novo italijansko okupacijsko oblastjo v Ljubljanski pokrajini v svoji pragmatičnosti po oceni mnogih tudi pretiraval in s tem dal povod, da so ga že konec aprila javno

¹⁵ AS III, Rupnikov proces, zaslišanje Lovra Hacina, št. 6087. O tem tudi: Damijan Guštin: Sodni zapor v Ljubljani med drugo svetovno vojno. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1999, št. 2, str. 131.

¹⁶ Jože Petejan: Izdaja za izdajo. V: Večer, 8. 4. 1953; T. Brulc: n.d., str. 5; Vinko Fortuna: O dogodkih med vojsko in revolucijo na Notranjskem. Rokopis, 1963, str. 8. Slednji je kot žandarmerijski poveljnik sežgal zaupne spise in kartoteke komunistov v Novem mestu.

¹⁷ M. Bjelajac, n.d., str. 243-244.

¹⁸ Bojan Godeša: Pobuda patra Kazimirja Zakrajška za ustanovitev samostojne slovenske države poleti 1941. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1999, št. 2, str. 103-122; isti, Vprašanje bodočega državnega okvira Slovenije po njeni zasedbi aprila 1941. V: Nova revija, 228/229, april-maj 2001, str. 25-31.

¹⁹ Josip Vidmar: Iz spominov na Otona Župančiča. V: Sodobnost, 1978, št. 1, str. 18.

²⁰ C. Žebot, n.d., str. 206-210; Rudolf Smersu: Dr. Ciril Žebot in njegova "Neminljiva Slovenija". V: Vestnik, 1989, št. 1, str. 24.

kritizirali njegovi strankarski kolegi v begunski vladi. Če navedemo misli človeka, ki se je kasneje aktivno izpostavil v protikomunističnem boju, t.j. prof. Janeza

Gruma, je pretiraval npr. s sodelovanjem v konzultih in tudi s podpisom spomenice na Mussolinija.²¹ Znano je tudi mnenje Alojzija Kuharja, člana begunske vlade v Londonu, ki je spomladi 1943 pisal škofu Gregoriju Rožmanu, da so jim Angleži že v Jeruzalemu Natlačena "prinesli na dilci" in da so tudi kasneje še nekajkrat morali slišati ironična vprašanja o slovenskem kvizlingu. Kuhar je v tem pismu poudaril, da ve, da je Natlačen v srcu mislil dobro, toda očital mu je povsem neprimerno taktiko in politično naivnost. Po njegovem bi se moral Natlačen umakniti v ozadje ali celo anonimnost, medtem ko bi moral neprijetne opravke klanjanja oziroma kontaktov z okupatorskimi oblastmi prevzeti nekdo, ki je bil manj izpostavljen.²² Vsekakor je tu pomembna Kuharjeva postavitev, da nekdo je pa omenjene neprijetne korake le moral opraviti. Kakorkoli že, ob Natlačenovem ravnanju maja 1941 so slovenski člani vlade in drugi slovenski politiki objavili posebno izjavo, s katero so ga ostro obsodili, s posebno brzozavko pa se je tej obsodbi pridružil tudi poslanik v Buenos Airesu Izidor Cankar.²³ Po drugi strani pa ostaja dejstvo, da je prav Natlačenovo poročilo z naslovom "Tragedija slovenskega naroda", ki govori o nacističnem terorju nad Slovenci in ki ga je sestavil že 18. maja 1941, prvo tako besedilo oziroma informacija o Slovencih pod okupacijo, ki je prišlo na Zahod. Poročilo je sicer sam izročil Mussoliniju in papežu ob obisku v Rimu v začetku junija, toda izročil ga je tudi že omenjenemu Zakrajšku in že avgusta 1941 sta na podlagi tega dokumenta dva ameriška časnika poročala o položaju v Sloveniji, to je nekako v času, ko je tudi minister Krek prvokrat spregovoril Slovincem prek londonskega radia.²⁴

Ko se je torej italijanska okupacijska oblast v Ljubljanski pokrajini nekako ustalila, se je lahko postavilo vprašanje ocene odnosa tedanjega slovenskega establišmenta do okupacijskih ukrepov v smislu, koliko je njegovo ravnanje koristilo oziroma škodilo interesom prizadetih ljudi in tudi interesom slovenskega naroda v celoti. Na zunanji, simbolni ravni je bil vtis razmeroma negativen in v tem gre tudi iskati vzrok za proteste vlade v Jeruzalemu. Enako je npr. tudi že omenjeni predstavnik štajerskih Slovencev v Ljubljani Makso Šnuderl označil Natlačenovo ravnanje za izdajo narodnega ponosa in časti, kljub morebitni začasni koristi.²⁵ Je torej omenjeno ravnanje že kolaboracija, je to pretiran oportunitizem ali pa je najti v njem tudi pozitivne nasledke za življenje ljudi v pokrajini? Slednje gotovo drži, vendar bi za pošteno oceno oziroma analizo tega problema morali zadovoljivo odgovoriti še na nekaj "kontrolnih" (pod)vprašanj, kot so: kakšno bi bilo pravilno ali celo idealno ravnanje bana Natlačena? V primeru, da bi nekatere stvari napravil drugače, kakšne bi bile posledice drugačnega ravnanja ali opustitve določenih dejanj. Bi bile posledice boljše, slabše in za koga bi bile takšne? Kdo je odločilni subjekt, ki postavlja merila za omenjena dejanja, so to sodobniki ali morda

²¹ Janez Grum: Pripombe k Blažičevemu članku. V: Vestnik 1988, št. 3, str. 146.

²² AS II, fasc. 495/III, Kuharjevo pismo 8. 3. 1943.

²³ F. Snoj, n.d., V: Delo, 25. 4. 1998.

²⁴ O. K. Zakrajšek, n.d., str. 183-184; Valentin Benedik: Dnevnik izseljenega duhovnika 1941-1942. V: Družina, 1. 7. 2001; Yugoslavia. Political Diaries 1918-1965. Volume 3, Oxford 1997, str. 174.

²⁵ M. Šnuderl, n.d., str. 132.

nasledniki, morebiti mi, zgodovinarji? So pri tem odločilna moralna, politična ali merila t.i. vsakdanjega življenja? Jih je treba ocenjevati po kratkoročnih ali samo po dolgoročnih učinkih? Ob tem pa je seveda jasno, da so to vprašanja, ki so aktualna pri prav vsaki ne zgolj faktografski zgodovinopisni analizi preteklih dogodkov ali dejanj. Ob konkretnem primeru Natlačena naj dodamo, da je sam, kot da bi čutil potencialno vprašljivost svojega ravnanja, za londonsko vlado napisal obširno poročilo o dogodkih v Ljubljani oziroma v Sloveniji v prvih mesecih po okupaciji. V njem je tudi izpostavil dejstvo, da so razne izjave slovenskih predstavnikov, tako njegove in tudi izjave škofa Rožmana, italijanski oblastniki v svojem duhu ponarejali in kot take so bile tudi objavljene v ljubljanskem časopisu. Verjetno je, da so se londonski in drugi odmevi oblikovali predvsem na podlagi teh uradnih italijanskih objav. Sicer pa je omenjeno Natlačenovo poročilo prispelo v London z veliko časovno zamudo, slovenski člani vlade so se z njim seznanili konec leta 1941, medtem ko ga je predsedstvo vlade dobilo prek Carigrada šele avgusta 1942.²⁶

Ob tem se je treba seveda tudi vprašati, ali so v Ljubljanski pokrajini spomladi 1941 obstajali tudi pravi kolaboracionisti, se pravi Slovenci, ki so, oziroma so hoteli pomagati okupatorju pri izvrševanju ciljev, ki so šli v smeri ogroženosti slovenskega naroda, npr. pri italijanizaciji, fašizaciji ali omejevanju kakršnekoli slovenske emancipacije. Za nemško okupacijsko območje smo na to že odgovorili pritrdilno, medtem ko za območje tostran Save tega ne bi mogli reči. Kot slovensko skupino, ki naj bi bila po svoji ideologiji najbližje fašizmu, se je v preteklosti običajno omenjalo Stražarje, ki naj bi jih zavzemanje za korporativni sistem sumljivo približevalo italijanskemu fašizmu. Njihov idejni vodja je bil, kot znano, Lambert Ehrlich, kasneje, predvsem po vojni, pa je postal znan predvsem Ciril Žebot. Trditev glede korporativnega sistema je bila sicer v glavnem točna, vendar Stražarji v tem obdobju ne izstopajo po kakšnem zavzemanju ali podpiranju fašistične okupacije. Prav oni pa so tedaj v svojih geopolitičnih predlogih za slovensko prihodnost v neposrednem nasprotju z nemškimi aspiracijami ter v tej povezavi tudi svetujejo londonski vladi, saj med drugim predlagajo popolno izrinjanje nemškega oziroma avstrijskega vpliva iz srednje Evrope ter neposredno ozemeljsko povezavo Slovencev in Hrvatov s Čehi in Slovaki.²⁷ To vsekakor ni bilo kolaboracionistično izhodišče. Kar se pa tiče ideologije oziroma politične filozofije pa smo sicer tedaj imeli neko drugo stranko, ki je bila vsaj po teh kriterijih tudi sorodna fašizmu. Tu mislimo seveda na komunistično partijo, za katero je bilo tudi značilno zavzemanje za svojstven korporativizem, čeprav seveda ne pod tem nazivom.

Vsekakor velika večina Slovencev tedaj ni imela prav nobenega razloga, da bi pozdravljala okupacijo, posebej ne nacistične. Vprašanje je seveda, ali so tudi prav vsi verjeli v zavezniško zmago, gotovo pa se je le-ta večini takrat zdela še precej oddaljena. Kljub temu se je že v obdobju neposredno po okupaciji začelo organiziranje raznih ilegalnih skupin, ki so bile odporniško usmerjene, čeprav v prvem

²⁶ AS II, Cankar, fasc. 9/I, poročilo Marka Natlačena; o tem več v Boris Mlakar: K poročilu bana dr. Marka Natlačena o dogodkih v Sloveniji v prvih mesecih okupacije. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2001, št. 1, str. 117-120.

²⁷ Med več zadevnimi dokumenti glej predvsem: Narodna in univerzitetna knjižnica, rokopisni oddelek, B II 2093, Slovenski problem; AS II, fasc 122/I, Slovensko vprašanje v luči sedanje vojne; prav tam, Dispozicija razprave "Narod sredi Evrope"; prav tam, *Austriam esse delendam!*

obdobju bolj načelno, čas ko naj bi se pravi odpor v dobesednem, oboroženem pomenu začel, je bil namreč pomaknjen v še nedoločeno prihodnost. Iz aprila in maja 1941 gre tako omeniti Protiimperialistično fronto, oficirsko oziroma četniško skupino ter Slovensko legijo. V tem času je zaznati tudi že nekaj konkretnih odporniških in sabotažnih akcij, kar je kazalo na zadevni potencial med ljudmi, seveda predvsem med mladino.²⁸ Tu seveda ni mogoče iti mimo spopada skupine pripadnikov primorskega Tigra sredi maja na Mali gori pri Ribnici. Do poletja 1941 je začelo delovati še več npr. katoliških skupin, podobno tudi med tistimi z liberalno usmeritvijo, kjer gre omeniti predvsem ustanovitev Sokolske legije.²⁹ Nekaj skupin se je organiziralo okrog nekaterih izrazitih posameznikov, npr. okrog Črtomira Nagodeta, Edvarda Kocbeka ali Lojzeta Udeteta. Tudi za prof. Antona Krošla naj bi veljalo, da je organiziral svojo odporniško skupino in k njej vabil predvsem svoje (bivše) dijake.³⁰ Za vse te skupine je bilo značilno zavzemanje za postopne priprave oziroma organiziranje, izogibanje frontalnemu izzivanju premočnega okupatorja, organiziranje obveščevalne službe, čakanje na končni razplet in obračun z okupatorjem ipd. Čakanje na ugodne okoliščine za začetek oboroženega odpora, to poudarjamo seveda zaradi kasnejšega razvoja, je veljalo tudi za Protiimperialistično fronto oziroma Komunistično partijo. Pravi trenutek oziroma ugodne okoliščine so za partijo v skladu s predhodnimi sklepi ter obveznostmi do Kominterne nastopile z nemškimi napadom na Sovjetsko zvezo. Kot je kasneje razložil Edvard Kardelj, je tedaj vojna izgubila svoj imperialistični značaj, če pa bi šli v boj že pred tem, bi postali (komunisti) "privesek imperialistične vojne", s čimer bi podprli stremljenja reakcije itd.³¹

Kardelj je s svojimi besedami pač povedal, da je partija šla v boj zaradi presoje, da bodo zaradi hitre zmage Rdeče armade nastopile realne možnosti za prevzem oblasti in izvedbo revolucije. Kakšen je bil značaj te revolucije, ki je sledila, gre pač ocenjevati po subjektivnih načrtih in ciljih njenega ožjega vodstva, predvsem pa po končnem izteku, to je po rezultatih tega gibanja, v tem primeru partizanskega boja. V tem kontekstu fašizem vsaj za partijo ni bil glavni sovražnik, le-ta je predstavljal le povod za taktiko, glavni sovražnik je bil imperializem, na slovenskih tleh pač "lastna izdajalska gospoda", ki ji je Boris Kidrič že pred tem napovedal boj.³²

Komunisti so ob podpori levičarskih zaveznikov z Osvobodilno fronto in partizanstvom začeli oborožen boj proti okupatorjem. S tem so ustvarili povsem novo stanje in nove okoliščine ter tudi nova merila obnašanja kot tudi preživetja pod sovražno okupacijo. S temi novimi okoliščinami oziroma izzivom so se morale soočiti oziroma se do njih opredeliti tudi vse ostale zgoraj omenjene skupine. Če tega niso izrecno storile same, pa je vodstvo KP oziroma OF opredelilo svoje sta-

²⁸ Okupacija Slovenije in organizacija odpora proti okupatorju. V: Tabor 1999, št. 3-4, str. 70-73; Tone Jakše: Strojepisje mu je rešilo življenje. V: Dolenjski list 16. 12. 1999, str. 18.

²⁹ Franček Saje: Oblikovanje nekaterih reakcionarnih skupin in njihova dejavnost proti Osvobodilni fronti. V: Zaščita narodnoosvobodilnega boja, Ljubljana 1979, str. 102-107; Juš Kozak: Ob četrti obletnici. V: Slovenski poročevalec, 27. 4. 1945, str. 5; Dušan Pleničar (Bratko): Začetek in konec. V: Klic Triglava, april 1965, št. 311, str. 11-12.

³⁰ Svetozar Guček, ustna izjava 28. 6. 2001.

³¹ AS I, a.e. 271, 14378, Edvard Kardelj, Strategija in taktika osvobodilne borbe, str. 7; Vida Deželak-Barič, n.d., str. 156.

³² Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga I. Ljubljana 1962, (dalje: DLR I) dok. št. 10, str. 43.

lišče do njih. Začela se je diferenciacija in v tem procesu so se nekatere skupine priključile OF, druge pa so se počasi razvijale naprej, toda ob vse bolj rastoči konfrontaciji z OF/KP. Pričele so se namreč diskusije o smotrnosti in koristnosti tako zgodnje in tako radikalne oborožene akcije, poleg tega pa je dejstvo, da je Osvobodilno fronto in partizanstvo vse bolj obvladovala prav partija, napovedovalo revolucijo, kljub temu da je partija svojo revolucionarno usmerjenost občasno skušala zakrivati. Toda prav vsi so vedeli, da gre prav za to in k pomirjenju niso partizanske oziroma vosovske likvidacije prav nič prispevale. Dodatno dokazovanje gornjih trditev se nam dandanes zdi že nepotrebno, vendar naj ob že znanih argumentih kljub temu dodamo nekaj sicer neobičajnih momentov oziroma misli. Tako je Edvard Kocbek, ki ni imel smisla za taktiziranje ali celo kakšno prikrivanje, vsaj v svojem dnevniku ne, že septembra 1941 zanimivo označil bistveno razliko med t.i. slovenskimi konservativci ter komunisti. Pri prvih gre po njegovem le za gon po ohranjanju in so zato le za narodnoosvobodilno akcijo, medtem ko gre pri drugih za gon po moči in zato za novo zgodovinsko pozicijo.³³ Naslednji mesec, to je oktobra 1941, je tudi on opazil, da partija pričakuje takojšen konec, hitro zmago in приход Rdeče armade ter zato forsira oboroženo akcijo. Njegov prijatelj Anton Trstenjak se je prav tedaj pogovarjal s Prežihovim Vorancem in iz pogovora doumel, da je pravi namen partije zgolj to, da OF izkoristi kot odskočno desko za izvedbo revolucije in prevzem oblasti. Ko je to povedal Kocbeku, je le-ta dejal, saj imamo vendar z njimi točen dogovor!³⁴ In če posežemo še za leto dni naprej, ko se mora partizanstvo že spopadati z oboroženo "belo gardo", naj navedemo Kardeljevo pismo Vladimirju Popoviću, v katerem pravi, da je sedaj "naša osnovna naloga uničenje bele garde. Že prehajamo v napad. Če bomo uspeli razbiti dva ali tri njihove centre, tedaj bo položaj v Sloveniji dokončno rešen v našo korist"³⁵. Tu je seveda razvidno, da ni šlo za dokončno rešitev oziroma zmago v drugi svetovni vojni, temveč za zmago v notranji slovenski vojni ali kot je tedaj dejal eden od bivših narodnih poslancev: "...je žalostno samo to, da se odzgoraj pojavljata dve struji, ki sta si ideološko nasprotni in gre samo v bistvu za to, kdo bo po vojski vodil ta narod".³⁶ Ob tem naj dodamo, da je v letu 1941 in še deloma v letu 1942 tudi v Ljubljanski pokrajini na podeželju OF uživala skoraj enodušno podporo, toda stvar se je kmalu začela spreminjati. Toda to je že stvar obravnave za drugo priložnost. Že poleti 1941 pa je Boris Kidrič kritiziral taktiko čakanja, ki so jo še podpirale skupine zunaj OF, z besedami, da pač to pomeni biti nepripravljen v odločilnih trenutkih.³⁷ Kateri naj bi bili ti trenutki in čemu naj bi služila omenjena pripravljenost, ni razložil.

Tako se je postopoma oblikovala slovenska notranja fronta, kot je to poimenoval stari borec Lojze Ude, tedaj že član OF, ki pa je tudi kasneje ohranil svoje kritično stališče. Po njegovem bi moral oboroženi odpor nastopati taktično in se izogibati prevelikim neposrednim in posrednim žrtvam. Gibanje bi moralo biti vseslovensko in s tem pluralistično; treba je poskušati preprečiti preseljevanje ter varovati Ljubljansko pokrajino kot zatočišče vseh Slovencev, predvsem pa se je

³³ Edvard Kocbek: Zbrano delo. Šesta knjiga. Ljubljana 1996, str. 670, 15. 9. 1941.

³⁴ E. Kocbek, n.d., str. 680-683.

³⁵ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 3. Ljubljana 1966, dok. št. 98, str. 213.

³⁶ AS II, Cankar, fasc. 7/IV, Zapiski bivšega poslanca, str. 13.

³⁷ DLR I, dok. št. 24, str. 79.

treba pripraviti na konec vojne, ko je treba zavarovati slovenske etnične meje.³⁸

Iz tega kratkega orisa nekaterih značilnih elementov političnega razvoja neposredno po okupaciji Slovenije je razvidno, da v prvih mesecih ni šlo za morebitno poenostavljeno dilemo upor ali kolaboracija, temveč so bila vprašanja, pred katera so bili postavljeni različni subjekti znotraj slovenskega naroda, veliko bolj kompleksna in zapletena. Očitno je tedaj šlo za vsesplošno načelno odločitev za odpor, znotraj tega pa predvsem za vprašanje, kakšen naj bo ta odpor, kakšna naj bo njegova oblika in taktika, kakšna njegova akcijska in kakšna časovna intenzivnost. In na drugi strani, šlo je tudi za vprašanje, vsaj v pogledu Ljubljanske pokrajine, kakšna in kolikšna naj bo kolaboracija z okupatorskimi oblastmi, da je še dopustna in tudi koristna, če tako sodelovanje sploh lahko poimenujemo z izrazom kolaboracija.

Boris Mlakar

RESISTANCE OR COLLABORATION - A TRUE DILEMMA?

S u m m a r y

While awaiting the fascist attack on Yugoslavia, all political groups in Slovenia, with the exception of the larger part of the German minority which acted as the fifth column, showed their resolution in defence of the country. Although at the time of the invasion various groups offered volunteers, these efforts proved futile in the face of the rapid dissolution of the Yugoslav army and the quisling activity of the Croat Ustaše. Whilst the leadership of the Slovene People's Party (SPP) sent some of its members to the western allies, Ban Marko Natlačen, after the breakdown of communication with the government, first attempted to seize power and, after the actual occupation, tried to secure through negotiations with the German authorities that the whole Slovene territory be under a single occupier. When this failed, he managed to find a *modus vivendi* with the Italians in the Ljubljana Province. His excessive, traditional pragmatism in this matter provoked protests from the Slovene members of the exiled royal government.

The majority of the population and the political groups opposed the occupiers, with none supporting collaboration. In Spring and Summer 1941, various underground groups formed, gradually strengthening the organisation and intelligence, in the preparation for armed resistance at a favourable moment. This was true of the Communist Party in the framework of the Anti-imperialist Front, the objective of which was also the execution of a revolution. Its chance came after the German attack on the Soviet Union, with the founding of the Liberation Front and the beginning of its partisan struggle. Other groups considered this act of the Party premature and increasingly feared its predominant role. Conflict between the groups grew steadily.

During the first months under the occupation, the dilemma was not between resistance and collaboration but rather between the type, form and tactics of resistance. At least in the Ljubljana Province, there was the further question of what kind and how much collaboration with the Italian authorities was still tolerable.

³⁸ L. Ude, n.d., str. 7 sl., 159.

1.01
Prejeto 29. 10. 2001

UDK 355.426(497.4)"1941"

Damijan Guštin*

Vprašanja oboroženega odpora 1941

IZVLEČEK

Oboroženi odpor okupacijskim silam, ki je bil eden prvih v Evropi, se je na Slovenskem začel julija 1941 pod vplivom KP Jugoslavije in v njenem okrilju KP Slovenije. Čeprav je bil namenjen lastnim političnim ciljem in podpora obrambe Sovjetske zveze, pa ga je odporniška organizacija Osvobodilna fronta opredelila kot način za nacionalno osvoboditev in združitev z etničnimi območji, ki so bila del nemške in italijanske države. Odporniške enote so nastajale od julija 1941, skupaj 41 enot po imenu čete, v moči od 15 do 50 partizanov. Bile so pomanjkljivo oborožene, uporabljale so gverilsko taktiko, vendar pa so poskušale izvesti tudi nekaj večjih operacij, npr. preprečiti izganjanje slovenskega prebivalstva v Posavju oktobra 1941. Organizatorji odporniškega gibanja so si prizadevali spodbuditi širšo vstajo slovenskega prebivalstva, kar jim je prvič v večjem obsegu uspelo decembra 1941 na Gorenjskem, ko se je v partizanske enote vključilo v razmaku dveh tednov okoli 700 novih borcev.

Ključne besede: druga svetovna vojna, odporniško gibanje, NOV in PO Slovenije, partizani

ABSTRACT

THE QUESTION OF ARMED RESISTANCE IN 1941

In Slovenia, armed resistance against the occupying forces began as early as July 1941. The resistance, which was among the first in Europe, was inspired and organised by the Slovene wing of the Communist Party of Yugoslavia. Although originally intended to serve its own political interests and support the defense of the Soviet Union, the Slovene Liberation Front defined this armed resistance as a means of national liberation and unification of the Slovene ethnic lands which were part of the Italian and German states. First formed in July 1941, the resistance units totalled thirty-one partisan squads, each counting from ten to fifty men. Although insufficiently armed and mainly recouring to guerrilla tactics they also carried out larger operations, like the one in Posavje in October 1941, to prevent the deportation of Slovenes. The organisers of the resistance movement endeavoured to mobilise as many people as possible to ensure a massive popular uprising. They succeeded in this to a large extent in December 1941 when the first massive mobilisation was carried out in Upper Carniola.

Key words: Second World War, resistance movement, National Liberation Army and PR of Slovenia, partisans

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: Damijan.Gustin@guest.arnes.si

I. Oboroženi odpor okupaciji v širšem kontekstu vojne

Ko se je vodstvo Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) s spodbudo Komunistične internacionale in Sovjetske zveze odločilo za oborožen boj proti silam okupatorjev v svoji zasedeni, že razkosani državi kot pomoč napadeni Sovjetski zvezi, takšna odločitev nikakor ni bila samoumevna, tako ne s stališča dotedanjega poteka vojne, ki je preraščala v svetovno, niti načelno, kot problem običajev vojne glede na konkretne razmere.

Tedanje meddržavno vojno pravo je izhajalo iz stališča, da je vojna dejstvo, pri katerem pa je treba spoštovati dogovorjene predpise. Obstoječi dogovori o omejevanju ali prepovedi vojne, zlasti napadalne vojne, vsebovani v paktu Zveze narodov, lokarnskem in Briand-Kelloggovem paktu in dvostranskih dogovorih držav o nenapadanju tega temeljnega pravnega izhodišča niso spreminjali. Iz takega pojmovanja sledi, da je bila obramba napadene države razumljena kot samoumevna; so pa tudi zanjo veljale enake pravne omejitve.¹

Vprašanje oboroženega odpora v zasedeni državi po koncu vojnih dejanj pa je bilo bolj nejasno in zato tudi neurejeno. Enote z neregularnim statusom, prostostrelci (*francstireur*), so se pojavile že v prvi svetovni vojni med boji v Belgiji, Franciji in v Srbiji, kjer so jih centralne sile obravnavale kot vstajnike a z različno ostrino. Kljub načelnemu stališču, da njihov status in temu primerno obravnavanje ni del vojnega prava, da torej podlegajo kazenski zakonodaji, pa so vojnopravni predpisi dajali nekaj možnosti za njihovo dopustitev. Kot prostovoljci, ljudska vojska in celo neorganizirana oborožena sila (črna vojska) so bili kot bojevniki dopuščeni ob določenih omejitvah (označbe in vidno nošenje orožja, spoštovanje vojnih zakonov in običajev vojne, v nekaterih primerih zanje odgovorno vodstvo) med vojaškimi operacijami in v vojnem stanju.² Nikjer pa ni bilo predvideno vprašanje, kako opredeliti status odpornikov po koncu vojnega stanja, torej po kapitulaciji oborožene sile Kraljevine Jugoslavije. Vstajniki so mogli biti pripoznani za vojskujočo se stran le v primeru, da bi to storile katere od držav, vključno s Kraljevino Jugoslavijo in je veljalo le za tiste države, ki so to storile.³ V konkretnem primeru pa ne Italija, ne Nemčija, ne Madžarska v letu 1941 niso odporniškega gibanja in njegovih oboroženih enot niti *de facto* pripoznale v nobenem elementu kot vojskujočo se silo.

Pravno stanje torej za začetek odpora ni bilo zavidljivo, saj je skoraj avtomatično postavljalo odpor sam in njegove udeležence v pozicijo notranjega upora (insurekcije), za katerega zatiranje je veljala skoraj prosta volja okupantov. Še posebej to velja, ker se uporniki sami, niti njihovo vodstvo, niso proglasili za del oziroma za pripadnike oborožene sile Kraljevine Jugoslavije.

Pravno izhodišče pa v letu 1941 ni imelo posebne teže v poteku vojne, saj ni bilo nobenega garanta, ki bi omogočal upoštevanje določil mednarodnega vojnega prava in ga napadalke, zlasti Nemčija, dejansko tudi niso upoštevale, od napovedi vojne dalje (npr. nenapovedan napad na Poljsko), med vojaškimi operacijami, ki so jih naperile tudi proti civilnemu prebivalstvu (bombardiranja 'odprtih mest'), kot tudi glede ravnanja z vojnimi ujetniki.⁴

1 Ivan Tomšič: Vojno in nevtralnostno pravo. Ljubljana 1942-XX, str. 5-11.

2 Prav tam, str. 43-45.

3 Prav tam, str. 8-9.

4 Prim. Joe J. Heydecker, Johannes Leeb: Nürnberški proces : I. in II. knjiga. Ljubljana 1960, str.

Tudi dejanski potek svetovne vojne do poletja 1941 ni kazal na samoumevnost odpora. Nemčija je v prvi fazi vojne imela izrazito pobudo. Poljsko je ob naknadnem sodelovanju Sovjetske zveze premagala v mesecu dni (zadnji odpor se je končal 2. oktobra 1939), preostanki poljske vojske so se umaknili v Romunijo. Z napadom na Poljsko povzročena napoved vojne s strani Francije in Velike Britanije se na bojiščih še ni izrazila kljub drugačnim dogovorom iz maja 1939. Danska se je 9. aprila 1940 pod grožnjo uničenja odločila, da se ne bo branila z oboroženimi silami. Norveška pa je bila večji zalogaj. Operacije, zlasti proti norveškim oboroženim silam in britanskim komandosom v območju srednje Norveške, so bile končane šele po dveh mesecih. Nemški napad na Francijo, Belgijo, Luksemburg in Nizozemsko 10. maja 1940 je v nekaj dneh izločil iz boja Luksemburg, Belgijo (28. maja) in Nizozemsko (15. maja). Francija, tedaj v prvem redu svetovnih velesil, je 22. junija podpisala premirje z Nemčijo in nato še z Italijo, začelo je veljati tri dni pozneje. Odpora na zasedenih območjih Francije ni bilo, čeprav je iz Londona mladi general De Gaulle sporočil že pred sklenitvijo premirja: "Naj se zgodi karkoli, plamen francoskega odpora ne sme in ne bo ugasnil!" Vojaška operacija *Morski lev*, poskus izkrcaja na britanskem kopnem, se je sicer ponesrečila že v pripravljalni fazi, zaradi njene narave pa ni bilo niti mogoče pričakovati odpora v nemškem zaledju.⁵

Nasprotno je Italija doživljala pred napadom na Jugoslavijo same poraze, tako da do odpora na okupiranih območjih sploh ni moglo priti. Septembra 1940 je njena vojska iz Libije vpadla v britanski Egipt, a se je zaustavila 100 km za mejo v Sidi Baraniju. Decembra je britanska vojska v protinapadu razbila te položaje in ujela 40.000 mož, nato pa prodirala na Cirenaiko. Tik za mejo so se v Bardii vdale še 4 italijanske divizije. V prodoru proti zahodu je britanska in avstralska vojska zasedla Tobruk in 6. februarja 1941 tudi Bengazi in prodrla 900 km daleč do Agheile. Ob minimalnih lastnih izgubah so britanske sile zajele skupaj 130.000 italijanskih vojakov. Poraz v Libiji je 28. marca 1941 dopolnil še poraz mornarice v bitki z angleško eskadro pri rtu Matapan na jugu Peloponeza. Vojna v vzhodni Afriki je bila pozimi 1940 in spomladi 1941 za Italijo katastrofalna. Ko je britanska vojska v protinapadu osvojila najprej Eritrejo, se je iz dveh smeri usmerila še v Etiopijo. Prav na dan napada na Jugoslavijo je britanski vojski uspelo osvojiti Adis Abebo, maja in končno novembra 1941 je kapitulirala vsa preostala italijanska vojska v Etiopiji (300.000 vojakov). 28. oktobra 1940 je Italija napadla Grčijo. Kljub uspešnemu prvemu obdobju napada se je bila italijanska vojska prisiljena pozimi 1940/41 umakniti na grško-albansko mejo, nato pa se je po grškem napadu s skrajnimi močmi uspela obdržati v Albaniji.⁶

Edino področje, kjer se je odpor pojavil pred poletjem 1941 tudi v oboroženih oblikah je bilo področje Poljske. V krogu oficirjev so pod vplivom generala Sykorskega že 13. novembra 1939 ustanovili *Zwiazek Walki Zbrojnej*, predhodnico bolj znane Armie Krajowe, vendar pa ta pred letom 1940 ni prešla prek organizacijskih priprav. Vojaške organizacije so postavile tudi nekatere druge

230-252, 258-265, 334-338, 384-386.

⁵ Druga svetovna vojna, prva knjiga. Ljubljana 1981, str. 118-151, cit. str. 148; Enciklopedija druge svetovne vojne 1939-1945. Ljubljana 1982, str. 134, 366-367.

⁶ Druga svetovna vojna, prva knjiga, str. 188-194, 197-207; Enciklopedija druge svetovne vojne 1939-1945, str. 403-404.

politične sile, npr. *Narodowo-Ludowa Organizacja zbrojna* od pomladi 1940 *Narodowa organizacje Wojskowa*, ki se je nato pod pritiskom emigrantske vlade morala združiti z Armijo Krajowo, *Strazy Chlopski*, vojaška organizacija kmečke stranke, socialistična *Gwardia Ludowa* že od konca 1939, pa *Organizacja wojskowa*, Organizacija poljske demokratične mladine PLAN, medtem ko je komunistična levica svoje odporiške organizacije ustanovila v največjem številu šele po napadu na Sovjetsko zvezo. Vojaške akcije, v katerih je napadalo manjše nemške enote, je odporiško gibanje izvajalo zlasti jeseni 1939 in spomladi 1940, nato pa jih je marca opustilo zaradi prvih velikih represalij in do junija 1940 tudi demobiliziralo enote. Oboroženega odpora nato do prve polovice leta 1942 ni bilo.⁷

II. Napad na Kraljevino Jugoslavijo in vprašanje odpora proti napadalcem

Jugoslovanska vlada in kraljevi namestnik princ Pavle sta v letih 1940 in začetku 1941 nihala med vključitvijo v trojni pakt in ostajanjem pri zvezi s tradicionalno francosko-britansko navezo. Vendar pa je ta bila s porazom Francije krepko načeta, pravzaprav je odmrla, medtem ko je regionalni vojaški pakt *mala antanta* že razpadel, saj Češkoslovaška kot država ni več obstajala, Romunija pa je prešla v orbito Nemčije. Položaj države je torej bil nezavidljiv tako v zunanjepolitičnem kot tudi v notranjepolitičnem pogledu, saj jo je destabiliziralo tedanje odvrčanje srbskih političnih sil od sporazuma Cvetković-Maček na eni strani in stalni hrvaški pritisk na izpopolnitev avtonomije dane z Banovino Hrvatsko. K tretji sili, Sovjetski zvezi, se je Jugoslavija obračala z velikim oklevanjem šele po zlomu francosko-britanske naveze.⁸

V taki situaciji tudi vojaški položaj Kraljevine Jugoslavije ni mogel biti ugoden. Njene oborožene sile so štejele mirnodobnih 260.000 vojakov in oficirjev v letalstvu, mornarici, kopenski vojski ter obmejnih enotah ("granična trupa"), s splošno mobilizacijo rezervistov pa se je njena moč lahko dvignila na 1.200.000 vojakov v operativni vojski in še 500.000 v zaledju. Vojaška obramba države je temeljila na obrambnem načrtu, ki je bil v zadnjih letih večkrat modificiran v skladu s hitrimi spremembami geopolitičnega položaja v okolici (priključitev Avstrije Nemčiji, prehod Romunije v nasprotni tabor). Že pozimi 1938/39 izdelan načrt "S" je temeljil na defenzivi proti pričakovanemu skupnemu napadu Nemčije in Madžarske. Načrt je predvidel obrambo države na treh linijah, od katerih je bila prva v neposrednem zaledju meje. Vojska naj bi se postopoma v obrambnih operacijah umikala po moravsko-vargarski smeri proti Solunu, kjer naj bi ob pomoči Francije, Velike Britanije in Grčije vzpostavila obrambno črto. Celotna 7. armada na slovenskem ozemlju z dvema divizijama je bila vključena v prvo obrambno linijo. Spričo tega je prišlo do razširitve območij utrjevanja. Začeli so graditi utrjeno obrambno črto na območju od Radgone do Dravograda, leta 1939 v Bački, Baranji in Banatu ter celo na notranji obrambni liniji na rekah Uni in

⁷ Czesław Łuczak: *Polska i Polacy w drugiej wojnie s'wiatowej*. Poznan 1993, str. 370-388, 398-400. Navedene so le glavne odporiške vojaške organizacije; vseh, ki so bile ustanovljene do konca vojne, navaja omenjeni avtor preko 50.

⁸ Branko Petranović: *Srbija u drugom svetskom ratu 1939-1945*. Beograd 1992 (dalje: Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu*), str. 19-63.

Glini, leta 1940 so začeli utrjevati tudi odsek jugoslovansko-albanske meje, položaje v zaledju Zadra in razširili dela v Banatu in Bački. Do izbruha vojne so bila dela končana le na "zahodni fronti", kjer je bila gradnja začeta že leta 1937, in "severni fronti", na Štajerskem in dalje ob Dravi.

Generalštab jugoslovanske vojske je maja 1940 izdelal novo inačico obrambnega načrta, "R-40", ki je predvideval postopen umik enot od meje (v prvi liniji je bilo razporejenih 22 divizij, le 9 v strateški rezervi) v obrambo območja južno od črte Donava - Sava - Una - Velebit, da bi si branile odstopnico proti Grčiji. Načrt pa je zaradi poraza Francije in ocen, da se Grčija dlje ne bo mogla uspešno braniti pred italijanskim napadom, kmalu postal neprimeren. Slovenski in hrvaški politiki so vztrajali, da mora vojska braniti vse državno ozemlje in ne le zgolj osrednje in južno območje. Zaradi novih nevarnosti, vstopa nemške vojske v Romunijo, zlasti pa pristopa Bolgarije k trojnemu paktu, je bila ogrožena odstopnica jugoslovanski vojski proti jugu. Zato je bila razporeditev vojske vedno bolj podobna kordonski (v prvi liniji za mejami je bilo razporejenih 87% enot). Takšno stanje je tudi uradno utemeljil obrambni načrt "R-41", sprejet marca 1941, s katerim je Kraljevina Jugoslavija tudi dočakala napad Nemčije in njenih zaveznikov 6. aprila 1941. Po oceni samih vodilnih generalov in političnega vrha je bila vojska na obetajočo se vojno slabo pripravljena; zlasti materialno. V prejšnjih letih je država tudi zaradi gospodarske krize zanemarila opremo vojske s sodobnejšo oborožitvijo. Jugoslovanska politična elita je interno dvomila o obrambni sposobnosti države, zato je načrtovala izogibanje vojni. Približevala se je osi, kolikor je Nemčija nanjo pritiskala in ji Velika Britanija ni nudila dejavne podpore.⁹

V primeru preboja zamejne obrambne linije je obrambni načrt predvideval opustitev nadzora na velikem delu državnega ozemlja. Bilo je predvideno, da se t.i. jurišne enote v primeru potrebe po obrambi na zasedenem območju pretvorijo v četniške enote. Toda tako povelje je bilo izdano že sredi bojev za obrambo Jugoslavije, ko za slovensko ozemlje niti ni več moglo učinkovati.¹⁰ Poleg tega naj bi na od vojske zapuščenih območjih ostala že ustanovljena ilegalna polvojaška organizacija *Narodna odbrana*, dotedaj ozko povezana z zalednimi vojaškimi poveljstvi, ki naj bi predvsem nadzorovala prebivalstvo, da ne bi (preveč) sodelovalo z okupatorji. V njej naj bi se združevala četniška tradicija in vključitev policijskih služb v vojaško organizacijo.¹¹

⁹ Aprilski rat 1941. Beograd 1987, dok. št. 87; Živko Avramovski: Britanci o Kraljevini Jugoslaviji : godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938. Knjiga druga (1931-1938). Zagreb 1986, str. 686-689; Zvezdan Marković: Vojska Kraljevine Jugoslavije in utrjevanje zahodne meje na Slovenskem 1937-1941. Dipl. naloga, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani. Ljubljana 1995, str. 102-117; Petranović, Srbija u drugom svjetskom ratu, str. 63-65; Mihailo Terzić: Slom Kraljevine Jugoslavije 1941 : uzroci i posledice poraza. 2. Beograd 1983, str. 147-195 (dalje: Terzić, Slom); tudi Dušan Željeznov: Rupnikov proces. Ljubljana 1984.

¹⁰ Terzić, Slom, str. 225. Te priprave je opazila tudi nemška vojaška obveščevalna služba; v izhodiščih za pripravo načrta za operacijo proti Jugoslaviji je generalštab 30. 3. 1941 nanje posebej opozoril. Prim. Aprilski rat 1941, dok. št. 132.

¹¹ Terzić, Slom kraljevine Jugoslavije 1941, 2, str. 225. Narodna odbrana je bila v tridesetih letih javna nacionalistična organizacija, ki je izdajala tudi glasilo. Imela je tesne vezi z vodstvom Sokola kraljevine Jugoslavije. Slednji je v svojih programskih točkah opredeljeval tudi usklajeno sodelovanje, tako da se člani Sokola vojaško usposabljaajo, takšno vzgojo pa nadaljujejo v vojski. Člani Sokola KJ so imeli tudi olajšave pri služenju vojaškega roka. Prim. Anka Vidovič-Miklavčič: Mladina med nacionalizmom in katolicizmom : pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929-1941 v jugoslovanskem delu Slovenije.

III. Odpor na tleh jugoslovanske Slovenije v prvih mesecih okupacije

Območje Dravske banovine, ki je skoraj sovpadalo s slovenskim etničnim območjem v Kraljevini Jugoslaviji, je bilo zasedeno že 13. aprila 1941. Predvsem italijanski okupator je privedel na okupirano območje velike sile, v osnovi dve diviziji, medtem ko se je nemška vojska hitro oddaljila na Hrvaško, tako da je prazen prostor zasedel okupator z že predhodno pripravljenimi policijskimi silami. Poleg tega je zaradi aneksionističnih namenov vzpostavil namesto nje ali vzporedno z dotedanjo jugoslovansko upravo, ki je povečini ostala na svojih mestih, svojo civilno oblast, ki je obsegala tudi močne represivne sile, kar pomeni, da je lahko že pred koncem aprila 1941 učinkovito nadziral prebivalstvo.¹²

V pogojih razdeljenosti slovenskega ozemlja, nemškega uničevanja nacionalnih družbenih struktur z izganjanjem priseljenih in nacionalne elite, poraza države in podpisane kapitulacije vojske, ki je bila prisiljena v vojno ujetništvo, nejasnosti glede usode vodstva države, nobena od slovenskih političnih sil, ne iz legalnih političnih taborov, ne ilegalna KPS ni bila pripravljena tvegati oboroženega odpora, kljub temu da je med ljudmi pripravljenost na tako tvegano angažiranost bila, kar je pokazal že množični odziv prostovoljcev v aprilski vojni.¹³ Politični cilji slovenskih vodilnih struktur, v kolikor so se lahko obdržale kot skupina - to pa je bilo zgolj v italijanski Ljubljanski pokrajini - so bili različni. Za etabrirane politične sile je bil cilj, ki se je zdel samoumeven, če naj ne bi zagrešili veleizdaje - *obnovitev predvojne jugoslovanske države*, ki pa po njihovih ocenah še nekaj časa ne bi bila možna, saj je bilo 'nemško orožje' še premočno. Z odporom se jim ni mudilo, celo s politično resistenco ne, kajti ocenili so, da morajo svoje pozicije utrditi vsaj tam, kjer je to mogoče, torej z demonstrirano lojalnostjo italijanski okupacijski oblasti v Ljubljanski pokrajini. Šele stališče jugoslovanske vlade, da nadaljuje boj, in nekoliko poznejši pojav četnikov v srbskih pokrajinah države jih je prisilil, da so natančneje in tudi nekoliko drugače opredelili svoje ravnanje.

Premik od taktičnega pozdravljanja italijanske okupacije in aneksije Ljubljanske pokrajine do začetkov snovanja ilegalnih odporniških organizacij v maju 1941 je še vedno nejasno motiviran. Gotovo je na to vplivala razjasnitev usode pobeglega kralja in jugoslovanske vlade, ki se je nastanila pri Britancih, sicer še v Palestini in se uvrstila v protiosno koalicijo. V začetku maja 1941 sta se po radiu BBC prvič oglasila dr. Alojzij Kuhar in minister Krek s poslanico Slovencem. S tem je postala strateška zamisel Slovenske ljudske stranke - najmočnejše v jugoslovanski Sloveniji - o več političnih garniturah (vsaka s svojo nalogo) tudi smiselna. Pokazale pa so se že prve omejitve, ki jih je postavila Italija sodelujočim slovenskim političnim silam v Ljubljanski pokrajini, tudi na politično strategijo pa je vplivalo množično zapiranje in izganjanje nacionalno vodilnega dela prebivalstva na Štajerskem in Gorenjskem.

Ljubljana 1994, str. 5-6.

¹² Prim. Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945. Maribor 1968.

¹³ Prim. Miroslav Luštek: Priprave Komunističke partije Slovenije za odbrano zemlje i dobrovoljci u aprilskom ratu 1941. godine. V: Vojnoistorijski glasnik, Beograd, 1967, št. 1.

Značilno je, da je SLS nasprotno aprilski skupni nacionalnopolitični akciji (Narodnemu svetu) zdaj sama posvojila 29. maja 1941 ustanovljeno Slovensko legijo,

ki je z imenom in prevzetjem poimenovanja oborožene formacije Narodnega sveta kazala svojo vsenarodno pretenzijo.¹⁴

Slovenska legija je bila ilegalna (napram okupacijski oblasti) vojaška organizacija, ki ni bila naravnost del stranke, je pa bila v tesni povezavi z njenim vodstvom. Za vodjo je bil postavljen Rudolf Smersu, eden izmed strankinega srednjega vodstvenega kadra, ki je pripravljaval ustanovitev legije že pred uradno ustanovitvijo, v vodstvo pa so bili pritegnjeni še vidni sodelavci iz mladinske SLS, Kmečke zveze, Zveze združenih delavcev in Zveze fantovskih odsekov.¹⁵

Namen ustanoviteljev je bil ustvariti čakajočo organizacijo, ki bi v polni moči lahko nastopila v določenem trenutku, na poziv jugoslovanske vlade. Zato se je lahko posvetila organizacijskemu delu na daljši rok, saj nihče ni pričakoval skorajšnje zunanjepolitične ali strateške spremembe. Dejansko se na podeželju Notranjske in Dolenjske ni razširila pred jesenjo 1941. Po različnih spiskih naj bi imela celo 8000 članov, realnejše ocene iz pomladi 1942 so govorile o 2000 zapriseženih članih. Njihovo delo se je poleg povsem organizacijskih zadev omejevalo na zbiranje orožja, propagando in markiranje nasprotnikov.¹⁶

Organizacija se je pri gradnji naslonila na razvejano strukturo strankinih organizacij, iz katerih naj bi prišli tudi prostovoljci; princip je bil teritorialni. Temeljila je na sistemu trojk v naseljih, občinah in okrožjih (okrajih) z glavnim vodstvom v Ljubljani. Tako naj bi na občinskem nivoju tvorila čete, na okrajnem pa bataljone. Vsak član je moral priseči; v prisegi je bil kot programski cilj poudarjen boj za svobodo in samostojnost slovenskega naroda v okviru programa legije.¹⁷ Po Smersujevi - sicer dve leti poznejši - interpretaciji so že na ustanovnem sestanku označili dva svoja nasprotnika - komunizem, "ki si bo v teku okupacije ali ob njenem koncu poskušal pridobiti oblast nad množicami" in okupatorja.¹⁸ Kot je razvidno iz redkih ohranjenih dokumentov, je bil okupator v ozadju zanimanja Slovenske legije na terenu, skoraj vsa pozornost pa posvečena 'komunistom', 'sumljivim' ipd.¹⁹ Nič čudnega torej, da so si prizadeti tolmačili Slovensko legijo kot nadaljevanje prejšnjega bojovitega klerikalizma, še posebej ker so bili mnogi od organizatorjev, kot v strankinih organizacijah, mlajši duhovniki, dejavni v Katoliški akciji, s čimer se je v Slovensko legijo prenašal predvojni nestrpen odnos SLS do drugih svetovnonazorskih opredelitev, posebej komunizma.

Šele po opaženem napačnem predvidevanju glede ravnanja KPS oziroma levega tabora si je SLS prizadevala, da bi vključila v svojo organizacijo tudi liberalce. Ko je začutila širjenje OF in zaznala tudi že pozive KPS in OF na oborožen odpor po

¹⁴ Še bolj je to vidno iz njenega glasila *Svobodna Slovenija*, ki je začelo izhajati konec novembra 1941. Na to je kazal že podnaslov *Glasilo vseh zaslužjenih Slovencev*, še bolj pa programski članek v prvi številki, v katerem je mogoče prebrati, da bo iz nje zrasla slovenska narodna vojska. Cit. po Franček Saje: *Belogardizem*, II. dop. izd., Ljubljana 1950, str. 159 (dalje Saje, *Belogardizem*).

¹⁵ Saje, *Belogardizem*, str. 146-147; France Škerl: *Prispevek k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941*. V: *Zgodovinski časopis*, 1967, str. 85-96; Boris Mlakar: *Slovenska legija*. Enciklopedija Slovenije, 11. Ljubljana 1997, str. 410.

¹⁶ Saje, *Belogardizem*, str. 147, 148.

¹⁷ Prav tam, str. 147. Šlo naj bi za zapis Smersujevega govora julija 1943.

¹⁸ Saje, *Belogardizem*, str. 147.

¹⁹ Prav tam, str. 153.

22. juniju 1941, je želela vključiti "naravne zaveznike v boju proti komunizmu". Zamisel, ki je nastala v dogovoru med dr. Markom Natlačenom in dr. Kramerjem, je bila sprva sprejeta in sodelovanje liberalcev začeto. Vendar pa se je liberalna skupina, v kateri so bili zastopani predvsem voditelji Sokola Kraljevine Jugoslavije, od Slovenske legije ločila in sama avgusta 1941 ustanovila Sokolsko legijo, nevtralni in nezadovoljni iz obeh političnih taborov pa pozneje še Pobratima - Narodno legijo. Obe skupaj nista presegali 600 članov.²⁰

Težavo v pripravi na trenutek v bodočnosti, ko naj bi v vojno posegle sile vseh treh legij, pa je povzročil oborožen odpor, ki ga je v Srbiji začel poleti 1941 polkovnik Draža Mihailović. S sprejetjem in podporo njegovemu boju s strani emigrantske vlade je nastal dvom v pravilnost odločitve, da čakajo na trenutek bližanja (britanskih) sil Jugoslaviji. Problem se je še poglobljal s tem, ko so leve sile v juliju 1941 začele dejanski oborožen odpor. Res so ta dvom lahko reševali tako, da so poudarjali, kako Mihailović "ni imel namena izzivati spopadov z okupatorji", vendar pa s tem niso mogli odpraviti vprašanja vzpostavitve učinkovite oborožene sile na terenu. Po drugi strani je emigrantska vlada po svojih za Slovenijo merodajnih glasnikih dr. Alojziju Kuharju in dr. Mihi Kreku še vedno pozivala k miru, ki naj prepreči povsem nepotrebne žrtve ("da za Slovence še ni prišel čas aktivnega nastopa").²¹

Emigrantska vlada pa je četniške enote Draže Mihailovića začela predstavljati kot enote Jugoslovanske vojske v okupirani državi ("zahteva (gen. Simović, predsednik vlade, op. p.) zanjo mednarodne pravice redne vojske"), kar je potrebovala predvsem zaradi političnih vzrokov, saj se je s tem povečevala njena teža pri britanski vladi. Ko je vlada polkovnika Draže Mihailovića imenovala za ministra vojske in mornarice, se je začela v italijanski Ljubljanski pokrajini znotraj vodstev legij in njihovih spremljajočih političnih sil nova dinamika. Več ali manj jasno je bilo, da bo moštvo te vojske, ki se bo razširila tudi na Slovensko, rekrutirano iz legij. Kmalu pa se je pojavilo še vprašanje, kdo bo poveljnik Mihailovićeve jugoslovanske vojske v Sloveniji; ker pa je to bil lahko le eden od aktivnih oficirjev, je to lahko slabilo pozicijo Slovenske legije, dejansko pa tudi vpliv vseh političnih skupin, ki so stale za tremi legijami. Razhajanje med oficirji in političnimi skupinami glede nadzora nad oboroženimi enotami pa je zaznamovalo vse naslednje obdobje vojne do italijanske kapitulacije.²²

IV. Oborožen odpor levega političnega tabora

Komunistična partija Jugoslavije je bila potisnjena iz jugoslovanskega legalnega političnega prostora, čeprav se je vanj vrinjala na posredne načine. Tak položaj ji je omogočil radikalno kritiko obstoječega družbenega sistema, pri čemer je upoštevala svojo ideološko miselno zgradbo. Glede obetajoče se vojne je bila še leta 1940 trdna na stališču, da naj se država vojni izogne, saj "nočemo, da bi naše ljudstvo pahnilo v katastrofo vojnega uničenja",²³ gledala je tedaj predvsem na

²⁰ Saje, *Belogardizem*, str. 147. Skupina Pobratim sprva ni bil zgolj vojaška skupina, pač pa tudi politično gibanje, sestavljeno iz nevtralnih oziroma nezadovoljnih iz katoliškega in liberalnega tabora.

²¹ *Svobodna Slovenija*, 1941, št. 1, št. 2, nav. po Saje, *Belogardizem*, str. 198, 199.

²² Saje, *Belogardizem*, str. 198-214.

²³ Josip Broz Tito: *Zbrana dela*, knjiga 5. Ljubljana 1970, str. 73; Odgovor vsem vojnim

ekvidistančno kritiko obeh vojnih taborov. Od tam se je njeno stališče približalo priznavanju nujnosti oborožene obrambe države, ki se mora nasloniti na Sovjetsko

zvezo; načela te politike je itak sugeriralo vodstvo Sovjetske zveze prek Kominterne. Takšno stališče je KPS privedlo do sodelovanja v demonstracijah, ki so odklanjale vstop med članice osi in vodile do državnega udara 27. marca 1941 ter sodelovanja v prostovoljskih enotah med aprilsko vojno.²⁴

Tisto, kar je po okupaciji Jugoslavije oviralo njihov oborožen odpor, so bila širša realna svetovna razmerja sil, posebej sporazum o nenapadanju med Sovjetsko zvezo, ki je bila njihova politična centrala in zgled, in Nemčijo. Kljub temu se je KPJ v presoji svojega bodočega ravnanja že maja 1941 nagnila k oboroženemu odporu, motiviranemu tudi z lastno politično uveljavitvijo. Ali je bil končni cilj tedaj revolucija ali "ljudskoosvobodilni boj" za osnovo revolucije, je še vedno odprto vprašanje. Vsekakor pa je za to pripravljala vojaško organizacijo, ki se je po vojaških oblikah še najbolj približevala odporiški gverilski organizaciji.²⁵

Podobno je v specifičnih slovenskih razmerah ravnala tudi KP Slovenije. Cilj njenega organiziranja oboroženega odpora, v katerega je bila tudi zavezana s trdno notranjo disciplino v KPJ, je bil doseči svojo uveljavitev v slovenski stvarnosti, tudi tako, da omeji pozicije meščanskih političnih sil. Prve najave ciljev odpora so omenjale že tudi končne programske cilje - "osvobojenje, neodvisnost in združenje slovenskega naroda" - čeprav niti z besedico ni omenjen oborožen boj za te cilje; nasprotno govori o Rdeči armadi kot tistem faktorju, ki jim bo te cilje omogočil doseči.²⁶ Bolj eksplicitno sta se besedi *boj* ali *borba* začela v ilegalnem tisku pojavljati v maju 1941, ne da bi se naravnost izrekli za *oborožen boj*, čeprav se je iz konteksta samega razumel.²⁷ Toda še vedno so komunisti izpovedovali svojo vero v osvoboditev, ne da bi napovedali oborožen boj zanjo. Tega ni spremenil niti prvi programski dokument odporiške Protiimperialistične fronte *Gesla našega osvobodilnega boja*, ki razen programskega cilja "osvoboditev in združitvev razkosanega slovenskega naroda, vstevši koroške in primorske Slovence" ne navaja odločitve o načinu tega boja.²⁸ A že v proglasu KPS na dan napada na Sovjetsko zvezo se je pojavila ob vsebinsko enaki definiciji cilja "vseljudske svete nacionalne vojne proti imperialističnim okupatorjem" sicer še zastrta napoved oboroženega boja: "*ne položimo orožja iz rok prej*" ali osvoboditev bo možna tem prej, če se bodo "*oprijeli vseh sredstev za uničenje okupatorja*".²⁹ Pomenljivo je, da je KPS v obdobju do konca julija 1941 opuščala v svoji propagandi vsako direktno omenjanje oboroženega boja, čeprav je hkrati razširjala proglaš KPJ, ki so vsebovali

hujskačem in obrekovalcem naše partije (maj 1940).

²⁴ Prim. Petranović, Srbija u drugom svetskom ratu, str. 69-71; D. Guštin: Konceptualni razvoj partizanstva v letu 1941. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1992, št. 2, str. 112-114 (dalje: Guštin, Konceptualni razvoj partizanstva).

²⁵ Petranović, Srbija u drugom svetskom ratu, str. 147-162.

²⁶ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 1, (dalje DLR I), dok. št. 6, proglas CK KPS konec aprila 1941.

²⁷ DLR I, dok. št. 7, str. 30-35; prvomajski proglas KPJ. ("boj ljudstva proti okupatorjem in njihovim domačim hlapcem", str. 33).

²⁸ Slovenski poročevalec, 22. 6. 1941, št. 4.

²⁹ DLR I, dok. št. 11, str. 44-47; proglas CK KPS 22. 6. 1941. Terminološka obloženost izraza vojna kaže na idejno opredelitveni prehod od razumevanja KPS (KPJ) vojne kot spopada dveh imperializmov v vojno za osvoboditev od fašizma, od revolucionarne vseljudske vstaje v boj za obrambo (in osvoboditev) slovenskega naroda.

tudi pozive k oboroženemu boju in čeprav so hkrati njeni člani že organizirali partizanske enote.³⁰

28. julija 1941 se je za oboroženi boj proti okupatorju "in na strani ZSSR" na predlog komunistov dokončno izreklo vodstvo Osvobodilne fronte, vrhovni plenum OF na svojem II. zasedanju.³¹ Proglas, oblikovan na tej seji, je govoril o usodnosti vojne, za splošen cilj oboroženega boja proti okupatorjem pa je opredelil (resnično) *svobodo Slovencev kot nacije*.³²

V. Strateška zamisel oboroženega odpora

Mnogo dokumentov kaže, da je vodstvo KPJ jeseni 1940 do pomladi 1941 pod vtisom vojne in rastočih vojnih in notranjih napetosti ocenjevalo, da se bliža primeren čas za revolucionaren prevzem oblasti in se začelo tudi nanj pripravljati. Na to kaže že ustanovitev "vojaške komisije", ki je v največji konspiraciji ustvarila nekaj postojank tudi znotraj armade, iz katerih je poskušala razbrati procese v armadi. Generalni sekretar KPJ Josip Broz-Tito je takrat izdelal na podlagi študija marksistične literature (Lenin, Stalin) zasnovo vojaške izvedbe revolucijskega dejanja, ki je razvidna v študiji *Strategija in taktika oborožene vstaje*, izdelane februarja ali marca 1941.³³ Ne glede na to, da ni bila izdelana v končni obliki, pa je svojo funkcijo konec junija in v juliju 1941 izpolnjevala vsaj iz dveh razlogov; v vodstvu je utrla pot razmišljanja; načina in oblik odpora torej ni bilo treba šele konceptualizirati v nujnem trenutku; ker je bil koncept znan vsaj delu višjih kadrov, so ti lahko ustvarjali podobne oblike in samostojno zarisovali enako glavno linijo odpora v organizacijsko težkih prvih mesecih okupacije.

Študija sama je presenetljivo podobna organizacijskemu in izvedbenemu modelu, ki je bil realiziran manj kot pol leta kasneje, julija 1941. Govori o organizacijskih prijemih in taktičnih postopkih, ki naj jih uporabi KPJ v organizaciji odpora v takem smislu, da je neposredna zveza jasno vidna. V organizacijskem smislu se je izrekala za teritorializacijo oboroženih enot, povezanih tako horizontalno kot vertikalno; enote so poimenovane jugoslovanski vojaški terminologiji ustrezno za *odrede*.³⁴ Predvidel je vojaško organizacijo dveh stopenj, prave gverilske enote in *obrambne odrede*, v katerih bi sodelovali kmetje, ki smisla bojov še ne razumejo povsem, oziroma ga razredno ne morejo podpreti. Iz teh dvojnosti so rasle poznejše 'prostovoljske' enote, partizanske enote in kot vrhunec 'proleterske' enote; v Sloveniji tudi partizanske enote in Narodna zaščita.

V taktičnem smislu se je generalni sekretar KPJ izrekel za gverilsko vojskovanje, ki mu je predpogoj prenesti težišče vstaje na podeželje. Pomen tega prenosa težišča je podcenjevan, čeprav prav ta kaže na določeno transformacijo

³⁰ Prim. DLR I, dok. št. 11-16, str. 44-61.

³¹ DLR I, dok. št. 17, str. 61-64; poročilo E. Kardelja 2. 8. 1941.

³² DLR I, dok. št. 18, str. 64-66; proglas Vrhovnega plenuma OF. Edvard Kocbek je v svoj dnevnik zabeležil Kidričevo formulacijo, da je cilj osvobodilnega boja "nacionalna in socialna osvoboditev izpod največjih imperializmov" (v zgodovini). Prim. E. Kocbek: Zbrano delo, knjiga 6. Ljubljana 1996, str. 552 in 639.

³³ Josip Broz Tito: Zbrana dela, knjiga 6. Ljubljana 1980, str. 149-165.

³⁴ Odred pomeni v tej terminologiji vojaško enoto, sestavljeno iz različnih rodov (pehote, artilerije, konjenice) v različnih razmerjih in za čas, potreben za izvedbo naloge.

klasične teze o socialistični revoluciji. Vojaško vzeto je šele prenos težišča iz mesta, od mestnega tipa množične vstaje, takojšnjega visoko intenzivnega soočenja z nasprotnikom v centru, kjer je močan, na podeželje, kjer ima nasprotnik le obrobne pozicije, omo-

gočil tisti vmesni čas, ko je lahko vstajniška organizacija kot šibkejša stran vzpostavila svoj sistem vojaške organizacije, pridobila osnovne vojaške resurse in ljudi.³⁵

V trenutku poziva k uporabi v obrambo Sovjetske zveze je torej obstajal znotraj KPJ le ne docela izdelan koncept ljudske vstaje. Časa za kakršnokoli celovito pripravo koncepta, ki bi se od tega razlikoval, niti ni bilo, saj je minilo med napadom na Sovjetsko zvezo in sklepom o izvedbi vstaje (4. julija 1941) le 12 dni, ter nato le dober teden do začetka izvajanja akcij vsaj v Srbiji in Črni gori, kjer počasnejše kurirske zveze niso ovirale izvedbe zamisli. Toda tudi na Hrvaškem, v Bosni in v Sloveniji so se prve partizanske akcije začele manj kot mesec pozneje.³⁶ V oblikovanju odpora pa ni veljalo le omenjeno izhodišče, pač pa tudi praktične izkušnje, katerih najpomembnejši nosilci so bili bivši prostovoljci v španski državljanski vojni.

Strateška zamisel odpora komunistov ni temeljila na omejenem vojaškem nastopu, pač pa je vsebovala zamisel totalnega odpora, boja vsega ljudstva proti zavojevalcem / okupatorjem, iz njega se izloča le "domača izdajalska gospoda", tisti, ki iz razrednih koristi sodelujejo z okupatorjem.

Totalnost je pomenila tudi prostorsko zajetje celotnega slovenskega nacionalnega teritorija. Boris Kidrič si je oboroženi boj zamislil kot boj, ki bo zajel široke predele Slovenije.³⁷ Enako osnovno izhodišče je razvil tudi Edvard Kardelj: "Ves slovenski teritorij mora postati eno samo bojišče, na katerem se bije boj od vasi do vasi in od hiše do hiše."³⁸ Zamisel totalnega boja ("teror ljudskih množic na teror okupatorjev") pa se je morala hitro soočiti s stvarnostjo, v kateri so okupatorji zaradi partizanskih akcij začeli izvajati represalije nad ljudstvom. Znotraj Osvobodilne fronte so te povzročile diskusijo o časovni ustreznosti in upravičenosti oboroženega boja, predvsem na ravni med KPS in posameznimi nekomunističnimi skupinami (Staro pravdo, deloma pa tudi s krščanskimi socialisti oz. katoliško skupino). Celotno med komunisti se je pojavil dvom, ali tako intenziven oborožen boj izpeljati ali omejiti na sabotaže.³⁹

Najpomembnejši premik pa se je zgodil v pretvorbi odpora v nacionalno-osvobodilni projekt. Za končni cilj oboroženega odpora je gibanje postavilo nacionalno osvoboditev vseh Slovencev, in združitve vseh, vključno s tistimi, ki so bili državljani sosednjih držav Nemčije in Italije ter implicite tudi Madžarske. S tem je odporiško gibanje posvojilo osnovni slovenski nacionalni program Zedinjene Slovenije. To je pomenilo tudi širjenje odpora, tako političnega kot oboroženega,

³⁵ Josip Broz Tito, *Zbrana dela*, 6, str. 149-165.

³⁶ Prim. Petranović, *Srbija u drugom svjetskom ratu*, str. 177-196; Pero Morača: *Jugoslavija 1941*. Beograd 1971.

³⁷ Slovenski poročevalec, 9. 8. 1941, št. 11; *Polet Osvobodilne fronte*.

³⁸ Delo, konec avgusta 1941, št. 2; *Za osvobodilno fronto slovenskega naroda*.

³⁹ Vida Deželak-Barič: *Vloga, metode in mesto Komunistične partije Slovenije v organiziranju oboroženega upora leta 1941*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1992, št. 1-2, str. 100 (dalje: Deželak-Barič, *Vloga KPS*).

zunaj jugoslovanske Slovenije. Že kmalu po začetku oboroženega odpora so ga dejansko začeli širiti na Primorsko; tja so poslali avgusta in decembra tudi dve oboroženi skupini. K temu je sodilo tudi izhodišče, ki je ostalo v temeljih narodnoosvobodilnega gibanja in njegovega oboroženega odpora, da je namreč treba boj bojevati v Sloveniji: "Nikamor iz Slovenije! Borimo se za slovensko zemljo na slovenskih tleh."⁴⁰

VI. Izpeljava oborožene vstaje v Sloveniji

Vstaja v Sloveniji, ki so jo sprožili komunisti 20. julija 1941, je bila v konceptu obče jugoslovanska, v izvedbi pa slovenska, saj je povsem stvarno morala upoštevati slovenske možnosti in razpoložljivosti; šlo je predvsem za stvarne omejitve. Tudi na povsem strokovni, taktični in operativni dimenziji je bilo treba oblike boja šele postopoma izoblikovati. Vprašanje vzpostavitve oborožene sile je bilo odprto na vseh treh najpomembnejših segmentih, moštvu, poveljniškem kadru in orožju ter vojaški opremi. Vse tri probleme je odporniška organizacija reševala sproti, med boji in v medsebojni odvisnosti.

Zagotavljanje moštva je bilo eno od najbolj občutljivih, a tudi pomembnih dejavnikov vzpostavitve oborožene sile. V pridobivanju predvsem moških mlajših letnikov se je KPJ (KPS) najprej ozrla po krogu svojih pripadnikov in simpatizerjev. Po prvem organizacijskem dokumentu, Partizanskem zakonu,⁴¹ naj bi bili to po statusu prostovoljci, dejansko pa se je njihovo novačenje le deloma lahko prepustilo v tako odprto zbiranje. Pomembnejše je bilo zato zbiranje primernih pripadnikov v osvobodilnem gibanju vključenih političnih skupin. Prav razlike v organizacijski trdnosti med komunisti in ostalimi skupinami so povzročile povsem nesorazmerno začetno zastopanost v oboroženih silah. Od okoli 1200 partizanov, ki so bili v partizanskih enotah na Slovenskem do decembra 1941, jih je bilo dve tretjini povezanih s KPS ali organizacijami iz njenega kroga (SKOJ, kandidati, simpatizerji).⁴² Vse to kaže motiviranost komunističnega kroga in učinkovitost političnega pritiska nad članstvom. Vodstva KPS so interno tudi sankcionirala, vsaj jeseni 1941, odklanjanje vstopa v oborožene enote z disciplinskimi ukrepi (opomin, izključitev). Tak model je kljub notranjemu pritisku na članstvo lahko funkcioniral tam, kjer je bil podprt tudi z okupatorjevim zunanjim pritiskom - nevarnostjo aretacije ali drugih sankcij, ostrim ukrepanjem proti pripadnikom enot. Pomembna kategorija prišlih v partizanske enote so bili tudi ogroženi od okupatorja, kar se ni omejevalo le na komunistični krog.⁴³

Šele decembra 1941 je uspelo organizatorjem "ljudske vstaje" na Gorenjskem prvič zagotoviti "spontano novačenje" moštva v partizanske enote. Tedaj je prišlo v partizane nad 700 borcev v kratkem časovnem razmaku dveh tednov in to na širokem območju od Poljanske doline do Zgornjesavske doline. Res pa so se partizanske enote tudi prvič srečale s hitrim upadanjem svojega moštva zaradi zapuščanja enot, saj jih je vsaj 400 tudi kmalu zapustilo enote. Med prišlimi so bili

⁴⁰ Slovenski poročevalec, 9. 8. 1941, št. 11; *Polet Osvobodilne fronte*.

⁴¹ Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilnem boju jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 1, dok. št. 5 (dalje: Zbornik VI/1).

⁴² Ivan Križnar: Socialna in politična pripadnost slovenskih partizanov v letu 1941. V: Slovenija-paralele 1975, št. 43 (dalje: Križnar, Socialna in politična pripadnost), str. 43-45.

⁴³ Deželak-Barič, Vloga KPS, str. 99-100.

prvič tudi v večjem številu kmečki sinovi, kar pomeni, da se je partizanska vojska zasadila na podeželju, ne pa na njem le operirala.⁴⁴

Poveljevati moštvu uporniških formacij v pogojih šele postopnega oblikovanja enot, neizoblikovane taktike, velike tehnične in številčne premoči okupacijskih sil ter glede na sestavo moštva, je terjalo drugačen tip vojaškega voditelja na vseh ravneh. Vendar takih ni bilo na voljo, zato je bilo treba poveljnike šele ustvariti.

Strateški nadzor partizanske vojske, torej poveljniški položaji v Glavnem poveljstvu slovenskih partizanskih čet so bili v rokah vodstva Osvobodilne fronte, dejansko pa vodstva KPS.⁴⁵ Vsi ostali poveljniški položaji so bili na taktični ravni, na ravni čet kot osnovnih enot, saj so bataljoni le izjemoma ali občasno obstajali kot enote, ki bi jih neposredno vodili njegovi štabi. Velika večina poveljniškega kadra je izvirala iz vrst KPS, tako zaradi organov, ki so jih postavljali, kot zaradi narave organiziranosti prvih čet. Pogosto so poveljniki čet postali tisti, ki so prej kot vodilni "vojnih komitejev" pripravljali odpor v posameznih okrožjih KPS, torej so bili funkcionarji KPS. Vojaško izobraženih je bilo malo, povečini so imeli izkušnjo, ki so jo pridobili med služenjem vojaškega roka. Usposobljenih v španski državljanski vojni je bilo le nekaj, med njimi sam organizator partizanskih enot dr. Aleš Bebler. Dva pomembna vojaka iz španske državljanske vojne, Franc Rozman in Dušan Kveder, sta prišla v slovensko partizansko vojsko šele jeseni 1941 in takoj postala poveljnika čete oziroma bataljona.⁴⁶ Neenakomernost v politični pripadnosti poveljniškega kadra v letu 1941 še ni zbujala dvomov pri ostalih v OF sodelujočih skupinah.

Kot potencialni rezervoar poveljniškega kadra so prišli v poštev tudi bivši aktivni oficirji in podoficirji. Ti so bili kot posebna oficirska skupina vključeni v OF, vendar pa se opredeljevanje znotraj njih ni končalo vse do januarja 1942. Izmed aktivnih oficirjev in podoficirjev so vstopili v čete tudi poveljniki, kot sta bila Ljubo Šercer in Mirko Bračič, vendar so ti predstavljali manjšino med poveljniškim sestavom. Toda to ni bila nujno pomanjkljivost, saj tudi oficirji jugoslovanske kraljeve vojske niso bili v gverilskem vojskovanju posebej izučeni, lažje pa so se izogibali grobim napakam v vodenju enot, kot preslabemu zavarovanju, opuščanju postavljanja straž, neprimernemu gibanju po terenu in vodenju v boju.

Zaradi podvojitve poveljniških položajev z ustvaritvijo položajev političnih komisarjev so bile zahteve po poveljujočem kadru še večje. Toda tovrstne poveljniške kadre je vodstvo lažje zagotavljalo, saj je običajno pri tem upoštevalo predvsem politično ustreznost in manj vojaške izkušnje, tako da so se povečini politični komisarji rekrutirali izmed funkcionarjev in članov KPS. Politični komisarji vseh slovenskih partizanskih enot, ki so nastale v letu 1941, so bili namreč

⁴⁴ Križnar, n. d., str. 40.

⁴⁵ Vrhovno poveljstvo slovenskih partizanskih čet (od septembra Glavno), ki naj bi bilo po danes že nepreverljivih podatkih ustanovljeno že na dan napada na Sovjetsko zvezo, pet dni pred enakim organom pri CK KPJ, najverjetneje pa je ta organ bil spočetka bolj nekakšna izvršna vojaška komisija CK KPS kot pa vojaško poveljstvo. Kot takšno ni delovalo niti pozneje, saj ga je omejevala njegova zaprtost v Ljubljani, težavne zveze s posameznimi pokrajinami, v dobršni meri pa tudi pomanjkanje ustrezno vojaško usposobljenih kadrov, ki bi tudi politično ustrezali. Jeseni si je zato pomagalo s pošiljanjem delegatov v posamezne pokrajine. Prim. Miroslav Luštek: O delu Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet v letu 1941. V: Ljubljana v ilegali, II, str. 72-90.

⁴⁶ Guštin, n. d., str. 122; Deželak-Barič, Vloga KPS, str. 103, 104-107.

člani KPS.⁴⁷

Vprašanje vzpostavitve učinkovite oborožene sile ima tudi **velike materialne zahteve**. Vprašanje logistike, torej zagotavljanja materialne podpore oboroženim borcem, je pomenilo problem, ki so se ga organizatorji zavedali in nanj tudi dovolj organizirano odgovarjali. Naslonili so se predvsem na vire, ki so jim bili na voljo znotraj odporniškega gibanja.

Najnujnejše je bilo orožje in strelivo; ker je le majhen del posedoval legalizirano orožje pred vojno, je bil glavni način opremljanja z orožjem spočetka zbiranje orožja razpadle jugoslovanske vojske. Zanj so bile zadolžene posebne skupine, zlasti v Ljubljani, pa tudi na Dolenjskem. Orožje so zbirale po terenu, ga tudi kupovale in dovažale v skrivna skladišča v Ljubljano ali ga skrivale na podeželju. Logistična organizacija odporniškega gibanja je bila sposobna zagotoviti skoraj vsakemu, ki je šel v partizane, zlasti jeseni 1941 v Ljubljanski pokrajini, orožje in tudi osnovno vojaško opremo. Znano je, da so dobivali odhajajoči v partizanske enote iz Ljubljane nahrbtnik s potrebščinami in opremo ter tudi gorniške čevlje.⁴⁸ Seveda pa sta bila samoiniciativnost pri nabavljanju in lastno posedovanje potrebnih vojaških potrebščin in celo orožja enako ali še bolj pomembna. Le tako so bili odporniki relativno dobro opremljeni. Vendar pa se je že jeseni, zlasti pa pozimi 1941/42 pokazalo veliko pomanjkanje orožja, saj je bilo do tretjine borcev neoboroženih. Tudi zato je vedno pomembnejša postajala zaplemba orožja v boju ali iz okupatorjevih zalog.⁴⁹

Zavedati pa se je treba, da je pri orožju šlo le za osnovno pehotno oborožitev, puške, nekaj puškomitraljezov in lahkih ali celo težjih strojnic, ob tem pa nekaj razstrelilnega materiala, pogosto tudi civilnega izvora. Karkoli od težjega orožja partizanske enote, tudi če bi ga posedovale, niso bile sposobne uporabljati.⁵⁰ Zaradi uporabljane gverilske taktike sovražnikova premoč v težjem orožju in vojaški tehniki ni prišla do izraza. Le izjemoma so njegove enote lahko uporabljale topništvo (npr. pred Dražgošami). Še najbolj koristna se je izkazala prednost v motorizaciji, saj so s tem tako nemške kot italijanske sile uspešno nadomeščale svoj zaostanek v gibljivosti na terenu.⁵¹

VII. Karakteristike vojaških operacij leta 1941 na Slovenskem

Oboroženi partizanski oddelki, nastali v juliju 1941 in še pozneje, so bile improvizirane združbe odpornikov, ki so šele morale prerasti v vojaške enote. V skladu s temeljnim namenom odporniškega gibanja so se preoblikovali v vojaške enote v težjih okoliščinah med bojem proti okupatorju, ne pa med urjenjem. Zdi se, da so se njegovi voditelji v začetku celo bolj zavedali tega problema kot nekaj

⁴⁷ Prim. Deželak-Barič, Vloga KPS, str. 104-107.

⁴⁸ Prim. Marica Čepe: Vojaška intendantca. V: Ljubljana v ilegali : II: Država v državi. Ljubljana 1961, str. 125-144

⁴⁹ Prim. Viktor Stopar: Zbiranje orožja. Ljubljana v ilegali : I: V odločilnih dneh. Ljubljana 1960, str. 200-202; Franc Štadler-Pepe: Akcija v Mestnem domu. Ljubljana v ilegali, II, str. 246-249; Jože Šiška-Luka: Akcija na Bregu, prav tam, str. 250-253.

⁵⁰ Prim. Vanja Martinčič: Slovenski partizan : orožje, obleka in oprema slovenskih partizanov. Ljubljana 1990.

⁵¹ Prim. Zdravko Klanjšček: Vloga slovenskih partizanskih čet v procesu razvijanja države v državi. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1966, št. 1-2, str. 393-399.

mesecev pozneje, kar pa je povezano tudi z dejanskimi možnostmi urjenja, ki ga je odvezel okupator s svojim neprestanim zasledovanjem partizanskih enot. Kljub temu so poskušali k urjenju prispevati tako na sistemski ravni, z izdelovanjem navodil za urjenje,⁵² kot tudi v praksi. Vendar pa so partizanske enote do urjenja prišle šele v zimskem času, ko je zlasti v Ljubljanski pokrajini popustil neprestani pogon za enotami. Najsistematičnejši in najkvalitetnejši vojaški pouk sta v svoji enoti izvedla komandant Franc Rozman - Stane in Dušan Kveder - Tomaž, ki sta v 75 dneh

prezimovanja izurila enoto, ki je svojo pravo vrednost pokazala spomladi 1942 kot jedro II. grupe odredov. Šele ta je bila prva vojaško izurjena partizanska enota na Slovenskem.⁵³

Večina enot pa se je do zime 1941/1942 bila prisiljena uriti v spopadih. Takšno urjenje v teoretičnem smislu ni slabo, terjalo pa je nadpovprečno velike izgube in zato ni bilo vedno delotvorno, saj je povzročalo depresijo med borci, posebno pa zato, ker so bile partizanske enote vojaško šibkejše. Partizanske enote so imele zaradi slabe izurjenosti v prvih bojih precej večje izgube kot njihov nasprotnik, čeprav so praviloma izbirali čas, kraj in celo okoliščine napada, saj so le tako lahko kompenzirali svojo slabšo opremo, oborožitev in izurjenost.

V prvih treh mesecih vstaje do konca septembra 1941 je padlo ali bilo drugače izločeno več kot 100 partizanov, kar je bilo glede na skupno število tudi do 20% vseh v enotah udeleženega moštva. Največje izgube so doživele enote predvsem med napadi okupatorjevih enot. Prvi tovrsten poraz je doživela celjska partizanska skupina že julija, še bolj izrazitega pa Gorenjski bataljon na Stolu avgusta 1941. Nadaljevalo se je z uničenjem Radomeljske čete na Golčaju 28. oktobra in nato 2. novembra Belokranjske čete na Gornjih Lazah. Od skupno 41 čet ustanovljenih v slovenskih pokrajinah jih je vsaj en tovrsten udarec doživelo kar 15. Še pogostejša je bila začasna ali celo dokončna razpršitev pripadnikov enot. Izmed šestih ustanovljenih bataljonov sta le dva dočakala umik na prezimovanje kot povezana enota.⁵⁴

V taktičnem smislu spočetka ni bilo druge primerne taktike kot je bila gverilska "udari in zbeži". S tako taktiko, ki so jo imenovali "partizanska borba", so se partizanske enote tudi bojevale. Za to obdobje oboroženega odpora na Slovenskem je značilno defenzivno bojevanje, kar je sicer nasprotujoče samemu bistvu gverilske taktike. Osrednje Glavno / Vrhovno poveljstvo je to značilnost opazilo in nanjo kritično opozorilo na prvem jugoslovanskem posvetu o vodenju vstaje v Stolicah konec septembra 1941. Vendar se zdi, da je bila kritika bolj usmerjena na vodenje vstaje - kar bi povsem ustrezalo duhu komunistične miselnosti - manj pa na taktično pomanjkljivost sploh.⁵⁵ Kljub vsemu je bilo novo

⁵² Zbornik VI/1, dok. št. 81; Kratek tečaj za partizanske poveljnike (oktober-november 1941).

⁵³ Prim. Ivan Ferlež: Druga grupa odredov in štajerski partizani 1941-192. Ljubljana 1972, str. 192-211.

⁵⁴ Klanjšček, n. d., str. 397; Ivan Križnar: Socialna in politična pripadnost borcev partizanskih enot na Gorenjskem in Štajerskem v letu 1941. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1966, str. 318-335.

⁵⁵ Prim. Zbornik VI/1, dok. št. 81; Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija. Beograd 1985, knjiga 2, dok. št. 13; Tone Ferenc: Pismo Edvarda Kardelja iz Srbije 17. oktobra 1941. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1971-1972, str. 361-366.

geslo *akcija*. "Poročila z juga so jih (=vodilne komuniste, op. a.) naravnost pokvarila. Začeli so govoriti, da je edino potrebno vreči se na akcijo in da je smešno vse programatiziranje," je presodil posledice tovrstne kritike vodilni član Osvobodilne fronte.⁵⁶

Vsekakor je prizadevanje vodstva za pospešitev oboroženega odpora prisililo slovenske partizanske enote k več vojaškim akcijam, v katerih se kažejo elementi preseganja klasičnega gverilskega načina bojevanja. "Čiščenje ozemlja", kakor je to taktiko imenoval Edvard Kardelj že sredi oktobra 1941, je pomenilo doseči neposredno obvladovanje dela operativnega območja, na katerem so enote dobile svoje baze in predvsem oskrbo, imel pa je tudi demonstrativni politični učinek.

Vendar pa je to pomenilo vrnitev k defenzivnosti, saj so enote nujno morale ta območja tudi braniti. Ta tip taktike ustvarjanja "osvobojenih", nadzorovanih krajev je kulminiral v obrambi Dražgoš.⁵⁷

Načrt za demonstrativno vojaško akcijo v Loški dolini (Lož in Bezuljak, 19. in 20. oktobra 1941), predvsem pa načrt za usklajeno vojaško operacijo, s katero naj bi preprečili tedaj aktualno izganjanje slovenskega prebivalstva v Posavju, so prese-gale tedanje bojne in logistične sposobnosti partizanskih enot, predvsem pa njenih štabov. Oba sta rezultirala v hudem upadu enot po operaciji.⁵⁸ Zahteva po množični ljudski vstaji z ustvarjanjem teritorija pod nadzorom je predstavljala tudi taktični problem, saj je morala gverilska vojska reševati vrsto novonastalih problemov - hitre adaptacije na partizansko taktiko, mnogo bolj zapletene logistike, še bolj pa obrambe ozemlja, kar se ni ujemalo z dotedanjo gverilsko taktiko. Uvajanje takšne taktike je bila druga, negativna stran pretoka informacij in sugestij iz Srbije in Črne gore, saj sta bili vojaški moči obeh preveč različni, da bi bilo prenašanje taktičnih vzorcev brez nevarnosti. Imelo pa je svojo veliko politično privlačnost, saj je zgovorno kazalo na moč odpornišva.

VIII. Vojaška aktivnost partizanskih enot v letu 1941

Vojaško gledano je dogajanje v drugi polovici leta 1941 v prejšnji Dravski banovini mogoče razdeliti v dve časovno neenaki dobi, obdobje poletne vstaje in obdobje načrtno vodenih vojaških akcij, od katerih je bila najbolj ambiciozna in tudi najbolj uspešna druga, decembrska vstaja na Gorenjskem.

V prvem obdobju, obdobju vstaje, je šlo za pripravo odpora na območjih pod nemškim okupatorjem. Organizacijsko vzeto se je načrtovala vstaja kot niz med seboj neodvisnih akcij različne intenzivnosti, predvsem sabotažnih. Drugega tudi ni bilo mogoče, saj še ni bilo izoblikovanih vojaških enot. Te so vzpostavili šele v drugi polovici julija 1941. Predvidene pa so bile kot enote izbranih posameznikov, ne pa množic vstajniškega prebivalstva. Množičnost je postala vrednota šele po kritiki iz Vrhovnega štaba, septembra 1941.

⁵⁶ Kocbek: Zbrano delo, šesta knjiga, str. 683 (11. 10. 1941).

⁵⁷ Ferenc: Pismo Edvarda Kardelja iz Srbije 17. oktobra 1941, str. 305. Navodilo je prišlo iz Glavnega / Vrhovnega štaba oktobra 1941; vsebovalo je navodila o osvajanju naseljenih krajev in obrambi osvobojenega ozemlja. Obe navodili sta povzeti tudi v Kratkem tečaju za partizanske poveljnike. Glej Zbornik VI/1, dok. št. 81.

⁵⁸ Prim. Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945. Ljubljana 1978, str. 138-142, 146-160.

Aktivnost partizanskih enot je bila načrtovana sočasno, od pretežno 27. julija dalje; izvajana pa je bila z različno intenzivnostjo. Že od vsega začetka pri tem opazimo željo po preseganju čiste gverilske taktike in svobodne organizacije.

Cilji, proti katerim je bila dejavnost partizanskih enot usmerjena, niso bili zgolj vojaški, pač pa civilni okupacijski aparat oziroma materialne dobrine. To pomeni, da so bili cilji vojaške dejavnosti odporniškega gibanja vsi in ne le vojaški, kar pomeni, da so tudi odporniki že od začetka preseglji običajni okvir vojskovanja.

V tem obdobju, ki se je končalo dober mesec pozneje, je bilo aktivnih z vsaj enim napadalnim vojaškim dejanjem od 16 ustanovljenih na nemškem okupacijskem območju (polovica vseh v letu 1941) čet 10 čet, še nekaj jih je delovalo proti infrastrukturnim objektom. Razprostranjenost akcij je torej bila

velika, zato ne čudi hitra in radikalna reakcija zlasti nemškega okupatorja. S pridelenimi policijskimi silami je uspel nemški okupator uničiti ali razgnati 5 čet in zadati partizanskim enotam glede na moštvo okoli 15% izgub, v katere so šteti zgolj padli in ujeti. Še večje izgube so sledile v obdobju upadanja dejavnosti partizanskih enot od konca avgusta do začetka oktobra 1941.⁵⁹

S tem je baza, iz katere se je napajal večji del moštva (tisti v krogu KPS), bila v precejšnji meri izčrpana, saj po prosti oceni v njej ni bilo več kot 3000 boju ustreznih moških. Partizanska vojska je bila sicer deklarirana kot nestrankarska vojska, dejansko pa je v obdobju vstaje v njej bilo vsaj na Gorenjskem in Štajerskem, za katere so na voljo podrobnejši podatki, 50% oziroma celo več kot 80% borcev, za katere moremo utemeljeno domnevati, da so vanje prišli po partijski disciplini ali zaradi osebne ogroženosti, dobršen del drugih pa je sodil v njihov simpatizerski krog.⁶⁰ Ob tem je kot številčno izrazitejšo skupino zaznati le še pripadnike Sokola.

Drugo obdobje oboroženega odpora na Slovenskem se je začelo po precejšnjem upadu partizanske aktivnosti in številčnosti zaradi izgub in osipanja enot, vendar pa z izkušnjo iz prvega obdobja, da je oborožen odpor možen tudi na slovenskem območju, po posvetovanju vojaško-političnih vodstev v Stolicah konec septembra. Dolgo že vemo, da se vojaški dosežki oboroženega odpora v Sloveniji presojevalcem niso zdeli dovoljšnji, kar zgolj vojaško gledano drži v primerjavi s Srbijo ali Črno goro, nepravilno pa je zato, ker niso hoteli uvideti, da je oborožen odpor v Sloveniji rasel iz povsem druge podlage, saj se niso mogli nasloniti na nobeno srbsko nacionalno občutje ogroženosti kot na prostoru od Like do Srbije in Črne gore. Zato so skupaj izdelali osnovno strategijo za jesensko obdobje - spodbuditi množično vstajo prebivalstva na osnovi njegove nacionalne in celo osebne ogroženosti, vojaško pa doseči širša območja pod nadzorom partizanskih enot, t.i. "svobodna ozemlja".⁶¹

Prvi poskus, dvigniti v vstajo kmečko prebivalstvo v Posavju, ki mu je grozil izgon, tako z njegove zemlje kot iz Slovenije, ni uspel. Načrt sam pa je bil ambiciozno zamišljen, sile dvanajstih čet pritegnjene v koncentracijo s širokega območja Dolenjske, vzhodne Gorenjske in Štajerske. Bil pa je za tedanja trdnost slovenskih

⁵⁹ Križnar, n. d., v op. 54.

⁶⁰ Križnar: Socialna in politična pripadnost, str. 33-49; Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945, str. 225-226.

⁶¹ Ferenc: Pismo Edvarda Kardelja iz Srbije 17. oktobra 1941, str. 362-366.

partizanskih enot prezahteven, tudi zaradi poslabšanih vremenskih razmer.⁶²

Potreba po vojaškem uspehu, od katere je bila soodvisna tudi politična krepitev gibanja, je napotila vodstvo osvobodilnega gibanja v ponovno načrtovanje in izvedbo akcije že sredi zimskih razmer. Lahko da je bila racionalna misel, da bo sneg bolj oviral okupatorja - vendar pa je bila ta zamisel povsem skregana z osnovnim poznavanjem psihe kmečkega človeka, ki so ga nameravali dvigniti v vstajo. Načrt treh žarišč vstaje, na Gorenjskem, območju med revirji, Kamnikom in Savinjsko dolino in južno od Ljubljane, v krinskem pogorju, je zajel tri območja z velikim pomenom, tako političnim kot vojaškim. Do uspešnega začetka vstaje je bil izpeljan načrt le na Gorenjskem, točneje v Poljanski in deloma Selški dolini ter

bohinjskem kotu in Gornjesavski dolini. Kako velik uspeh je bilo dvigniti v partizanske enote 700 ljudi, prvič množično tudi kmečke sinove, kaže razmerje do dotedanjih gorenjskih partizanov, saj je prišlo do razmerja 5 novincev na enega partizana iz predvstajniškega obdobja. Vstaja je povzročila tudi prve resne vojaške učinke - tako je prizadejala občutne izgube okoli 100 mož elitnim SS policijskim enotam (Rovte, Poljanska dolina, Dražgoše), še bolj pa na okoliškem območju - z dela slovenskega ozemlja se je prvič umaknila okupacijska uprava skupaj z njenim represivnim aparatom - in celo na strateškem nivoju, saj je neposredno vplivala prek poraza policijskega voda v Rovtu 12. decembra 1941 na odločitev o aneksiji območja civilne uprave.⁶³ Seveda se je pokazalo, kot v Srbiji, da so bile partizanske enote dovolj močne, da so prevzele nadzor na določenem območju, niso pa bile dovolj močne, da bi odvrnile koncentrirano posredovanje okupacijskih sil in s tem obdržale kontrolo nad območjem. Nasprotno, nemške zasledovalne operacije, ki so sledile pogumnemu, a vojaško nepotrebemu branjenju Dražgoš, so na Gorenjskem do marca 1942 korenito pometle z partizanskimi enotami, saj so bile takorekoč vse prezimujoče skupine izsledene, napadene in prizadete z izgubo borcev.⁶⁴ Podobno se je zgodilo tudi v Ljubljanski pokrajini, kjer pa so vendarle prezimila večja jedra južno in vzhodno od Ljubljane; ta so predstavljala osnovo za spomladanski nagel številčni porast partizanskih enot v Ljubljanski pokrajini in prenos težišča partizanstva v pokrajino, ki je bila politično središčna slovenska pokrajina in v kateri se je s povezavo vojaškega in političnega na obeh straneh tudi udejanil medsebojni spopad obeh slovenskih nasprotujočih si politično-vojaških taborov.

IX. Reakcija okupatorjev na oborožen odpor v Sloveniji

Okupatorji so sprva pričakovali odpor okupaciji predvsem od vojaških in paravojaških krogov, torej na nacionalni podlagi. Iskanje struktur Narodne obrane (in krogov povezanih z angleškimi tajnimi službami) je pri italijanskem okupatorju predstavljalo pomemben faktor delovanja v začetnem obdobju.⁶⁵

⁶² Glej op. 57; prim. Miha Marinko: Moji spomini. Ljubljana 1974, str. 276-286; Aleš Bebler: Čez drn in strn. Koper 1981, str. 94-95.

⁶³ Prim. Tone Ferenc: Vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin k nemškemu rajhu. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1974, št. 1-2, str. 157-201.

⁶⁴ Damijan Guštin: Rast in razvoj slovenske partizanske vojske v prvi polovici leta 1942 ter krajevni in socialni izvor njenih borcev. Magistrska naloga. Filozofska fakulteta, Ljubljana 1987, str. 41-56.

⁶⁵ Glej op. 10.

Pričakovanje širše vstaje, pri italijanskem okupatorju na 14. julij 1941, je sprožil prve široke policijske ukrepe. Glede na datum je možno, da je pričakoval še vedno pobudo v odporu z nacionalno zavedne, 'državotvorne' strani, seveda ob udeležbi širokih plasti ljudstva.⁶⁶

Nemškemu okupatorju je bilo pričakovanje oboroženih akcij komunistov po javno emitiranih proglasih Sovjetske zveze in prestreženih skrivnih sporočilih Kominterne seveda samoumevno, posebej, ker je sam začel sistematično, vnaprej pripravljeno policijsko preganjanje članov komunističnih strank že 22. junija zgodaj zjutraj, tudi na območjih, ki jih je zasedal na območju bivše jugoslovanske države.⁶⁷ Okupacijska oblast je na pojav prvih akcij in tudi samih skupin reagirala hitro in ostro. Njihovo početje je identificirala kot *banditizem*, čeprav je hkrati protislovno govorila o politični motivaciji (dejavnost komunistov) omenjenih nasilnih dejanj. Tako si je prizadevala vsako od oboroženih enot uničiti, vse zajete pripadnike pa je tudi praviloma usmrtila. Za italijansko okupacijsko / aneksijsko oblast v Ljubljanski pokrajini je bil oborožen odpor zadeva, ki je segala v notranjo zakonodajo države, vendar pa je Italija kljub formalno enakemu pravnemu statusu pokrajine (ne glede na to, da je imela poseben statut) sodni pregon oboroženega odporništvu po kratki epizodi z izrednim sodiščem oktobra 1941 prepustila vojaškemu sodstvu.⁶⁸

Na nemškem okupacijskem območju je boj zoper odporniške partizanske skupine prevzela policija, tako orožništvo kot varnostna policija in tajna državna policija. Policijski SS bataljoni so postali jeseni 1941 osnovna bojna sila zoper partizanske čete. Ujete pripadnike partizanskih enot so po policijski obdelavi običajno uvrščali med tiste, ki jim je "policijsko sodišče", dejansko pa najvišji policijski vodje, namenjalo eksemplarično usmrtitev med talci. Tako je končala 30. julija 1941 že prva v Krškem ujeta desetčlanska skupina, ki se v partizansko skupino še niti preoblikovala ni. V vsem letu 1941 je bilo ustreljenih vsaj 100 ujetih pripadnikov partizanskih enot, še nekaj desetina pa v prvih mesecih leta 1942.⁶⁹

Damijan Guštin

THE QUESTION OF ARMED RESISTANCE IN 1941

S u m m a r y

Armed resistance is the most intensive way of opposing occupiers. Some of its forms were envisaged in the Yugoslav defense plan, but it became irrelevant with the collapse of the State in the April war. In spite of seeking a *modus vivendi* with the occupiers in an isolated and parcelled out Slovenia, the main political forces decided for armed resistance and, during the first months of the occupation, started to set up underground military formations (the Slovene, Sokol and National-Pobratim legions). However, these were never deployed in any military engagement because of their

⁶⁶ Zbornik VI/1, dok. št. 97, 98, 100, 104.

⁶⁷ Prim. K. F. - Marko Selin: Nič več strogo zaupno, II. Ljubljana 1978, str. 132-140.

⁶⁸ Tone Ferenc: Sodstvo pod okupacijo 1941-1945. Pravo - zgodovina - arhivi. 1. V: Prispevki za zgodovino pravosodja. Ljubljana 2000, str. 222-225.

⁶⁹ Prim. Milan Ževart: Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski. Maribor 1965, str. 10; Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945, str. 225; Križnar: Socialna in politična pripadnost, str. 48.

procrastination. The Communist Party of Slovenia and the newly founded Liberation Front also opted for armed resistance. This resolve rapidly matured after the attack on the Soviet Union and materialised with the formation of military (partisan) detachments and, after 20 July 1941, the first military operations.

In July 1941, the Liberation Front became the official mobiliser of the forces of armed resistance, unlike in other Yugoslav provinces. In September 1941, the national liberation movement indicated its intention to develop the national armed forces within the framework of those at the Yugoslav level. The armed uprising was of similar structure to the one planned several months earlier by the leadership of the Communist Party of Yugoslavia and presented as the model of armed revolution. Its practical execution, however, largely depended on improvisation and the concrete circumstances at local level (the organisational strength and the suitability of the terrain). In principle this required one partisan unit (squad) in each district of the Communist Party of Slovenia (CPS). By the end of the year the LF succeeded in setting up thirty-one guerrilla units - squads, which greatly differed in number, counting from ten to fifty members. They were insufficiently armed, usually with light infantry weapons taken from the Yugoslav army, and poorly equipped.

From the very beginning the field of armed resistance was transferred to the geographically suitable countryside in the vicinity of towns. In the recruitment of the first combatants for the resistance units, the participation of young CPS and ACYY (Alliance of the Communist Youth of Yugoslavia) members was semi-compulsory. Apart from that it was voluntary though binding for the duration of the war. Only in late 1941 did larger numbers of volunteers from other political groups of the Liberation Front, especially the members of the nationalist Sokol organisation, join the Communists. In December 1941, after the first successful uprising in Upper Carniola, about seven hundred men, most of them peasants' sons who were previously politically inactive, were added to their ranks. Until the end of 1941, over 2,000 Slovenes, or merely 1.4 per thousand of the total population, joined the military units of the resistance movement.

A coordinated and almost simultaneous outburst of guerrilla operations at the end of July 1941 was heaviest on the German occupied territory in Upper Carniola and Styria. It provoked the intervention of the German and Italian occupiers who, by means of the military supremacy at their disposal, suppressed the uprising by October that year. In the process, every second partisan unit (fifteen out of thirty-one squads) was destroyed and the armed resistance forces suffered considerable losses.

In Autumn 1941, under the influence of the Yugoslav partisan headquarters there was a revival of partisan operations, assuming tactical ideas of coordinated military operations with the aim of provoking a massive uprising. In spite of the temporary success in the December uprising in Upper Carniola, such tactics, while having a considerable political effect, proved premature on the Slovene territory.

The rift between the Chetnik and the Communist resistance movements, which led to the armed conflict in Serbia and, subsequently, had long-term consequences in the former Yugoslavia, did not manifest itself as armed conflict in Slovenia until Spring 1942.

Razpravljanja

*Spoštovani,**

hvala za obvestilo o vašem znanstvenem posvetu 60 let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem ter vabilu nanj! Z veseljem in zanesljivo se mu bomo odzvali. Vaš posvet pada namreč na predvečer 60. obletnice OF, ki jo bomo letos zaznamovali med drugim tudi z zgodovinskimi posveti, kakršen je vaš. Znano vam je, da smo nedavno z vašimi uglednimi kolegi pripravili okroglo mizo Odpornost ali ne. Pravkar zaključujemo publikacijo o njihovih bogatih prispevkih.

Menimo namreč, da sta OF in NOB dogodka, ki sta pomenila zgodovinsko prelomnico za našo deželo. Pa tudi, da zgodovina ni dokončana, s sedmimi pečati zaprta knjiga. Na to temo je zares že mnogo raziskanega, napisanega in posredovanega tudi v drugih oblikah od dokumentarne, pričevalske, literarno-umetniške itd. Medtem ko je bila časovno bližnja podoba bogata v podrobnostih, pa je oddaljenejši pogled širši in bolj celovit.

Veseli nas zato, da ste pripravili ponoven strokovni posvet na podobno temo in vam čestitamo za zamisel in ustvarjalni napor! Akterji in udeleženci tega obdobja pozdravljamo namreč novo priložnost za dialog ter soočenje strokovne in pričevalske govorice. Prepričani smo, da oboje vodi iskrena želja odkriti še več resnice o dogajanjih, ljudeh ter o času, ki se nam tako naglo odmika.

Pozdravljamo vse referate in udeležence z željo, da bi vaš posvet potekal ustvarjalno in plodno ter rodil koristne rezultate.

Z lepimi pozdravi

Ivan Dolničar

Dr. Tamara Griesser-Pečar

Imam tri pripombe. Prva pripomba je pravzaprav dodatek k temu kar je prof. dr. Dušan Nečak tukaj povedal. Opozorila bi namreč na veliko gospodarsko pomembnost sporazuma med Hitlerjem in Stalinom 23. avgusta 1939 in drugega sporazuma, t. i. "Grenz- und Freundschaftsvertrag" ("Mejna in prijateljska pogodba"), septembra 1939. Ta je manj znan. V okviru teh dveh pogodb je bila cela skupina gospodarskih pogodb. Lahko danes rečemo, da je Sovjetska zveza financirala začetek vojne, pomagala oborožiti Nemčijo. Ne samo, da je prispevala lastne surovine, ampak med bojkotom proti Nemčiji je prek lastne države uvažala surovine za Nemčijo. Mislim, da je to pomembna zadeva, ki jo v zgodovinopisju preredko srečamo. Opozarjam na publikacijo, ki je izšla v Franciji (Thierry Wolton: "Rouge-Brun. Le mal du siècle", Paris 1999), ki je sicer v tretjem delu zelo šibka, ampak v

* Pozdravno pismo predsednika Zveze združenj borcev in udeležencev NOB Slovenije Ivana Dolničarja znanstvenemu posvetu *Šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem*, poslano predsedniku ZZDS dr. Juriju Perovšku. ZZDS je za pozdravne besede na posvetu zaprosila vse vabljene organizacije in društva, odzvala se je le ZZB NOB Slovenije. Pozdravno pismo, ki ni bilo prebrano na posvetu, objavljamo kot del razprave.

tem delu, v katerem opozarja na gospodarske povezave med Nemčijo in Sovjetsko zvezo, na podlagi sovjetskih arhivov, po mojem mnenju, zelo pomembna.

Druga opomba gospodu dr. Prunku. Opozoril je na obe encikliki iz leta 1937: "Mit brennender Sorge" in "Divini Redemptoris". Zdi se mi zelo pomembno opozoriti na to, da Vatikan ni priznaval okupacije dežel in da je, ko je Vatikan interveniral za okupirane dežele, Hitler prepovedal sprejem intervencij Vatikana za okupirane države. Sprejemali so lahko intervencije samo za predel starega rajha.

Tretja opomba gospodu dr. Godeši o banu Natlačenu. S pripombo, da je dr. Marko Natlačen mislil, da je konec Jugoslavije, se nekako ne bi strinjala. Spominjam se njegovega poročila v London, spominjam se, da je tam napisal, da so razpravljali o statusu in nalogah Narodnega sveta, ko je bil Narodni svet ustanovljen. In da so tam razpravljali o tem, ali se bo Narodni svet odločil za samostojno slovensko državo ali pa samo začasno prevzel oblast. Kot je poročal takrat prisotni član Narodnega sveta dr. Ivan Ahčin, so se odločili za drugo možnost, torej da bo prevzel le zastopstvo vlade.* S tem se je skladal z osnovnim stališčem tradicionalne strani v Sloveniji, ki je gradila na pravnem nadaljevanju Kraljevine Jugoslavije. Osrednjo vlado, ki je bila na poti v izgnanstvo, je še naprej očitno priznaval. To dejstvo je zelo pomembno, ker se je na tej točki tradicionalna stran ostro razlikovala od stališča komunistov, ki so zanikali nadaljevanje države. Natlačenu je šlo, ko je šel v Celje, predvsem za to, da se ne razkosa slovenski predel države.**

Dr. Dušan Nečak

Pravzaprav nimam kaj odgovoriti. Lahko se samo strinjam s tem, kar je kolegica dr. Griesserjeva rekla. To je bilo znano dejstvo v zgodovinarskih krogih. V pregledu, kakršen je bil moj, je seveda treba delati selekcijo in v tej selekciji marsikaj izpade.

Dr. Bojan Godeša

Pripomnil bi samo to, da so stvari bolj protislovne, kot je povedala dr. Griesserjeva. Omenjeno Natlačenovo poročilo je nastalo kasneje in ga lahko razumemo tudi kot nekakšno opravičilo. Zato ga ne moremo imeti za popolnoma verodostojno v vseh pogledih. Obstajajo namreč tudi druga poročila, ki pa govorijo nekoliko drugače. N.pr. Celestin Jelenc, zastopnik socialistov v Narodnem odboru, je nekoč izjavil, da je Natlačen Narodni svet razpustil ravno zato, ker ni verjel v obnovo Jugoslavije. Potem imamo iz maja 1941 spet drugačno poročilo o pogovoru med Albertom Kramerjem, tedanjim voditeljem slovenskih liberalcev in Natlačenom, kjer je razvidno, da se je Natlačen zavzemal za jugoslovansko rešitev, vendar pa se del duhovnikov in drugih ljudi s tem stališčem ni strinjal. Skratka vprašanje ostaja odprto, najbolj točna opredelitev, mislim, da bi

* Ivan Ahčin: Spomini na začetek naše tragedije. V: Koledar Svobodne Slovenije, Buenos Aires 1951, str. 132.

** Op. ur.: Celotno poročilo dr. M. Natlačena poslano vladi Kraljevine Jugoslavije v London glej Prispevki za novejšo zgodovino, 2001, št. 1, str. 117-147.

bila za Natlačena, da se do jeseni 1941 še ni dokončno javno opredelil. Da je dilema obstajala, vi jo zelo dobro poznate n.pr. iz Šmajdovega dnevnika, kjer se vidi poleti 1941 iz pogovora med Franom Saleškim Finžgarjem in Albinom Šmajdom, ko se Finžgar zavzema za jugoslovansko rešitev, medtem ko se Šmajd ogreva za srednjeevropsko inačico. Pri vsem tem je treba biti zelo pazljiv, ker so te stvari kasneje skušali prikriti oziroma čimbolj zmanjšati njihov pomen. Zato je treba Natlačenovo poročilo oziroma opravičilo na nek način tudi brati z malo kritične distance in ga primerjati z drugimi dokumenti.

Dr. Dušan Biber

Ne želim polemizirati. Opozoril bi le na nekaj dejstev. Referenti jih, upam, poznajo, čeprav jih ne omenjajo. Najprej nekaj besed o sodelovanju med Nemčijo in Sovjetsko zvezo. Weimarska Nemčija je prva priznala Sovjetsko zvezo po znameniti nočni seji v pižamah nemške delegacije v Rapallu. Reichswehr in Rdeča armada sta sodelovali tudi s tajnim vežbanjem nemških vojakov in častnikov v Sovjetski zvezi. Nemški piloti, ki so v 2. svetovni vojni bombardirali ruska mesta, so se mnogi izvežbali prav v Sovjetski zvezi. Sodelovanje, zlasti trgovina, med obema državama ni zamrlo tudi med najhujšimi antikomunističnimi tiradami Hitlerja. Nadaljevanje, če hočete poglobitev, tega sodelovanja po paktu Ribbentrop-Molotov ni prav nič presenetljivo.

Omenjena sta bila Boris Kidrič in Edvard Kardelj. Sklep o ustanovitvi Komunistične partije Slovenije in tudi Hrvatske je bil sprejet na 4. državni konferenci v Ljubljani konec leta 1934, na Čebinah aprila 1937 pa uresničen. Določena kriza med CK KPJ in partijsko organizacijo v Sloveniji je nastala jeseni 1936. Kurirko člana CK KPJ Hudomala je policija aretirala in od nje dobila podatke, ki so omogočili številne aretacije, zlasti članov SKOJ. Ti so na pokrajinski konferenci zato sklenili navezati direktne stike s Kominternom. Podrobneje je o tem pisal dr. Pero Damjanović v svoji neobjavljeni doktorski disertaciji.

Dr. Anton Korošec je kot notranji minister v Stojadinovičevi vladi bil res trn v peti Nemcem, organiziranim v Kulturbundu. Vendar pa je nemški poslanik v Beogradu von Heeren po nemški zmagi v Franciji 1940 ocenil, da bi bil Korošec kot možni naslednik Cvetkovića na čelu jugoslovanske vlade najbolj ustrezen. Jugoslovansko politiko bi prilagodil potrebam Tretjega reicha zaradi oportunitizma, ne pa iz načelnih razlogov. Vse kaže, da se je dr. Korošec takrat že odločil, da je bolje igrati na Hitlerjevo kot pa na Stalinovo karto.

Vojaška obveščevalna služba je vneto zbirala podatke o Koroščevih zvezah z Vatikanom in domnevah, da si prizadeva za italijanski protektorat nad Slovenijo kot katoliško deželo. Pisni viri o domnevnem sodelovanju med Tisom in Koroščem doslej niso znani. Dr. Krek in dr. Kulovec pa sta na predvečer aprilske vojne 1941 navezala stik s slovaškim poslaništvom kot posrednikom do nemškega poslaništva v Beogradu. Skušala sta zagotoviti poseben položaj Slovenije, ki v pričakovani vojni ne bi delila usode s Srbi. Toda tudi general Simović, predsednik pučistične vlade, je nameraval 6. aprila poslati v Berlin zunanjega ministra dr. Ninčiča skupaj z Jankom Seppom, predsednikom Kulturbunda, da bi odvrnil vojno nevarnost. Sicer pa znameniti vojni puč ni bil uperjen proti fašizmu, pač pa

predvsem proti politiki kneza Pavla in sporazumu Maček-Cvetković. V beograjski Politiki ste lahko konec marca t.l. prebrali v kroniki, da je bil ta sporazum za Srbe škodljiv.

Dr. Milica Kacin Wohinz

Oglašam se z dopolnilom k referatu kolega dr. Petra Vodopivca, ki je v svetovno tematiko ljudskofrontne politike, kakršno je uvedla Kominternina, odlično vgradil slovensko stvarnost, ni pa segel prek rapalske meje, v Julijsko krajino, kjer je bila ljudska fronta v nekem smislu uresničena. Komunistična partija Slovenije v načrtovanju ljudske fronte ni predvidela sprejema tajne organizacije Tigr, kakor zvezo iz dela Alenke Nedog (Ljudskofrontno povezovanje, Borec, 1978), pač pa jo je sprejela Komunistična partija Italije, v kateri so bili tudi slovenski primorski komunisti. V novembru 1935 je KPI objavila v svojem glasilu *Unita'* in tedniku *Istra*, ki je izhajal v Zagrebu, vabilo slovenskim in hrvaškim nacionalnim strankam iz Julijske krajine, naj se ji pridružijo, da bodo skupaj korakali proti fašizmu in proti vojni. Vabilu so se takoj odzvali voditelji Tigra: Albert Rejec, Danilo Zelen in Just Godnič ter v korespondenci z direktorijem KPI v Parizu predstavili svojo organizacijo kot Narodnorevolucionarno gibanje Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini. Sredi decembra je že bil sklenjen akcijski pakt, v katerem KPI obljubi boj za samoodločbo Slovencev in Hrvatov, Tigr pa razvijanje ljudske fronte. V ta namen je leta 1936 izdal več številčk glasila *Ljudska fronta*. (Obstaja celotna dokumentacija, ki sem jo objavila v Quaderni II, Rovinj, 1972, str. 385-447 ter v Goriškem letniku, IX, 1982, str. 109-122). KPI je le malo prej sklenila podoben pakt z Italijansko socialistično stranko v emigraciji, toda pakt s Tigrom je bil prvi pakt KPI z neko meščansko, nedelavsko, lahko rečemo nacionalistično organizacijo, kar je bil smisel ljudske fronte. Ta ni bila samo slovenska, temveč slovensko-hrvaška, kakor vse stranke v Julijski krajini in v emigraciji med dvema vojnama. Vodili pa so jih Slovenci. Mislim, da je vprašanje zamejskih Slovencev važno za slovensko historiografijo, čeprav so periferni, saj gre v našem primeru za dobro četrtnino slovenskega naroda, ki je četrto stoletja v drugi državi - Italiji, a ima enake smeri političnega in kulturnega razvoja kot Slovenci v Jugoslaviji. Ljudska fronta, ki se v osrednji Sloveniji načrtuje, a ne uveljavi, se obnese na Primorskem, v smeri antifašistične fronte, ki se zlije neposredno v Osvobodilno fronto slovenskega naroda, kljub njenemu obglavljenju z množičnimi aretacijami in smrtnimi obsodbami na drugem tržaškem procesu, decembra 1941.

Tino Mamić

Nekaj bi rad dodal dr. Prunkovi omembi o papeževih okrožnicah zoper komunizem (1931) in nacizem (1937). Treba je razumeti, zakaj je uradna katoliška cerkev zelo ostro nastopila proti komunizmu, proti nacizmu pa ne. V Sovjetski zvezi, edini državi s komunistično oblastjo v tistem času, ni živelo veliko katoličanov. Na drugi strani se je papež Pij XI. za številne katoličane v Nemčiji in Italiji bal in se v obsodbi nacizma ni hotel tako izpostaviti kot v obsodbi socializma. Trideseta leta je treba gledati tudi skozi perspektivo, da je katoliška Cerkev skušala čim bolj pomagati svojim vernikom, oziroma jim z izjavami čim manj škoditi.

Janez Globočnik

Jaz bi imel eno vprašanje za dr. Bojana Godešo, kjer je govoril o državnem okviru Slovenije. Namreč, v tistem trenutku, pred začetkom aprilske vojne, je bila tedanja Kraljevina Jugoslavija že močno asimetrična država, saj vemo, da so si že leta 1939 Hrvati praktično zelo spretno izborili status konfederativnega dela, Slovenci pa vsaj uradno nismo imeli avtonomije. Kolikor je zaznati iz določenih virov in literature in določenih političnih krogov, je vladala vsaj do začetka vojne velika pokvarjenost med mnogimi slovenskimi politiki. Vprašanje pa bi bilo v tem smislu, ali je obstajal kakšen resen načrt, da bi se Slovenci vsaj približno približali temu, kar so dosegli Hrvati s sporazumom Cvetković-Maček. Po nekaterih virih je bilo namreč že vse pripravljeno za ustanovitev Banovine Slovenije, ki bi imela podoben status kot Banovina Hrvaška. Dokončna politična pogajanja o tem pa sta prekinila smrt vodilnega slovenskega politika dr. Antona Korošca in začetek 2. svetovne vojne.

Dr. Bojan Godeša

Najprej bi se opravičil, ker imamo za ta vprašanja tudi druge, boljše poznavalce, ampak samo okvirno, lahko odgovorim tudi sam. Ti načrti so obstajali, vendar zaradi mednarodnega pritiska osnih sil na Jugoslavijo v SLS tik pred vojno niso želeli posebej izpostavljati svojih avtonomističnih zahtev, kljub temu se SLS ni hotela odpovedati svojemu načelnemu stališču do tega vprašanja, kar kažejo tudi njeni programi med vojno. Omenil pa sem tudi že dr. Jurija Perovška in njegovo razpravo v zborniku Slovenci v tridesetih letih, kjer je vse natančno in po virih pojasnjeno. Opozoril pa bi še na eno razpravo v zborniku o Korošču oziroma v Prispevkih za novejšo zgodovino leta 1991, kjer dr. Dušan Biber predstavlja britanska in ameriška diplomatska poročila o Korošču in Slovenski ljudski stranki. Iz teh dokumentov je razvidno, da je Kulovec (gre za čas po Koroščevi smrti, ko je prevzel krmilo v SLS) omahoval, kaj naj stori, vendar se je zaradi omenjenih mednarodnih okoliščin odločil, da z zahtevo po avtonomiji Slovenije ne bodo silili v ospredje, kar pa seveda ni pomenilo, da so se ji odpovedali. Ti načrti so bili še vedno v igri za bodočnost.

Igor Torkar

Prosil sem za besedo, čeprav sem bil nepovabljen, vendar je tematika taka, ki spremlja moj življenjepiš. Zato mi preprosto ni težko spremljati vaš znanstveni posvet, ki je na visokem nivoju, vreden pohvale! Vendar z mojo rahlo pripombo, da bi poleg tega, kar poslušamo, povedali tudi to, kaj naj počnemo! Navajati samo zgodovinska dejstva na visokem znanstvenem nivoju ni dovolj! Prav bi bilo navesti nekaj prezrtih knjig! Težko je recimo iti - na žalost moram pač to povedati - mimo knjige "Blazni Kronos", ki sva jo izdala z Nikolajem Pirnatom v samozaložbi tik

pred začetkom vojne. Dvajset satiričnih sonetov Igorja Torkarja in dvajset satiričnih risb Nikolaja Pirnata. Knjiga je vzbudila hude odmeve! Za primer navedem samo en sonet. Ima naslov Slovenski sonet:

"Pri nas le upognjen hrbet slave žar obsije, poštena kritika je pala v jamo, že vsak šušmar prodaja svojo kramo, le v senci križa dobre so kupčije. Kdor nima v senci tej zgrajene branjarije, lahko ponuja v dar zlatnino čisto. Ni kruha, kaj nam mar tvoj dar, žri gliste, iz sence križev glas duhovna vpije. Svoboda je pri nas na slabem glasu, sokove hrbtenic so stranke spile, želodec je molilna skrinja v črnem času in kar cenzure niso še razbile, drug drugmu stolčemo že na Parnasu! Potrebne res bi bile gnojne vile."

Črni ban dr. Natlačen je knjigo takoj zaplenil!

Satirična kritičnost se ni oglašala samo med intelektualci. Ko je šel ban na obisk na Dolenjsko ga je čakal na dveh visokih smrekah pozdrav: *"Bodi pozdravljen ban naš Marko, naj ti sije sonce žarko! Vseh dobrot si ti natlačen, te pozdravlja narod lačen!"* Torej to so stvari, ki se vam danes mogoče zdijo smešne, vendar takrat so bile usodno resne! Dokazov o tem je mnogo tudi v prezrti knjigi Slavka Kremenška "Slovensko študentovsko gibanje 1919-1941". Knjiga obsega 450 strani. Take prezrte knjige naj prično prebirati zgodovinarji, ki so jih prezrli!

Dovolite mi, da vam preberem še naslednje svoje razmišljanje zato, ker nas junija t.l. čaka zelo pomembna stvar. Desetletnica svobodne države Slovenije!

Svetujem vsem, ne samo znanstvenikom - *vsem Slovincem* - da ob desetletnici ne navajajo samo dejstev, pa same hvale, kot na proslavah to počnemo. Moje razmišljanje je naslednje: "Uresničenje mojih sanj! Letos bodo v sožitju večstrankarstva različno misleči Slovenci rekli: 10 let imamo neodvisno samostojno Slovenijo." Dodajam. Ta samostojna Slovenija je uresničenje mojih sanj. Trmasto sem pričel o njej sanjati po maturi že v študentskih letih na Univerzi. Z mladostno zagnanostjo sem se uveljavljal v družbeno političnem delovanju, bil sem aktivni nosilec liste neodvisnih, bil sem urednik študentskega lista "1551", bil sem aktiven bорец za Plečnikovo palačo nove NUK, bil soustanovitelj "Slovenskega kluba", leta 1936! Geslo tega kluba je bilo: "Ne Moskva, ne Rim, Ljubljana." To se pravi, ne stalinistični komunisti, ne rimski militantni vrh katoliške cerkve, ampak samozavestni Slovenci. To programsko geslo je bilo ozelenela klica vizije o svobodni sodobni Sloveniji. In to pred 61 leti! To se pravi mnogo prej kot različne skupine danes rogovilijo in govorijo, da so si oni prvi izmislili to svobodno Slovenijo. Ni prav, da pomembnost "Slovenskega kluba" zgodovinarji vseh barv dosledno ne poudarjajo in ne objavljajo! Skratka bil sem zaljubljen v neodvisno samostojno Slovenijo. Trmasto zaljubljen do uresničitve mojih sanj pred desetimi leti. A bil sem in sem še danes pristaš zaljubljenecv tiste sorte, *ki prav zato, ker nekoga ali nekaj ljubijo, napake ljubljenega vidijo in grajajo*. Ob letošnji 10. letnici moje mlade neodvisne samostojne Slovenije jo bom prav zato, ker jo ljubim, tudi grajal! Svetujem, naj tudi ta visoko znanstveni forum ob deseti letnici svobodni Sloveniji naniza tudi njene napake.

Moja kritika je naslednja: *Pozabljamo*, da morajo pisatelji s pisanjem bralce prepričevati, da življenje ni "Sveto pismo", ne "Koran", ne "Marxov kapital", ne partijski "Kodeks", ne cerkveni "Koncil", temveč z argumenti, demokratično vodena bitka - ne za nedosegljive idealno urejene družbene razmere, ampak skrb vsaj za znosno socialno, materialno in duhovno bivanje posameznika in naroda. *Pozabljamo*, da resnica ni eno, ampak večobrazna. Sartrove, Marksove resnice so

drugačne od Kristusovih, Stalinovih ali Gandijevih. Judovsko uživaške šok resnice fabrikanta verzov Šalamuna so drugačne od resnic izpovednega poeta Menarta. Sleherna ideologija, ki si priglasuje oblast, ima svoje resnice. Vse te resnice so metamorfozne! Kdor krade, je tat, kdor ubija, je morilec, ogenj peče, solza je solza ipd. Boriti se moramo le za nemetamorfozne resnice. *Pozabljamo*, da nam grozi samomor slovenščine, *pozabljamo*, da postaja število članov slovenske SAZU že farsično. 60 milijonska Francija ima v glavni, najuglednejši akademiji, 40 članov. Naslednji je sprejet šele potem, ko eden od 40. članov umre. Dva milijona Slovencev pa ima najbrž že prek 60 rednih akademikov in ob teh še četo izrednih. Sleherna ideologija, ki si pribori oblast, brž okinča z akademsko slavo enega ali dva svoja poslušneža med umetniki in znanstveniki! *Pozabljamo* moralno obsoditi pisatelje, ki pišejo v imenu načela, da žlahtni cilj posvečuje podla sredstva. Taki pisci lahko brcajo v suženjstvo Kasandre, sežigajo na grmadah Ifigenije in pustijo na samotnem otoku Ariadno potem, ko jim je omogočila, da so premagali Minotavra. *In pozabljamo*, da nekateri krivci za povojne sodne zločine lažejo! Trdijo, da niso vedeli, da so verjeli. Kralj Ojdip ni vedel, da je spal s svojo materjo. Ko je to zvedel, je sam v sebi proglasil sebe za krivca, iztaknil si je oči in je šel med berače. Ne pričakujem, da bi si zdaj tisti nekateri krivci iztaknili oči in bi šli med berače. To ne. Naj kar živijo - ampak brez velepokojnin in privilegijev. *Pozabljamo*, da se med Slovenci širi epidemija univerzalne nemorale s pojavi družbeno gospodarske poraznosti. Epidemično krizne situacije povzročajo stabilizacija tartifovstva, devalvacija resnice, inflacija laži, revalvacija brezpravja. *Pozabljamo*, da naša množična občila, časopisi, revije, RTV, sodobni menedžerski Pluton peha v Hades reklam, v kronike zla, v objem driad pornoseksa. Ne sporočajo nam nič pametnega, nič spodbudnega, nič lepega. Ampak na svetu niso samo zločini in blato! Je tudi vrtnica, ki nima samo trnov, ima tudi čudežno lepe cvetove in to v Drnovškovem in Janševem času. *Pozabljamo* mnoge odrešujoče ljudske modrosti: zakoni brez kazni, so zvonovi brez kemblov, teorija brez prakse, je sedlo brez konja, sito očita šivanki, da ima luknjico, katoliški bog daje svojim kruh, drugim pa samo apetit. Ptice roparice ne pojejo. Ob deseti obletnici mlado samostojno Slovenijo lahko grajam zato, ker jo imam rad. Uresničenja teh mojih sanj pa nočem končati na temen način, ampak z vedrim pogledom na svet in življenje. Svetujem, da me posnemate. Večkrat je v veselju tudi kaplja pelina. Takrat ubogam kraški pregovor: "Sem bil in sem radič solatnik! Ga režejo, ga režejo, a vedno znova zrasede".

Danijel Malenšek

Rad bi povedal nekaj besed o vprašanju, ki se ga nobeden od referentov ni dotaknil, in tudi v nadaljevanju ne vidim, da bi se ga kdo nameraval. Rad bi spregovoril o pravnih dejstvih, ki so bila nesporno razvidna leta 1941. Ta so seveda pogojevala ravnanje takratnih udeležencev tistih dogodkov in da bi se zavedali pomena ugotovitve in poznavanja pravnih dejstev, bom povedal, da v mednarodnem življenju veljajo neka temeljna pravna načela in to konstantno in vedno znova, kljub odstopanjem, takim in drugačnim! To se je najbolj pokazalo, recimo, leta 1991, ko smo zaradi legitimitete in legalitete, identitete in kontinuitete Slo-

venije, dosegli mednarodno priznanje po pravni poti združitve prek Badinterjeve komisije, v nasprotnem primeru bi končali tako kot današnja Čečenija, to se pravi po postopku odcepitve, ki so nam ga podtikali. Leta 1941 je veljalo mednarodno pravo, veljale so mednarodne pogodbe, vse do takrat, dokler jih niso pozneje ali izničili ali kakorkoli že, veljale so mednarodne norme navzven in notranje pravne norme navznoter. Navzven je veljal münchenski sporazum, veljal pakt Ribbentrop-Molotov, nihče mu ni oporekal mednarodno pravne veljavnosti, ker so ga sklenile mednarodno pravno priznane države. Navznoter je veljal veljavni pravni red takratne Jugoslavije, ki se je v tem pogledu kazal, v pogledu, ki nas zanima, v volitvah 1938, na katerih so bili v skladu z veljavnim pravnim redom voljeni politični predstavniki, karkoli že si kdo o tem misli. Dejstvo je, da so imeli ti predstavniki največjo stopnjo legitimitete in legalnosti! Postavlja se sedaj naslednje vprašanje: Gospod Godeša je govoril, da je Slovenska ljudska stranka imela načrte o avtonomiji, nič ni spregovoril o dejanjih te stranke v tem času. Dejstvo je, da je Slovenska ljudska stranka legitimno, legalno 12. aprila, ko so kapitulirale kraljevske čete na območju takratne Slovenije, prevzela oblast, ker je ustanovila Narodni svet iz predstavnikov strank in gibanj političnih predstavnikov, ki so bili izvoljeni leta 1938, da je prevzela usodo in odgovornost v svoje roke in to legitimno in legalno! Legitimno in legalno je vodila razgovore z okupatorji z namenom, da doseže nekaj podobnega državni tvorbi pod okupacijo! Legalno in legitimno je v svojstvu legitime in legalne oblasti ta Narodni svet izročil oblast okupatorjem, ki so jo tako tudi prevzeli v skladu z ženevskimi konvencijami. Zaradi tega tudi ni prišlo, vsaj v prvem hipu ne, zlasti ne v banskem upravnem aparatu, do nikakršnih odpuščanj. Vsa policija je ostala, vsa lokalna samouprava, vsi župani so ostali, ker so se držali pravnih dejstev. V nasprotju s tem niso vključili v delo Narodnega sveta takratne komunistične partije, ker je bila nelegalna, nelegitimna! Po takratnem pravnem redu je bila izobčena in seveda je bila tudi v uradnem formalnem, dejanskem, vojaškem in političnem mednarodno pravno priznanem zavezništvu v smislu pakta Ribbentrop-Molotov. To se je pokazalo z zelo pomembnim dejstvom, o katerem nikoli nihče nič ne pove, da je recimo Slovenski poročevalec v svoji prvi številki maja 1941 z velikim pompom oznanil izjemen "uspeh" sodelovanja vlade Sovjetske zveze in nemškega Rajha! Ta se je kazal v tem, da so dosegli sporazum o repatriaciji "španskih" borcev, ki so jih nacisti osvobodili, potem ko so porazili Francijo in so jih iz konfinacije repatriirali deloma v Sovjetsko zvezo, kjer so dobili državljanstvo. Med njimi sta bila repatriirana Ana Pauker, Romunka in Rakoszy, ki je bil pozneje diktator na Madžarskem in je bil repatriiran kot "folksdojč" Franc Rozman Stane, ki pa ni šel v Moskvo, ampak v Slovenijo! To so pač dejstva in znotraj teh dejstev moramo opazovati problem legalitete in legitimitete naprej. Ko je Narodni svet predal oblast, t. j. izročil oblast okupacijskim oblastem, so okupacijske oblasti pač delovale. Potem se je odprla cela paleta stisk in problemov, ampak treba je vedarle osvetliti vprašanje pravnosti. Nekateri ugledni pravni teoretiki trdijo, da je zaradi takšnega ravnanja Narodnega sveta, ki se je potem seveda "samoukinil", ker v okupirani državi ni suverene oblasti, recimo leta 1943 prišlo do legalnega in neoviranega odhoda italijanskih okupatorjev, ker je bil dosežen sporazum, okupacija je minila, ljudje gredo domov, individualna krivda bo obravnavana kadarkoli že in če sploh bo. Enako se je nadaljevalo to vprašanje legitimitete in

legalitete pozneje prek drugega zasedanja AVNOJ na vseh relacijah, ki so potekale med angleško in sovjetsko vlado ter jugoslovansko vlado. Dejstva so pač taka, da je sporazum Tito-Šubašić spoštoval to legaliteto, kontinuiteto, identiteto in da je legaliziral tiste dosežke revolucionarne oblasti v jugoslovanskem merilu, ki so bili z zavezniškega stališča sprejemljivi. S tem je tudi legaliziral takratno, bom rekel, v revoluciji nastalo "oblast" in se je to pokazalo v tem, da je AVNOJ za predsednika NKOJ imenoval Tita, ki ga je imenoval za mednarodno priznanega predsednika začasne vlade kralj Peter, da pa to ne bi bilo "prehudo", je to izvedel prek kraljevega namestništva in potem se je zadeva odvijala naprej. Namreč odvijala se je tako, da so maja 1945 na Taboru Narodni svet ponovno sklicali, ga razširili s tako imenovani nekompromitiranimi posamezniki v luči "kolaboracije", se javno odrekli Rupniku in njegovim kolaborantskim problematičnim korakom ter sprejeli ustrezne formalno pravno zavezujoče sklepe, in sicer o spravi, o federalni Jugoslaviji itd. Med drugim so sprejeli tudi sklep, da se ustanovi slovenska vojska. Potem so, po neki zmedi na relaciji nemška okupacijska oblast in Narodni svet, kjer je prišlo tudi do nekih aretacij, formalno prevzeli oblast od okupatorja. Govorim o legaliteti in legitimiteti in mislim da bi se morali zgodovinarji do teh pravnih dejstev opredeliti, ne opredeliti, ker naloga zgodovinarjev ni, da se opredeljujejo, ampak jih ugotoviti, oziroma jih izpodbiti ali potrditi. Zakaj je to tako zelo pomembno? Poglejte, ljudje se sprašujejo, kaj se je pa dogajalo po maju 1945? Bliskovito je ukrepala tudi komunistična partija in formirala vlado v Ajdovščini in smo imeli neke vrste dvovladje. Obe vladi sta bili utemeljeni na sporazumu Tito-Šubašić. Ko so vrnili tako imenovane "kolaborante", so po črki zakona pripadniki JA, ker partizanskih enot več ni bilo, po sklepih ustreznih organov takratne jugoslovanske oblasti, obračunali s pripadniki Slovenske narodne vojske, ker domobrancev prav tako ni bilo več po sklepu ustreznih organov. Skratka, po tej pravni teoriji pride do absurda, da so pripadniki JA pomorili lastne zaveznike brez ugotavljanja individualne krivde. AVNOJ se je preoblikoval avgusta 1945 v Začasno ljudsko skupščino, razširjeno po metodi Narodnega sveta v Ljubljani z nekompromitiranimi politiki, ta je prevzela funkcije oblasti začasno, do izvedbe volitev v Ustavodajno skupščino novembra 1945, in šele februarja 1946 je bila sprejeta Ustava, ki je rešila vsa ta odprta medvojna vprašanja in pač vzpostavila stanje, kakršnega je potem tudi mednarodna skupnost poznala in priznala. Skratka, zdi se mi izjemno pomembno, da bi se ukvarjali tudi s temi pravnimi dejstvi, jih ugotovili ali pa oporekali, da to ni bilo tako ali pa da je bilo kako drugače. To se mi zdi pomembno!

Podobno, kot pogrešam referat o pravnih dejstvih tistega časa, pogrešam tudi referat o takratnih arhivih, zlasti arhivih GESTAPA in OVRE. Tudi to se mi zdi pomembno za pravilno razumevanje takratnih razmer pri nas.

Dr. Janez Zdešar

Prihajam iz Münchna. Nisem poklicni zgodovinar, pač pa se ukvarjam v tujini tudi s slovensko zgodovino.

Najprej bi rad povedal tole: delno politični nastop gospoda Torkarja obžalujem. Z besedo je ubijal človeka, ki je bil ubit pod streli, ki se ni mogel

braniti, ki ne prej ne pozneje ni dobil nobene možnosti obrambe, ali je delal prav ali ne, in ga tukaj sramotil. Mislim, g. Torkar, - hudo mi je to povedati, ker vas ne bi rad napadel, in vas spoštujem kot slovenskega pisatelja, - da ste vi s tem diskvalificirali samega sebe.

Čeprav ste hvalili ne vem kakšno strokovnost tega simpozija, bi ta prav gotovo ne smel takega Vašega prispevka dovoliti, ker z zgodovinsko tematiko, ki je bila najavljena, nima prav nobene povezave.

To preidem.

Pač pa bi rad nekaj vprašal gospoda prof. dr. Ferenca. Vedno znova se poudarja in govori, kako je bil slovenski narod pod nacisti in pod fašisti obsojen na smrt. Ni dvoma, da je bil obsojen na smrt. Vendar pa je treba razlikovati: šele, če bi nacizem zmagal, bi bil obsojen na smrt tako, kot so tedaj med vojno že bili obsojeni in pošiljani v smrt Romi (cigani), Judje, duševni bolniki... in to je šlo v stotisoče in milijone. Slovenskemu narodu je bil rok do tega dejanja usmrtitve nekoliko podaljšan, hvala Bogu. Zato je treba razločevati, če hočemo biti precizni: ni šlo za isto smrtno obsodbo kakor je šlo za nekatere druge v Evropi, bili smo na predzadnji stopnji...

Drugo: v zadnjem stavku referata sklepate iz omenjenega dejstva, da je bil upor upravičen. Brez dvoma, vendar gre tudi za vprašanje, kakšen naj bo ta upor, za "kvaliteto" upora, kdaj upor, na kakšen način.

Iz zgodovine poznamo najbolj različne oblike upora v takratni Evropi. Lahko preberete knjigo Ringsa (W. Rings, *Leben mit dem Feind, Anpassung und Widerstand in Hitlers Europa 1939-1945*, Kindler 1979), ki vse to opisuje in je tudi tukajšnjim zgodovinarjem z Inštituta za novejšo zgodovino služila, ko so o teh rečeh že pred leti razmišljali in začeli o tem govoriti bolj natančno.

V Sloveniji je od 22. junija 1941 šlo za takojšnji, oboroženi, totalni upor, - to so besede, vzete iz Dokumentov ljudske revolucije, iz Slovenskega poročevalca... Šlo je torej za takojšnji, oboroženi, totalni in od 16. septembra 1941 naprej še celo za monopoliziran upor: samo ena stranka, Komunistična partija, se sme upreti okupatorju, - če se hočejo upreti drugi, se moraja podrediti njej. Tako monopoliziran upor je potem seveda pripeljal do tega, kar se je pač zgodilo...

V zgodovinopisju je nastala mitologija takšnega upora. To je treba demitologizirati: ne upora kot takega, ampak upor, takšen kot je bil pri nas. Treba se je namreč vprašati, ali je bil tak upor takrat res smiselen. O tem se vse premalo govori. To je tema, o kateri ne slišimo dovolj!

Je bil ta upor res narodnoosvobodilen? Ali ni bil morda samouničevalen?

To je vprašanje, ki je dano zgodovinarju, da ga raziskuje in se sprašuje.

Dr. Tone Ferenc

Gospod dr. Zdešar! Niste me razumeli. Jaz nisem govoril o iztrebljanju, o fizičnem iztrebljanju slovenskega naroda kot npr. Judov in Romov. Jaz sem govoril o uničenju slovenskega naroda *kot etnične enote*, to se pravi kot naroda kot takega, ki mu vzameš nacionalno zavest in jezik ter ga napraviš za nekaj drugega. Če se ti pa ne ukloni, pa ga preženeš. In to se je dogajalo. Slovenski narod je bil obsojen na smrt kot etnična enota, so pa nacisti kakšno njegovo

skupino tudi iztrebljali. To sem tudi navedel. Sedaj je to še bolj aktualno, ko nekje sprejemajo zakon o evtanaziji. Tu pa je šlo za lažno evtanazijo. Poslušajte, kakšna usoda pa nas je čakala, da ko bomo ostareli in ne bomo mogli več delati, nas zaplinijo in sežgo. To je bila nemška kultura in civilizacija, seveda nacistična!

Danijel Malenšek

Poglejte, tele iskricice, ki preskakujejo, so znak demokracije, kažejo pa tudi na marsikaj drugega. Te stvari je treba razjasniti! Jaz sem govoril o pravni legitimiteti in bi rad dal dve ilustrativni primerjavi k temu, da bi me razumeli, zakaj se mi zdi to tako pomembno. Glejte, ko smo se mi osamosvajali leta 1991, je bila naša takratna oblast domnevno v podobnem položaju kot takratna oblast bana Natlačena in mi smo "kolaborantsko in izdajalsko" šli na Brione, naš predsednik Kučan je šel v Zagreb in se je tam pogovarjal z okupatorskimi silami, o tem kako bi rešil slovenski nacionalni korpus in njegove interese. Oprostite, paralele vlečem, rad bi, da se to razjasni! In še drugo primerjavo bom potegnil. Če ne bi bilo tako, kot jaz sedaj govorim, da so pravna dejstva važna, potem ne bi naš predsednik Kučan čutil potrebe, da vedno znova poudarja politiko potsdamskih sporazumov, ki domnevno opravičuje določene zadeve med vojno in po vojni, pri čemer se seveda preprosto laže in zamolči, da so bila grozna in druga dejanja storjena pred potsdamskim sporazumom, junija in julija 1945, potsdamska konferenca, ki je glede teh zadev uveljavljala eno samo načelo in to je načelo individualne odgovornosti, pa je bila avgusta 1945. To poudarjam samo zato, da boste razumeli, kako so pravne interpretacije na dolgo progo važne.

Dr. Janko Prunk

Jaz bom kratek. Samo nekaj bom vprašal, ker sem danes slišal veliko novih stvari, ki jih samo na pol razumem, nekaterih pa sploh ne. Verjetno se še komu med vami tako godi. Veliko je stvari, ki jih ustaljeno ponavljamo tekom let in nas šele zelo drzna nova stališča zdramijo, da se zamislimo nad dosedanjimi svojimi stališči. Danes je eno takih zgodb povedal gospod Malenšek. Jaz bom o njej temeljito razmislil, čeprav nekatera dejstva, ki jih je navajal, niso točna. Toda tega mu kot pravniku ne moremo zameriti. Dejstva bomo že mi zgodovinarji, ki smo profesionalni hranilci zgodovinskega spomina, ugotovili in uredili. Zamisliti se moramo nad njegovo interpretacijo, oziroma oceno dogajanja med 2. svetovno vojno na Slovenskem. Zato dovolite gospod Malenšek, če Vas prosim, da še enkrat pojasnite Vašo trditev, da je italijanska vojska legitimno prevzela oblast v Sloveniji leta 1941 in legitimno kapitulirala.

Danijel Malenšek

O italijanski situaciji leta 1943 je nešteto dokumentov, iz katerih izhaja, da se je italijanska vojska organizirano in nadzorovano umikala tako glede ravnanja naših

takoimenovanih "kolaborantskih" oblasti in upravnih struktur kot tudi glede ravnanja takratnih "osvobodilnih" čet. Prišlo je celo do znamenite neposredne vojaške kolaboracije, ko so bile vloge zamenjane, saj si je partizanska stran na Turjaku dovolila vojaško kolaborirati z italijanskimi četami pri obleganju notranjega "sovražnika" in je s tem dokazovala, da stvari prehajajo iz rok v roke legalno, legitimno s tem, da je vsakdo legalnost in legitimnost tolmačil na različen način. Takratna t.i. "kolaborantska" struktura se je sklicevala na ženevske konvencije, partizanska struktura pa na pravice do samouresničitve naroda, ne glede na karkoli, kar so storili že leta 1941 s sprejemom proslulega sklepa vrhovnega plenuma Osvobodilne fronte o sodiščih in kratkih postopkih itd. in so tam uzurpirali oblast z nekaterimi načeli, ki niso legitimna. Mene zanima samo to, da bi se do teh ključnih vprašanj v smislu pravnih faktov ali nefaktov opredelili. Da je ta zgodba nova, je razumljivo, ker nihče nikoli ni smel podvomiti v legitimnost in legalnost nikogar, ki ima moč. Sedaj je treba o tem razpravljati, zaradi tega, ker drugače ne bomo nikdar uredili svojega odnosa do mednarodnega okolja v luči svojega mednarodnega pravnega položaja, zaradi česar bomo imeli večne težave dokler ne bomo teh stvari razčistili in jih pač nekako uredili. Pravo velja tako, da recimo danes Sovjetska zveza plača do zadnjega rublja dolgove carske Rusije, da je Črna gora plačala do zadnjega perperja dolgove kneževine Črne gore itd., dokler neka mednarodna skupnost ne pristane na drugačno interpretacijo, ampak prej morajo biti določena vsa dejstva, toliko časa veljajo tiste pravne logike, ki so mednarodno pravno priznane. Nam še niso priznali, da smo ravnali v skladu s politiko zavezniških sil, v smislu potsdamskega sporazuma. Nismo, oziroma dokažimo, da smo, in dokler teh stvari ne bomo razrešili, bodo take zgodbe, jaz pa mislim, da je prav, da se te zgodbe odpro v omenjenem kontekstu, ne da se ljudje med seboj prerekajo, kdo, kaj, kako. Tisto je ena raven, tukaj pa gre za formalno praven pristop, ki na koncu edini zares velja!

Dr. Božo Repe

Imam pripombo k referatu kolege dr. Borisa Mlakarja. Z vsebino referata se v veliki večini strinjam, vprašljiv pa se mi zdi stavek, ki ga je zapisal tudi v objavljenem povzetku, namreč da sodelovanje Natlačenove ekipe v Konsulti t.i. Ljubljanske pokrajine predstavlja taktično kolaboracijo, kar je bilo navzven sicer neprijetno, dejansko pa gre za normalen vezni člen med okupacijsko oblastjo ter okupiranim prebivalstvom. Če prav razumem kolego Mlakarja, je potem resnična ali prava kolaboracija, kot jo je označil v referatu, dejansko le ideološka kolaboracija, morda še vojaška, ampak o tem danes pač nismo govorili. Če vzamemo za primer priključitev t.i. Ljubljanske pokrajine k Italiji, to je pritrjevanje temu dejanju oziroma njegovo hvaljenje v javnosti s strani tistih, ki so bili prej uradno slovenski in ljubljanski oblastniki in ki so prisegli kralju Petru II., tudi za bana Natlačena to velja, potem se resnično postavi vprašanje, kakšna je taka kolaboracija. Vemo, da je bila Jugoslavija mednarodno priznana razkosana, ampak mednarodno je kot država v pravnem smislu obstajala. Torej gre za zanikanje tega dejstva s strani ljudi, ki so pripadali jugoslovanski oblasti. Po mojem mnenju in po nekaterih splošnih normah zahodnega zgodovinskega, npr. francoskega pa še

kakšnega drugega, je tako dejanje čisti primer kolaboracije, ne pa neki malce neprijeten dejavnik, ki ga je bilo nujno izvesti glede na dane razmere.

Dr. Boris Mlakar

Vprašanje dr. Repeta je povsem upravičeno, toliko bolj, ker tudi sam nisem povsem prepričan, da je tisto, kar sem napisal oziroma povedal, stoddostno ustrezno. Toda po tehtanju in vrednotenju argumentov oziroma virov se je pač treba odločiti za eno inačico. Kar se tiče osporavanega konkretnega dogodka - šlo naj bi za pritrditev oziroma poklonitev ob priključitvi Ljubljanske pokrajine k Italiji - velja ločiti več vidikov. Eno je objektivno zunanje dejstvo, ki pa je že relativizirano z dejstvom delnega ponarejanja same Natlačenove izjave z objavo v javnosti. Druga stvar je vprašanje, zakaj se je Natlačen za vse to sploh odločil. Z možnimi odgovori bi zašli predaleč, vsekakor pa mora zgodovinar realno in pravično oceniti tedanji čas in se skušati vživeti v logiko tedanjih okoliščin oziroma razmišljanja samih akterjev, zakaj so nekaj naredili, kakšni so bili njihovi argumenti ipd. Od Natlačena samega imamo poročilo o tem, v katerem pa se izraža precej brezosebno, iz njega pa je razvidno, kot da je šlo za nekakšen neizogiben tok dogodkov. To je seveda načelno vprašljivo, kajti človek ima pri odločitvah zmeraj vsaj dve možnosti. Deloma bi pritrdil Repetovi kritiki, da je bila to vsaj na simbolni ravni kršitev izpred vojne zavezane zvestobe državi, navedel pa sem že tudi kritiko v smislu, da se z njo strinjam. Gre za kritično mnenje prof. Janeza Gruma, ki se je med vojno sicer zelo eksponiral v protikomunističnem boju. Ta vsaj zunanja potrditev ali celo navdušenje za priključitev ima že tedaj velik negativni naboj, kar so seveda opazili tudi pri emigrantski vladi in zato protestirali. Poleg tega za nas ne more biti nepomembno tudi vprašanje praktične vsebine oziroma pomena te priključitve Ljubljanske pokrajine, namreč, kaj se je za tu bivajoče Slovence s tem spremenilo, kakšno škodo so npr. s tem tedaj utrpeli. To postavljam samo kot vprašanje, ne da bi sedaj nanj skušal tudi odgovoriti.

Dr. Bruno Hartman

Moje vprašanje bo zelo kratko, velja pa referatu dr. Mlakarja. Presenetil me je tale stavek: "Pripravljenost na pravo kolaboracijo v smislu izdajstva je obstajala v določenih krogih le na Štajerskem." Prosil bi za pojasnilo, kateri so bili tisti krogi. Kolikor namreč vem, so se za Nemce takrat navduševali le kulturbundovci in tisti, ki so pričakovali, da se jim bo spremenil socialni položaj, a ti niso bili politično organizirani. Bili so nekaj takega kot tisti dolenski kmetje, ki so se s hitlerjanskimi zastavami na kamionih vozili sprejemati Nemce v Krškem, proti tistemu ozemlju torej, od koder so Nemci kasneje izseljevali slovenske kmete in drugo prebivalstvo.

Nemci so kmalu zatem začeli ustanavljati Štajersko domovinsko zvezo in takrat so se začele stvari spreminjati. V tej organizaciji so tisti, ki so dobili nemško državljanstvo nepreklicno, prejeli rdeče legitimacije, drugi, ki smo ga dobili na preklic, smo prejeli zelene legitimacije, tisti pa, ki jih je nemški rajh samo zaščitil, pa so prejeli bele legitimacije.

Ko so Nemci ustanavljali hajmatbund - Štajersko domovinsko zvezo, so po-

skušali ljudi pridobiti vanj na različne načine. Dobro se spominjam, da so nekdanje avstroogrške vojake vabili s spomini na bojno zavezništvo z nemško vojsko med prvo svetovno vojno. Tako so ob praznovanju 1. maja 1941 v Celju postavili v bližino slavnostne tribune nekdanje vojake z zlatimi in srebrnimi odlikovanji za hrabrost. Moram pa povedati, da se je to igranje na bojevniško preteklost hitro spreobrnilo. Poznal sem mnoge med njimi, ki so se kaj hitro izkazali kot nasprotniki rajha in nacizma.

Omenil bi še to zanimivost; gre za psihološko in politično vprašanje. V Celju je bila med okupacijo nasproti železniške postaje velika tabla z zemljevidom Evrope in Sovjetske zveze. V Mariboru je bilo nekaj podobnega na današnji Partizanski cesti. Nemci so na tej tabli prikazovali, kako so na frontah napredovali. Zamislite si zdaj mladega fanta, pa tudi druge ljudi, recimo mene, ki sem bil takrat 16 let star in sem v stari Jugoslaviji poslušal prave kanonade zoper komunizem, sam pa sem imel za prijatelje skojevce, ki se jim nisem nikoli politično pridružil. Kako je tak mladenič stal pred zemljevidom in kaj je v sebi mislil? Ali naj bo navdušen, ko puščice na zemljevidu kažejo napredovanje Nemcev proti Moskvi, ali naj bo navdušen, da tisti vojaki, ki so korakali po Celju in razkazovali moč nemškega rajha, zdaj zavzemajo Sovjetsko zvezo in uničujejo sovjetsko armado, ali pa naj si misli o njej: le dajte jih, čimprej jih premagajte! To je bila notranja dilema, ki je bila na Štajerskem še kako živa.

Ko sem že pri besedi, bi omenil še podoben primer, ki me muči v zvezi s kolaboracijo. Gre za akcijo dr. Ljudevita Pivka, slovenskega častnika v avstroogrski vojski med 1. svetovno vojno. Kot slovenski nacionalist se je čez fronto dogovarjal z italijanskim armadnim štabom v Vicenzi, kako bo pripravil vdor italijanske vojske čez Carzaro proti Meranu in Bolzanu. Vdor je res uresničil. S sozarotniki je z italijansko pomočjo upijanal in z uspavali onemogočil vojake pod svojim poveljstvom, tako da je italijanska vojska predrila njihove položaje, ni pa preboja izkoristila. Zastavlja se vprašanje, ali je bila ta njegova akcija nacionalno revolucionarna in jo moramo mi odobravati, ali pa je bila izdajalska. Pa ne toliko proti cesarju Karlu, kolikor proti svojim vojakom, s katerimi je bil pred zakonom prisiljen v bojno tovarštvo, a jih je s svojo akcijo izpostavil smrti, ranam, ujetništvu in drugemu trpljenju. To je problem, ki bi ga morali tudi sami razreševati.

Dr. Boris Mlakar

Jaz seveda nisem strokovnjak za štajersko zgodovino, omenjene trditve v taki ali drugačni obliki povzemam po literaturi. Na drugem mestu v besedilu uporabljam izraz nemčurji, ki seveda izvira iz starejšega, avstroogrškega časa. Hotel sem pa povedati, da so tudi leta 1941 obstajali ljudje, ki so se sicer imeli za Slovence, pa so vendarle nato sodelovali z nemškim okupatorjem in se celo veselili okupacije ali pa se tedaj "prelevili" v Nemce. To se je po izvršeni okupaciji jasno pokazalo; kako je diferenciacija med štajerskimi Slovenci potekala, pa je deloma nakazal že prof. Hartman, ko je govoril o različnih izkaznicah. Verjetno je bilo tudi med imetniki rdečih legitimacij nekaj Slovencev. Nekaj jih je bilo tudi takih, ki so sodelovali v nacističnem upravnem in drugem aparatu, torej so kolaborirali.

Izrazu narodno izdajstvo se sicer izogibam, ker je sam po sebi absurden. Taki ljudje so ob znanih ciljnih nacističnega aparata torej objektivno škodili interesom slovenskega naroda. Imam tudi informacije o prostovoljcih v SS in mislim, da je bilo med njimi tudi nekaj Slovencev. Če torej zaključim, mogoče je bila sicer osnovna trditev, o kateri diskutiramo, preostra, a mislim, da ima neko realno osnovo.

Dr. Tone Ferenc

Glede tega kar je vprašal dr. Mlakar. Na Štajerskem je bil upravni aparat v pokrajinskem pogledu čisto nemški. Pri šefu civilne uprave ni bilo niti enega poverjenika, ki ne bi bil Nemec, celo več, vsi razen dr. Edmunda Kupnika so prišli iz Gradca ali iz Zgornje Štajerske. Tudi v srednjem aparatu pri okrajnih ali okrožnih organih ni bilo Slovencev. To sem v referatu tudi povedal, da okupatorji tam, kjer so hoteli priključiti ali so že priključili zasedena območja k nemškemu rajhu, niso dopuščali politične in upravne kolaboracije. Seveda so na najnižji stopnji, to se pravi pri županih, kjer niso imeli Nemcev, izbirali bivše avstrijske podoficirje in take ljudi, ki so pač znali nemško. To predvsem nekaj časa, dokler niso seveda v večini primerov tudi za župane dobili domačih ljudi ali pa uvoženih iz Zgornje Štajerske. Tako da na Štajerskem niti o upravni kolaboraciji ne moremo govoriti.

Glede rdečih izkaznic: rdeče izkaznice oziroma stalno članstvo v Štajerski domovinski zvezi so 10. maja 1941 dobili samo Nemci, ki so bili v Švabsko nemškem Kulturbundu in članstvo je bilo mogoče, če sta dva, ki sta bila Nemca in ki sta že imela članstvo, jamčila za kandidate. Je pa potem, v letih 1943 in 1944 bilo to omiljeno. Tiste, za katere so krajevne organizacije Štajerske domovinske zveze in okrožna vodstva ugotovili, da so se naučili nemško, so predlagali za rdeče izkaznice in s tem so seveda dobili tudi trajno nemško državljanstvo. Takih je bilo nekaj sto v Spodnji Štajerski.

Fototeka Muzeja novejše zgodovine Slovenije

Nemška vojaška godba ob prihodu nemških okupacijskih enot v Maribor, 12. 4. 1941, na Glavnem trgu pred Rotovžem.

1.01
Prejeto 16. 11. 2001

UDK 329(497.4)"1941/1945"

Vida Deželak Barič*

Vloga in značaj Osvobodilne fronte slovenskega naroda

IZVLEČEK

Osvobodilna fronta slovenskega naroda (OF) je bila ustanovljena 26. aprila 1941 na izhodiščih predhodnega povezovanja komunistov z levičarskimi skupinami iz liberalnega in katoliškega tabora ter kulturniških krogov. Bila je izraz uporniškega razpoloženja Slovencev, katerega najbolj skrajni izraz je bil oborožen upor okupatorju. OF je imela značaj političnega in vojaškega gibanja. Njen idejnopolitični koncept do napada Nemčije na Sovjetsko zvezo je označevalo nasprotovanje vsem imperializmom in pričakovanje nastopa revolucionarne situacije, po tem datumu pa po navodilih Kominterne protiokupatorski narodnoosvobodilni boj. Ta je vseskozi vseboval tudi socialno vsebino. V OF je imela od vsega začetka odločujočo vlogo Komunistična partija Slovenije, ki je predstavljala tudi organizacijsko hrbenico OF, le-ta pa je povratno krepila organizacijo komunistov.

Ključne besede: Osvobodilna fronta slovenskega naroda (OF), Komunistična partija Slovenije (KPS), revolucija, odpor, narodnoosvobodilni boj

ABSTRACT

THE ROLE AND THE CHARACTER LIBERATION FRONT OF THE SLOVENIAN NATION

The Liberation Front Slovenian Nation (LF) was founded on 26 April 1941 on the basis of the pre-war association of the Communists with the left-wing groups from the Liberal, Catholic and cultural circles. The LF embodied the Slovene spirit of resistance which found its extreme expression in an armed struggle against the occupier. This gave the LF a character of a military as well as a political movement. Its ideo-political programme was originally characterised by an equidistant opposition to any form of imperialism and by the waiting for an opportunity to carry out the revolution. After Germany attacked the Soviet Union, and after being instructed by the Comintern to do so, the LF engaged in the national liberation struggle against the occupiers, to which it attached the social dimension throughout. From the very beginning, the Communist Party of Slovenia not only played a decisive role in the LF but was also its organisational backbone. The LF, in turn, strengthened the Communist organisation.

Key words: Liberation Front of Slovenian Nation (LF), Communist Party of Slovenia (KPS), revolution, resistance, national liberation struggle

* Dr., asistentka doktorica, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: Vida.Dezelak-Baric@guest.arnes.si

Osvobodilna fronta slovenskega naroda (OF) je nastala in nato delovala v času in razmerah svetovnega protifašističnega boja, ko se je med tri okupatorje razdeljen slovenski narod znašel v eni izmed najusodnejših zgodovinskih preizkušenj. Njen osnovni cilj je bil doseči osvoboditev in združitev slovenskega naroda, zato jo lahko označimo kot organizacijo slovenskega narodnega odpora. Toda hkrati je vključevala zahtevo po družbenih spremembah, katere najbolj radikalen nosilec, ne pa edini, je bila Komunistična partija Slovenije (KPS), ki je bila tudi najodločilnejši idejnopolitični dejavnik v OF. Zato se je v OF prepletal narodnoosvobodilni značaj z revolucijskim, kar vse skupaj ustvarja večplastno in s tem precej zapleteno podobo te organizacije. Poleg tega OF ni bila nekakšna statična organizacija in je v štiriletnem vojnem obdobju v primežu partijske strategije in taktike doživljala pomembne spremembe.

Navedeno velja tudi za njeno začetno obdobje delovanja, tj. za leto 1941. Politični razvoj OF v tem letu obeležujeta dve zelo različni obdobji oziroma fazi, med katerima predstavlja zarezo napad nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941.

Prvo frontno obdobje, ki traja od kasneje dogovorjenega datuma ustanovitve OF, tj. 26. aprila 1941, pa do napada Nemčije na Sovjetsko zvezo, ima svojo predzgodovino in korenini že v jesenskih mesecih leta 1940. Takrat je prišlo pod vplivom navodil Kominterne do preusmeritve v politiki Komunistične partije Jugoslavije (KPJ), katere integralni del je bila tudi KPS. Na mesto opuščene politike širokega protifašističnega ljudskofrontnega povezovanja po sklenitvi pakta Hitler-Stalin avgusta 1939 je bila na V. državni konferenci KPJ oktobra 1940 sprejeta usmeritev k sklepanju političnih zavezništev, tj. povezovanja komunistov z opozicijskimi skupinami meščanskih strank.¹ S tem se je komunistična stranka začela osvobajati težkega položaja samoizolacije, v katero jo je pahnila lastna zaostrena razredna politika.

Na osnovi te nove politične usmeritve je KPS takoj po omenjeni partijski konferenci stopila v stik s Tonetom Fajfarjem kot predstavnikom krščansko socialističnega delavstva, v začetku leta 1941 pa še z Josipom Rusom kot predstavnikom Sokola. S povezovanjem komunistov s krščanskimi socialisti in sokoli pa tudi s kulturniki - vsa ta povezava se je udejanjala v Društvu prijateljev Sovjetske zveze - je bila tako neposredno pred nacifašističnim napadom na Kraljevino Jugoslavijo v Sloveniji ustvarjena zasnova kasnejše OF.²

V strategiji komunistov je bila tovrstnim skupinam namenjena vloga privlačevalne sile za širše množice, torej njihovega odtegotvanja od vodstev političnih taborov, katerim so te množice pripadale, v konkretnem primeru katoliškega in liberalnega. Tradicionalna vodstva bi s tem izgubljala množično osnovo, kar bi povzročilo samodejno postopno upadanje njihovega vpliva. V teh skupinah so komunisti prepoznali zaveznike, s pomočjo katerih je mogoče izvesti revolucijo. Tak-

¹ Izvori za istoriju Saveza komunista Jugoslavije. Peta zemaljska konferencija KPJ, I/10. Beograd 1980, str. 236.

² Veljko Rus: Zapiski iz življenja Josipa Rusa. Ljubljana 1992, (dalje: V. Rus, Zapiski iz življenja Josipa Rusa) str. 125-132; Tone Fajfar: Odločitev : spomini in partizanski dnevnik. Ljubljana 1981, str. 19-23; Aleš Bebler: Čez drn in strn: spomini. Koper-Trst 1981, str. 79; Bojan Godeša: Priprave na revolucijo ali NOB? V: Slovenski upor 1941 : Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Ljubljana 1991, str. 76, 77.

šen pomen so jim nato pripisovali tudi po okupaciji oziroma ustanovitvi OF.³

O sami ustanovitvi OF ne vemo prav dosti, kot da se udeleženci sestanka tisti trenutek, ko so se sestali, niso povsem zavedali dolgoročnejšega, zgodovinskega pomena tega sestanka. Od tod tudi npr. še vedno občasne diskusije o pravem imenu Fronte v začetnem obdobju. Umestnost poimenovanja fronte v začetnem obdobju kot Protiimperialistične fronte (PIF) je vsekakor utemeljena v njeni idejnopolitični vsebini. To prvo obdobje namreč predstavlja kontinuiteto z obdobjem od V. državne konference KPJ dalje, ko je bila sprejeta ocena o imperialističnem značaju druge svetovne vojne in ekvidistančni odgovornosti vseh imperializmov zanj - se pravi nemškega, italijanskega, angleškega in francoskega imperializma.⁴

Takšne ocene so se komunisti držali tudi po nacifašističnem napadu na Jugoslavijo 6. aprila 1941, pa vse tja do pritegnitve Sovjetske zveze v svetovni spopad 22. junija 1941. In v takšnih okoliščinah je bila ustanovljena Fronta. Glede na to, da so bili pobudniki njene ustanovitve komunisti s Kidričem na čelu, je le-ta nujno morala nositi pečat njihovih idejnopolitičnih opredelitev.

Značilno je, da v prvem obdobju, obdobju Protiimperialistične fronte, nekomunistične ustanovne frontne skupine sploh ne pridejo do izraza, s tem pa je precej medla tudi sama Fronta. Večino političnega dela namreč opravljajo sami komunisti, v svojem imenu, ki mu seveda dajejo prepoznavno usmeritev v skladu s svojimi prej naznačenimi opredelitvami. To je bilo javno opazno najbolj v njihovem agitacijsko-propagandnem delovanju prek tiska, tj. letakov in časopisa "Slovenski poročevalec", nekdanjega partijskega glasila na ljudskofrontnih izhodiščih, ki so ga komunisti maja 1941 obnovili kot glasilo PIF, nato pa je postalo glasilo OF. Vendar "Slovenski poročevalec" v začetku ni bil natančneje razpoznaven in je dobil šele septembra 1941 označbo: Informacijski vestnik Osvobodilne fronte.

V izraziti komunistični pobudi je mogoče iskati enega izmed pomembnejših vzrokov, da Fronta v začetnem obdobju ni doživljala večjega razmaha. Značilno je npr., da Fronta ob ustanovitvi niti ne izda proglasa v lastnem imenu, pač pa v imenu KPS, čeprav nekateri udeleženci ustanovnega sestanka s tem niso bili najbolj zadovoljni.⁵ Tako najdemo prve omembe osnovnih programskih točk novoustanovljene organizacije v proglasu CK KPS konec aprila 1941. Le-ta ob ugotovitvi, da so Slovenci doživeli "najhujšo nesrečo, ki lahko zadene narod", poziva Slovence, tudi primorske in koroške, v skupno "narodno fronto proti imperialističnim okupatorjem in zatiralcem" ter postavlja naslednja gesla: proti razkosaanju in zaslužnjevanju Slovenije; za osvoboditev, neodvisnost in združitev slovenskega naroda; za slogo in enotnost jugoslovanskih in balkanskih narodov; za bratsko skupnost svobodnih in enakopravnih narodov; proti imperialistični vojni; za pravico slehernega naroda do samoodločbe. Ob tem še poziva na odpor proti konkretnim ukrepom, ki jih je prinesla okupacija: proti nasilju in preganjanju, raznarodovanju, kulturnemu zatiranju, zapostavljanju slovenskega jezika, odpuščanju slovenskega uradništva, druginji, pomanjkanju, rekvizicijam, krivični zamenjavi denarja, uni-

³ Takšno komunistično pojmovanje vloge zaveznikov je npr. neposredno navedeno v t.i. dolomitski izjavi, kjer je v zvezi s krščanskimi socialisti rečeno, da ostaja njihovo vodstvo "idejno vodstvo prehajanja slovenskih katoliških množic na napredne pozicije in njihovega sodelovanja na takih pozicijah".

⁴ Peta zemaljska konferenca KPJ, str. 221.

⁵ V. Rus, Zapiski iz življenja Josipa Rusa, str. 138.

čevanju domače industrije in obrti itd. Letak se je posebej obračal na komuniste, katerim je sporočal, da je politika vseh meščanskih strank doživela popoln polom, ter da je edino KPS poklicana voditi osvobodilni boj slovenskega naroda do njegove zmage, njena dolžnost pa je ustvarjati enotnost delavstva, trdno zvezo delavcev in kmetov in "močno osvobodilno fronto (pisano z malo začetnico, op. p.) vsega slovenskega naroda". Upanje za rešitev vseh nacionalno in socialno zatiranih narodov je videl v skupnem boju narodov Jugoslavije in Balkana, delavskega razreda vsega sveta ("ki nikdar v zgodovini še ni položil orožja"), zatiranih in kolonialnih narodov, predvsem pa v obstoju "orjaške in nepremagljive sile dvestomilijonskega sovjetskega ljudstva, ki z boljševiško partijo na čelu in pod genialnim vodstvom velikega Stalina gradi komunizem in uresničuje ideale najnaprednejših duhov zgodovine človeštva".⁶

V prvem obdobju so Fronti dajali prepoznaven pečat komunisti s svojim pričakovanjem, da bo vojna oslabila imperializme vseh vrst in pospešila revolucijo. Pričakovali so, da se bodo revolucionarni procesi začeli najhitreje sproščati v Nemčiji in Italiji, od tu pa se razširili po vsej Evropi in še dlje. Zato so izdali več letakov, v katerih so pozivali nemške, italijanske in madžarske vojake, naj se jim pridružijo v skupnem boju, ter jim dopovedovali, da so tudi oni žrtve lastnih kapitalistov in imperialistov, da od zaslužjenja drugih narodov njihovi narodi ne bodo imeli nobene koristi, temveč bodo tudi sami izpostavljeni vedno večjemu brezpravju - skratka, da ta vojna ni njihova vojna. V že omenjenem letaku CK KPS iz konca aprila beremo npr.: "Vaši najhujši sovražniki so nemški in italijanski imperialistični mogotci, ki so vas poslali v to nesmiselno imperialistično vojno. To so tudi naši najhujši sovražniki. Naša borba je zato tudi vaša borba. Združimo svoje sile v tej borbi proti imperializmu, za mir med narodi. Ne poslušajte svojih oblastnikov, ki vas bodo pognali dušit našo pravično osvobodilno borbo."⁷

Komunisti so željno pričakovali znamenja, ki bi napovedovala krizo v imperialistično vojno vpletenih držav in s tem nastajanje revolucionarnih razmer. Iz vesti o težkih delovnih razmerah delavstva v Porurju, o pomanjkanju delovne sile in pojavih lakote tam je npr. Slovenski poročevalec hitro zaključil naslednje: "Delavstvo je nacional-socialistične in kapitalistične tiranije do grla sito. Revolucionarne energije v Nemčiji se kopičijo in dozorevajo."⁸ Slovenski poročevalec je tudi poročal, kako so italijanski vojaki v Ljubljani z odobravanjem brali in med seboj širili letake, ki jim jih je razdelila KPS v italijanskem jeziku. V takšni reakciji je Slovenski poročevalec videl dokaz trhlости italijanskega fašizma in imperializma.⁹

Zato nas ne sme presenetiti, če npr. najdemo v Slovenskem poročevalcu v tem obdobju objavljen tudi kar čustveno obarvan dopis kot je dopis iz ljutomerske okolice, ki opisuje izganjanje tamkajšnjih prebivalcev v Neodvisno državo Hrvatsko, njihovo tragično usodo in pretresljive prizore poslavljanja kmetov od rodne grude, kar da je bilo tako ganljivo, da so tudi nemški vojaki, zadolženi za njihov izgon, imeli ob tem prizoru solze v očeh.¹⁰

Ustrezno o imperialističnemu značaju vojne in pričakovanju revolucije so

⁶ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 1 (dalje: DLR I). Ljubljana 1962, dok. št. 6., str. 23-29.

⁷ DLR I, dok. št. 6, str. 29.

⁸ Slovenski poročevalec, 15. 6. 1941, št. 3; *Položaj delavstva v Porurju*.

⁹ Slovenski poročevalec, 22. 6. 1941, št. 4; *Komunistični letaki med italijanskimi vojaki!*

¹⁰ Slovenski poročevalec, 22. 6. 1941, št. 4; *V ljutomerski okolici*.

komunisti in PIF ocenjevali domače razmere in odgovornost dotedanjih nosilcev oblasti za hiter zlom Jugoslavije. Zanje je to bila "kapitalistična gospoda, ki je s svojo izkoriščevalsko, zatiralno, koruptno in izdajalsko notranjo ter zunanjo politiko /.../ izpodkopavala obrambno silo Jugoslavije", bila odgovorna za njen nečasten vojaški zlom, in ki je svoje ravnanje vedno uravnavala s tem, kar ji je narekovala "korist njihovega žepa in razreda", kakor je bilo rečeno v uvodnem članku prve številke Slovenskega poročevalca "Naša nesreča in naša vera!". Tako ostre sodbe, tudi razredno utemeljene, kažejo na veliko odklonilnost PIF in predvsem komunistov do dotedanjih državno-političnih vodstev; seveda je obstajala enaka odbojnost tudi v obratni smeri, kar so ob napadu na Jugoslavijo neposredno izkusili komunisti ob svojih neuspešnih prizadevanjih, da se vključijo v Narodni svet pod predsedstvom bana dr. Marka Natlačena.¹¹ Lojalnost okupacijskim oblastem so enačili z narodnim izdajstvom in s tem dodatno spodbujali nerazpoloženje ali kar srd med Slovenci do nekdanjih nosilcev oblasti in do ureditve predvojne Jugoslavije. Izjemno povedna je napoved v navedenem članku, namreč da se je "preteklost prelomila", kar pomeni, da ni vrnitve na stare razmere, da bo na skorajšnjih razvalinah imperializma nastal nov svet, svet brez izkoriščanja delovnih ljudi in zatiranja narodov. Zato je bodril Slovence, naj se pridružijo "grobarjem" imperializma, delu za socialno in nacionalno osvoboditev.¹²

Ta misel je nato ponovljena v znanih "Geslih našega osvobodilnega boja", sprejetih na prvem zasedanju vrhovnega plenuma OF 15. junija 1941, objavljenih pa prav na dan napada Nemčije na Sovjetsko zvezo. V njihovi peti točki je rečeno: "Kdor je za osvoboditev slovenskega naroda, ta se mora boriti tako proti nemško-italijanskemu imperializmu, ki je konkretna forma imperializma na naših tleh, kakor proti propagandi angleško-amerikanskih imperialistov, ki se trudijo ohraniti kapitalizem in imperializem, to se pravi izvor in pogoje za nacionalno zatiranje..."¹³

Protiimperialistična usmeritev Fronte, ki je izrazito nekritično, s stališča poznavanja dejanskega stanja razmer v vrstah komunistov pa zavajajoče, dajala prednost Sovjetski zvezi, se je znašla v protislovnem položaju, saj je videla rešitev v formalno še vedno Hitlerjevem zavezniku. Takšen položaj je bil mučen predvsem za komuniste, ki so bili zavezani usmeritvi Kominterne oziroma državnim interesom Stalina in načelno že sprejete odločitve o oboroženem uporu še niso smeli uresničevati, temveč so se nanjo lahko le pripravljali. Obenem so izkustveno spoznavali, ko so okupatorjeve aretacije zajele tudi njihove člane, da je zaveznik njihovega zaveznika dejansko njihov glavni sovražnik.

Šele napad na SZ je spodbudil širši razmah Fronte. Sovjetska zveza je vojno proglasila kot vojno za obrambo domovine in pozvala vse protifašistične sile na boj proti fašizmu. Kominterna je v teh spremenjenih okoliščinah jugoslovanskim komunistom naročila, da je zapoved časa voditi osvobodilni boj proti fašizmu (imperializma ne omenja več!) in ne izvedba socialistične revolucije.¹⁴ S spremembo ocene značaja vojne se je tudi PIF preimenovala v Osvobodilno fronto slovenskega

¹¹ Metod Mikuž: Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, knjiga 1. Ljubljana 1960, str. 49.

¹² DLR I, dok. št. 8, str. 36.

¹³ DLR I, dok. št. 10, str. 42.

¹⁴ Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija 1941-1945, knjiga 1. Beograd 1985, dok. št. 11.

slovenskega naroda, Anglija in ZDA pa sta nenadoma postali njeni protifašistični zaveznici. V dokumentih se organizacija pod imenom "Osvobodilna fronta sloven-

skega naroda" prvič eksplicitno pojavi v članku "Gigantski boj za svobodo narodov", objavljenem v Slovenskem poročevalcu z dne 28. junija 1941.

Oblikovanje in utrjevanje OF tako z organizacijskega, programskega kot akcijskega stališča je potekalo postopoma. Na eni strani je potekal daljši, več mesecev trajajoč proces organizacijske konsolidacije na dveh ravneh - tj. v vrhu organizacije in na terenu. Ustanovnim skupinam, tj. komunistični, krščanskosocialistični, sokolski in kulturniški, so se postopoma pridruževale številne skupine, ki so delegirale svoje predstavnike v Vrhovni plenum OF, medtem ko je bil IOOF sestavljen samo iz predstavnikov ustanovnih skupin kot najpomembnejšega jedra OF. Vodstvo OF dobi trdno zasnovo poleti, tj. z oblikovanjem IOOF na drugem zasedanju Vrhovnega plenuma 28. julija 1941, sicer pa se je v plenumski sestavi sestalo v letu 1941 kar štirikrat. Poletni in jesenski meseci so bili v znamenju intenzivnih prizadevanj večine članov IOOF, ne samo komunistov, da pritegnejo v OF čim več skupin. Pri tem so bili precej uspešni, v posameznih primerih pa zaradi komunistične prevlade v OF in zaradi nestrinjanja s takojšnjim oboroženim uporom tudi neuspešni. Zaradi tega npr. Edvard Kocbek ni uspel pridobiti katoliške sredine Andrej Gosar-Jakob Šolar. Število vseh skupin naj bi na koncu znašalo okoli 20. Od teh so skupino Črtomira Nagodeta ob zaostritvi odnosov med partizani in četniki Draže Mihailovića konec leta 1941 izključili, medtem ko so vse ostale skupine ostale v OF. Skupine, med katerimi pa ni bilo nobene predvojne stranke, so bile zelo raznolike tako glede na politično preteklost, svetovnonazorsko usmeritev, pa tudi glede na številčnost. Med njimi so imele nekatere po več tisoč članov (krščanski socialisti, sokoli, Društvo kmečkih fantov in deklet), najmanjša, t.i. ministrska skupina pa le 3 člane. Med njimi najdemo npr. tudi Jugoslovansko žensko zvezo, ki je s svojo pojavnostjo potrjevala Frontin odobravajoč pogled na žensko vlogo v družbenopolitičnem življenju.¹⁵

Komunistična partija Slovenije ni bila najštevilčnejša skupina v OF in je ob začetku vojne štela okoli 1200 članov. Vendar je predstavljala najbolj trdno organizirano, disciplinirano, v ilegalnem delu preizkušeno, s tehnično infrastrukturo oskrbljeno, in s tem najbolj učinkovito skupino. Te značilnosti komunistične organizacije so povzročale pri ostalih skupinah nekakšno samoumevno priznavanje vodilne vloge komunistom in sprva, vsaj pri nekaterih, kar precejšnjo mero navdušenja nad njimi oziroma občudovanja. Takšen odnos prepričljivo izpoveduje Kocbekov govor na sestanku predstavnikov krščanskosocialistične in komunistične skupine 14. novembra 1941, kjer je izjavil: "Komunistični partiji Slovenije je v Osvobodilni fronti pripadla velika vloga materializacije vprašanj, dajanja pravilne zgodovinske, družbene in politične orientacije, pripadla ji je premoč v izkušnji ilegalnega dela. Posamezni komunisti ste nam postali vzor nesebičnega dela, neutrudne požrtvovalnosti, zgled znanja in živa vest. Do vas smo dobili občudujoče

¹⁵ O skupinah v OF glej M. Mikuž, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, 1, str. 95-153; Boris Kidrič: Kratak obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji (1944). V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1960, št. 1, (dalje: Kidrič, Kratak obris OF) str. 12-31; France Škerl: Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja. V: Zgodovinski časopis, 1951, št. 1-4, str. 7-86.

razmerje, tako do vas kot oseb kakor do vas kot predstavnikov revolucionarne volje."¹⁶

Za komuniste sta imeli največji pomen in vrednost krščanskosocialistična in sokolska skupina, o katerih je Kidrič v znanem poročilu za Moskvo leta 1944 zapisal, da sta poleg kulturniške skupine od sklenitve akcijskega sporazuma pred vojno v mnogočem predstavljali izhodišče za "globlje izpremembe v slovenskem političnem in javnem življenju", se pravi za revolucionarno preobrazbo, ter da sta "po eni strani tvorili zvezo s slovensko politično tradicijo, po drugi strani pa odražali proces prehajanja slovenskih ljudskih množic na borbene demokratične pozicije".¹⁷ S tema dvema skupinama so komunisti sestavljali odbore OF na višjih ravneh na paritetni osnovi in s tem uveljavljali elemente koalicijskega značaja.

Množica skupin, združenih v OF, je ustvarjala podobo množičnosti same organizacije. Hiter razvoj OF je presenetil celo same komuniste, in nekateri med njimi naj bi bili nad takšnim razvojem celo zaskrbljeni. Josip Rus npr. navaja, da je takšen pojav zaznal pri Kardelju.¹⁸ Da ni šlo samo za Rusov subjektivni občutek glede določene mere zaskrbljenosti nekaterih komunistov nad OF, potrjuje tudi Kardeljovo pismo s Hrvaške Titu iz začetka avgusta 1941, kjer omenja prejem osnutka proglaša Osvobodilne fronte s preveč poudarjeno pohvalo Anglije, ki da ga je moral zato popraviti. Ob tem Kardelj dodaja: "Ker pa je tam ustanovljena Osvobodilna fronta, se napake lahko ponovijo". Šlo je torej za skrb, kako partiji zagotoviti v Osvobodilni fronti uveljavljanje lastne linije. V istem poročilu pa z zadovoljstvom poroča o poteku drugega zasedanja Vrhovnega plenuma OF, na katerem niso navdušujoče pozdravili le boja Sovjetske zveze, ampak tudi socializem, o iskrenem sodelovanju skupin v OF in o izvolitvi izvršnega odbora OF, v katerem so komunisti dobili dva predstavnika (Boris Kidrič, Edvard Kardelj), medtem ko so ostale skupine dobile le po enega (krščanske socialiste je predstavljal Tone Fajfar, sokole Josip Rus, kulturne delavce Josip Vidmar).¹⁹

Že v juliju, ko je v članku "K dejanjem" Kidrič pisal o globokem bojvnem prepovedu, ki da ga doživlja slovenski narod v znamenju osvobodilnega boja pod vodstvom "ljudskih moči", je zatrjeval, da se je OF tako okrepila, da jo "smemo po vsej pravici imenovati za edinega slovenskega predstavitelja", in odrekel takšno vlogo "fašistovskemu sosvetu". S tem je opozoril na uspešen vstop OF v izpraznjen politični prostor, ki je nastal zaradi protiokupatorske nedejavnosti vodstev predvojnih političnih strank. Obenem je zagotavljal, da so vrata OF odprta za vsakega "zavednega Slovenca, za vsako skupino, ki se želi udeleževati osvobodilnega boja proti fašističnim zatiralcem", in ugotavljal, da kdorkoli stoji ob strani, "ta izloča sam sebe iz najbolj življenjske manifestacije slovenske narodne in osvobodilne zavesti ter skupnosti. Kdor pa bi kakorkoli želel razrušiti sveto in nedotakljivo OF slovenskega naroda, ta bi se s samim takim dejanjem uvrstil med izdajalske pomočnike fašistovskih zločincev."²⁰

S konstituiranjem Vrhovnega plenuma OF v Slovenski narodnoosvobodilni

¹⁶ Edvard Kocbek: Pred viharjem. Ljubljana 1980, str. 151.

¹⁷ B. Kidrič: Kratek obris OF, str. 11.

¹⁸ V. Rus, Zapiski iz življenja Josipa Rusa, str. 146.

¹⁹ Zbrana dela Edvarda Kardelja (urednik Tone Ferenc), knjiga 5, dok. št. 2, tipkopis; hrani knjižnica Inštituta za novejšo zgodovino.

²⁰ DLR I, dok. št. 13, str. 50.

odbor 16. septembra 1941, s čimer je OF začela dobivati prvine ljudske oblasti, pa je bil sprejet sklep, da le-ta "za časa osvobodilne borbe edini predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod na vsem njegovem ozemlju." Hkrati je razglasil za škodljivo vsako organiziranje zunaj okvira OF.²¹ S tem je OF monopolizirala pravico vodenja protiokupatorskega boja, a je k temu treba pripomniti, da bi takšni razglasi ostali brezpredmetni, če bi se v tistem času pojavila ustrezno močna vzporedna vojaško-politična pobuda.

Organizacijsko utrjevanje v širšem obsegu, se pravi tudi na terenu prek terenskih odborov OF, je potekalo nekoliko počasneje kakor bi lahko sodili na osnovi gornjih optimističnih Kidričevih zatrjevanj. Kaže, da so mrežo terenskih organizacij in odborov nižje stopnje začeli intenzivneje razpredati šele v drugi polovici poletja, saj so npr. še v začetku septembra ugotavljali, da organizacija pogosto zaostaja za političnim obsegom OF in da je treba vzporedno s krepitvijo zavestne discipline vseh pripadnikov osvobodilnega gibanja krepiti tudi organizacijsko mrežo.²²

Največji razmah je snovanje odborov OF doživelo v Ljubljani, kjer so poleg terenskih ustanavljali tudi t.i. matične odbore, vanje pa so se vključevali tako delavski kot meščanski sloji. Vodstvo OF je poudarjalo, da pridobiva OF vsenarodni značaj šele z množično zasidranostjo na terenu, saj je šele takrat usposobljena opravljati množično politično delo, širiti organizacijo z novimi pripadniki, širiti prepričanje o nujnosti oboroženega nastopanja proti okupatorju in vršiti množičen moralni pritisk na Slovence, da se pridružijo OF in hkrati odkrivati nasprotnike, rekrutirati vedno nove partizanske borce, nuditi partizanskim enotam moralno in materialno oporo, zbirati materialna in denarna sredstva nasploh za potrebe osvobodilnega gibanja itd.²³

Program OF, ki se je postopoma oblikoval skozi večmesečne in intenzivne diskusije vodstva OF, je bil izoblikovan do konca leta 1941 in formuliran v devetih t.i. temeljnih točkah, objavljen pa v začetku januarja 1942. V posameznih točkah ni bil povsem dorečen oziroma jasen, a povsem nesporno je na prvo mesto postavljala zahtevo po brezkompromisnem boju proti okupatorju. Ta zahteva je bila osnovni skupni imenovalac vseh skupin, ki so se vključile v OF, oziroma sploh predpogoj članstva v OF. Dalje je postavljala zahtevo po samoodločbi slovenskega naroda, boju za združitev vseh Slovencev in napovedal, da bo po končani vojni prevzela oblast OF kot celota ter uvedla "dosledno ljudsko demokracijo".²⁴

Velik in odločilen delež pri organiziranju protiokupatorske dejavnosti tako v političnem kot vojaškem pogledu so prevzeli komunisti sami. Tu je njihov delež nesporen, čeprav nikakor ne gre zmanjševati vloge ostalih skupin v OF. Zdi se, da sta bili v začetni fazi obe strani v precej enaki meri odvisni druga od druge, oziroma potrebni druga drugi. Zato so bili tudi odnosi med komunisti in ostalimi skupinami v tem času mnogo bolj strpni ali vsaj odkriti. To je bil čas, ko so komunisti zagotavljali ostalim skupinam lojalnost, kakor lahko razberemo iz Kocbekovih dnevniških zapiskov, in ne obratno, kot se je dogajalo kasneje. Obstajala

²¹ DLR I, dok. št. 38, str. 116.

²² Slovenski poročevalec, 6. 9. 1941, št. 16; *Za našo narodno disciplino*.

²³ DLR I, dok. št. 31; str. 98-101; *ŠE. Kardelj: V partizane*; dok. št. 37, str. 114-115; *ŠB. Kidrič*: *Vsenarodni značaj Osvobodilne fronte*.

²⁴ DLR I, dok. št. 111, str. 255-256.

je precej visoka stopnja medsebojnega zaupanja kljub občasnim napetostim, kakor se je npr. zgodilo ob enostranskem imenovanju glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet 22. junija 1941 s strani CK KPS, ki je ostale skupine naknadno postavil pred dejstvo že sprejetih kadrovskih rešitev. Tako se je že v samem začetku

jasno pokazala praksa t.i. pobudniške vloge oziroma komunističnega prehitevanja ostalih skupin.

Ko govorimo o medsebojnem zaupanju, pa je vendarle treba reči, da je le-tega narekovala tudi nuja, ustvarjalo pa tudi posebno psihološko ozračje v tistih mesecih. Kar zadeva komuniste, drži, da je nezaupanje do političnih zaveznikov nekako sestavni del njihove politične filozofije. Zato pri njih o apriornem zaupanju ne moremo govoriti. Konec koncev tudi lojalnostnih izjav ne bi bilo treba sprejemati, če bi obstajalo pristno medsebojno zaupanje. Vsekakor pa je bila lojalnost pomembno vodilo v medskupinskih odnosih in pogoj za trdno enotnost OF vsaj v tem prvem obdobju, saj je bilo to načelo celo sprejeto med temeljne točke OF, v začetku januarja 1942 pa so skupine podpisale tudi posebno izjavo o medsebojni lojalnosti in neomajni pripadnosti OF.²⁵

Skupine v OF so komunistom priznavale dejansko vodilno vlogo od samega začetka, toda realno je bilo pričakovati, da se bodo različni pogledi, interesi, nesoglasja in trenja v precej raznorodni organizaciji slej ko prej pojavili in ogrozili partijski primat. Partija se je tu že na samem začetku zavarovala, in sicer tako, da je najvitalnejše sektorje v bolj ali manj izključni meri pridržala sebi, oziroma si jih prisvojila. Šlo je predvsem za tehniko (s katero je partija razpolagala že pred vojno, jo dala med vojno na voljo osvobodilnemu gibanju, si s tem zagotovila agitacijsko-propagandni primat, ostale skupine pa spravila v položaj odvisnosti, ker le-te niso vzpostavljale lastnih - od partije neodvisnih zmogljivosti),²⁶ dalje je šlo za vojsko (pri njenem organiziranju je partija sicer imela odločilno vlogo, in je delež komunistov med partizanskimi borci znašal 40 odstotkov, nesorazmerni večji delež nasproti navedenemu razmerju pa je bil delež pri zasedanju vodstvenih položajev),²⁷ in končno je šlo še za varnostnoobveščevalno službo, ki jo je CK KPS ustanovil avgusta 1941 mimo IOOF, čeprav je uradno nosila naziv VOS OF (po politični pripadnosti njenih vodstvenih članov ter z vidika razpolagalne pravice je bila VOS večinsko partijska organizacija).²⁸ Zaradi tega OF nikoli ni bila združenje enakovrednih in enakopravnih skupin, vsaj kar zadeva razpolaganje s politično močjo.

Z izjemno angažiranostjo komunistov, saj se njihova pobudniška vloga ni omejevala na idejno-deklarativno raven, temveč je bila konkretno akcijska, organizatorična, si je KPS avtomatično ustvarila določene predprave, katerim so ostali težko oporekali ali, kakor je takšno stanje v prisposodbi predstavil Kidrič na partijski konferenci na Cinku julija 1942, je to nujno vključevalo moralno načelo, da

²⁵ DLR I, dok. št. 112, str. 256.

²⁶ Jože Krall: Partizanske tiskarne na Slovenskem, I: osrednje tiskarne. Ljubljana 1972, str. 14-16.

²⁷ Vida Deželak-Barič: Vloga, metode in mesto Komunistične partije Slovenije v organiziranju oboroženega upora leta 1941. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1992, str. 93-108.

²⁸ Irena Mrvič: Obveščevalno varnostna služba OF. V: Slovenski upor 1941 : Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja, str. 271-276.

tisti, ki seje, tudi žanje.²⁹

S tem ko je OF sprejela koncept takojšnjega oboroženega zoperstavljanja okupatorju in ga začela tudi uresničevati, je ostale politične tabore in skupine zunaj OF glede iskanja drugačnega možnega načina preživetja okupacije postavila pred izvršeno dejstvo. Okupatorjevo nasilje in uresničevanje njegovih raznarodovalnih načrtov sta privedla do vsaj delnega pritrjevanja tej odločitvi. OF je postopoma postajala množična organizacija in gibanje, ki je odražala množično protiokupatorsko razpoloženje in pripravljenost na odpor okupatorju tudi v najbolj radikalni obliki, tj. oboroženem nastopu. Zato je imela značaj političnega in vojaškega gibanja. Omogočala je stabilnejše vodenje protiokupatorske dejavnosti in se s tem potrdila kot prednost v primerjavi z drugimi jugoslovanskimi pokrajinami, kjer takšne organizacije niso poznali. Vsaj občasno ji je uspevalo brzdati pretirano revolucionarno vnemo in sektaštvo v vrstah komunistov. Komunisti so predstavljali organizacijsko hrbtenico OF in tako pomembno prispevali k širitvi OF, le-ta pa je povratno krepila komunistično organizacijo in s tem revolucijske perspektive; ali kakor je opredelil njeno vlogo Miha Marinko na prvem povojnem partijskem kongresu leta 1948: "Osvobodilna fronta kot vseljudsko gibanje za osvoboditev našega naroda izpod jarma fašističnih okupatorjev in proti nacionalnemu izdajstvu reakcionarne buržoazije je potemtakem postala posoda naše ljudske revolucije, ki jo je vodila Komunistična partija."³⁰

Vida Deželak Barič

THE ROLE AND CHARACTER OF THE SLOVENE LIBERATION FRONT OF SLOVENIAN
NATION

S u m m a r y

The Slovene Liberation Front (LF) was an embodiment of the Slovene spirit of resistance. The most radical expression of this spirit was the armed struggle against the occupiers, which gave the LF the character of a military as well as a political movement. In accordance with its programme articles, the LF fostered, mobilised and co-ordinated the people's hostile disposition towards the occupiers as well as supporting the partisan movement both politically and materially.

The Liberation Front, which developed on the basis of a previous association of the Communists with the Christian socialists and the left wing of Sokol, was formally founded on 26 April 1941. Originally called the Anti-imperialist Front, in the first period of the occupation, the LF surpassed its 'anti-imperialist' phase (directed against German, Italian and English imperialism) and after the German invasion of the Soviet Union, following the instructions of the Comintern, redirected its struggle against the Fascist and Nazi occupiers.

Although the endeavours for national liberation were not devoid of the tendencies for radical social reform, these were not excessively emphasised by the LF in order to secure a broad popular support for the struggle against the occupiers.

In the development of the LF, 1941 was a year of gradual structural consolidation and programme devising. Through this it succeeded in filling the political vacuum that had been created by the inactivity of the traditional political parties with regards to resisting the occupiers. The Communist Party of Slovenia endeavoured to give the LF an all-national character and significance by trying to persuade various political groups to join it. While refusing the cooperation of the leaderships of the traditional parties, it concentrated on the Christian Socialists and the Sokol as the representatives of the Catholic and liberal political camps, seeing in them a potential for massive recruitment.

The programme of the LF which took shape by the end of 1941, although still lacking clarity and

²⁹ DLR II, Ljubljana 1964, dok. št. 98, str. 263.

³⁰ Miha Marinko: Politično poročilo centralnega komiteja KPS. II. kongres Komunistične partije Slovenije. Ljubljana 1949, str. 64.

definition in some points, contained the demands for self-determination of the Slovene nation, for an uncompromising struggle against the occupiers and for a unified Slovenia. It also announced the seizure of power by the LF and the introduction of a 'consistent people's democracy'.

The LF gradually developed into a massive organisation with governing attributes. Although, at its higher levels, there were elements of coalition between its main constituent groups, the leading role of the Communists was undisputed from the outset. While the principle of loyalty was, at least in the beginning and to some extent, respected by all the groups including the Communists, this did not deter the latter from pursuing their own political interests. The Communists were the organisational backbone of the LF and thereby contributed significantly to its expansion. The LF, in turn, strengthened the Communist organisation and, consequently, its revolutionary prospects.

1.01
Prejeto 23. 9. 2001

UDK 323.272(497.4)"1941"

Zdenko Čepič*

Revolucijsko v letu 1941

IZVLEČEK

Na osnovi objavljenih dokumentov, časopisja in drugih virov, predvsem dnevniških zapisov, predstavlja avtor poglede na stopnjo revolucionarnosti v letu 1941 v slovenskem političnem prostoru. Ugotavlja, da se je v prvem letu 2. svetovne vojne na ozemlju Slovenije revolucijsko kazalo zlasti kot narodna revolucija s poudarjenimi nacionalnimi emancipacijskimi temami (osvoboditev izpod okupatorjev, uveljavitev samoodločbe naroda, sprememba položaja slovenskega nroda v bodoči jugoslovanski državi). To je s strani narodnoosvobodilnega gibanja bilo razumljeno v povezavi s socialno revolucijo, predvsem s spremembo oblasti. Kot tak organ je bil septembra 1941 vzpostavljen Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO), ki je predstavljal tudi organ nastajajoče slovenske državnosti in je bil izraz samoodločbe naroda. Revolucijski izraz je bil vsebovan tudi v programski točki, ki je napovedovala združitev slovenskega naroda, kar je bil izraz programa Zedinjene Slovenije. To je bila zahteva po spremembi državnega okvira in osvoboditvi slovenskega etničnega ozemlja, ki je po 1. svetovni vojni bilo od Slovenije ločeno. To je mogoče razumeti kot prot imperialistično usmeritev OF. Revolucijski izraz je imelo tudi vprašanja odnosa do jugoslovanske države in njenega bodočega ustroja na drugačnih osnovah. Podobne poglede so v letu 1941 izražali tudi v osvobodilnemu gibanju nasprotni strani. V tem obdobju je revolucijski izraz imel tudi način uveljavljanja oz. varovanja narodnoosvobodilnega gibanja. Zaradi okupacije in sodelovanja z okupatorjem proti njemu je dobilo to značaj revolucionarnega terorja, ki se je kazal v preganjanju in kaznovanju okupatorjevih ovaduhov in zaupnikov.

Ključne besede: 2. svetovna vojna, Slovenija, narodnoosvobodilno gibanje, Osvobodilna fronta, revolucija, samoodločba, državnost

ABSTRACT

REVOLUTIONISM IN 1941

On the basis of the published documents and newspapers, the author presents the degrees of revolutionism in Slovene political life in 1941. These revolutionary elements were manifested as a national revolution, in which emancipation themes such as the liberation from the occupiers, the right to self-determination and the change in the status of the Slovene nation in a future Yugoslav state were emphasised. The national liberation movement associated the national revolution with social revolution and, especially, a change in government. With this aim the Slovene National Liberation Committee (SNLC) was founded in September 1941, which embodied the emerging aspirations for a Slovene state and symbolised national self-determination. The Liberation Front programme article

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: Zdenko.Cepic@guest.arnes.si

envisaging the unification of the Slovene nation was of revolutionary nature, as it required the change of the state borders and the liberation of the Slovene ethnic lands in Italy and Germany (Austria). This can be interpreted as the anti-imperialist policy of the LF. Its stance towards a future Yugoslav state and its structure was also revolutionary, as was its way of protecting the national liberation movement. Due to the collaboration of its adversaries with the occupiers, this gained the character of revolutionary terrorism, which manifested itself through the persecution and punishment of the occupiers' spies and informers.

Key words: the Second World War, Slovenia, national liberation movement, Liberation Front of Slovenian Nation (LF), revolution, self-determination, state

Poleti 1942, v času, ko se je revolucijsko v vseh pojavnih oblikah, značilnih za družbeno revolucijo, dogajalo v življenju na vseh področjih, je Boris Kidrič opozoril svoje strankarske revolucionarno zagrete tovariše, da "sproščamo samo toliko elementov demokratične revolucije, kolikor to zahteva osvobodilna borba."¹ Dobra dva meseca pred tem, približno leto dni po ustanovitvi Osvobodilne fronte slovenskega naroda, pa je zapisal v partijskem glasilu Delo: "Karakter porajajoče in razvijajoče se slovenske demokratične revolucije je protiimperialističen, splošno ljudski, splošno demokratičen. Njeni smotri so: osvoboditev, združitev in samoodločba slovenskega ljudstva; vsi tisti ekonomski posegi, ki sodijo v okvir dosledne demokratične revolucije. Iz brezkompromisne borbe za uresničitev tega smotra pa se bodo seveda porajali tudi pogoji za prerast demokratične slovenske revolucije v socialno osvoboditev delovnega ljudstva Slovenije."² Kidrič je tako na kratko in jedrnato opredelil namen oziroma program Osvobodilne fronte, pa tudi pojem revolucije, kot jo je razumel, in povedal, kaj so demokratično revolucionarni elementi v osvobodilni vojni slovenskega naroda.

Ko je Kidrič napisal ta članek, se je zaključevalo obdobje, ki ga je sam in nato tudi zgodovinopisje označilo za "državo v državi". To je bilo leto od začetka vojne v Sloveniji do nastanka osvobojenega ozemlja na Dolenjskem in Notranjskem. To je čas, ko je vodstvo OF živelo in delovalo v Ljubljani in je bila, kljub nastajanju in delovanju partizanskih čet na terenu, revolucija in njeno izvajanje bolj stvar mestnega okolja, natančneje Ljubljane. V tem času je Osvobodilna fronta sicer postala vodilna politična sila na Slovenskem in je bila politično in oblastveno tako močna, da je bila oznaka o državi v državi upravičena. Z nastankom osvobojenega ozemlja na Dolenjskem in Notranjskem spomladi 1942 se je uveljavljanje revolucije preneslo v vaško okolje, ko je OF z ukrepom razlastitve tujih veleposestnikov, IOOF ga je sprejel konec marca 1942, nameravala pridobiti tudi kmete.³

Takrat, ko je Kidrič pisal članek o revolucionarnem razvoju slovenskega

¹ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga II. Ljubljana 1964, dok. št. 98 (dalje: DLR II, dok. št. 98), str. 225; Zapisnik partijske konference na Kočevskem rogu od 5. do 8. 7. 1942.

² Delo, 1. 5. 1942; [B. Kidrič]: *Revolucionarni razvoj slovenskega narodno osvobodilnega gibanja*. LV: Delo, glasilo centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije 1941-1942; ponatis ilegalnih izdaj Dela iz let 1941-1942 (dalje: Delo, ponatis), Ljubljana 1947, str. 127-128;

³ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga I. Ljubljana 1962, dok. št. 151, (dalje: DLR I, dok. št. 151) str. 324; pismo Edvarda Kardelja Josipu Brozu-Titu o položaju v Sloveniji 9. 3. 1942.

osvobodilnega gibanja, je Izvršni odbor OF ugotovil in določil pojem slovenske narodne revolucije, z namenom, da bi jo ločili od družbene. Edvard Kocbek, ki je med vsemi v vodstvu OF največ razmišljal, razpravljal in pisal o revoluciji, ki se je dogajala pri nas v času 2. svetovne vojne, v pogojih okupacije in aneksije precejšnjega dela slovenskega ozemlja, je o tem menil, da je "revolucija na koncu koncev le nasilna sprememba družbenih razmer in da imamo potemtakem le družbeno revolucijo, vendar je v našem primeru narodne revolucije jasno, da v njej ne moremo ločiti narodnega osvobajanja od družbenih razmer in da osvobodilno delo prav za prav poteka v obliki družbenih procesov. Za nas je važno ugotoviti, da izraz narodne revolucije uporabljamo prav za prav kot taktično ime za družbeno revolucijo." Hkrati pa je Kocbek povedal, da je ločitev narodne revolucije od družbene izraz taktike, da se družbenih nasprotij, ne vsiljuje bolj, "kakor nam to dovoljujejo okoliščine narodnoosvobodilnega procesa. To se pravi, da zaradi koristi čim večjega uspeha proti okupatorjem ne smemo prezgodaj poglobiti družbenega antagonizma in izzvati domačo buržoazijo kot svojega odkritega nasprotnika. Kjer pa nastopi sam od sebe, ga je treba takoj izolirati in deljeno tolči."⁴ Dva meseca kasneje pa je Kocbek, ki je bil nad spreminjanjem političnega in družbenega stanja na Slovenskem očitno navdušen, tako da je dal glasilo krščanskosocialistične skupine v OF naziv Slovenska revolucija. V prvi številki tega glasila je pojasnil, kako je treba razumeti revolucijo, narodno revolucijo in kaj je slovenska narodna revolucija. Pojasnil je, da je revolucija silovito dejanje človeške skupnosti, s katerim ta "sprosti in sproži svoje nasilno zadrževane sile, si razčisti svoj položaj, si pribori svoje politične, socialne in duhovne pravice... Bistvo današnje narodne revolucije pa je, da prevzame organizirano ljudstvo oblast v svoje roke, da izvede dosledno ljudsko demokracijo ter se s tem reši konservativnih sil, ki niso ovirale le poedinčevega razvoja, ampak predvsem razvoj skupnosti. Narodna revolucija ima torej moralen in socialen smisel".⁵

To je bil v resnici izraz nekajmesečnega Kocbekovega razmišljanja o revoluciji pri nas v času druge svetovne vojne, kar ga je, kot kažejo njegovi dnevniški zapisi, članki in pisma, takrat miselno zelo zaposlovalo. O revoluciji se je v tem času, predvsem jeseni 1941, mnogo pogovarjal z Borisom Kidričem. Od septembra do novembra 1941 so bili o tej temi najintenzivnejši pogovori med komunisti in krščanskimi socialisti, skupinama v OF, ki sta imeli v svojih idejnih izhodiščih kljub različnemu svetovnonazorskemu razumevanju razredni značaj in organizirano delavstvo, krščanski socialisti v močni sindikalni organizaciji Jugoslovanski strokovni zvezi, in zato nista izključili tudi misli o nujnosti družbenih sprememb. Takrat so oblikovali program OF. V teh pogovorih, zabeležil jih je v dnevnik Kocbek, je dobilo izvajanje revolucije soglasje. Med krščanskimi socialisti in komunisti je prišlo tudi do skupnega spoznanja, "da se v osvobodilnem gibanju združujemo za še intimnejše delo na političnem in družbeno-gospodarskem programu. Oboji predstavniki so dali izraza težnji po socializmu." O revoluciji in njenem namenu je Kocbek zapisal v dnevnik, da je glede narodnega osvobajanja mogoče med Slovenci veliko soglasje, a "da si na

⁴ Edvard Kocbek: Zbrano delo, šesta knjiga. Ljubljana 1996 (dalje: Kocbek, ZD 6), str. 620-621; v inačici dnevnika natisnjene po rokopisu (Kocbek, ZD 6, str. 633-715) tega zapisa ni.

⁵ Slovenska revolucija, št. 1, junija 1942. V: Edvard Kocbek. Osvobodilni spisi, knjiga I. Ljubljana 1991 (dalje: Kocbek, Osvobodilni spisi I), str. 102.

Slovenskem narodnega osvobojenja ne moremo misliti brez družbenega. Za Slovence bi bila zgolj narodna osvoboditev iluzorna brez gospodarske osamosvojitve in družbene remedure."⁶ Socialno preobrazbo slovenske družbe in akcijo proti kapitalističnemu sistemu so imeli krščanski socialisti tudi za etično upravičeno.⁷

Novembra, na sestanku krščansko socialistične skupine s komunisti, ko je predstavljal temelje osvobodilnega delovanja svoje skupine, je Kocbek povedal, da je njihov namen pomagati pri slovenski narodni in družbeni osvoboditvi in da se pridružujejo komunistom v njihovi težnji po revolucionarnem oblikovanju oblasti. O značaju revolucije je menil: "Na Slovenskem se razredna revolucija, ki jo ta vojna odpira, začenja v obliki narodne revolucije, se pravi v obliki radikalno rešene narodne problematike. S tem je označen potek družbene revolucije najbrž za vso Evropo... Osnovne skupine (v OF - op. Z. Č.) si moramo priti na jasno, da je prvi cilj slovenske narodne osvoboditve dosledno izvedena demokratična revolucija. Formalno demokracijo hočemo spremeniti v vsebinsko, to je napredno demokracijo. V ta namen se naslanjamo na ljudske sile in jih hočemo izoblikovati v novega nosilca naroda."⁸ Kocbek je govoril o preraščanju revolucije iz narodne, osvobodilne, v družbeno, razredno, torej o 'fazah' revolucije, kot so jih razumeli komunisti.

Najbolj izoblikovan pogled na revolucijo so imeli tedaj seveda komunisti. Razumeli so jo predvsem kot družbeno revolucijo, kot sredstvo za prevzem oblasti in izvedbo sprememb na socialnem in ekonomskem področju. O njej je največ pisal Boris Kidrič, ki pa neposrednega razrednega gledanja na revolucijo oziroma na spreminjanje družbenega stanja ni izražal. Kidrič je svoje misli in pomisleke glede revolucije, predvsem pa glede predvidenih družbenih sprememb, ki jih je Partija nedvomno imela in jih je želela uresničiti, razkril v pogovoru s Kocbekom v začetku septembra 1941. Glede narodnega osvobojenja in narodne revolucije je bilo po Kidričevem mnenju med Slovenci veliko soglasje, "ampak tudi načelnega gledanja, da se je treba prav tako pripraviti na politično difer. Šenciacijo] druge faze, ki bo pozneje gotovo nastopila". Kidrič se je zavedal težavnosti soglasja vseh skupin v OF glede "socialnega preboja". Zaradi tega OF ni socialnega osvobajanja povezovala neposredno z "obvezno zahtevo po narodnem osvobojenju v okviru vse Fronte, ampak ga postavlja le v okviru jedra, to se pravi le za glavne skupine, za tri prvotne in osnovne skupine, ki so temeljni nosilci Fronte v smislu osnovnega slovenskega nazorskega trikotu: katoliki, marksisti, svobodomisleci". Izvedbo revolucije je tako razumel ne le v dveh stopnjah, temveč tudi kot širši in ožji program; "narodno osvobojenje je smoter celotne Fronte, socialno osvobojenje pa je cilj treh osnovnih skupin: kom. + kršč. soc. + sokolov". "Pravi dokončni program", kot je socialno osvobajanje oziroma predvidene družbene spremembe imenoval Kidrič, je bil po njegovem mnenju, dokler ne bo izvršena prva faza - narodno osvobojenje, "le notranjega značaja" treh ustanovnih skupin, ki jih je razumel kot "ožjo Fronto". Zavedal pa se je, da s tem programom "ne moremo v

⁶ Edvard Kocbek: *Pred viharjem*. Ljubljana 1980, str. 110-113; Kocbek, ZD 6, str. 576-577, 665-666.

⁷ France Škerl: *Osvobodilna fronta in socialna preobrazba slovenskega naroda (1941-1943)*. V: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1971-1972*, (dalje: Škerl, OF in socialna preobrazba) str. 14.

⁸ Kocbek, *Osvobodilni spisi I*, str. 23-24.

javnost, da ne razdremo skupnosti v smislu dela za narodno osvoboditev, dokočni program bo torej ostal interen in bo zaenkrat bolj usmerjen v moralno zблиžanje in zavezovanje treh osnovnih skupin, kakor pa v značaj propagandnega nastopanja zunaj." Glede "zблиžanja in zavezovanja" je menil, da mora čim prej priti do tega, da vse tri skupine pripravijo "skupno izdelan in soglasno sprejet program Fronte za nastop na drugi fazi, ko bo šlo za reorganizacijo slov. Družbe in začetke socializacije. Program naj ne bo izraz katere od treh osnovnih skupin, pač pa izraz vseh obenem v obliki srečanja na vseh skupnih in dopustnih zahtevah."⁹

Jeseni 1941 naj bi bil razkrit tudi namen oziroma ukrepi Partije po znanju zmagovitem koncu vojne, ki naj bi jo dosegla s pomočjo OF. Šlo naj bi za izjave Prežihovega Voranca Antonu Trstenjaku, ko sta se konec septembra najbrž na pobudo Kocbeka srečala. Namen tega srečanja je bil, da bi Voranc kot "najbolj strpen med vsemi vodilnimi komunisti", kot ga je označil Kocbek, Trstenjaku razložil poglede komunistov na OF in predvidene ukrepe družbenih sprememb. Trstenjak je bil namreč nekakšna vez med krščanskimi socialisti in skupino katoličanov, zbrano okoli dr. Andreja Gosarja in dr. Jakoba Šolarja, imenovano Združeni Slovenci. Ti so zavračali kolaboracijo z okupatorji in z njima je zato OF iskala stike, predvsem preko katoličanov v OF. Tudi sami so se zavzemali za sodelovanje s krščanskimi socialisti, z namenom strniti katoličane proti politiki vodstva SLS oziroma Natlačena.¹⁰ Niso pa imeli dobrega mnenja o Osvobodilni fronti, o njeni politični in vojaški moči, češ "da je mnogo hrupa za nič".¹¹

V razgovoru s Trstenjakom naj bi Prežihov Voranc, po Trstenjakovi navedbi "kot tajnik partije za Jugoslavijo", (kar ni bil - op. Z. Č.) predstavil program komunistov. Ta naj bi pomenil popolno kolektivizacijo, tudi malega kmeta, popolno nacionalizacijo cerkvenih posestev in cerkva, vključno z opremo, ukinitve teološke in filozofske fakultete in pogoje, pod katerimi naj bi bile cerkve odprte. Čeprav Kocbek tej Trstenjakovi pripovedi ni povsem verjel, je o tem obvestil Kidriča, ki je izjavil, da če Trstenjakove besede držijo, "se je dogodilo nekaj, kar je načelno in psihološko nepravilno". Dogovorila sta se, da bosta še enkrat preverila pri Trstenjaku in Prežihovem Vorancu, kako je pogovor med njima potekal. Kidrič je po pogovoru s Prežihovim Vorancem dopustil možnost, da je Trstenjak njegove besede "nekako drugače barval in razumel". O predstavitvi 'maksimalnega partijskega programa' je Kocbek obvestil tudi vodstvo krščankosocialistične skupine.¹² S tem se je 'epizoda' o načrtovanih povojnih namerah komunistov zaključila in pogovori med krščanskimi socialisti in komunisti glede skupnega programa narodne in socialne revolucije so se v naslednjih mesecih nadaljevali. V teh pogovorih so dosegli veliko stopnjo soglasja in oblikovali poglede na narodno in z njo povezano socialno revolucijo.

⁹ Kocbek, ZD 6, str. 665.

¹⁰ Prve sestanke, namen teh je bil zbiranje katoličanov oziroma snovanje politične skupine neodvisne od desnice in leve, so imeli v drugi polovici avgusta 1941 v prostorih Delavske zbornice. Kocbekovi dnevniški zapisi kažejo, da so bili ti sestanki precej napeti, kajti Gosar in Šolar sta izpostavljala problematičnost sodelovanja s komunisti in izražala nevero v OF in v oboroženi odpor. Očitala sta Kocbeku preveč zanesenjaško gledanje v njegovem prepričanju glede "revolucionarnega razpoloženja v preprostem Slovencu" in da je treba "upoštevati dejstvo slovenske narodne in socialne revolucionarnosti". (Kocbek, ZD 6, str. 653-660) Združeni Slovenci so menili, da je za socialno revolucijo dovolj razlastiti tujerodne lastnike, kar spada v okvir narodne revolucije.

¹¹ Kocbek, ZD 6, str. 654.

¹² Kocbek, ZD 6, str. 680-682.

Kljub enakemu razumevanju pomena in namena revolucije pri Kidriču in Kocbeku pa je bilo med njunimi pogledi nekaj razlik, bolj v poimenovanju posameznih stopenj revolucije kot po vsebini. Oba sta izvedbo revolucije na Slovenskem videla v dveh stopnjah, kot narodno, ki bo prerasla v socialno. Razlikovalo pa se je njuno pojmovanje demokratične revolucije. Boris Kidrič kot komunist in revolucionar 'od glave do pet', je videl revolucijo na Slovenskem v pogojih druge svetovne vojne v dveh stopnjah - etapah. Ta naj bi bila v veliki meri sicer enovit proces, kot narodna in kot demokratična revolucija, vendar je z demokratično revolucijo, ki naj bi sledila narodni, razumel razredno etapo revolucije. Demokratično revolucijo kot 'vsebino' narodne je štel za bolj pomembno. Krščanski socialist Edvard Kocbek je revolucijo tudi razumel v dveh stopnjah, pri čemer pa jo je še bolj kot Kidrič videl kot enovit proces, ki se začne z narodno, dosledno izvedeno demokratično revolucijo. Narodno revolucijo je Kocbek zato razumel tudi širše kot Kidrič, saj ni v njej videl le osvoboditve izpod okupatorjevega jarma, ampak tudi širše. Ne le kot politične spremembe, spremembo oblasti, ampak je v narodni revoluciji videl radikalno reševanje celovite narodne problematike. V to je uvrščal tudi družbeno problematiko in družbena svoboda mu je pomenila več kot narodna.¹³ Narodna revolucija je Kocbeku pomenila narodno osvoboditev in gospodarsko ter socialno osvoboditev, predvsem pa preoblikovanje človeka in spremembo njegovega življenjskega položaja. Da pa bi bilo to mogoče doseči, je zapisal v daljšem razmišljanju o narodnem in socialnem osvobajanju pomladi leta 1942, se je treba boriti "proti lastnim sonarodnjakom, ki so ujeti v kapitalistični miselnosti in praksi." Menil je namreč, da so v kapitalizmu razredni interesi izpodrinili narodne in da je razredni interes prevladal nad narodnim, da pa se je v času vojne, okupacije in osvobodilne vojne nasprotje med narodom in razredom zmajšalo.¹⁴

Da je slovenska narodna revolucija nujno povezana s socialno, je menil tudi izrazito liberalno-libertinistično usmerjeni, svobodomiselni Lojze Ude, ko je zapisal, da "tudi kot socialna revolucija je naša revolucija predvsem narodna". To je razložil z odnosom do tujerodcev na slovenskem ozemlju, "da se odpravi suženjstvo tujerodnemu kapitalu" z razlastitvijo vseh tujerodnih lastnikov slovenske zemlje in pa "s socializacijo vseh podjetij, zemljiških gospodarstev in gospodarskih panog, ki jih more le družba upravljati v korist družbe".¹⁵ Narodno revolucijo so v OF videli kot možnost oziroma nujnost za spreminjanje lastništva, ki je bilo v rokah tujcev.

Tovrstno revolucijsko ost vsaj po namenu, ne pa po načinu, seveda brez razrednega razumevanja, pa je bilo mogoče zaznati tudi v sicer ostro protirevolucijsko nastrojenem slovenskem političnem taboru. Ta ni želel sodelovati z OF v odporu proti okupatorjem prav zaradi pričakovanja revolucije in strahu pred njo. V letu 1941 je mogoče misel o družbenih reformah opaziti v obeh slovenskih meščanskih idejnih taborih, katoliškem in liberalnem. Politične in deloma vojaške organizacije, ki so v obeh tradicionalnih slovenskih političnih taborih nastajale po kapitulaciji in okupaciji, ko so se uradne politične stranke 'sesule vase', so namreč v svojih programskih zasnovah predvidevale tudi spremembe v gospodarskem redu s pou-

¹³ Kocbek, Osvobodilni spisi I, str. 24, 21; *Temelji osvobodilnega sodelovanja*.

¹⁴ Kocbek, Osvobodilni spisi I, str. 66, 61; *Narodno in socialno osvobajanje*.

¹⁵ Lojze Ude: Referat o značaju Osvobodilne fronte, 15. maj 1942. V: *Moje mnenje o položaju: članki in pisma 1941-1944*. Ljubljana 1994, str. 41, 39.

darkom na posegih in spreminjanju lastništva lastnine tujerodcev. Skupina, ki je bila med najostrejšimi nasprotniki OF, katere poglavitni del je predstavljala Kato-liška akcija oziroma Mladci pod vodstvom Franca Glavača, Slovensko narodno gibanje, je v svojem socialnem programu predvidela odpravo veleposesti, odpravo premoči kapitala in uvedbo načrtnega, kontroliranega gospodarstva.¹⁶ V liberalnem taboru so bili za poddržavljanje proizvodnih sredstev občega narodnega pomena in omejevanje zasebne lastnine ter za popolno agrarno reformo v Mladi SNS (Nova Jugoslavija).¹⁷ Precej podobne poglede na poseganje v lastninsko stanje in razlaščenje so imeli tudi v skupini Združeni Slovenci, ki so jo uvrščali na politično sredino, katere poglavitna predstavnika sta bila dr. Andrej Gosar in dr. Jakob Šolar. Glede tuje posesti "na ozemlju Zedinjene Slovenije" so v "okrožnici" z naslovom Slovenci! Združimo se!, napisani proti koncu leta 1941, zapisali, da se mora "razlastiti v prid domačinov in dežele. V na novo osvobojenih in narodno očiščenih pokrajinah se izvede smotrna kolonizacija slovenskega življa, ki nima dovolj zemlje".¹⁸ V veliki meri so bila ta stališča ponovljena v programu Slovenske zaveze iz marca 1942.¹⁹

Ti pogledi so izražali zavedanje o nujnosti sprememb na vseh področjih političnega in gospodarskega življenja, seveda pa ni mogoče v njih iskati revolucijskega za doseganje postavljenih sprememb. V Osvobodilni fronti pa so se zavedali, da so spremembe v državi mogoče le z revolucijo, s spremembo v oblasti in s spremembo v obliki države. Kocbek je zapisal: "Reformizem ni znak pomlajevanja, temveč senilnosti".²⁰

Razumevanje revolucije, ki so jo doživljali Slovenci v letu 1941, je predstavil Boris Kidrič v nekakšnem programskem članku "Država v državi", objavljenem sredi januarja 1942. Po Kidričevih ugotovitvah je uspelo Osvobodilni fronti kljub terorju okupatorja vzpostaviti oblast, ki je bila v resnici državna; razpolagala je z oboroženo silo, imela svoje sodstvo, pobirala narodni davek in je slovenski narod izpolnjeval njena navodila ter sabotiral uredbe okupatorjev. Iz tega je ugotavljal doseženo stopnjo v razvoju revolucije. Doseženo je označil za prvo obdobje narodne revolucije, hkrati pa je opredelil njen 'obseg' in osvobodilni cilj; tega je videl v preraščanju narodne osvoboditve, "socialno osvoboditev slovenskega delovnega človeka, ki tvori jedro in velikansko večino slovenskega naroda."²¹

V članku se je Kidrič sicer zavzel za preraščanje etape narodne revolucije v etapo socialne osvoboditve. Narodne osvoboditve kot cilja narodne revolucije ni Kidrič razumel le kot izgon okupatorja, temveč osvoboditev od vsega, kar je označil za 'tujčev jarem'. Meje med narodno in socialno revolucijo, med etapama revolucije, kot so jo razumeli komunisti, pa ni jasno postavil in je osvobodilni boj pojmoval kot enovit proces, saj je tudi boju za socialno osvoboditev dal narodnostno noto. Socialno osvoboditev je predvidel že v narodni revoluciji, v osvo-

¹⁶ France Škerl: Prispevek k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941. V: Zgodovinski časopis, 1967, (dalje: Škerl, Nasprotniki OF) str. 110.

¹⁷ Škerl, Nasprotniki OF, str. 144.

¹⁸ Okrožnica št. 1: Slovenci! Združimo se!. V: Božo Repe: Mimo odprtih vrat: izbrani dokumenti o dejavnosti okupatorjevih sodelavcev na Slovenskem. Ljubljana 1988, (dalje: Repe, Mimo odprtih vrat) str. 47.

¹⁹ Jera Vodušek Starič: "Dosje" Mačkovšek. Ljubljana 1994, str. 145-146.

²⁰ Kocbek, Osvobodilni spisi I, str. 68; Narodno in socialno osvobajanje.

²¹ DLR I, dok. št. 122, str. 274; ŠBoris Kidrič: Država v državi.

bodilni vojni proti okupatorjem. Za cilj narodne revolucije je predvidel, da bo 'izbrisala zadnjo sled tujčevega jarma'. To pa je bila povezava s socialno osvoboditvijo, kajti v "tujčevem jarmu" je videl najbrž 'ekonomski jarem', ki ga je na Slovenskem

predstavljala predvsem zemljiška posest lastnikov, ki niso bili slovenskega rodu. V tem Kidričevem 'zlitju' narodne in socialne revolucije pa je šlo bolj za izpolnitev programa značilnega za meščanske demokratične revolucije, kot pa za izrazit program razredne revolucije. Izražal je podobno misel kot jo je t.i. katoliška sredina, namreč da bo dobršen del socialne revolucije opravila "dobro izvršena narodna revolucija".²²

Revolucijsko pa je mogoče najti tudi v programu Osvobodilne fronte Slovenskega naroda kot politične organizacije slovenskega narodnoosvobodilnega boja med drugo svetovno vojno. Revolucije, kot so jo pričakovali v meščanskih političnih strankah in skupinah, da jo bo razglasila in izvajala OF zaradi udeležbe oziroma položaja komunistov v njej, zaradi česar so ji kategorično nasprotovali, pa ni mogoče najti v nobenem njenem programskem dokumentu. Svoj program v točkah - t.i. temeljne točke - je OF oblikovala šele v začetku novembra 1941 potem, ko je v slovenskem političnem prostoru v pogojih okupacije že dodobra utrdila svoj položaj. Program je nastajal postopoma, vzporedno z razvojem narodnoosvobodilnega boja v Sloveniji pa tudi glede na razvoj v Jugoslaviji in tudi po svetu, saj sta bili zadnji dve točki - 8. in 9. - sprejeti pod vplivom izjave Churchilla in Roosevelta o samoodločbi v Atlantski listini ter zaradi nastopa Draže Mihailovića in njegovega četniškega gibanja proti partizanom na strani okupatorja.

Prve osnove o tem, za kaj se bo OF borila, so dali že na ustanovnem sestanku, kar velja tudi za program socialne preobrazbe, saj naj bi o tem govorili že ob ustanovitvi organizacije.²³ Neposrednega vira o tem sicer ni, tako je prvi zapis iz vrst OF, v katerem je mogoče videti revolucijsko ost v smislu družbene revolucije, zaznati v članku Naša nesreča in naša vera, objavljenem v Slovenskem poročevalcu maja 1941. Napisal ga je najbrž Boris Kidrič in izraža takratni protiiperialistični pogled komunistov in Protiimperialistične fronte, kot se je tedaj OF imenovala. Krivce za "katastrofo", da so "slovenski narod in njegovo zemljo razkosali in si jo razdelili nemški, italijanski in madžarski osvojanci", je videl v imperializmu; v nemških in italijanskih "imperialističnih grabežljivcih, ki hočejo doseči novo imperialistično razdelitev sveta", angleških in ameriških imperialistih, "ki hočejo ohraniti svoje imperialistično gospostvo", za kar "brezvestno žrtvujejo nevtralne male države" in v "domači kapitalistični gospodi", ki je s svojo politiko izpodkopala obrambno silo jugoslovanske države. "Domači kapitalistični gospodi" je očital tudi poklonitev italijanskemu okupatorju, kar je pojasnil, da počno, "kar jim narekuje korist njihovega žepa in razreda", hkrati pa napovedal "prihodnost svobode, *bodočnost delovnih ljudi* (podčrtano v originalu), ki ne bo poznala eksploatacije človeka po človeku in ne zatiranja naroda po narodu" ter, da je "naše delo za socialno in nacionalno osvoboditev, za vse trenutne in končne zahteve slovenskega delavca, kmeta, intelektualca". Glede vere v končno zmago pa je zapisal: "Naša vera temelji na borbeni volji osvobodilnih sil slovenskega naroda, katerega usodo

²² Okrožnica št. 1: *Slovenci! Združimo se!*. V: Repe, Mimo odprtih vrat, str. 46.

²³ Škerl: OF in socialna preobrazba, str. 8.

nosi bolj ko kdaj prej na svojih ramenih slovenski proletariat: temelji na spoznanju, da je treba vse pozitivne sile slovenskega naroda združiti, hkrati pa odločno *obračunati in prelomiti z izdajalskim meščanskim vodstvom* (podčrtal Z. Č.).²⁴

O izdaji slovenske "kapitalistične gospode", kot so sodelovanje z okupatorjem v sosvetu Ljubljanske pokrajine razumeli v OF, je izšlo v Slovenskem poročevalcu še več člankov. Pristanek na sodelovanje v okupatorjevem sosvetu Ljubljanske pokrajine in zahvalna poklonitev članov sosveta Mussoliniju za priključitev tega slovenskega ozemlja k Italiji sta bila očitno dobrodošlo izhodišče, ki se je ponudilo OF, da je lahko utemeljevala tudi svoj, ne le narodnoosvobodilni, temveč tudi družbeni namen odpora. Tako je 15. junija 1941 izšel v Slovenskem poročevalcu članek *Izdajalska gospoda...*, v katerem je avtor nastopil proti "kapitalistični gospodi, ki je ostala doma" in "liže pete imperialističnim osvajalcem" ter tisti, "ki se je zatekla pod angleško imperialistično okrilje", ki "obljublja ohranitev kapitalizma... obljublja, da bo vzpostavila vse "po starem"... preprečila socialno in nacionalno osvoboditev", in ga zaključil s Stalinovimi besedami, da si "osvoboditve delovnih množic zatiranih narodov in odpravo narodnega zatiranja ni mogoče zamisliti brez preloma z imperializmom, brez strmoglavljenja "lastne" nacionalne buržoazije in brez zavzema oblasti po samih delovnih množicah."²⁵ S tem je izrazil do tedaj najbolj jasno namen družbene revolucije, kakršno je imela v mislih OF. Pri tem pa je bilo njegovo izhodišče v "verigi izdajstev, ki jih je zagrešila nad slovenskim narodom "njegova" kapitalistična gospoda",²⁶ torej je imelo osnovo v narodnem oziroma nacionalnem dejavniku. Obsodba "kapitalistične gospode" je izhajala iz narodne časti oziroma izgube le-te zaradi sodelovanja z okupatorjem in iz narodnega čustvovanja.²⁷

O izdajstvu "kapitalistične gospode" oziroma "reakcionarne buržoazije" in komu je to naprtil, je konec avgusta pisal v glasilu KPS Delu Boris Kidrič. V tem članku je zapisal, da Osvobodilna fronta slovenskega naroda ni razredno gibanje, temveč široko narodno, osvobodilno gibanje, ki je zajelo najrazličnejše sloje, razrede in poklice, vendar pa, da to ne pomeni, da se je v osvobodilnem boju razredno izgubilo. Tega pa ni videl toliko v OF kot v dejstvu sodelovanja "najreakcionarnejšega dela slovenske buržoazije" z okupatorjem, s "pajdašenjem z okupatorji v sosvetu Ljubljanske province".²⁸

Sredi junija je Vrhovni plenum OF sprejel prvi program, izražen v sedmih točkah kot Gesla našega osvobodilnega boja. Ta so takrat najbolj jasno izražala namene OF, pa tudi takratno protiimperialistično usmeritev. V programu je najprej izražen narodnoosvobodilni namen; na prvo mesto je postavljena pravica slovenskega naroda do samoodločbe, nato osvoboditev in združitev razkosanega slovenskega naroda, "vštevši koroške in primorske Slovence", sloga in enotnost

²⁴ Slovenski poročevalec 1938-1941. Ljubljana 1951 (ponatis), (dalje: Slovenski poročevalec) str. 45-46.

²⁵ Gre za prosti prevod Stalinovega članka Marksizem in narodno kolonialno vprašanje. Prevod Ivan Regenta se tudi pomensko razlikuje od navedenega citata v Slovenskem poročevalcu.

²⁶ Slovenski poročevalec, str. 63.

²⁷ Kakšna so bila patriotična čustva pri Ljubljančanih kaže npr. polaganje rož ob spomenik kralju Aleksandru na Kongresnem trgu na Vidov dan leta 1941 in ko naj bi bilo "po kavarnah vse živo, prepevali so in pili v znak proslave Vidovega dne!" Makso Šnuderl: Dnevnik 1941-1945, 1 : V okupirani Ljubljani. Maribor 1993, (dalje: Šnuderl, Dnevnik 1) str. 108.

²⁸ Delo ponatis, str. 58-59; [B. Kidrič]: *Izdajstvo reakcionarne buržoazije nad lastnim narodom*.

jugoslovanskih narodov v njihovem boju za osvoboditev. Gesla so izražala vero v Sovjetsko zvezo kot vodilno in glavno oporo v osvobodilnem boju slovenskega in vseh zatiranih narodov. Peta točka-geslo pa je bolj jasno izražala protiimperialistično razredno stališče z ugotovitvijo, da je osvoboditev slovenskega naroda mogoča le

na "ruševinah imperializma". Jasno pa je izraženo, kaj so smatrali za imperializem in zakaj se je treba proti njemu boriti; nemško-italijanski je označen kot "konkretna forma imperializma na naših tleh", medtem ko so angleško-ameriškega smatrali za izvor nacionalnega zatiranja kolonialnih in odvisnih narodov, "ki ne smejo proglasiti gesla nacionalne samoodločbe vstevši pravice do odcepitve". V angleško-ameriškem imperializmu so tedaj torej videli predvsem sredstvo za zanikanje pravice do samoodločbe in s tem prepreko za doseg sprememb v ustroju jugoslovanske države v smeri večjega poudarjanja njenih narodov, oziroma kot tisto prepreko, ki onemogoča slovenskemu narodu doseči v jugoslovanski državi svoje narodne pravice. V 'razrednem', protiimperialističnem stališču je v resnici bil jasen narodnoemancipacijski namen. Šesta točka Gesel je ugotavljala, da se zatirani narod ne more osvoboditi brez boja proti izdajalski "lastni" kapitalistični gospodi. S tem da je dal besedo *lastna* v narekovaje, je imel pisec namen poudariti, da je značaj kapitala anacionalen in da so domači kapitalisti le del imperializma, ki onemogoča narodom uveljavitev pravice do samoodločbe. To ni bila izvirna misel pisca, kajti uporabil je, kot že v članku Izdajalska gospoda ..., Stalinovo misel iz njegovega dela Marksizem in narodno kolonialno vprašanje.²⁹

Kljub temu da je bilo z njo jasno izraženo razredno stališče v osvobodilnem protiimperialističnem boju, pa je šlo pri tem predvsem za narodno osvobodilno zahtevo. Osnovno izhodišče Gesel je bila samoodločba kot sredstvo narodove osvoboditve. Samoodločba je bila postavljena v središče osvobodilnega boja kot pogoj za osvoboditev slovenskega naroda, vendar ne le od okupatorjev, temveč tudi od dotedanjega stanja v jugoslovanski državi z neurejeno nacionalno problematiko. Osvobodilni boj kot so ga začrtovale Gesla, je bil namenjen bolj spremenjanju razmer v jugoslovanski državi, torej predstavitev osnovnih točk narodne revolucije. V tem se je kazala revolucijskost Gesel našega osvobodilnega boja. V prvi točki je bilo zapisano: "Kdor izrecno ne priznava slovenskemu in slehernemu drugemu narodu te pravice v njeni celoti (do samoodločbe, vstevši pravico do odcepitve in združenja z drugimi narodi - op. Z. Č.), se potvarja, če pravi, da je bojevnik proti *imperializmu*; ostaja na takih in drugačnih postojankah imperializma, pa naj se še tako peni v "osvobodilnih" frazah".

Jasno pa je bilo tudi povedano, proti kateri "gospodi" je boj za doseg samoodločbe naperjen. To je bila *izdajalska* gospoda, pri čemer je imel avtor v mislih točno določeno "gospodo". V prvi vrsti so bili to tisti predvojni politiki, predvsem nekdanji ban Natlačen, ki so izrekli okupatorju vdanost in zahvalo "za plemenite in posebne ukrepe" ob priključitvi dela slovenskega ozemlja h Kraljevini Italiji,³⁰ in se šli Mussoliniju zahvaliti za to v Rim. Boj proti kapitalistični gospodi, ki je zagrešila izdajstvo, saj je dejansko s priznanjem in 'zahvalo' za aneksijo

²⁹ Glede na kasnejši prevod Ivana Regenta je avtor članka v Slovenskem poročevalcu nekoliko spremenil pomen oz. je dal strmoglavljenju 'lastne' buržoazije večji poudarek.

³⁰ Slovenec, 6. 5. 1941, št. 106a.

Ljubljanske pokrajine priznala debelecijo jugoslovanske države, je bil v tej točki gesel osvobodilnega boja postavljen za pogoj narodne osvoboditve. Nekako pa je takšno razmišljanje že napovedovalo, da se zaradi sodelovanja z okupatorjem "lastni kapitalistični gospodi" vzame pravica predstavljati narod, s čimer je bila napovedana njihova zamenjava. Za spremembe v ureditvi jugoslovanske države kot

po-
goju osvoboditve slovenskega naroda na osnovi samoodločbe, je avtor Gesel videl pogoj v izvedbi spremembe politične oblasti, torej v revoluciji.

Gesla našega osvobodilnega boja se zaključujejo s pozivom, naj jih ljudje preučijo in tolmačijo drugim, in z opozorilom pred tistimi, ki bi želeli "vpreči v angleški imperialistični voz ljudske množice, boreče se za veliko stvar svoje narodne in socialne osvoboditve", kar je bilo naperjeno proti jugoslovanski vladi v Londonu oziroma slovenskim predstavnikom v in pri njej.³¹ S tem je bil neposredno izražen vzrok nasprotovanja 'angleškemu imperializmu' kot zaščitniku jugoslovanske vlade v begunstvu in tistemu, ki naj bi jamčil vrnitev k staremu.³² Nasploh je bilo v OF, predvsem pri komunistih v t.i. protiimperialističnem obdobju opaziti močno protibritansko usmeritev, kajti Velika Britanija je predstavljala simbol imperializma in v britanski politiki so videli poglobitvega nasprotnika vseh sprememb. 'Levičarstvo' OF oziroma komunistov v njej glede Velike Britanije je izhajalo predvsem iz strahu pred britanskim konservativizmom oziroma zaradi njihovega pogleda na Sovjetsko zvezo in zaradi skrbništva Britanije nad jugoslovansko vlado v begunstvu.

O programu OF, ta naj bi bil po Kidričevih besedah dejansko dvojen, širši, usmerjen v narodno osvoboditev, namenjen vsem skupinam OF, in ožji, bolj revolucijsko usmerjen v spreminjanje družbenih nasprotij. Širši, narodnoosvobodilni program, ki ga je Kidrič predstavil v začetku septembra 1941 Kocbeku kot "minimalen program", je vseboval tudi "sprejetje glavnih zahtev narodnega in socialnega značaja (samoodločba narodov, demokracija, eksistenčni minimum, socializiranje, federacija itd.)."³³

Na tej osnovi je bil izoblikovan dokončen program OF za ves čas narodnoosvobodilnega boja v času 2. svetovne vojne. Sprejel ga je Vrhovni plenum OF na svojem četrtem zasedanju v začetku novembra 1941 kot prvih sedem temeljnih točk. Konec leta so dodali še dve. Temeljne točke so izražale namen oziroma cilje OF in vsebino narodnoosvobodilnega boja. Boj proti okupatorjem so postavili za pogoj in izhodišča za uresničitev ideje Zedinjene Slovenije, za jugoslovansko kontinuiteto, poudarili uveljavitev pravice narodne samoodločbe. Boj je tudi pogoj oziroma sredstvo za preoblikovanje narodnega značaja Slovencev in za ustvaritev podobe "aktivnega slovenstva", in za prevzem oblasti OF kot celote po koncu vojne in zauvedbo "dosledne ljudske demokracije". Ta naj bi zagotavljala reševanje

³¹ Slovenski poročevalec, str. 67-68.

³² Podobno je bilo stališče CK KPJ izraženo v Titovem zapisu Posvetovanje Komunistične partije Jugoslavije, ki je zapis o stališčih sprejetih na majskem posvetovanju v Zagrebu. Objavljeno je bilo v Proleteru sredi julija 1941. KPJ je napovedala boj tudi Simovićevi vladi, v kateri so sicer videli "korak naprej v boju narodov za ustanovitev ljudske vlade", zato "ker je prešla pod okrilje Anglije, v upanju, da bodo s pomočjo angleškega imperializma vzpostavljene stare razmere." Josip Broz Tito: Zbrana dela, 7. knjiga. Ljubljana 1981, str. 30.

³³ Kocbek, ZD 6, str. 666.

vseh vprašanj, ki so presejala "okvir narodne osvoboditve". Za zagotovilo, da bo o notranji ureditvi Združene Slovenije, torej uvedbi "dosledne ljudske demokracije" in za povezovanje z drugimi narodi in državami odločil slovenski narod sam, kar so opredelili kot "elementarno pravico slovenskega naroda", se je OF sklicala na stališče do samoodločbe, izraženo v Atlantski listini in napovedala obrambo tega "z vsemi sredstvi".³⁴ Vse temeljne točke so izražale revolucijski namen OF, predvsem

pa velja to za točki (6. in 7.), ki govorita o prevzemanju in napovedi uvedbe nove oblike oblasti.

Še predno je OF svoj program dokončno izoblikovala, je glede vprašanja prevzemanja oblasti že storila prvi korak. Vrhovni plenum OF, organ, v katerem so bili predstavniki vseh skupin, združenih v OF, teh je bilo takrat petnajst,³⁵ je na svojem zasedanju 16. septembra 1941 na predlog Borisa Kidriča sprejel sklep o oblikovanju oblastvenega organa, ki naj bi v času vojne edini predstavljal slovenski narod. Slovenski narodno osvobodilni odbor, v kar se je preimenoval Vrhovni plenum kot najvišji politični organ OF, je nastal kot izraz temeljnega razumevanja proletarske revolucije. Šlo je za obliko prevzema politične oblasti, saj je bil SNOO razumljen kot oblastni oziroma organ slovenske državnosti. Glede na leninistično razumevanje revolucije pa je SNOO pomenil najbolj jasen oziroma edini revolucijski izraz v smeri rušenja stare oblasti in nje zamenjave.

Imenovanje organa, ki je "prevzel prve attribute oblasti",³⁶ je zato Kidrič imenoval "novo, razvojno višjo stopnjo priprav za narodno osvobojenje",³⁷ bil je nekakšen izraz slovenske samoodločbe. Z njim je bila vzpostavljena slovenska oblast, z namenom predstavljati, zastopati, organizirati in voditi slovenski narod na vsem njegovem ozemlju v času osvobodilnega boja. Kidrič je namen osnovanja SNOO pojasnil kot "prvi korak k upostavitvi slovenske narodne suverenosti, ki smo jo izgubili in ki jo z lastnim osvobodilnim bojem hočemo obnoviti."³⁸ Namen ustanovitve SNOO je bil tako predvsem narodnoemacijskega značaja. Napovedoval je sprememben položaj slovenskega naroda v jugoslovanski državi, bil pa je predvsem napoved sprememb na oblastvenem področju, kjer je s svojim samoklicanjem dejansko stopil v 'prazen prostor', saj takrat ni bilo nobenega slovenskega oblastvenega organa, ki bi ga SNOO zrušil in ga zamenjal na revolucionaren način. Poleg revolucionarne 'zamenjave' oblasti, oziroma vzpostavitve edine in izključne slovenske oblasti, je ustanovitev SNOO pomenilo začetek slovenske državnosti v jugoslovanski državi. Bil je prvi element nove slovenske oblasti in tipičen revolucionarni organ, vmesni organ v procesu graditve državnosti.³⁹ To sicer še ni bilo ustvaritev organizma oblasti z legislativo in eksekutivo, vendar je že izražalo začetke revolucionarnega procesa s posebnim organom v postopnem rušenju stare in z vztrajno graditvijo nove državnosti.⁴⁰

Konstituiranje SNOO je pomenilo vzpostavitev takrat edinega slovenskega

³⁴ DLR I, dok. št. 111, str. 255-256.

³⁵ Šnuderl, Dnevnik 1, str. 174.

³⁶ Kocbek, ZD 6, str. 671.

³⁷ DLR I, 46, str. 124; B. Kidrič: *Pomen osnovanja SNOO in njegovih ukrepov*.

³⁸ Prav tam; Slovenski poročevalec, str. 133.

³⁹ Makso Šnuderl: *Zgodovina ljudske oblasti*. Ljubljana 1950, str. 133.

⁴⁰ Makso Šnuderl: *Pomen plenuma OF z dne 16. septembra 1941 za takratni razvoj*. V: Junaška Ljubljana, knjiga I. Ljubljana 1985, str. 222.

oblastvenega organa. Okupatorji so namreč vso predvojno slovensko oblast ukinili, oziroma jo vključili v svojo; v Ljubljanski pokrajini so bili vključeni v italijansko civilno oblast tudi 'jugoslovanski' župani, ki so ostali na čelu občin, medtem ko je nemški okupator vse slovenske župane zamenjal. Manjko slovenskega oblastvenega organa v pogojih okupacije, oziroma vključitve v italijansko državo, so opazili tudi v meščanskem taboru. Lambert Ehrlich je zato približno v istem času, ko so v OF sklenili ustanoviti Slovenski narodno osvobodilni odbor, predlagal osnove oblastvenega organa - 'vlade', ki naj bi jo ustanovile nekdanje slovenske politične stranke. Natlačen je takšen predlog zavrnil, verjetno zaradi Ehrlichovega odklonilnega pogleda glede bodočnosti jugoslovanske države oziroma separatističnih teženj za bodočnost Slovenije.⁴¹ Obe tradicionalni slovenski politični stranki sta namreč takrat dosegli dogovor o koaliciji kot protiuteži OF in oblikovali svoj pogled na bodočnost Slovenije. To so videli v Jugoslaviji, obnovljeni in razširjeni, v kateri naj bo Svobodna Slovenija "samostojen in ravnopraven sestavni del".⁴²

SNOO, ki je v sebi združeval vojaško in civilno oblast, je izdal štiri normative akte, potem pa je njegovo delovanje kot oblastnega organa prenehalo. Z enim odlokom je slovenske partizanske čete vključil v Narodnoosvobodilne partizanske oddelke Jugoslavije, z dvema, odlokom o narodnem davku in o posojilu svobode, je urejal finačne zadeve slovenskega osvobodilnega gibanja, na področje sodne oblasti pa je posegel z odlokom o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitve.⁴³

Revolucijsko vsebino in namen sta imela sklep o konstituiranju SNOO, ker je vzpostavljala oblastno državni organ slovenskega naroda na vsem njegovem ozemlju, pa tudi t.i. zaščitni odlok. To je bil tipičen revolucionarni kazenskopравни dekret,⁴⁴ katerega namen je bil določiti, kaj predstavlja v očeh OF narodno izdajo in kako se to kaznuje, z namenom zaščititi narodnoosvobodilno gibanje. Določal je, pred kom oziroma pred čim je treba zaščititi narod in narodnoosvobodilno gibanje, oziroma kaj škoduje ter kazni in postopek. Poleg smrtne je bila predvidena kazen še narodni bojkot, uničenje in "zaseženje imovine odpadnika" (od narodnoosvobodilnega gibanja). S tem je bil v tem odloku prvič v celotnem jugoslovanskem narodnoosvobodilnem boju uveden poseg v zasebno lastnino kot dopolnilna kazen za sodelovanje z okupatorjem, oziroma za delovanje proti narodnoosvobodilnemu gibanju.⁴⁵

Opredelitev dejanj proti narodu in njegovemu gibanju za osvoboditev in združitve, za katere je bila predvidena kazen, odkriva tudi politični in razredni pogled na zaščito in z njo povezanim kaznovanjem. 'Zaščitni odlok' SNOO je nam-

⁴¹ Škerl, *Nasprotniki OF*, str. 174; Ciril Žebot: *Neminljiva Slovenija : spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije*. Ljubljana 1990, str. 195-197, 206-214.

⁴² Škerl, *Nasprotniki OF*, str. 174-175; Boris Mlakar: *O političnih programih slovenske kontraparolucije 1941-1945*. V: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1982, št.1-2, str. 214; isti, *Vzroki in oblike nasprotovanja Osvobodilni fronti v letu 1941/1942*. V: *Slovenski upor 1941 : Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja*. Ljubljana 1991, str. 256; Jera Vodušek Starič: "Dosje" Mačkovšek, str. 140.

⁴³ DLR I, dok. št. 38-43, str. 116-122.

⁴⁴ Makso Šnuderl: *Osvobodilna fronta Slovenskega naroda - država v državi*. V: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1966, št. 1-2, str. 382.

⁴⁵ Makso Šnuderl: *Razvoj materialno-kazenskega prava u narodnoosvobodilackoj borbi Slovenije*. V: *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 1948, št. 1, str. 121.

reč poleg odkritega sodelovanja z okupatorjem v njegovih policijskih in vojaških službah proti narodnoosvobodilnemu gibanju in za izdajo ter ovaduštvo predvidel tudi preganjanje 'političnega' sodelovanja.⁴⁶ To pa je imelo predvsem politični oziroma revolucijski značaj. Najbolj je to prišlo do izraza v določilu glede zaščite naroda, ki govori o kaznovanju tistih, ki so "neposredno ali posredno stopili v stik z oblastniki okupatorja ali z drugimi sovražniki svobode slovenskega naroda ali z njegovimi zaupniki zaradi uničenja ali trajne okrnitve politične svobode in samostojnosti", predvsem pa tistih, ki "zaradi svoje ali sebične *skupinske koristi* (podčrtal Z. Č.) zbirajo in odvajajo narodne sile za borbo proti osvoboditvi slovenskega naroda".⁴⁷ To je bilo naperjeno proti članom italijanskega sosveta, predvsem Natlačenu in Puclju kot predstavnikoma slovenskega političnega življenja v sosvetu. S "skupinsko koristjo" pa je bila najbrž mišljena politična, strankarska ali morda celo razredna opredelitev. Kot kazen za takšno ravnanje je bilo predvideno tudi zaseženje imovine tistega, ki "se druži ali sodeluje z okupatorjem na način, da nudi okupatorjem možnost, sklicevati se na naklonjenost in vdanost slovenskega naroda." S tem pa so bili mišljeni vsi nekdanji 'narodni prestavniki', ki so sodelovali z okupatorjem. Na koncu odloka je bilo zapisano, da se bodo ukrepi s prestankom izjemnega stanja ukinili.

V ozki povezavi z 'zaščitnim' odlokom je tudi ustanovitev organa, ki je kazenske sankcije, kot jih je odlok predvidel, izvajal. Sredi avgusta 1941 je bila namreč ustanovljena Varnostno obveščevalna služba OF, najprej sicer imenovana obveščevalna varnostna služba, kajti ustanovljena je bila bolj zaradi obveščevalnih potreb slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja oziroma za 'bojevanje' z okupatorjevimi obveščevalnimi službami. Ustanovila jo je Komunistična partija Slovenije in za njeno ustanovitev je šele nekoliko kasneje, vsekakor pred zasedanjem Vrhovnega plenuma OF 16. septembra, dobila privolitev še drugih ustanovnih skupin OF. Obveščevalno delo so opravljali predvsem komunisti, ki so bili večji konspiracije in so bili vajeni ilegalnega delovanja. Na osnovi ohranjenih podatkov je bila približno tretjina članov VOS članov KPS in SKOJ.⁴⁸ Poleg obveščevalne dejavnosti pa je Obveščevalno varnostna služba opravljala tudi sabotažna dejanja. Kot način varovanja narodnoosvobodilnega gibanja in predvsem posameznikov, ki so bili že pred vojno znani kot komunisti in so jih nekdanji jugoslovanski policisti, policijski agenti in orožniki (te je italijanski okupator v veliki večini obdržal v službi, da je imel večji nadzor nad prebivalstvom) poznali, je opravljala tudi kaznovanje neposrednih sodelavcev okupatorjevega policijskega aparata. Prvi poskusi 'justifikacij', ki so jih izvajali 'varnostniki' OF, so bili septembra 1941, ko so streljali na generala Leona Rupnika⁴⁹ in na dr. Lovra Hacina, pobudnika in

⁴⁶ Lojze Ude, ki je bil do 'kaznovalne' politike OF zelo rezerviran in kritičen, opozarjal je predvsem na povračilne ukrepe okupatorjev, je v referatu, ki ga je prebral v začetku januarja 1942 vodstvu krščanskosocialistične skupine v OF, kljub temu menil, da ima "slovenski narod v stanju, v kakršnem se nahaja, brez dvoma pravico, da se po organizaciji, ki ga upravičeno zastopa, brani tudi s smrtnimi obsodbami in izvršitvami nad tistimi Slovenci, ki izdajalsko sodelujejo z okupatorji in katerih denunciacije spravljajo v ječo ali smrt Slovence." Lojze Ude: Referat pred krščanskimi socialisti 8. januarja 1942. V: *Moje mnenje o položaju : članki in pisma 1941-1944*. Ljubljana 1994, str. 16.

⁴⁷ DLR I, dok. št. 41, str. 119-120.

⁴⁸ Irena Mrvič: *Obveščevalno varnostna služba OF. V: Slovenski upor 1941 : Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja*, str. 276.

⁴⁹ M. Šnuderl je o tem zapisal v svoj dnevnik: "Govori se, da so streljali komunisti, ker organizira belo gardo, ker je petokolonaš, ker sedaj za Italijane podira bunkerje in utrdbe, ki jih je kot komandant

snovalca zamisli o slovenski politični policiji, ki bi delovala v sestavi okupatorjevega varnostnega sistema.⁵⁰ Oba sta bila ranjena. Do konca leta 1941 so 'varnostniki' usmrtili v Ljubljani štiri osebe, ki so bile povezane z okupatorjem oziroma so bile za narodnoosvobodilno gibanje nevarne (Alojz Notar, Franc Emmer, Vinko Vrankar, Ivan Šlegelj). Pri delovanju obveščevalno varnostne službe OF, čeprav so jo vodili komunisti, ni šlo za neposredno izvajanje revolucije, ampak predvsem za zaščito osvobodilnega gibanja v pogojih delovanja v mestnem okolju, konkretno v Ljubljani. Obveščevalno varnostna služba in Narodna zaščita sta bili izraza mestne gverile in način vodenja odpora v mestnem okolju. Glede na partijsko 'solistično' odločitev za ustanovitev obveščevalno varnostne službe je sicer mogoče v njej videti tudi sredstvo 'revolucionarnega terorja', vendar njene ustanovitve ni mogoče razumeti kot izraz odločitve o izvajanju komunistične revolucije. To velja še predvsem za njeno delovanje v letu 1941, ko je 'kaznovalno' dejavnost izvajala le nad pravimi "denuncianti in izdajalci" in ne nad nasprotniki iz krogov politikov. Ti so bili tarča bolj v letu 1942, kar velja predvsem za usmrnitev nekdanjega bana dr. Marka Natlačena, ki so ga pripadniki VOS ubili oktobra 1942.⁵¹

Bolj kot ustanovitev obveščevalne in varnostne službe in njeno delovanje je bilo revolucijsko v ustanovitvi SNOO dejstvo, da je ta organ prevzel vlogo reprezentanta slovenskega naroda in na ta način 'odvzel' pravico predstavljati in zastopati slovenski narod slovenskim predstavnikom v jugoslovanski vladi. Ne da bi to bilo neposredno povedano, je bil tako SNOO, s sklepom, da "za časa osvobodilne borbe edini predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod na vsem njegovem ozemlju", dejansko naperjen proti londonski jugoslovanski vladi oziroma predstavnikom slovenske politike v njej. Ti pa so bili iz vrst JRZ oziroma SLS.

Revolucijski značaj je imel jeseni 1941 tudi odnos OF do jugoslovanske vlade, priznane od zaveznikov. Posebej odklonilno pa je bilo stališče OF do sklepa vlade o imenovanju Draže Mihailovića za komandanta "jugoslovanske vojske v domovini", kateremu naj bi se podredile vse odporiške skupine. OF te zahteve, ki jo je 15. novembra 1941 po londonskem radiu izrekel predsednik vlade Simović, ni spoštovala in ji je izrecno nasprotovala. "Z mihailovičevstvom kot politično ideologijo je v razvoju na Slovenskem nastopila nova stopnja",⁵² kajti vprašanje priznavanja Mihailovića in jugoslovanske vlade je povežalo skoraj vse nasprotnike OF. Ob tem vprašanju je prišlo do dokončnega preloma med OF in njenimi nasprotniki. Ti so svoje nasprotovanje in 'razredni pogled' na OF prikazali kot vprašanje priznavanja 'legitimnosti' jugoslovanske vlade. OF je avtoriteto vlade zanikala in je ni priznavala." Slovenski politiki v Londonu niso nikakšno narodno zastopstvo, ampak zastopstvo JRZ. ... V Londonu je le naša zunanjepolitična reprezentanca, ne pa naša vlada, ni naš forum, ta se bo moral šele sestaviti", je po govoru ministra Mihe Kreka po londonskem radiu sredi decembra 1941 zapisal v

utrjevanja sem gradil." Šnuderl, Dnevnik 1, str. 180.

⁵⁰ Mrvič, n.d., str. 273.

⁵¹ C. Žebot je zapisal, da "izmed vidnejših predvojnih Slovencev je VOS v Ljubljani kot prvega 'likvidirala' vodilnega liberalnega gospodarstvenika Avgusta Praprotnika 20. feb. 1942". Žebot, n.d., str. 25, op. 3.

⁵² France Škerl: Jugoslovanska ideja pri Slovencih v dobi narodnoosvobodilnega boja do drugega zasedanja AVNOJ. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1974, št. 1-2, str. 215.

svoj dnevnik Makso Šnuderl.⁵³

V odnosu OF do londonske vlade pa je bilo bistvenega pomena vprašanje bodoče ureditve jugoslovanske države in kdo bi imel v njej oblast. Šlo je za to, da so v OF, predvsem komunisti, v londonski vladi videli 'poroka' vrnitve na staro, oziroma da se bo predvojna oblast vrnila 'v sedlo'. To pa je pomenilo nevarnost za uresničitev revolucionarnih ciljev, tako narodnih kot tudi socialnih oziroma razrednih. Londonska vlada je predstavljala politično oblast, ki jo je bilo za doseg ciljev revolucije treba zamenjati. Nezaupljivost do londonske vlade pa je bila prisotna pri komunistih predvsem zaradi njenega 'anglofilstva', kajti v Britancih so

kljub zavezništvu s Sovjetsko zvezo še vedno videli imperialiste, ki odrekajo pravico do samoodločbe in ki želijo v Jugoslavijo vrnitev starega, predaprilskega.

Programska točka OF o priznanju oziroma uveljavitvi samoodločbe naroda vključno s pravico do odcepitve in združitve je vsebovala misel o preobrazbi jugoslovanske države. Samoodločba je bila v programu OF bistven izraz revolucionarnosti. To velja za leto 1941, pa tudi za nadaljnji razvoj druge svetovne vojne v Jugoslaviji. Dejansko je bila to točka, na kateri se je zgodila jugoslovanska revolucija. Z njo je bilo povezano vprašanje o jugoslovanski državi ter njeni drugačni državni ureditvi. V letu 1941 je vprašanje o jugoslovanski državi izražalo revolucionarnost tako v OF kot tudi pri njenih nasprotnikih. Tudi ti so namreč oblikovali svoj 'revolucionaren' pogled na bodočo, na novo urejeno jugoslovansko državo; izrazili so ga jeseni 1941 v t.i. londonskih točkah. Londonska vlada teh točk ni sprejemala, kajti bile so preveč 'revolucionarne', zlasti glede samostojnosti in enakopravnosti Slovenije v Jugoslaviji in glede notranje ureditve obnovljene Jugoslavije, ki "se mora izvršiti v soglasju vseh njenih sestavnih delov na podlagi enakosti pravic in dolžnosti na federativni osnovi".

Samoodločba kot revolucijski izraz OF je bila v neposredni povezavi s programsko opredelitvijo OF glede boja proti imperializmu. Prvo geslo osvobodilnega boja kot prva programska izjava OF iz sredine junija 1941 je razglašalo pravico slovenskega naroda do odcepitve, nepriznavanje samoodločbe "slovenskemu in slehernemu drugemu narodu" pa so neposredno povezovali z odnosom do imperializma.⁵⁴ V OF so namreč nepriznavanje samoodločbe naroda kot načina njegove emancipacije razumeli kot opredelitev za imperializem, kajti ta je po njihovem mnenju zaradi ohranitve imperijev zanikal samoodločbo. Samoodločba je za OF pomenila način spreminjanja položaja slovenskega naroda v jugoslovanski državi.

Bistveno 'revolucijsko' vprašanje je bilo tako konec leta 1941 stališče OF do bodoče jugoslovanske države, ki naj bi bila ustvarjena na osnovi pravice narodov do samoodločbe. Prav to je bila točka, na kateri so se z OF razšle tudi skupine iz 'naprednega', liberalnega tabora, ki so se glede odločitve OF za odpor načeloma strinjale. Zaradi možnosti pravice do odcepitve, kar je bistveni del pravice do samoodločbe, so namreč v priznavanju tega načela videli način oziroma namen razbitja jugoslovanske države. Zahteva po pravici do samoodločbe pa je bila odločilna točka v programu narodne revolucije kot osvobodilne vojne ne le 'navzven', proti okupatorjem, temveč tudi 'navznoter', proti dotedanji centralistični ureditvi

⁵³ Šnuderl, Dnevnik 1, str. 229.

⁵⁴ DLR, I, dok. št. 10, str. 42; *Gesla našega osvobodilnega boja*.

jugoslovanske države. OF samoodločbe ni razumela kot sredstvo za uničenje jugoslovanske države, kar so ji nasprotniki sicer očitali, temveč kot način osvoboditve od dotedanje ureditve države, temelječe na centralizmu in narodnem unitarizmu. Konec junija, ob vidovdanu, je sicer jugoslovansko orientirani Makso Šnuderl komentiral v svojem dnevniku govor jugoslovanskega kralja in predsednika jugoslovanske vlade Simovića z besedami: "V tako Jugoslavijo si ne želim več nazaj; v nesposobni koruptni srbski hegemonizem, jalovo hrvatsko nezadovoljstvo in načelno opozicionalstvo in v slovenski klerikalizem... Nov čas bo terjal nove oblike, staro se ne more več obnoviti."⁵⁵

Jugoslovansko državo, kakršno je OF 'ponujala', je predstavila v proglasu ob praznovanju 1. decembra, jugoslovanskega državnega praznika. Zapisali so: "Osvobodilna fronta slovenskega naroda bo s slovensko narodno osvoboditvijo zajamčila slovenskemu narodu vse pravice, ki jih terja slovenska narodna individualnost. Z uvedbo dosledne ljudske demokracije bo slovenskemu narodu zajamčila vse njegove človeške pravice."⁵⁶ Proslava jugoslovanskega praznika, ko so se med 19. in 20. uro zavedni Slovenci umaknili z ulic in iz lokalov, je bila v resnici plebiscit za Jugoslavijo in za OF. Obe tovrstni plebiscitni, tišinski akciji OF, ki ju je organizirala kot obeležitev dogodkov iz leta 1918, ki so pripeljali do jugoslovanske države, ustanovitve Države SHS in združitve v Kraljevino SHS, sta uspeli, medtem ko poskusa organizirati podobni manifestaciji na 'dinastični' osnovi ob rojstnem dnevu kralja Petra II. in na dan smrti kralja Aleksandra, kar je poskušala skupina Stara pravda, nista imela odziva. Ljudje so sledili pozivu po izkazovanju državljske pripadnosti, ne pa pripadnosti dinastiji Karađorđević.⁵⁷

Vprašanje odnosa do Mihailovića je postalo vprašanje odnosa do jugoslovanske vlade v Londonu in vprašanje legitimnosti njene oblasti. Te OF ni priznavala. To je IOOF izrecno povedal v izjavi, ki jo je podal 15. maja 1942, ko se je obdobje 'države v državi' zaključevalo. Objavljena je bila v Slovenskem poročevalcu. V tej izjavi so odločno izrazili hotenje, kakšna naj bi bila jugoslovanska vlada po sestavi, po opredelitvi, zlasti glede Draže Mihailovića, zahtevali so njeno opredelitev za samoodločbo in zaključili z ugotovitvijo, da londonska vlada "ne more resnično predstavljati interesov narodov Jugoslavije sploh, slovenskega naroda pa še posebej. Zato izjavlja IOOF, da ne bo smatral nobenih odlokov londonske jugoslovanske vlade za legalne dotlej, dokler bo ta vlada v dosedanjem sestavi, kjer odločajo izključno samo sovražniki slovenskega naroda in delovnega ljudstva".⁵⁸ Nepriznavanje vlade in graditev nove oblasti, njenih organov, te so v Sloveniji predstavljali odbori OF, je pomenilo revolucijo.

Poleg programske napovedi o spreminjanju notranje ureditve jugoslovanske države na osnovi pravice do samoodločbe je revolucijski značaj imela tudi napoved združitve Slovencev. Združitev je dejansko "v veliki meri izčrpavala tudi pojem samoodločbe".⁵⁹ Združitev, kar je pomenilo uresničevanje programa Zedinjene

⁵⁵ Šnuderl, Dnevnik 1, str. 107, 108.

⁵⁶ Slovenski poročevalec, str. 191; št. 26, 22. 11. 1941.

⁵⁷ Dare Jeršek: Plebiscitne akcije Osvobodilne fronte v letih 1941-1942. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1961, št. 1-2, str. 198.

⁵⁸ DLR II, dok. št. 31, str. 72-73.

⁵⁹ Janko Pleterski: Osvobodilna fronta slovenskega naroda in program Zedinjene Slovenije. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1966, št. 1-2, str. 235.

Slovenije, je pomenila spreminjanje obsega države, njenih meja. Zahteva po Zedinjeni Sloveniji je imela tudi protiiperialistični izraz, kajti šlo je za združitev slovenskega etničnega ozemlja, odtujenega po prvi svetovni vojni. Italijansko zasedbo Primorske zaradi Londonskega pakta iz leta 1915 oziroma vključitev tega slovenskega ozemlja v italijansko državo, kar je priznala Jugoslavija s podpisom Rapalske pogodbe novembra 1920, in izgubo Koroške s plebiscitom oktobra 1920, so smatrali za izraz imperializma. Zahteva po združitvi Slovencev je tako pomenila nepriznavanje teh odločitev oziroma napoved boja proti njim. Programska točka OF o boju za združitev Slovencev je dejansko pomenila zahtevo po takšni spremembi meja jugoslovanske države, ki bi omogočila življenje Slovencev v eni državi. To je bil dejansko izraz narodno osvobodilne revolucije, ki je izhajala iz nepriznavanja versajske mirovne ureditve po prvi svetovni vojni.

V letu 1941 so vsi programski dokumenti OF izražali idejo o Zedinjeni Sloveniji. Drugo geslo osvobodilnega boja iz srede junija 1941 je razglašalo "osvoboditev in združitev razkosanega slovenskega naroda, vstevši koroške in primorske Slovence".⁶⁰ Kardelj je v Delu, izšlo je konec avgusta 1941, že predstavil ozemlje Zedinjene Slovenije kot "teritorij, kjer žive Slovenci, od Jadranskega morja do severne meje, od Celovca in Velikovca do Kolpe."⁶¹ V začetku maja 1942 je CK KPJ v izjavi o slovenskih mejah tudi opredelil, da "v osvobojeno in združeno Slovenijo sodi poleg ozemlja, na katerem živi slovensko prebivalstvo, tudi teritorij, ki je bil v poslednji imperialistični dobi nasilno potujen".⁶²

Zedinjena Slovenija pa je bila programska točka tudi nasprotnikov OF. V Londonskih točkah so jo opredelili s "na podlagi narodnostnega načela pripadajočim gospodarsko in prometno zaokroženim ozemljem". V tistem obdobju pa so v nekaterih skupinah že narisali karte bodoče Združene Slovenije, ki so jo vse OF nasprotne skupine videle kot del obnovljene jugoslovanske države. To pa ni veljalo le za skupino Stražarjev na čelu z dr. Lambertom Erlichom, ki je imela 'separatistični' pogled, namreč Slovenijo kot katoliško državo v okviru "katoliške srednje Evrope", pri čemer pa je njihov pogled na obseg takšne slovenske države krepko presegal narodnostni, etnični okvir.

Revolucijsko v smislu ozkega razrednega gledanja na revolucijo, značilnega za komuniste, se je pokazalo oziroma je bilo priporočeno v začetku leta 1942. V letu 1941 se je revolucijsko kazalo predvsem v okviru programa, značilnega za narodno revolucijo, ki pa je vsebovala tudi spreminjanje političnih in družbenih razmerij, kolikor so ta pomenila osvobajanje slovenskega naroda. V začetku leta 1942 pa je CK KPS prejel dve pismi jugoslovanskega partijskega vodstva, v katerih je ta svetoval slovenskim komunistom bolj poudarjeno družbeno oziroma razredno revolucijo. Prešli naj bi na t.i. drugo fazo, v kateri naj bi bil predvsem bolj poudarjen razredni pristop in večja oziroma bolj jasna vloga KPS v okviru OF.

Vzrok, da je prišlo v partijski usmeritvi glede ciljev osvobodilnega boja do sprememb s poudarkom na zaostrovanju razrednih nasprotij, je bil v prepričanju, da je "Hitlerjev polom blizek",⁶³ in da je treba čimpreje razrešiti vprašanja, značilna za razredno revolucijo, predvsem vprašanje oblasti in vodilne vloge

⁶⁰ DLR, I, dok. št. 10, str. 42.

⁶¹ DLR, I, dok. št. 23, str. 75; *Za osvobodilno fronto slovenskega naroda*.

⁶² DLR II, dok. št. 21, str. 57.

⁶³ DLR, I, dok. št. 109, str. 249; pismo CK KPJ CK KPS 1. 1. 1942.

Partije v njej. Jugoslovansko partijsko vodstvo se je zaradi uspele protiofenzive Rdeče armade pred Moskvo in Stalinove napovedi, da bo v letu 1942 konec vojne, odločilo začeti s t.i. drugo etapo revolucije. Takšni odločitvi, ki je bila v zvezi z revolucionarnimi cilji, je botrovalo vprašanje glede Mihailovića in odnos jugoslovanske vlade v britanskem varstvu do njega. 'Levi odklon' se je v praksi na območjih, kjer je revolucija dobila odkriti razredni značaj v obliki partizanske strahovlade, v Črni Gori in v vzhodni Bosni in Hercegovini, kazal v preganjanju anglofilstva. Le-to se je enačilo s podporo londonski vladi in Draži Mihailoviću.

Sredi decembra 1941 je jugoslovansko partijsko vodstvo menilo, da je nastopil čas, ko bo treba razreševati družbena, razredna vprašanja in spremeniti osvobodilni boj v boj za odkrit prevzem oblasti.⁶⁴ Pismi s takšnimi stališči je dobil CK KPS v začetku leta 1942. V pismu iz 1. januarja je bilo zapisano, da se "nahajamo na važnem političnem razpotju in da je treba napraviti neke spremembe tudi v naši taktiki ...okrepiti Partijo, močnejše pokazati njeno vodilno vlogo v osvobodilni borbi in v borbi delovnega ljudstva za lepšo bodočnost, ... znotraj [Osvobodilne] fronte je treba učvrstiti jedro delavcev in siromašnih kmetov... potrebno je voditi diferenciacijo na vasi, ki se vedno bolj zaostreje...partija naj bo na čelu vsakodnevnih ekonomskih bojev, ki bodo postajali vse pogostejši, kolikor bolj bo slabel Hitlerjev in Mussolinijev režim... brez dvoma vstopamo v novo etapo naše borbe." Kardelj, ki je pismo v imenu CK KPJ napisal, je glede nove etape svetoval, da je ni treba razumeti kot oster prelom v dotedanji politiki, ampak je treba okrepiti enotnost slovenskih ljudskih množic v osvobodilnem boju proti okupatorjem.⁶⁵ Nekaj dni kasneje, v naslednjem pismu (10. januarja 1942) pa je CK KPJ slovenskemu partijskemu vodstvu priporočil bolj ostro nastopanje proti petokolonašem, s čimer so razumeli predokupacijske politike, ki so tedaj sodelovali z okupatorjem. Priporočili so jim likvidacijo tistih, ki so na političnem področju služili okupatorju in "izolacijo kulaških in drugih elementov od osnovnih delovnih množic. To naj bo tudi rdeča nit vašega organizacijskega dela v OF...Od agitacije na zgolj na nacionalno osvobodilni bazi [je treba preiti] za korak dalje, k agitaciji za učvrstitev zveze delavcev in kmetov, zlasti siromašnih kmetov, o rezultatih socialističnega sistema v SSSR ... Treba je pripraviti tla za novo etapo našega boja, v katero že stopamo s hitrimi koraki in na katero je treba neposredno okoli KP združiti vse delovne mase."⁶⁶

Neposrednega vpliva pisem jugoslovanskega partijskega vodstva z napotili za 'obrat na levo', pismi sta vsebovali tudi kritiko nekaterih političnih odločitev OF, na usmeritev in delovanje OF ni bilo. Razmišljanje o prehajanju narodne v socialno revolucijo je sicer vseboval članek Borisa Kidriča "Država v državi",⁶⁷ v katerem je izražal predvsem poglede, kakršni so bili glede revolucije izoblikovani v OF. Kot dejanski izraz prehajanja iz narodne in politične revolucije tudi na

⁶⁴ Josip Broz Tito: Zbrana dela, knjiga 8. Ljubljana 1981, (dalje: Tito, ZD 8) str. 11-17; pismo CK KPJ PK KPJ za Srbijo 14. 12. 1941.

⁶⁵ DLR I, dok. št. 109, str. 250-251.

⁶⁶ Tito, ZD 8, str. 113-115; DLR I, dok. št. 121, str. 270-271; pismo CK KPJ CK KPS 10. 1. 1942.

⁶⁷ DLR I, dok. št. 122, str. 274. Vprašanje je, koliko sta na Kidriča, ko je pisal ta članek, vplivali pismi CK KPJ oz. ali je obe sploh poznal, kajti ni znano, kdaj je CK KPS zaradi oteženih kurirskih zvez med vzhodom Bosne in Slovenijo pismi prejel. Kidričev članek je izšel sredi januarja 1942 v glasilu Osvobodilna fronta, in ga je najbrž napisal še pred prejemom drugega pisma CK KPJ.

družbeno s poseganjem v lastniške razmere pa je bil konec marca sprejeti odlok IOOF o razlastitvi tujih veleposestnikov v povračilo škode, povzročeno po okupatorjih.⁶⁸ Dejansko ni šlo za ukrep, ki je presegal cilje narodne revolucije, odpraviti "zadnjo sled tujčevega jarma", kot je to opredelil Kidrič v članku "Država v državi". Izhodišče za sprejem tega odloka pa ni bil toliko v revolucijskih družbenih ciljih na razredni osnovi kot je bil njegov namen politični, namreč vezati na OF tudi kmečko prebivalstvo in razširiti njeno 'bazo'. Povod za sprejem pa je bil v nasilju italijanskega okupatorja, ki je začel požigati vasi, tako da je že v začetku marca 1942 IOOF izdal odlok o povrnitvi osebne in materialne škode, nastale v slovenskem osvobodilnem boju. V njem je glede vira, iz katerega bo materialna škoda, ki so jo "v teku in zaradi osvobodilnega boja povzročili okupatorji Slovencem",

bilo povedano, da bo to zaplenjeno premično in nepremično premoženje "tujih nasilnikov in njihovih domačih pomočnikov-petokoloncev in narodnih izdajalcev".⁶⁹

Revolucija je s tem dobila bolj otipljiv izraz družbene revolucije, ki pa ni izhajala iz neposrednih razrednih osnov, temveč iz narodnih. Poleg procesa zamenjave oblasti, česar odraz je bil septembra 1941 osnovani SNOO, ki pa dejansko kot tak organ ni deloval, je s tema dvema odlokoma posegla OF, ki je bila takrat politična pa tudi oblastvena organizacija na področje spreminjanja lastninskih odnosov.

Revolucijsko v letu 1941 se je končalo s priporočilom Partiji na t.i. drugi etapi revolucije. To je pomenilo v resnici napotilo za vzpostavitev vodilnega, če ne kar monopolnega položaja Partije v osvobodilnem gibanju. To je bilo povezano z vprašanjem političnega odločanja v njem in z vprašanjem oblike oblasti, za katero se je osvobodilno gibanje tudi borilo. Druga etapa revolucije, kakršno je jugoslovansko partijsko vodstvo priporočalo slovenskemu, je bila dejansko napotilo za 'revolucijo' v OF, za osvojitev 'oblasti' komunistov v OF nasproti drugim skupinam. Začel se je 'notranji boj' v Osvobodilni fronti, ki je potekal v letu 1942, pri čemer so bili že pomladi najbolj na preizkušnji odnosi med Partijo in krščanskimi socialisti. Ta 'boj' za formalno organizacijsko prevlado se je končal s podpisom t.i. dolomitske izjave v začetku marca 1943, v kateri pa je bilo tudi zapisano, da so druge izmed ustanovnih skupin OF "glede vseh temeljnih vprašanj istovetne s stremljenji KPS" in "da pripada družbeno vodstvo slovenskega naroda proletariatu Slovenije in da je za slovensko nacionalno bodočnost pravilna samo pot, ki jo je že prehodil veliki ruski narod".⁷⁰ To pa je bila jasna napoved "končnega cilja" komunistov,⁷¹ kar je mogoče razumeti kot izvedbo popolne socialistične revolucije, tudi spremembo na področju lastninskih odnosov oziroma spremembo družbenega reda. Revolucijsko značilno za leto 1941, ko je bil poudarek na temah, značilnih za narodno revolucijo, je začelo dobivati jasnejšo

⁶⁸ DLR I, dok. št. 150, str. 316. O vsebini in namenu odloka več v Zdenko Čepič: O ukrepih za spreminjanje družbenoekonomskih odnosov leta 1942. V: Borec, 1987, št. 10, str. 643-665.

⁶⁹ DLR, I, dok. št. 146, str. 311.

⁷⁰ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 6. Ljubljana 1981, dok. št. 3, str. 15.

⁷¹ Ljudska pravica, maj 1943; Edvard Kardelj-Krištof: *Svoboda narodov Jugoslavije in demokratične pravice ljudstva - smoter osvobodilne borbe narodov Jugoslavije*. V: Ljudska pravica, glasilo Komunistične partije Slovenije. Leto VII 1943 : ponatis ilegalnih izdaj ob peti obletnici Osvobodilne fronte. Ljubljana 1946, str. 51.

podobo boljševiske revolucije.

Zdenko Čepič

REVOLUTIONISM IN 1941

S u m m a r y

The first year of the Second World War in Slovenia was a time of 'a State within a State' as far as the organisation of the resistance against the occupiers is concerned. The resistance which emerged during that period displayed elements of social revolution. This period began at the end of April 1941 with the founding of the Slovene Liberation Front (LF), originally called the Anti-imperialist Front, and especially in the Autumn of that year with the assumption of the governing functions by the supreme body of this all-national liberation organisation. It was finished in May 1942 with the establishment of the partisans' liberated territory, which covered the greater part of the Italian occupied Ljubljana Province.

In opposition to that of the occupier, the LF set up its own 'parallel' government whose directions were respected and followed by the population. The LF also formulated its own programme, consisting of the so-called basic articles, which expressed its main objectives as the carrier of national and social revolution. In the programme, the objectives of the national liberation revolution were defined. Among these, apart from the priority struggle against the occupiers, was the realisation of the idea of a united Slovenia in a new, restructured Yugoslavia, which would respect the Slovene people's right to self-determination. The programme also envisaged a social revolution with a change of power. This programme, which remained in force throughout the war, as yet envisaged no changes in property ownership or the economic system. Such changes were, however, clearly declared by its political and ideological camp, which opposed a national liberation movement under the LF leadership.

The revolution, which the LF triggered with its resistance and liberation war, was envisaged as a national rather than a class struggle in 1941. At a time when the political representatives of the former Yugoslav government in Slovenia opted for capitulation and collaboration (in the Consulta - consultative body of the Italian High Commissary), the LF decision to resist the occupiers was revolutionary in itself. Its restructuring of the political life in Slovenia was also revolutionary. The LF took advantage of the indecisiveness of the traditional parties in front of the occupation and filled the political vacuum with its programme for the liberation and unification of the Slovene people. In itself, this national liberation programme contained no immediate revolutionary ideas. The unification as one of the principles, which was also expressed by the programme of the Unified Slovenia, required a change of the existing national borders and the liberation of the Slovene ethnic territory, which had been separated from Slovenia after the First World War.

This can be interpreted as an anti-imperialist policy of the LF. Its stance towards a future Yugoslav state and its changed structure was also revolutionary. So was the declaration of war against the 'treacherous capitalist bourgeoisie' (this programme article was dated mid June 1941, prior to the invasion of the Soviet Union). By this, the LF declared its intention to usurp power from those who had recognised the annexation of a part of Slovenia to Italy, making thereby a first step towards the destruction of the Yugoslav state. Although this article contained the rhetoric of class struggle, it actually expressed the demand for a national revolution and liberation.

Although, in 1941, the LF mainly voiced the demands for national emancipation, these were of such nature that their implementation required changes in the political system of the Yugoslav state. In this respect, the national liberation war was seen not only as the expulsion of the occupiers but also as the liberation of the Slovene nation within the Yugoslav state. At stake was national self-determination, the realisation of which required a change in power. While making no mention of any class related changes in the social and economic system, the LF announced the change of power and its takeover.

This was the essential revolutionary element of the LF which was also expressed in its programme. The founding of the Slovene National Liberation Committee (SNLC), the governing body of the LF, in September 1941, was a revolutionary expression of its seizure of power as well as a symbol of Slovene sovereignty and self-determination. The SNLC thereby actually seized power in a 'revolutionary' way and began the process of the gradual demolition of the old political system and the building of the new one, and of a Slovene state.

Fototeka Muzeja novejšje zgodovine Slovenije

Ob vključitvi ozemlja, ki so ga okupirali Italijani, v okvir italijanske države in ob nastanku Ljubljanske province je visoki komisar Emilio Grazioli 5. maja 1941 sprejel v sejni dvorani 'banske' palače župane občin z ozemlja, priključenega k Italiji. Sprejemu, na katerem je ljubljanski župan dr. Juro Adlešič v imenu 105. slovenskih županov prebral v slovenščini in italijanščini "poslanico vdanosti in zahvale Duceju", je prisostvoval tudi poveljnik XI. armadnega zbora general Mario Robotti.

1.02
Prejeto 23. 8. 2001

UDK 940.533.6(497.4)

Marjan Žnidarič*

Vpliv okupacije na življenje Slovencev leta 1941

IZVLEČEK

Avtor ugotavlja, da je okupacija leta 1941 pomenila največjo prelomnico v dotodanji slovenski zgodovini. Življenje ljudi se je do temeljev spremenilo na vseh področjih njihovega delovanja. Za večino slovenskega prebivalstva, ki so ga okupatorji obsodili na smrt, se je pričelo obdobje gole borbe za obstanek.

Ključne besede: druga svetovna vojna, okupacija, potujčevanje, Slovenci, okupator, osvobodilno gibanje, demagogija

ABSTRACT

THE INFLUENCE OF THE OCCUPATION ON THE LIFE OF SLOVENES IN 1941

The author concludes that the 1941 occupation was the greatest turning point in the hitherto history of Slovenia. The occupation radically changed people's lives in all spheres of their activity, especially on the German occupied territory. For most Slovenes, whose ethnic identity was destined for annihilation by the occupiers, the period of struggle for mere survival began.

Key words: Second World War, occupation, assimilation, Slovenes, occupier, national liberation movement, demagogy

* Dr., direktor, Muzej narodne osvoboditve Maribor, SI-2000 Maribor, Ulica heroja Tomšiča 5, e-mail: Marjan.Znidaric@muzejno-mb.si

Nacistično-fašistična okupacija spomladi 1941 je pomenila za slovenski narod največjo nesrečo v njegovi zgodovini. Z okupacijo se je korenito spremenilo tudi življenje ljudi, ki so se naenkrat znašli v vojnih okoliščinah, kakršnih niso bili vajeni. Za razmere na Slovenskem po aprilskih dogodkih leta 1941 so bili značilni negotovost in strah ljudi, velika razkasanost ozemlja, hudo nasilje, ki so ga v potujčevalni vnemi izvajali okupatorji nad slovenskim prebivalstvom, in odpor, do katerega je prišlo razmeroma zgodaj.

Slovenci so se znašli v primežu dveh sil, na eni strani okupacijskih oblasti, policije in vojske, ki so z vsemi sredstvi uveljavljale novi red v deželo, na drugi pa je bilo slovensko osvobodilno gibanje, ki je bilo popolnoma odvisno od naklonjenosti in sodelovanja prebivalstva. Spremembe, ki jih je prinesla okupacija v življenje ljudi, so se čutile na vsakem koraku. Spremenjen je bil upravno politični sistem, gospodarstvo je začelo takoj služiti potrebam okupatorjevega vojnega stroja, okupatorjevi potujčevalni ukrepi so Slovencem odvzeli vsakršno človeško dostojanstvo, ogrožena sta bila osebna varnost in življenje ljudi. Za večino slovenskega prebivalstva se je pričelo obdobje gole borbe za obstanek, ki je terjala velik krvni davek.

Nemški, italijanski in madžarski okupator so si spomladi 1941 razdelili 15.809 km² ozemlja, na katerem je živelo 1,237.846 prebivalcev. Nemški okupator si je prisvojil največji in najbogatejši del Slovenije, vso slovensko Štajersko, Mežiško dolino, skoraj vso Gorenjsko, pas Dolenjske južno od Save in nekaj vasi v severozahodnem delu Prekmurja, oziroma 10.261 km², kjer je leta 1931 živelo 798.700 prebivalcev. Druga dva okupatorja sta dobila precej manj: Italija Notranjsko, večino Dolenjske in Ljubljano, oziroma 4.551 km² s 336.279 prebivalci, Madžarska večino Prekmurja in slovenski del Medjimurja z 997 km² in 102.867 prebivalci.¹

Nobeden od treh okupatorjev ni bil zadovoljen z dokončno razdelitvijo Slovenije, ki jo je Hitler določil že 12. aprila 1941 v svojih navodilih o razkasanju Jugoslavije. Na delu slovenskega ozemlja so se aprila 1941 okupatorji celo menjavali, tako na primer v Prekmurju, ki ga je najprej zasedla nemška vojska in se 15. aprila umaknila madžarski. Podobno je bilo z Gorenjsko, kjer se je z ozemlja na desnem bregu Save italijanska vojska umaknila šele konec aprila. Nova meja pa ni zadovoljila niti nemške civilne uprave. Na lastno pest ali po namigu kakšne osrednje ustanove v Berlinu je v začetku maja 1941 potisnila mejo s črte, ki jo je določil Hitler, globlje v notranjost Dolenjske, skoraj do Trebnjega in Novega mesta ter na hrbet Gorjancev, od koder se je 8. junija 1941 vendarle morala umakniti na prej določeno črto.²

Da je nemško italijanska meja leta 1941 resnično globoko zarezala v živo tkivo slovenskega naroda, kaže dejstvo, da ta meja ni tekla po nobeni zgodovinski, državni, pokrajinski ali upravni meji, še manj po kakšni narodnostni meji. Zelo boleče je zarezala v dotedanje upravne enote in jih čisto administrativno razmetala na italijansko in nemško stran. Meja med Nemčijo in Madžarsko je tekla po nekdanji državni pokrajinski in jezikovni oziroma narodnostni meji. Po zasedbi in

¹ Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945. Ljubljana 1976, str. 52-53 in 125 (dalje: Narodnoosvobodilna vojna).

² Prav tam, str. 50 in 58; Tone Ferenc: Položaj slovenskega naroda ob okupaciji. V: Sodobnost, 1991, št. 8-9, str. 857 (dalje: Ferenc, Položaj slovenskega naroda).

dokončni določitvi meja je na zunaj izgledalo, da bodo te državne meje ostale za daljši čas. Okupatorji ob njih niso le vzpostavili svojih obmejnih postojank in prehodov, temveč so potek teh meja tudi natančno in vidno zaznamovali na zemljevidih in na terenu. Nove meje so pretrgale človeške, gospodarske, kulturne in druge zveze. Še najbolj nesmiselna je bila meja pri Ljubljani, saj je od mesta odrezala ne samo bližnje zaledje, temveč celo predmestja. Razlog za tako nenaravno razkosanje slovenskega ozemlja leta 1941 gre iskati predvsem v križanju interesov vseh treh okupatorjev na slovenskih tleh. Šlo je za neke vrste tekmovalnost med okupatorji in zato so bili tudi potujočevalni ukrepi tako temeljiti.³

Vsi trije okupatorji so hoteli okupirane pokrajine čimprej in čimbolj temeljito vključiti v svoj državni sistem. Italija je to storila 3. maja, Madžarska 16. decembra 1941, medtem ko Nemčiji zaradi kadrovske težave in še bolj zaradi slovenskega osvobodilnega gibanja formalnopravna priključitev ni uspela, vseeno pa je v nasprotju z mednarodnim vojnim pravom z zasedenima slovenskima pokrajinama ravnala kot z integralnima deloma nemškega rajha. Do pomladi 1942 je v obeh zasedenih pokrajinah uvedla skoraj vse zakone in odredbe, ki so veljali v sosednjih avstrijskih pokrajinah. Slovensko prebivalstvo je najbolj prizadela podelitev nemškega državljanstva, kar je imelo za posledico obvezo služenja v nemški vojski.⁴

Cilj vseh treh okupatorjev leta 1941 je bil enak: potujčiti in s tem uničiti slovenski narod kot etnično enoto. To smrtno obsodbo so začeli takoj in natančno izvajati vsak na svoj način, z različnimi sredstvi in ostrino. Težko je naštet, kaj šele opisati vse raznarodovalne ukrepe okupatorjev, saj so zajeli vsa področja človeškega življenja in delovanja (na primer sprememba zunanjšega videza dežele, prepoved rabe slovenskega jezika, uvedba okupatorjevega šolstva, uničevanje slovenske kulture, ukinitve političnih strank, društev in organizacij, aretacije narodno zavednih Slovencev, deportacije, prisilno delo, pošiljanje v koncentracijska taborišča, streljanje talcev...). Nemški (pa tudi madžarski) nacisti so hoteli potujčiti Slovence brezkompromisno in na kratek rok, s popolnim uničenjem vsega, kar je bilo slovensko, italijanski fašisti pa so skušali svoj cilj doseči na nekoliko mehkejši način, z navidezno naklonjenostjo avtonomiji Ljubljanske pokrajine in z daljšim rokom italianizacije. S tem tudi niso odvrnili od sebe vrhov do tedaj vladajočih slovenskih političnih strank. Na zunaj zelo viden znak avtonomnosti so bile šole, iz katerih italijanski okupator ni izrinil slovenščine, pospeševati pa so začeli italijanščino. Na italijanskem okupacijskem območju se je v javnem življenju ohranila dvojezičnost, na kar nemški nacisti niso pristajali. Italijanski fašisti pa so dvojezičnost vzeli celo za izhodišče svojega raznarodovalnega programa in delovanja. To so storili iz prestižnih razlogov, ker so si nasproti kruti nemški politiki na Štajerskem in Gorenjskem v Ljubljanski pokrajini hoteli pridobiti naklonjenost slovenskega prebivalstva. To jim je, vsaj kar se tiče višjih socialnih slojev, začasno tudi uspelo.⁵

³ Narodnoosvobodilna vojna, str. 51-53 in 73; Tone Ferenc: Fašisti brez krinke : dokumenti 1941-1942. Maribor 1987(dalje: Ferenc, Fašisti brez krinke), str. 30.

⁴ Tone Ferenc: Vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin k nemškemu rajhu. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1974, št. 1-2, (dalje: Ferenc, Vprašanje priključitve), str. 157-201.

⁵ Ferenc, Položaj slovenskega naroda, str. 857-858; Marjan Žnidarič: Na Štajerskem nekoliko drugače. Maribor 1999, str. 5; Narodnoosvobodilna vojna, str. 70-71.

Slovenski narod je bil leta 1941 obsojen na fizično uničenje. Po nekaj mesecih okupacije je bilo videti, da so raznarodovalni načrti okupatorjev uresničljivi. Veliko spremembo v življenje ljudi je prinesel že sam akt vojaške zasedbe, občutek negotovosti in ogroženosti pri ljudeh je še okrepilo razkosanje dotedanje Dravske banovine med tri okupatorje, najhujši udarec za Slovence pa je pomenilo izvajanje raznarodovalnih ukrepov vseh treh okupatorjev. Na nemškem zasedbenem območju na Štajerskem in Gorenjskem je bila čimprejšnja rešitev nacionalno-političnega vprašanja celo primarna naloga šefov civilne uprave, pred organizacijo uprave in gospodarstva. Glede razkosanosti in pripadnosti različnim upravnim sistemom noben evropski narod med drugo svetovno vojno ni doživel tako krute usode. Na zasedenem slovenskem ozemlju so okupatorji razpustili vse politične stranke in delavske organizacije ter ustanove, razen v Ljubljanski pokrajini pa so uničili tudi vse nacionalne, kulturne in izobraževalne institucije. Slovenci so se v novem sistemu znašli brez pravic, prepuščeni na milost in nemilost okupatorju.⁶

Z zasedbo slovenskega ozemlja aprila 1941 so se v veliki meri uresničile nemške, pa tudi italijanske in madžarske ozemeljske težnje, ki so jih že v obdobju med dvema vojnama javno izražali razni publicisti in lažni znanstveniki. Najodločnejši pri tem so bili Nemci, ki so k ozemeljskim zahtevam dodali še tako imenovano vindišarsko teorijo o pripadnosti prebivalstva nemštvu. Po nacistični zasedbi Avstrije 1938 pa so te zahteve postale tudi uradna stališča nemške države.⁷

Slovensko prebivalstvo je v veliki večini okupacijo odklanjalo. Pozdravila jo je le nemška manjšina na Štajerskem, v Mežiški dolini in na Kočevskem ter madžarska v Prekmurju. V začetku okupacije na Slovenskem ni bilo čutiti političnih skupin ali gibanj, ki bi okupacijo pozdravile iz ideoloških pobud in bile zaradi tega pripravljene na sodelovanje z okupatorjem. Med Slovenci je prevladala zgroženost in prepričanje, da je treba čakati na znake političnega in vojaškega razpleta. Med delom prebivalstva pa se je širilo tudi prepričanje, da se je treba okupatorjem takoj upreti z orožjem in si tako z lastnim bojem zaslužiti mesto v povojnem demokratičnem svetu.

K čakanju se je nagibalo predvsem dotedanje politično vodstvo z banom Markom Natlačénom na čelu. Od prvega dne vojne je kazalo popolno izgubljenost in neodločnost. Posledica tega je bila kolaboracija z italijanskim okupatorjem, z izgovorom, da tako najbolj varujejo slovensko prebivalstvo. Takšni politiki je pritegnilo tudi vodstvo ljubljanske škofije. Kolaboracionizem liberalne in klerikalne stranke se je povsem razgalil že v začetku maja 1941 ob priključitvi zasedenega slovenskega ozemlja kot Ljubljanske pokrajine h kraljevini Italiji, ki sta jo obe stranki pozdravili.⁸

Na življenje Slovencev leta 1941 niso vplivale samo politične, družbene in kulturne spremembe, okupatorji so korenito posegli tudi v gospodarstvo. Z razkosanjem Dravske banovine so bile na silo pretrgane dotedanje gospodarske vezi med pokrajinami in gospodarskimi panogami, neugodna pa je bila tudi zamenjava

⁶ Narodnoosvobodilna vojna, str. 57 in 73-74.

⁷ Tone Ferenc - Milan Ževart: Nekateri značilnosti in posebnosti fašistične okupacije ter narodnoosvobodilnega boja in revolucije na slovenskem Štajerskem. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 1979, št. 1-2 (dalje: Ferenc - Ževart, Nekateri značilnosti), str. 449; Dušan Biber: Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941. Ljubljana 1966, str. 291-297; Tone Ferenc: Spomenice o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji leta 1940. V: Zgodovinski časopis, 1975, št. 3-4, str. 219-246.

⁸ Janko Prunk: Kratka zgodovina Slovenije. Ljubljana 1998, str. 129-130.

dinarja za okupatorjevo valuto. Temu je sledila še nagla rast cen in življenjskih stroškov. V začetnem obdobju se je zmanjševala nezaposlenost, pri čemer je upadanje brezposelnosti v Ljubljanski pokrajini teklo počasneje kot na nemškem zasedbenem območju. Tudi inflacija, ki je neizogibni spremljevalec vojn, je v začetku rasla počasi, nato pa vedno hitreje. Plače in mezde ji niso sledile.⁹

Bistvo nacističnega vojno-gospodarskega sistema pa je bilo, proizvesti in pridelati v okupiranih deželah toliko, da bodo krite potrebe domačega prebivalstva in da bo lahko čim več proizvodov in pridelkov uporabljenih za potrebe nemške vojske. V gospodarskem pogledu je bila Ljubljanska pokrajina revnejša kot območja pod nemško okupacijo, zato je morala del živeža uvažati iz Italije, NDH in Gorenjske. Tudi industrija je bila v Ljubljanski pokrajini precej šibkejša kot na Štajerskem in Gorenjskem. Na italijanskem zasedbenem območju je bilo 32% industrijskih obratov, na nemškem 65% in na madžarskem le 3%, medtem ko je bil odstotek delavcev v razmerju 26:72:2%.¹⁰

Nemški okupator na Štajerskem in Gorenjskem je še pred koncem aprila 1941 uredil mezde in plače v obratih javnih služb, industrije, obrti in trgovine, do sredine maja vpeljal nove delovno pravne predpise in do sredine junija 1941 izravnal cenovna neskladja med slovensko Štajersko in Gorenjsko ter avstrijsko Štajersko in Koroško. Zaradi nagle rasti življenjskih stroškov so plače kmalu postale manjše kot so bile prej v Jugoslaviji.

Okupator je strogo prepovedal zapuščanje delovnih mest brez posebnega dovoljenja. Šlo mu je predvsem za to, da čim bolje izkoristi razpoložljivo delovno silo in ob enem prepreči osip delavstva v tistih obratih, ki so od vsega začetka morali proizvajati za potrebe nacistične vojne industrije. Okupator je zato uvedel tudi obvezno delo, ki ga je izvajal v obeh okupiranih pokrajinah, kmalu pa je slovenske delavce začel pošiljati tudi v druge dežele Tretjega rajha.

Zaradi potrebe po racionirani preskrbi prebivalstva z živili (to so uvedli vsi okupatorji) je okupator uvedel posebne živilske nakaznice, pozneje pa še nakaznice za nekatere druge predmete široke potrošnje (npr. obleka, obutev, petrolej...). Okupatorji so kmalu zamenjali tudi jugoslovanski dinar kot plačilno sredstvo z nemško marko, italijansko liro in madžarskim pengö. To je položaj slovenskega prebivalstva še poslabšalo, kajti menjava je bila za jugoslovanski dinar zelo neugodna (20 dinarjev za 1 marko oziroma 10 dinarjev za 3 lire). Vzporedno z ukrepi, ki so aprila, maja in junija 1941 urejali cene, mezde in plače ter delovno-pravne predpise, je tekla tudi okupatorjeva akcija zaplembe kapitala in premoženja vseh slovenskih podjetij, bank, organizacij, društev, združenj ter aretiranih, izgnanih in pobeglih oseb.¹¹

Na življenje Slovencev v letu 1941 v okupiranih slovenskih pokrajinah je močno vplivalo tudi osvobodilno gibanje, ki je bilo posledica okupacije in potujčevalnih ukrepov vseh treh okupatorjev. Temeljni cilj odpora proti okupatorjem je bila osvoboditev in združitev vseh Slovencev ter socialni napredek. Čeprav je bil ta odpor enovit na vsem slovenskem narodnem ozemlju, začetek in nadaljnji razvoj

⁹ Ferenc, Nacisti brez krinke, str. 36-37.

¹⁰ Prav tam, str. 33-35.

¹¹ Marjan Žnidarič: Do pekla in nazaj : nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941-1945. Maribor 1997 (dalje: Žnidarič, Do pekla in nazaj), str. 143-165; Verordnungs und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark, 31. 5. 1941, št. 18; Ferenc, Fašisti brez krinke, str. 27.

odpora ni bil povsod enak, niti časovno, niti po obsegu. Po posameznih pokrajinah so bile opazne nekatere posebnosti. Za Gorenjsko na primer je bila značilna moč in širina osvobodilnega boja v njegovem začetnem obdobju, kar je zelo zaostri razmere v pokrajini in imelo velik odmev ter konkretne posledice tudi v drugih predelih Slovenije. Organiziranje vstaje je bilo v veliki meri odvisno tudi od vpliva KPS v posameznih delavskih središčih.¹²

Razlike so bile tudi med mesti in podeželjem. Mesta so bila večino časa v tem pogledu precej izolirana od dogajanj na podeželju. Na primer Maribor je imel večji vpliv na širše območje samo od maja do septembra 1941, ko je večina članov vodstva osvobodilnega boja na Štajerskem prebivala in delovala v Mariboru. Pozneje je delo proti okupatorju v Mariboru potekalo po navodilih od zunaj. Posamezne odporiške akcije so imele za posledico okupatorjeve povračilne ukrepe, od prve akcije v Mariboru 29. aprila 1941 dalje, ko so nacisti zaprli precej mladincev, pa tudi nekaj znanih Mariborčanov, ki so jih izpustili šele ob plačilu odškodnine za zažgana avtomobila. Tudi okupatorjeva streljanja talcev so bila večinoma represalije za partizanske akcije.¹³

Od poletja 1941 dalje je življenje na Slovenskem teklo v znamenju odkritega odpora proti okupatorjem. Organizirano nastajanje in delovanje partizanskih enot (čet in bataljonov) je resno oviralo izvajanje okupatorjevih raznarodovalnih načrtov. Poseben fenomen in obenem predpogoj za obstoj partizanskih enot so bile terenske organizacije OF. Tam, kjer so bile organizacije OF bolj razvite in so imele večji politični vpliv, je imelo partizanstvo tudi varnejše zaledje. Organizacije OF so partizanske enote preskrbovale s hrano in opremo, skrbele so za ranjence in sanitetni material, vzdrževale zveze, posredovale podatke o sovražniku ipd. Tam, kjer pa se OF ni mogla dovolj razviti (na primer v Prekmurju, v severnih predelih Štajerske itd.), so partizanske enote težko shajale in doživljale hude udarce.

Partizanske enote so kljub precejšnjim težavam skoraj istočasno nastajale po vsej Sloveniji (konec julija in avgusta 1941). Na Gorenjskem in Štajerskem so partizanske čete nastajale hitreje, v Ljubljanski pokrajini pa počasneje, ker je bilo treba marsikje premagovati oportunitizem v lastnih vrstah, ki pa je bil posledica na videz blažje italijanske okupacijske politike ter nasedanja politiki vodstev bivših meščanskih strank. Značilno je tudi, da so prve partizanske enote nastale v bližini industrijskih središč (Ljubljana, Maribor, Celje, Kranj, Jesenice, Kamnik, Trbovlje, Velenje - Šoštanj...), njihovo jedro pa so sestavljali predvsem delavci. Kmetje so prvim partizanskim enotam nudili vso pomoč, sami pa so začeli v večjem številu vstopati v oborožene enote šele pozneje.¹⁴

Gverilska taktika, ki so se je pri svojem boju z okupatorji posluževali partizani, je precej zastrašujoče delovala na slovensko prebivalstvo (na primer nenadni napadi na patrolje, motorna vozila, rušenje manjših cestnih objektov, miniranje železniških prog, rušenje stebrov električnih daljnovodov, napadi na okupatorjeve sodelavce itd.). Ljudi je bilo strah, ob enem pa jih je navdajal optimizem ob spoznanju, da okupatorji v svojem zmagoslavju vendarle ne morejo biti brezbrizni. Moč prvih partizanskih enot leta 1941 ni bila v številu borcev (do sredine avgusta

¹² Tone Ferenc: Nekaj značilnosti narodnoosvobodilne vojne na Gorenjskem. V: Zgodovinski časopis, 1977, št. 1-2, str. 119-120.

¹³ Žnidarič, Do pekla in nazaj, str. 339.

¹⁴ Narodnoosvobodilna vojna, str. 125-126.

1941 je bilo na Slovenskem le 700 do 800 partizanov in oboroženih ilegalcev), temveč v njihovem pogumu, ki je ljudi navdajal z upanjem, da še ni vse izgubljeno. Oboroženi odpor leta 1941 je na nemškem okupacijskem območju vplival tudi na zavlačevanje formalne priključitve slovenske Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu, najprej s 1. oktobra na 1. november 1941, nato na 1. januar 1942, nakar je bila priključitev za nedoločen čas odložena in pozneje nikdar izvedena.¹⁵

Na življenje ljudi, zlasti na nemškem okupacijskem območju, je močno vplival tudi povečan delež nemškega prebivalstva na Slovenskem. Večina nemškega življa je budno spremljala delovanje Slovencev in o tem sproti obveščala okupacijske oblasti in gestapo. Pri tem je bila zelo aktivna in uspešna tudi gestapovska agentura (v civilu) skupaj s policijo. Svoje je pripomoglo še vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja, ki je večkrat napačno ocenilo razmere na terenu (na primer leta 1941 je trmasto vztrajalo pri bivanju mariborskega okrožnega vodstva osvobodilnega gibanja v mestu, kar je pripeljalo do izdajstev in prevelikih žrtev v primerjavi z uspehi!).

Veliko zla med slovenskim prebivalstvom so povzročile brezobzirne nacistične zasliševalne metode in postopki, ki so temeljili na hudem mučenju ljudi (sodelavcev osvobodilnega gibanja). Nekateri so klonili in začeli sodelovati z okupatorjem. Zlasti opazno je bilo to jeseni 1941 (na primer v Mariboru). Hkrati je treba povedati, da si je okupator (gestapo) večino sodelavcev pridobil s fizično prisilo in le redki so se mu vdinjali iz lastnega prepričanja. Precej drugače je bilo v Ljubljanski pokrajini. Izdaje in aretacije so zato močno vplivale na moralo ljudi. Poleg tega, da so redčile vrste sodelavcev osvobodilnega gibanja (na primer v Mariboru je skoraj polovica aretiranih v letu 1941 izgubila življenje), so padale tudi zanesljive postojanke, brez katerih ilegalno delovanje proti okupatorju, zlasti v mestih, ni bilo mogoče.¹⁶

Z nacistično okupacijo leta 1941 je največje spremembe na Slovenskem doživel Maribor. Okupator mu je namenil usodo, ki bi ji težko našli enako med večjimi slovenskimi mesti. Odločitev okupatorja, da Maribor izbere za sedež okupacijske enote Spodnja Štajerska, je pomenila tudi poseben položaj mesta ob Dravi v nacističnih ponemčevalnih načrtih. V Mariboru so se že v prvih dneh okupacije naselili vsi osrednji okupatorjevi uradi, ki so v naslednjih štirih letih opravljali načrtno raznarodovalno delo na slovenskem Štajerskem (šef civilne uprave je 15. novembra 1941 svoj sedež premestil v Gradec). Poleg zveznih so imeli v Mariboru sedež tudi vsi okrožni uradi za okrožji Maribor mesto in Maribor podeželje. Maribor bi naj že v nekaj tednih postal vzor temeljitosti in uspešnosti nacistične raznarodovalne politike.

Tukaj se je v nekaj mesecih naselilo veliko število okupatorjevih uradnikov in uslužbencev, prišlo je tudi precej strokovnjakov in kvalificiranih delavcev v gospodarske obrate, katerih proizvodnja se je takoj preusmerila v proizvodnjo za nacistične vojne potrebe. V mestu je bilo tudi precej okupatorjevih vojaških, zlasti pa policijskih enot. Če upoštevamo še dejstvo, da je v tem obdobju iz Maribora odšlo veliko Slovencev zaradi odselitev, aretacij, deportacij, pošiljanja na prisilno delo in v koncentracijska taborišča, zaradi ustrelitev itd., je jasno, da se je v razmeroma kratkem času močno spremenila tudi etnična struktura mariborskega

¹⁵ Ferenc, Vprašanje priključitve, str. 157-201.

¹⁶ Žnidarič, Do pekla in nazaj, str. 339-340.

prebivalstva v škodo Slovencev. Delež Nemcev v Mariboru je narasel na prek 15% (v okrožju Maribor mesto 10,1%), med njimi pa je velika večina (skoraj 95%) nacistično okupacijo sprejela kot osvoboditev.

Podobno, le nekoliko manj izrazito, se je dogajalo tudi v drugih večjih krajih slovenske Štajerske in Gorenjske (Celje, Ptuj, Kranj, Jesenice...), veliko manj pa so se spremembe čutile na podeželju. To je močno vplivalo tudi na učinkovitost okupatorjevih ponemčevalnih ukrepov. Maribor in druga večja mesta na Štajerskem in Gorenjskem so postala hvaležen teren za nacistično propagando in demagogijo ter za skoraj nemoteno organizirano delovanje pete kolone in pripadnikov nacionalsocialistične stranke. To je bilo možno zato, ker jugoslovanske oblasti v letih pred vojno niso storile skoraj nič, da bi preprečile ponemčevalne namene slovenskih Nemcev in širjenje nacizma.

V ljudeh na Štajerskem in Gorenjskem so še odzvanjale demagoške fraze kulturbundovcev iz zadnjih let pred vojno in mnogi so celo občudovali nemški red. Ugajala sta jim moč in odločnost nacistov in verjeli so v njihovo socialno poslanstvo. O tem so jih že mesece pred okupacijo prepričevali avstrijski (nemški) časopisi, pa tudi graški radio v posebni slovenski oddaji. Ker se je že po nekaj tednih občutno zmanjšala brezposelnost in so se povečale mezde, je ta utvara pri znatnem delu slovenskega prebivalstva narodno zavest potisnila v ozadje. Do polnega izraza so prišle tudi posledice napačne politike bivše oblasti, ki se je ob pritisku nacistične Nemčije na Jugoslavijo izkazala za kapitulantsko. To je med ljudi vnašalo malodušje, ki je zmanjševalo narodnoobrambno sposobnost, tako z materialnega, kot s psihološkega in političnega vidika ter ustvarjalo ugodne razmere za bohotenje nacistične propagande.¹⁷

Okupacija leta 1941 je pomenila veliko prelomnico v življenju ljudi na okupiranih območjih. Okupacijske oblasti so takoj vpeljale nov upravni, gospodarski, politični in kulturni red. In kakšen je bil odnos Slovencev do okupatorja in njegovega novega reda? Za Štajersko vsekakor velja, da se je v celotnem štiriletnem obdobju nacistične okupacije ta odnos spreminjal in da so v začetnem obdobju okupacije nanj najbolj vplivali trije faktorji: okupatorjev odnos do izobražencev (še posebej do duhovščine), do slovenskega premoženja, kulture in šolstva ter streljanje talcev. Ljudje so prenehali verjeti okupatorjevim obljubam v tistem trenutku, ko so se začele množične aretacije in deportacije (mnogi so se temu izognili s pravočasnim umikom), zlasti izobraženci. Še posebej so Slovenci zamerili nacistom odstranitev slovenskih duhovnikov iz dežele (tudi posredovanja škofa Tomažiča pri šefu civilne uprave dr. Uiberreitherju in zveznem vodji Štajerske domovinske zveze Steindlu niso zalegla), saj so dobro vedeli, da pomeni odstranitev slovenske besede iz cerkva tudi njihovo smrtno obsodbo. V tem prepričanju jih je potrdilo še okupatorjevo plenjenje slovenskega premoženja, uničevanje slovenske kulture in uvedba izključno nemškega šolstva. Ko pa je prišlo konec julija 1941 še do prvega streljanja talcev, je bila samo okupatorjeva represivnost tista, ki je ljudi še držala v pokorščini (strahu). O težkih razmerah v Sloveniji leta 1941 je v članku *Iztrebljanje vere in Slovencev maja 1942* pisal tudi katoliški *Schwyzter Zeitung*, ki navaja da so nacisti s svojega okupacijskega območja do novembra 1941 izgnali 94% duhovnikov, 84% inženirjev, 66%

¹⁷ Prav tam, str. 128-129 in 337.

profesorjev, 45% zdravnikov in lekarnarjev itd. Med drugim tudi pravi, da morajo biti razmere v Sloveniji katolikom opozorilo za zelo resen položaj katoliške cerkve. Očitno so švicarski katoliki leta 1942 položaj slovenskega naroda ocenjevali precej drugače, kot nekateri slovenski katoliški politiki in cerkveni dostojanstveniki v Ljubljanski pokrajini.¹⁸

V prvih tednih po prihodu nacistov so bili ljudje še pod močnim vplivom nezadovoljstva nad prejšnjo protiljudsko in kapitulantsko politiko jugoslovanskih režimov na eni ter demagoških, mnogo obetajočih gesel novih oblastnikov na drugi strani. Res se je že aprila 1941 občutno zmanjšala brezposelnost in so se povečale mezde, vendar le za nekaj časa. Zlasti predmestna revščina in brezposelnost, ki so tedaj lahko dobili delo in so imeli tudi obilo okupatorjevih mark, so bili sprva z novimi razmerami zelo zadovoljni. Hrana in industrijsko blago sta bila, dokler so bile zaloge, lahko dosegljiva, družine s številnimi otroki so ob na novo uvedenih živilskih nakaznicah imele zadostne količine moke, masla in sladkorja. Uveljavljali so novi red v primerjavi s precejšnjim kaosom, ki je vladal v zadnjih mesecih pred začetkom vojne. Okupator je vrtel nacistične propagandne filme in na vsakem koraku dopovedoval preprostemu človeku, da ni Slovenec, da je samo vindišarsko govoreči Štajerec ali Kranjec, ki pa je po krvi in zgodovini v resnici Nемец. K temu so veliko pripomogla tudi javna občila, v prvi vrsti Marburger Zeitung, Karawanken Bote in Štajerski gospodar. Ta je v popačeni slovenščini sipal med ljudi najprimitivnejša propagandna gesla.

Nasilni okupatorjevi ukrepi nad slovenskimi ljudmi so videz enakosti iz prvih dni kaj kmalu razblinili v nič. Kmalu se je pojavilo pomanjkanje nekaterih najpotrebnejših predmetov široke porabe. Vse to je marsikomu še pravočasno odprlo oči. Ljudje so začeli spoznavati, da je nasilje edini sistem, ki ga nacizem razglša za svoj program. Mnoge Slovence so med aprilsko vojno in prve dni okupacije skrbela čisto preprosta življenjska vprašanja. Skrbeli so jih usoda svojcev v razpadajoči jugoslovanski vojski ali v sovražnikovem ujetništvu, preskrba z življenjskimi potrebščinami, grožnje kulturbundovcev in podobno. Šele čez nekaj časa so se začeli zavedati, da so se znašli v tujem, njim sovražnem sistemu, ki jih hoče za vsako ceno potujčiti ali pa fizično odstraniti oziroma uničiti. V odnosu Slovencev do okupatorja moramo upoštevati tudi to, da velikemu delu prebivalstva sprva sploh niso bili znani osnovni okupatorjevi nameni.¹⁹

Na usodo in življenje ljudi leta 1941 je vplivala tudi njihova politična opredeljenost, ki je bila zelo različna. Na eni strani je bila skupina okrog močnega nemškega življa (zlasti v večjih mestih), ki so mu stali ob strani predvsem tisti Slovenci, ki so videli v nacistični okupaciji priložnost za svojo uveljavitev ter mali človek, ki so mu okupatorjeve obljube 'zagotavljale' varno eksistenco. Na drugi strani se je del prebivalstva držal precej zadržano in je samo čakal na nadaljnji razplet dogodkov, zlasti nekateri obrtniki in trgovci. Število obojih se je postopoma zniževalo. Tretji tabor je bilo narodnozavedno slovensko prebivalstvo, ki je bilo takoj pripravljeno začeti boj proti okupatorju. V to skupino je spadala tudi večina slovenskega izobraženstva. Mnogi od njih so bili že zgodaj zaprti oziroma so se morali umakniti iz slovenske Štajerske in Gorenjske (večina v

¹⁸ Miloš Rybař: Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941-1945. V: Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije, Maribor 1978, str. 44-102; Schwyzer Zeitung, 22. in 26. 5. 1942.

¹⁹ Žnidarič, Do pekla in nazaj, str. 130-131.

Ljubljano oziroma Ljubljansko pokrajino).²⁰

Iz opisanega je razvidno, da je nacistična okupacija v tistem delu Slovenije, ki ga je zasedla Nemčija pomenila veliko prelomnico (v negativnem smislu) v življenju ljudi, veliko večjo kot na italijanskem ali madžarskem zasedbenem območju. Prelom, ki ga je povzročil nacistični okupator s svojim okupacijskim sistemom, je bistveno vplival na vsa dogajanja in tudi na razvoj odpora in osvobodilnega boja. Drugače kot na italijanskem zasedbenem ozemlju je nemški okupator popolnoma odstranil ves dotedanji jugoslovanski upravni aparat in ga zamenjal s svojim, spremenil upravno politično razdelitev pokrajin in tudi pri tem upošteval svoje nacionalno politične interese, uničil vse slovenske politične, kulturne, gospodarske, cerkvene in druge organizacije, društva ter ustanove. Na ruševinah vsega slovenskega je začel graditi svoj do potankosti preišljen raznarodovalni sistem, ki je v temelju spremenil način življenja in usodo slovenskega prebivalstva.²¹

Marjan Žnidarič

THE INFLUENCE OF THE OCCUPATION ON THE LIFE OF SLOVENES IN 1941

S u m m a r y

The nazi and fascist occupation of Slovene territory in April 1941 deeply and fatally cut into the lives of the people. The unnatural parcelling out of Dravska banovina by three occupiers, on the basis of their interests only, violently severed human, commercial, cultural and other links between the Slovene provinces. All three occupiers had but one objective: the assimilation of the Slovene nation through the annihilation of their ethnic identity.

The occupiers changed the administrative and political system in Slovenia and immediately started to exploit its economy for the purposes of their war machine. Their methods of assimilation not only deprived the Slovenes of their human dignity but threatened their lives as well. In 1941, the Slovenes found themselves wedged between two forces. On one side were the occupying authorities, which used all means, especially police and army, to enforce their new order. On the other was the Slovene national liberation movement, which was totally dependent on the benevolence and co-operation of the local populace.

The situation in the Slovene lands after the April occupation was characterised by uncertainty and fear among the people living on the carved up territory, severe violence exerted over them by the occupier and the resistance which began already in July 1941. People's lives, especially on the German occupied territory, were affected not only by the social, political and cultural changes, but also by an altered ethnic structure. The proportion of Germans increased, most of whom vigilantly monitored the activities of Slovenes and promptly informed the occupying authorities.

Conditions were not the same in all Slovene provinces as each occupier pursued its objectives in its own manner, employing different means and levels of severity. The German nazis did this with a swift and uncompromising resolve, while the Italian fascists displayed an apparent tolerance towards indigenous autonomy, especially in the Ljubljana Province. Similarly, the resistance to the occupiers, whilst united throughout all the Slovene territory, differed with regards to its onset and scope.

The attitude towards the occupiers and their regimes also varied from one region to another. The 1941 occupation represented the greatest turning point in the hitherto history of the Slovene nation. For most of the Slovene population, whose ethnic identity was destined for annihilation by the occupiers, the period of struggle for mere survival began. This took a high toll in human lives and material damage.

²⁰ Prav tam, str. 131.

²¹ Ferenc - Ževart, Nekatere značilnosti in posebnosti, str. 451.

1.01
Prejeto 23. 7. 2001

UDK 262(497.4)"1941/1945"

France M. Dolinar*

Slovenska škofa in okupacija

IZVLEČEK

Razpad Habsburške monarhije in mešetarjenje zmagovalcev z njenim ozemljem po prvi svetovni vojni, so radikalno razkosali slovensko nacionalno ozemlje. Znotraj Kraljevine Jugoslavije so bili Slovenci podrejeni škofijama v Ljubljani (od 1930 jo je vodil dr. Gregorij Rožman) in v Mariboru (od leta 1933 jo je vodil dr. Ivan Jožef Tomažič). Oba škofa si pred grozečo vojno nista zatiskala oči, vendar nanjo nista bila pripravljena. Bolj kot značajske posebnosti obeh škofov, so različne razmere v posameznih delih okupirane domovine in različno ravnanje okupatorjev, pogojevali tudi različno ravnanje obeh škofov v času okupacije. V izrednih razmerah, ki jih je okupacija povzročila, pa sta oba škofa priznavala legitimnost okupacijske oblasti po načelu, da bi prišlo sicer v deželi do nevzdržne anarhije, ki bi ogrozila moralni in fizični obstoj slovenskega naroda.

Ključne besede: 2. svetovna vojna, Slovenija, okupacija, katoliška cerkev, škofija, uprava

ABSTRACT

THE SLOVENE BISHOPS AND THE OCCUPATION

As a result of the collapse of the Habsburg Empire and the bartering between the victor countries in the wake of the First World War, the Slovene ethnic territory was radically carved up. Within the Kingdom of Yugoslavia, the Slovene Roman Catholic Church consisted of two dioceses. The Diocese of Ljubljana was shepherded by Dr Gregorij Rožman from 1930 and the Diocese of Maribor by Dr Ivan Jožef Tomažič from 1933. The two bishops, whilst not ignoring the threat of the looming war, were unprepared for it. Their different conduct during the occupation of Slovenia was conditioned by the varying circumstances and treatment by the occupiers in the respective areas of their homeland rather than by differences in their character. Under the extreme conditions created by the occupation, both bishops recognised the legitimacy of the occupying regime, on the principle that any other attitude would provoke intolerable anarchy in the country, endangering both the moral and physical existence of the Slovene people.

Key words: Second World War, Slovenia, occupation, Roman Catholic Church, diocese, administration

* Dr., redni profesor, Arhiv Republike Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Zvezdarska 1, e-mail: France.Dolinar@gov.si

Na prvi strani ljubljanskega škofijskega lista je škof Gregorij Rožman v sporočilu z naslovom *Pomembni zgodovinski dogodki* 31. julija 1941 zapisal: "Odkar je izšla zadnja številka Škofijskega lista,¹ je ljubljanska škofija doživela več sprememb kot prej v vsem stoletju. Na cvetno nedeljo, 6. aprila, se je vnela vojska med Italijo in Nemčijo na eni strani in Jugoslavijo na drugi strani. Na veliki petek, 11. aprila, so italijanske čete mirno zasedle del škofije in mesto Ljubljano, dočim so vso Gorenjsko in del Dolenjske ob Savi zasedle nemške oborožene sile."² To je bilo že drugo nasilno razkosanje ljubljanske škofije v dvajsetem stoletju. V omenjenem sporočilu je namreč škof Rožman prezrl trajno izgubo zahodnega dela ljubljanske škofije, ki je z novimi državnimi mejami po prvi svetovni vojni prešel v Italijo.

Razpad Habsburške monarhije in mešetarjenja zmagovalcev z njenim ozemljem po prvi svetovni vojni, so radikalno razkosali slovensko nacionalno ozemlje in obenem boleče zarezali tudi v njegovo cerkvenoupravno ureditev. Goriška in tržaška škofija sta prišli v celoti pod Italijo, od ljubljanske škofije pa 71 župnij dekanij Postojna, Idrija, Vipava in Trnovo - Ilirska Bistrica. Slednja je bila leta 1925 dodeljena novoustanovljeni reški škofiji. Beneški Slovenci so bili vključeni v videmsko škofijo, ki je prevzela tudi nekdanjo ljubljansko župnijo Bela peč (Fusine in Valromana). Ljubljanski škof pa je od goriškega prejel v upravo duhovnijo Davča in od krškega župniji na Jezerskem (sv. Ožbolt in sv. Andrej v Ravnem). Presenetljivo je, da je Sveti sedež ljubljansko škofijo šele leta 1933 izločil iz goriške metropolije in jo neposredno podredil Rimu. Presenetljivo zato, ker je bila lavantinska škofija že leta 1924 izločena iz salzburške metropolije in neposredno podrejena Svetemu sedežu. Škofa obeh škofij pa vse od leta 1918 nista mogla vzdrževati rednih stikov s svojima metropolitoma. O razlogih za tako dolgo oklevanje s strani Svetega sedeža ta trenutek lahko le še ugibamo. Nerealistično ocenjevanje političnih razmer po prvi svetovni vojni dokazuje predlog dela jugoslovanskih škofov, da se v goriško metropolijo znotraj jugoslovanskih meja kot sufraganske pridružijo ljubljanska, lavantinska in celovška škofija.

Del koroških Slovencev je po prvi svetovni vojni ostal v krški (celovski) in štajerskih v sekovski (graški) škofiji, obe z večinskim nemškim prebivalstvom. Porabski Slovenci pa so bili razdeljeni med avstrijsko škofijo Železno (Eisenstadt) in madžarsko škofijo Sombotelj (Szombathely). Vsi ti Slovenci so bili v času okupacije državljani držav, ki so napadle Jugoslavijo, zato je bil njihov pravni status drugačen od tistega, ki je po napadu na Jugoslavijo leta 1941 doletel Slovence v takratni Dravski banovini Kraljevine Jugoslavije.

Tako okrnjena *ljubljska škofija* je ob začetku vojne merila 8411 km² in je štela 521.571 katoličanov. Cerkvena statistika³ je vodila še 3783 "drugovercev", med katerimi so posebej navedeni pravoslavni, protestanti, starokatoličani, muslimani in judje. Škofija je bila razdeljena na 18 dekanij in 273 župnij, 8 ekspozitur in 217 kaplanij. V njej je delovalo 517 škofijskih in 163 redovnih duhovnikov,⁴ devet moških⁵

¹ Škofijski list, št. 2-3, 8. 3. 1941.

² Ljubljanski škofijski list (dalje: LŠL). Pomembni zgodovinski dogodki, št. 4-6, 31. 7. 1941, str. 35.

³ Letopis ljubljanske škofije za leto 1935. Ljubljana 1935, 284-285.

⁴ Statistika navaja 416 dušnih pastirjev, 79 duhovnikov v drugih službah (profesorji na Teološki fakulteti, kateheti po šolah, duhovniki v upravnih službah), 60 duhovnikov je bilo v pokoju, 22 duhovnikov pa je bilo iz drugih škofij. Ker je na ozemlju škofije delovalo še 163 redovnih duhovnikov,

in enajst ženskih redov.⁶

Lavantinska škofija s sedežem v Mariboru pa se je po prvi svetovni vojni povečala. Njeno ozemlje je merilo 5916 km² in je štela 530.469 katoliških prebivalcev. S priključenim ozemljem v izmeri 1482 km² in 94.038 prebivalci je bila škofija razdeljena na 28 dekanij, 256 župnij, 227 kaplanij in štiri ekspoziature.⁷ Z novimi jugoslovanskimi mejami so bile namreč mariborskemu škofu dodeljene v upravo 3 župnije in dve kaplaniji iz sekovske (graške) škofije;⁸ štiri župnije dekanije Dravograd,⁹ ter devet župnij in sedem kaplanij v mežiški dolini¹⁰ iz krške (celovške) škofije in 18 župnij ter 12 kaplanij v dekanijah Lendava¹¹ in Murska Sobota¹² iz somboteljske škofije. V njej je delovalo 566 škofijskih in 108 redovnih duhovnikov, osem moških¹³ in osem ženskih redovnih skupnosti.¹⁴

Do v konkordatu načrtovane ustanovitve slovenske cerkvene pokrajine z metropolitom v Ljubljani in sufraganom v Mariboru zaradi znanega nasprotovanja srbske pravoslavne Cerkve ni prišlo.¹⁵ V cerkvenoupravnem pogledu je bila

je na začetku druge svetovne vojne na ozemlju ljubljanske škofije skupaj živelo 756 duhovnikov.

⁶ *Cisterijani* (Stična, Ljubljana), *kartuzijani* (Pleterje), *frančiškani* (Ljubljana, Kamnik, Novo mesto, Brezje, Vič, Nova Štifta, Spodnja Šiška, Rocno), *kapucini* (Škofja Loka, Krško), *križniki* (Ljubljana, in na župnijah Črnomelj, Metlika, Podzemelj, Semič, Vinica), *jezuiti* (Ljubljana), *usmiljeni bratje* (Novo mesto, Kamnik), *salezijanci* (Rakovnik, Kodeljevo, Radna), *lazaristi* (Ljubljana, Groblje, Radeče).

⁷ *Karmeličanke* (Selo pri Ljubljani), *uršulinke* (Ljubljana, Mekinje, Škofja Loka), *mariborske šolske sestre* (Ljubljana: Marijanišče, bogoslovno semenišče; Repnje, Št. Vid nad Ljubljano, Škofja Loka, Tržič: dekliški dom, sirotišče in zavetišče; Kranj, Gospodinjska šola v Zgornji Šiški, Mala Loka na Dolenjskem, Domžale), *graške šolske sestre* (Golnik), *uboge šolske sestre de Notre Dame* (Ljubljana, Novo mesto, Šentjernej), *usmiljene sestre sv. Križa* (Ljubljana: Josefínium, zavetišče za onemogle; Mala Loka pri Ihanu), *frančiškanske Marijine misijonarke* (Ljubljana), *sestre križniškega reda* (Metlika), *družba usmiljenih sester sv. Vincencija Pavelskega* (Radeče pri Zidanem mostu, Begunje, Kočevje, Krško, Mengeš, Ljubljana: hiralnica sv. Jožefa, invalidski dom, sanatorij Leonišče, sirotišče Lichtenthurm, Marijin dom, mladinski dom, otroška bolnica, splošna bolnica, bolnica za duševne bolezni, bolnica za ženske bolezni, zavetišče Vič umobolnica na Studencu pri Ljubljani; Novo mesto, Sostro), *zagrebške usmiljenke* (Kamnik, zavod sv. Stanislava v Šentvidu nad Ljubljano), *družba Marijinih sester od čudodelne svetinje - bolniške sestre sv. Vincencija Pavelskega* (Ljubljana, Smartno ob Savi, Zagorje).

⁸ Tako povečana škofija je torej merila 7.398 km² in štela 624.507 katoliških prebivalcev, vendar je bilo priključeno ozemlje mariborskemu škofu dodeljeno le v upravo in formalno pravno še ni bilo priključeno mariborski škofiji kot njen sestavni del. Šematizem neposredno sveti Stolici podrejene lavantinske knezoškofije za leto 1937. Maribor 1937, 224-225.

⁹ Apače, del cmureške župnije, Kapla in del župnije Sveti Duh na Ostrem vrhu.

¹⁰ Dravograd, Črneče, Libeliče, Ojstrica.

¹¹ Prevalje, Črna, Sv. Daniel nad Prevaljami, Guštajn, Javorje, Koprivna, Kotlje, Mežica, Stroja.

¹² Lendava z ekspoziuro na Hotizi, Beltinci, Bogojina, Črenšovci, Dobrovnik, Tunišče z ekspoziuro v Veliki Polani.

¹³ Murska Sobota, Cankova, Gornja Lendava, Sv. Trojica v Gornjih Petrovcih (Nedela), Sv. Jurij v Prekmurju, Kančovci, Markovci, Martjanci, Pečarovci, Pertočica, Tišina, Veliki Dolenci.

¹⁴ *Frančiškani* (Brezice, Nazarje, Maribor, Sv. Trojica v Slovenskih goricah), *jezuiti* (Maribor), *kapucini* (Celje, Maribor, Ptuj), *lazaristi* (Celje), *minoriti* (Ptuj), *salezijanci* (Verzej, Kapela - Radenci, Murska Sobota), *trapisti* (Rajhenburg), *usmiljeni bratje* (Vrbje pri Žalcu).

¹⁵ *Križniški red* (Ormož, Muretinci, Velika nedelja), *Marijine sestre od čudodelne svetinje* (Maribor tri postojanke, Trbovlje), *mariborske šolske sestre* (Maribor: materna hiša, bogoslovno semenišče, kolonija, dijaško semenišče, Melje, mestna oskrbnišnica; Kamnica, Celje, Medlog pri Celju, Ptuj: minoritski konvikt, dijaški dom; Obrež pri Središču ob Dravi, Svečina, Topolšica), *graške šolske sestre* (Apače, Črnci pri Apačah, Lendava, Sv. Peter pri Mariboru, Sevnica, Turnišče, Žižki), *šolske sestre Naše gospe Notre Dame* (Dobrna), *usmiljene sestre sv. Vincencija Pavelskega* (Brezice, Novo Celje, Celje: javna bolnica, ljudska kuhinja; Črna, Slovenske Konjice, Maribor: splošna bolnica, porodnišnica; Ptuj, Slovenj Gradec, Trbovlje, Vojnik, Hrastnik), *usmiljenke sv. Križa* (Murska Sobota: bolnica, dom dijakinj, zdravstveni dom), *katehistinje E.K.* (Betnava pri Mariboru).

¹⁶ France M. Dolinar: Cerkevna uprava in Slovenci. V: Slovenija 1848-1998: Iskanje lastne poti, Ljubljana 1998, str. 212, op. 54; Rado Kušej: Ustava in verska ravnopravnost. Ljubljana 1937, str. 10-11; Sima Simič: Jugoslavija i Vatikan. Zagreb 1939, str. 147-148; Ivan Mužič: Katolička Crkva u

takratna Dravska banovina v Jugoslaviji pred začetkom druge svetovne vojne razdeljena na dve škofiji: ljubljansko je od leta 1930 vodil dr. Gregorij Rožman (pomožni 1929, rezidencialni 1930-1959, od leta 1945 bival v tujini),¹⁶ mariborsko pa od leta 1933 dr. Ivan Jožef Tomažič (pomožni 1928, rezidencialni 1933-1949).¹⁷

Oba škofa si *pred grozečo vojno*, ki se je od Hitlerjevega napada na Poljsko 1. septembra 1939 hitro širila po Evropi, nista zatiskala oči. *Škof Rožman* je o tej nevarnosti večkrat pisal, duhovnikom in vernikom priporočal molitev za mir in se v začetku leta 1941 celo zaobljubil, da bodo v Ljubljani postavili cerkev, posvečeno Mariji, Kraljici miru, "če nas Bog po Marijini priprošnji obvaruje grozot vojske in nam ohrani mir."¹⁸ Svojo osebno stisko je škof Rožman jasno izrazil v uvodu v postno pastirsko pismo o verski samovzgoji z dne 4. februarja 1941. Takole pravi: "Nov red' se napoveduje. V listih lahko berete, po radiju v vseh jezikih lahko slišite napovedi, da bo sad vojske, ki zdaj divja, nov red v vsej Evropi, da, na vsem svetu. Kakšen bo ta novi red, še ne vemo. Ugibamo samo in se vprašujemo: Ali bo pravičnejši? Tak, ki bo slehernemu človeku prinesel vse pravice, ki mu po božji postavi gredo? Ali bo upošteval božje zapovedi? Ali pa bo morda brez Boga ali celo proti Bogu in bo trši kakor je sedanji red? Ali bo svobodnejši od sedanjega? Ali pa bo svobodo oseb in narodov še bolj omejil in utesnil? Nihče točnega odgovora na ta vprašanja ne da. Pač pa trdijo, da bo novi red gotovo boljši. A kaj pomeni to, ko vsak z besedo 'boljši' kaj drugega misli in je v ljudskih glavah toliko 'boljših' redov, kolikor je različnih mnenj in naziranj."¹⁹

Navedeni odlomek daje slutiti škofovo kritiko obstoječih socialnih razmer v domovini, obenem pa odseva njegov utemeljeni strah pred "novim redom", ki ga je z orožjem v roki prinašal nemški vojaški škorenj. Rožman je namreč dobro poznal razmere, v katerih se je znašla Poljska po nemški zasedbi. Osmega marca je v pismu duhovnikom zapisal: "Zdi se, da nas vojska kot ognjen pas vedno bolj in vedno bliže obdaja. V bodoče bomo morali še več moliti, da nas usmiljeni Bog obvaruje vojske, ki bi uničevala naše domove, ubijala naša življenja in nam odvzela svobodo, ki je tako velik dar božji."²⁰ In ko je vihar vojne končno zajel tudi slovenske dežele, je škof Rožman alternativo Hitlerjevemu "novemu redu" v Evropi videl v viziji novega reda, kot ga je opredelil papež Pij XII. v svojem radijskem nagovoru na sveti večer leta 1941 in ga je škof Rožman objavil v Ljubljanskem škofijskem listu 31. decembra. Edino zdravilo za rešitev iz sedanjih stisk, pravi papež, je verskonravna obnova. Osnova novega reda je lahko le nravni zakon, temelji tega reda pa so pravice malih narodov do njihove politične svobode, do nedotakljivosti njihovega ozemlja, do zaščite njihovega gospodarskega razvoja, dalje pravica narodnih manjšin do njihovih kulturnih in jezikovnih posebnosti ter pravična razdelitev zemeljskega bogastva. Mir lahko zajamči le

Kraljevini Jugoslaviji. Politički i pravni aspekti konkordata izmedju Svete stolice i Kraljevine Jugoslavije (Biblioteca Crkve u svijetu). Split 1978, str. 185-195.

¹⁶ Jakob Kolarič: Škof Rožman: Duhovna podoba velike osebnosti na prelomnici časa, 3. deli. Celovec 1967-1977; Tamara Griesser Pečar - France M. Dolinar: Rožmanov proces. Ljubljana 1996 (dalje: Griesser-Pečar, Dolinar, Rožmanov proces).

¹⁷ Škof Ivan Jožef Tomažič (1876-1949): Ob 120-letnici rojstva. Maribor 1996; Anton Ožinger: Ivan Jožef Tomažič, lavantinski škof v Mariboru (1933-1949). V: Znamenje, 1997, št. 1-2, str. 1-84.

¹⁸ LŠL, 8. 3. 1941, št. 2-3, str. 19.

¹⁹ LŠL, 5. 2. 1941, št. 1, str. 1.

²⁰ LŠL, 8. 3. 1941, št. 2-3, str. 19.

iskreno izpolnjevanje mednarodnih pogodb. Vse potrebne popravke in spremembe je mogoče uveljaviti le po načelih prava in pravčnosti. Nova ureditev, ki sloni na moralnih načelih pa mora zagotoviti tudi svobodo Cerkve in ji omogočiti nemoteno delovanje.²¹ Ta papežev govor je postal na neki način programsko izhodišče celotnega Rožmanovega delovanja med drugo svetovno vojno.

Vojni se v postnem pastirskem pismu za leto 1941 ni mogel izogniti tudi lavantinski škof *Ivan Jožef Tomažič*. Pismo je datirano 11. februarja 1941 in je izšlo v zadnji tiskani številki Oglasnika lavantinske škofije. "Okrog nas divja v tolikih državah boj in vojna," je zapisal škof Tomažič v svojem pastirskem pismu, in nadaljuje: "Razdejanja, izgube na človeških življenjih in ljudskem imetju, grozote trpljenja in bolečin so strašne, nepopisne. Mi smo doslej srečno hodili mimo grozeče nevarnosti. Dasi so nastopili težki dnevi draginje, brezposelnosti, nesigurnosti: vendar so naši domovi še celi in neporušeni, družine neraztrgane, življenje kolikor toliko znosno. Bog bodi za to zahvaljen, hvaležni pa moramo biti tudi modremu vodstvu naše države."²² V svojem pastirskem pismu škof Tomažič ne razmišlja o vprašljivosti "novega reda", ki ga je Hitler poskušal z vojaško močjo vsiliti Evropi. Vernike le vzpodbuja h goreči molitvi, da "usmiljeni Bog še nadalje obvaruje našo drago domovino biča vojne, drugim narodom in državam pa naj nakloni čimprej blagodat miru."²³

Zlu prihajajoče vojne sta se oba škofa zoperstavila zgolj s pozivi k intenzivnejši molitvi za mir, nista pa razmišljala o konkretnem ravnanju v primeru, če bo do vojne vendarle prišlo. Ta ju je namreč našla popolnoma nepripravljena.

Nemci so v Maribor vkorakali 8. aprila 1941 in do 11. aprila zasedli celotno Štajersko, Gorenjsko in Zasavje na levem bregu Save. Italijanske čete pa so v Ljubljano vkorakale na veliki petek, 11. aprila 1941 in zasedle še celotno Dolenjsko. Škofa sta bila tako rekoč čez noč soočena s položajem, na katerega nista bila pripravljena in s katerim, kljub nedvoumnim znakom, da se Jugoslavija vojni ne bo mogla izogniti, nista resno računala. Bolj kot značajske posebnosti obeh škofov so različne razmere v posameznih delih okupirane domovine in različno ravnanje okupatorjev pogojevali tudi različno ravnanje obeh škofov v času okupacije. V izrednih razmerah, ki jih je okupacija povzročila, pa sta oba škofa priznavala legitimnost okupacijske oblasti po načelu, da bi sicer prišlo v deželi do nevzdržne anarhije, ki bi ogrozila moralni in fizični obstoj slovenskega naroda.

V začetku druge svetovne vojne je bilo versko, cerkveno in kulturno življenje v obeh škofijah, vsaj na zunaj, izredno pestro in razgibano. V duhu papeževe okrožnice *Divini Redemptoris* (Pij XI. leta 1937) je bilo izrazito protikomunistično usmerjeno. Bilo pa je tudi vse preveč "aktivistično" in premalo duhovno poglobljeno, preveč je stremelo za blestečimi zunanji manifestacijami in premalo gradilo notranje temelje pristnega "bibličnega" krščanstva. Na to je, žal prepozno, opozoril škof Rožman svoje duhovnike v znanem pastirskem pismu z dne 24. oktobra 1941.²⁴ Vrsta bratovščin, Marijinih družb in kongregacij naj bi skrbela za duhovno prenovo vernikov po župnijah, Katoliška akcija, ki je od leta 1936

²¹ LŠL, 31. 12. 1941, št. 9-12, str. 63-71.

²² Oglasnik lavantinske škofije, št. 465, II./1941, str. 18.

²³ Oglasnik, str. 19.

²⁴ Griesser-Pečar, Dolinar, Rožmanov proces, str. 225-226.

delovala po enotnih pravilih za vso Slovenijo,²⁵ pa je ustvarjala politično in kulturno elito med katoliškimi Slovenci. Žal pa je prav ta, napačno pojmovana in deloma tudi na-

pačno usmerjana elita, povzročila najhujši razdor v katoliškem taboru neposredno pred in tudi med drugo svetovno vojno.

Nemški okupator je bil slovenstvu in katolištvu odkrito sovražno razpoložen. V želji, da bi čimprej germaniziral okupirana ozemlja v Sloveniji, se je najprej znesel nad tistimi sloji, ki so narodu pomagali ohranjati njegovo narodno in kulturno identiteto. Med njimi so bili na prvem mestu ravno slovenski duhovniki. Brutalnost nemškega okupatorja do vsega, kar je bilo katoliško, in še zlasti do duhovnikov, je oba slovenska škofa presenetila. Na njune proteste se predstavniki nemških okupacijskih oblasti niso ozirali. Stanje v mariborski škofiji v času nemške okupacije je podrobno opisal Miloš Rybar,²⁶ v svoji razpravi Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941-1945,²⁶ razmere na celotnem od Nemcev okupiranem slovenskem prostoru bivše Kraljevine Jugoslavije pa že 18. maja 1941 popisal dr. Marko Natlačen v spomenici z naslovom Tragedija slovenskega naroda in jo 9. junija 1941 predal papežu Piju XII. v Rimu. Spomenico je v Ameriki že leta 1942 objavil p. Kazimir Zakrajšek.²⁷ Nepodpisani avtor pripomb k spomenici, po vsej verjetnosti p. Kazimir Zakrajšek, meni, da bi lahko bil pravi avtor spomenice prof. dr. Lambert Ehrlich. P. Kazimir Zakrajšek je namreč zapisal, da je spomenico le prevedel iz nemščine v slovenščino, da jo je poslal dr. Mihi Kreku v London ter da je z njo seznanil State Department v Washingtonu, uredništvo tednika Amerika, ki je poleg World-Telegrama na podlagi te spomenice večkrat poročala o razmerah v Sloveniji.²⁸ Rokopis je nastal proti koncu maja leta 1941, zato podatki o ravnanju Nemcev na zasedenem ozemlju še niso popolni, navaja pa nekaj, v dosedaj objavljeni literaturi neznanih pretresljivih podrobnosti okupatorjevega nasilja nad ljudmi, ki jih je določil za izselitev.

Župnije, ki jih je *lavantinski škof* po prvi svetovni vojni dobil v upravo od celovškega, graškega in somboteljskega škofa, so v vojnem času ponovno prevzeli v upravo škofje matičnih škofij. Od prvega dne okupacije so Nemci začeli sistematično zapirati in izganjati slovenske duhovnike. Škof Tomažič je pisni protest proti nemškemu ravnanju 19. aprila 1941 osebno odnesel šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko dr. Siegfriedu Uiberreiterju in ga prosil, naj zaprte duhovnike lavantinske škofije čimprej izpustijo, da bodo mogli nemoteno opravljati svoje dušnopastirsko delo. Uiberreiter je bil do škofa aroganten in žaljiv. Na škofovo prošnjo se ni oziral. Brez učinka so bile tudi škofove vloge z dne 26. in 30. aprila ter 26. maja 1941, kakor tudi ponovni obisk pri Uiberreiterju v isti zadevi 30. aprila in 31. maja, ter obiski pri policijskem pooblaščenca dr. Pfrimerju in zveznem vodji Heimatbunda Steindlu. Da bi mogli ostati med svojimi ljudmi, je

²⁵ LŠL, 20. 10. 1936, št. 8-9, str. 109-115.

²⁶ Z Miloš Rybar,': Nacistični ukrepi zoper duhovščino lavantinske škofije 1941-1945. V: Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije 1228-1978, Maribor 1978, (dalje: Rybar,': Nacistični ukrepi) str. 44-102.

²⁷ O.F.M. Kazimir Zakrajšek: Ko smo šli skozi morje bridkosti. Washington D.C. 1942, str. 185-203. Dr. Borisu Mlakarju se zahvaljujem za podatek o objavi spomenice. Izvod tipkopisa hrani tudi Nadškofijski arhiv v Ljubljani. Avtor spomenice ni naveden.

²⁸ Nadškofijski arhiv Ljubljana, Zapuščine duhovnikov, fasc. 110 b (Ehrlich).

škof Tomažič duhovnikom celo priporočil, naj se vpišejo v Heimatbund in 10. junija 1941 tudi sam vložil prijavo za sprejem vanj. Vendar Nemci škofovih poskusov za zaščito slovenskih duhovnikov niso jemali resno, na škofovo vlogo pa so negativno odgovorili šele 27. februarja 1942.²⁹ Večina lavantinskih duhovnikov je bila izgnana na Hrvaško (209), enajst v Bosno in enajst v Srbijo.³⁰ Po posredovanju ljubljanskega škofa Rožmana, se je do kapitulacije Italije v t.i. Ljubljansko pokrajino lahko naselilo 95 duhovnikov lavantinske škofije.³¹

Stanje v škofiji je postajalo vedno težje. Od 570 svetnih in redovnih duhovnikov lavantinske škofije je proti koncu leta 1941 ostalo v škofiji le še 87 duhovnikov, od katerih je bilo 27 že upokojenih. V stiski se je škof Tomažič po dolgem oklevanju za pomoč obrnil na graškega škofa, ki mu je najprej poslal v pomoč dvanajst duhovnikov. Do leta 1943 se je njihovo število sicer povečalo na 64, vendar ni niti približno moglo zadostiti duhovnim potrebam vernikov lavantinske škofije. Razen tega duhovniki dušnopastirskih opravil niso smeli opravljati v slovenščini, nemški okupator pa je skrbno pazil, da ne bi prihajalo do kršitev njegovih zahtev.

Vendar se Nemci niso zadovoljili samo z izgonom slovenskih duhovnikov, ampak so si prisvojili tudi posest škofije, razpuščenih samostanov in posameznih župnij. V Mariboru so Nemci takoj po prihodu zasegli hišo stolnega kapitlja, škofijsko bogoslovno in malo semenišče, stavbo visoke bogoslovne šole in škofijsko posestvo Betnava pri Mariboru. Prav tako so na celotnem ozemlju škofije zaplenili vse samostane in redovne hiše z vsem premoženjem vred.³² Oskrunjenih je bilo tudi več cerkva. Nemški in madžarski okupator sta dala škofu jasno vedeti, da ni njun sogovornik med vojno.

Bistveno drugačni so bili v začetku okupacije *problemi ljubljanskega škofa*. Za razliko od lavantinske škofije, ki je v svojem jedru tudi v času okupacije ostala teritorialno enotna, čeprav jo je pestilo hudo pomanjkanje duhovnikov, je bila ljubljanska škofija prepolovljena. Večji del škofije je prišel *pod Nemce*, ki so na Gorenjskem in v Zasavju izvajali do Cerkve in duhovnikov enako politiko kot na južnem Štajerskem. Na nemškem zasedbenem področju je po poročilu, ki ga je škof Rožman napisal poleti 1941, ostalo 142 župnij in 275 duhovnikov. Od teh je bilo 152 zaprtih v zaporih ženske kaznilnice v Begunjah, v Šentvidu nad Ljubljano, v Krškem, v Mengšu, v Komendi, v Celju in v Rajhenburgu. Iz zasedenega ozemlja je bilo takoj pregnanih 66 duhovnikov, število izgnancev pa se je nenehno povečevalo. Duhovnik Anton Jemec je že v začetku vojne v zaporu v Mengšu umrl. Na celotnem, od Nemcev okupiranem ozemlju je v letu 1941 ostalo le še 24 duhovnikov, pa še od teh je bilo deset upokojenih. Podobno kot iz Štajerske so Nemci tudi iz Gorenjske in iz Zasavja izgnali vse redovnike in redovnice ter zasegli njihovo posest.³³ Zasegli pa

²⁹ Miloš Rybar, 'Škof Tomažič med drugo svetovno vojno; V: Škof Ivan Jožef Tomažič (1876-1949). Maribor 1996, 63; isti, Nacistični ukrepi, str. 69.

³⁰ Rybar, 'Nacistični ukrepi, str. 58.

³¹ Šematizem ljubljanske škofije za leto 1944. Ljubljana 1944, str. 113-115. Zanimivo je, da te številke pregledi izgnanih duhovnikov lavantinske škofije navadno ne navajajo.

³² Nemci so pregnali naslednje redovne skupnosti in zasegli njihovo posest: *frančiškani* (Maribor, Sv. Trojica v Slovenskih Goricah, Brežice, Nazarje), *kapucini* (Celje, Maribor, Ptuj), *minoriti* (Ptuj), *jezuiti* (Maribor), *lazaristi* (Celje), *salezijanci* (Celje), *šolske sestre* (Maribor, Celje, Slovenska Bistrica, Kamnica).

³³ Redovne hiše so morali zapustiti frančiškani iz Kamnika, Brezij in Rocnega; kapucini iz Škofje Loke in Krškega; lazaristi iz Grobelj in Radeč; uršulinke iz Škofje Loke in Mekinj, noterdamke iz Bleda, Žirov in Jesenic; zagrebške usmiljenke iz Škofovih zavodov v Šentvidu in Kamnika; ter pariške

so tudi celotno premoženje ljubljanske škofije v Gornjem Gradu, Goričanah, celoten verski sklad in Škofove zavode v Šentvidu nad Ljubljano.³⁴ Ker je ljubljanski škof bival na italijanskem zasedbenem ozemlju, mu je bil onemogočen sleherni stik z delom škofije, ki je prišel pod Nemce. Prav tako pa tudi sleherni stik z nemškim okupatorjem, ki bi mu edini lahko omogočil neposredno povezavo s celovškim škofom, da bi ga Rožman, podobno kot Tomažič graškega, prosil za duhovnike, ki bi delovali na Gorenjskem. Svojo prošnjo celovškemu škofu je Rožman lahko posredoval šele veliko kasneje prek Državnega tajništva v Vatikanu.

Popolnoma drugačne so bile razmere *na italijanskem* zasedbenem ozemlju ljubljanske škofije. V t.i. Ljubljanski pokrajini, ki so jo Italijani 3. maja 1941 protipravno priključili italijanskemu kraljestvu, je ostalo 134 župnij ljubljanske škofije ter 204 škofijski duhovniki. Vsi duhovniki in redovniki so z redkimi izjemami smeli ostati na svojih službenih mestih. Velika Rožmanova skrb neposredno po dvojni zasedbi njegove škofije je bila, omogočiti čim večjemu številu duhovnikov z nemškega zasedbenega ozemlja naselitev na ozemlju Ljubljanske pokrajine. Italijani so se namreč v tem času predstavljali kot Cerkvi naklonjeni katoličani, ki bodo spoštovali kulturno avtonomijo Slovencev in omogočili tudi Cerkvi nemoteno dušnopastirsko delovanje na zasedenem ozemlju. Večina duhovnikov, ki so prebežali v Ljubljansko pokrajino, je bila brez ustreznih dokumentov, škofija pa se je znašla v perečem gospodarskem položaju. Skoraj celotna posest ljubljanske škofije je ostala na nemškem zasedbenem ozemlju in so jo Nemci (kot smo videli) zasegli že prve dni vojne. Tako je škofija ostala brez dohodkov za vzdrževanje škofijske gimnazije, ki se je morala takoj po nemški zasedbi v nekaj urah iz Šentvida preseliti v mesto; ostala je brez sredstev za vzdrževanje bogoslovja in brez sredstev za pomoč beguncem. V času vojne je namreč na ozemlju Ljubljanske pokrajine bivalo 905 duhovnikov za 134 župnij. Ta presežek duhovnikov je za škofa in za duhovnike predstavljal hud problem namestitve in oskrbe. To je bilo mogoče zagotoviti le s primerno zaposlitvijo. Ustrezna dovoljenja za bivanje, namestitev in oskrbo pa je lahko dala le italijanska okupacijska oblast. Škof Rožman se je tako že takoj prve dni okupacije znašel v kočljivem položaju. Vsi stiki z inozemstvom, vključno z Vatikanom, so bili pretrgani. Italijani pa v prvih dneh zasedbe na Rožmanove pisne vloge preprosto niso odgovarjali. To je primoralo škofa Rožmana, da je po nasvetu svojih svetovalcev 20. aprila 1941 obiskal fašističnega visokega komisarja Emilija Graziolija in da je 3. maja 1941 pozdravil kraljevi ukaz o priključitvi Ljubljanske pokrajine Italiji.³⁵ Od prvega trenutka okupacije je bil namreč škof Rožman neke vrste "advokat" vseh, ki so se zaradi vojne znašli v stiski. Osebo pri visokem komisarju v Ljubljani, preko Državnega tajništva v Vatikanu pa tudi pri najvišjih fašističnih oblasteh v Rimu je škof Rožman posredoval za preganjane duhovnike in bogoslovce, za zapornike in obsojence, za internirance in izgnance ter za Jude, ki so bili izgnani iz Hrvaške. Žal ni imel vedno srečne roke, vendar svojega posredovanja ni odrekel nikomur. To so Italijani kmalu ugotovili in temu primerno tudi "reševali" njegove prošnje. Za ljudi v stiski je škof Rožman zbiral tudi pomoč in se zanjo uspešno obrnil celo na ameriške škofo.

V tem času škof Rožman še ni poznal podrobnosti načrta oboroženega upora

usmiljenke iz Loke pri Zidanem mostu in Begunj.

³⁴ Griesser-Pečar, Dolinar, Rožmanov proces, str. 209-210.

³⁵ LŠL, 31. 7. 1941, št. 4-6, str. 35; Griesser-Pečar, Dolinar, Rožmanov proces, str. 212-218.

proti okupatorju, ki je bil po zamislih komunistične partije neločljivo povezan z revolucionarnim prevzemom oblasti po vojni. Zavedal pa se je komunistične nevarnosti, ki so jo še stopnjevala poročila iz sovjetske Rusije. Protikomunistično stališče je bilo jasno opredeljeno v uradnih cerkvenih dokumentih pred drugo svetovno vojno, za ljubljansko škofijo še posebej v Zakoniku³⁶ in Pastoralnih inštrukcijah iz leta 1940.³⁷ Vendar nasprotovanje oboroženemu uporju proti okupatorju, v tem sta si bila oba slovenska škofa edina, v začetku ni bilo utemeljeno prvenstveno v nasprotovanju komunizmu. Škofa Tomažič in Rožman še posebej, sta svoji stališči utemeljevala z izkušnjami drugih okupiranih evropskih narodov. Sleherni upor proti dobro organizirani in močno oboroženi armadi, ki je dotlej ni bila v stanju ustaviti nobena redna vojska v Evropi, je vedno povzročil le hude represalije nad civilnim prebivalstvom in s tem nepotrebno prelivanje krvi že itak hudo preizkušane ljudstva. Vdanostna izjava predstavnikom italijanskih okupacijskih oblasti na začetku druge svetovne vojne³⁸ je bila za škofa Rožmana, podobno kot za škofa Tomažiča njegova prošnja za sprejem v Heimatbund, le del taktičnega manevra, s katerim si je obetal ureditev položaja duhovnikov beguncev in izpustitev tistih, ki so jih Italijani ob svojem prihodu na slovensko ozemlje zaprli. Naivno pa je tudi upal, da bo prek Italijanov dosegel določene koncesije pri njihovih zaveznikih na nemškem zasedbenem ozemlju obeh škofij.

Dogodki pa so se že leta 1941 začeli odvijati z vrtoglavo hitrostjo. Organiziranje oboroženega upora in delež Komunistične partije v njem, pojavi nasilja nad ljudmi, ki so bili kritični do Komunistične partije in njenih revolucionarnih ciljev ali so jim celo odkrito nasprotovali, so spremenili položaj tudi v Ljubljanski pokrajini. Na to je škof Rožman opozoril v že omenjenem pastirskem pismu duhovnikom 24. oktobra 1941, ko je med drugim zapisal: "V obstoječih razmerah moramo na vernike z vsemi močmi vplivati, da se drže reda in discipline, da ne store ničesar, kar bi oblastnike prisililo, da nastopajo strožje in ostreje, kar bi oteževalo življenje, ki je že itak težko dovolj. Podvigi raznih osvobodilnih gibanj nerazsodnih ljudi v sedanjih razmerah narodu ne koristijo nič, pač pa mu hudo škodujejo. Kdor res ljubi svoj narod, ne bo storil ničesar, kar dejansko narodu škoduje."³⁹ Škof je sleherno radikalno rešitev razmer v času okupacije odločno odklanjal, zanimivo pa je, da vsaj v prvih mesecih okupacije Osvobodilni fronti očitno ni nasprotoval. Nekdanji direktor Slovenskega šolskega muzeja g. France Ostanek (1902-1979) mi je nekoč v pogovoru zatrdil, da je škof Rožman poznal vse člane OF v Ljubljani (med njenimi člani je bil namreč tudi sam) in da so mu ti tudi popolnoma zaupali. Dodal je še, da škof Rožman njihovega zaupanja kljub diametralno nasprotnim stališčem ni nikoli zlorabil. Dejstvo pa je, da so se njihove poti v času vojne vedno bolj razhajale in škof Rožman je, za razliko od mariborskega škofa Tomažiča, ki so ga Nemci prisilili k molku, svoja stališča do oboroženega upora, do Komunistične partije in do nasilja nad civilnim prebivalstvom vedno jasneje izražal tako v pisani kot govornjeni besedi. Leta 1941 sta bili

³⁶ Zakonik ljubljanske škofije. Izdal in razglasil dr. Gregorij Rožman, škof ljubljanski na škofijski sinodi l. 1940. Ljubljana 1940, 235 str.

³⁷ Pastoralne inštrukcije za ljubljansko škofijo. Izdal dr. Gregorij Rožman, škof ljubljanski po sklepah škofijske sinode 1940. Ljubljana 1940, 288 str.

³⁸ Griesser-Pečar, Dolinar, Rožmanov proces, str. 215-218.

³⁹ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota III (dalje: AS III) 80-6, Proces Rupnik 3448, 24. 10. 1941; Griesser-Pečar, Dolinar, Rožmanov proces, str. 86, 224-227.

predvsem že omenjeno pastirsko pismo duhovnikom z dne 24. oktobra 1941⁴⁰ in njegova adventna pridiga dne 21. decembra 1941, v kateri je obsodil sleherno nasilje, ne glede na to, kdo ga je storil.⁴¹ Toda to sodi že k drugemu poglavju Cerkve na Slovenskem v času okupacije med drugo svetovno vojno.

France M. Dolinar

THE SLOVENE BISHOPS AND THE OCCUPATION

S u m m a r y

The collapse of the Habsburg Empire after the First World War not only led to a radical parcelling out of the Slovene ethnic territory but also to a painful dissection of its ecclesiastic organisation. The entire Dioceses of Gorizia and Trieste, together with four deaneries of the Ljubljana Diocese (Postojna, Idrija, Vipava, Trnovo-Ilirska Bistrica), came under Italy, while a large part of Prekmurje was annexed to the new Yugoslav state. After the plans for the establishment of a Slovene ecclesiastic province, as envisaged by the 1935 concordat, failed to materialise the Slovene territory in the Kingdom of Yugoslavia was divided between the Dioceses of Ljubljana and Maribor. The first was shepherded by Bishop Gregorij Rožman from 1930, and the second by Bishop Ivan Jožef Tomažič from 1933. The two bishops did not close their eyes in front of the looming war, which was rapidly spreading across Europe, but persistently warned their priests and the faithful about its dangers through pastoral letters and spoken word. They stood against the imminent evil of war by urging everyone to intensify prayers for peace, but had no concrete plans of how to act in the actual event of war.

The beginning of the Second World War found the Slovenes engaged, at least externally, in lively and varied religious and cultural activities. Numerous fraternities, Marian associations and other congregations concerned themselves with the spiritual renewal of the faithful in the parishes. Catholic Action, which followed a uniform programme throughout the Slovene part of Yugoslavia from 1936, created a political and cultural elite among the Roman Catholics in Slovenia. Sadly, it was this misconceived elite that caused the worst possible rift in the Catholic camp immediately before and also during the Second World War.

The Germans who occupied southern Styria, Upper Carniola and Zasavje on the left bank of the Sava river, were openly hostile towards Slovene culture and Catholicity. Their brutality against everything Catholic took the two Bishops by surprise. The occupying authorities, who paid no notice to their protests, systematically imprisoned or deported Slovene priests and sequestered the entire diocesan property. Unlike the Lavantian (Maribor) Diocese, which remained territorially undivided in its nucleus throughout the occupation, the Ljubljana Diocese was cut in two. The larger part of the Diocese (142 parishes) came under Germany, while the remaining 134 parishes were integrated into the so-called Ljubljana Province (Ljubljanska pokrajina), which had been annexed to Italy. Whereas, due to deportations, the German occupied territory experienced a shortage of priests, Bishop Rožman faced the problem of their surplus in the Ljubljana Province where many priests from Styria and Upper Carniola had taken refuge, often after his intervention.

Bishop Rožman had to obtain residence and work permits for them from the occupying authorities. This was one of the motives which prompted him to establish contacts with the fascist high commissioner Emilio Grazioli. Throughout that period and until the end of the war both bishops rejected communism and armed resistance to the occupier while recognising the legitimacy of its authorities.

⁴⁰ AS III, fond 80-6, Proces Rupnik 3340-3450.

⁴¹ AS III, fond 80-6, Proces Rupnik 3451.

1.01
Prejeto 12. 7. 2001

UDK 930.85(497.4)"1941/1945"

Aleš Gabrič*

Odziv slovenskih kulturnikov na okupacijo leta 1941

IZVLEČEK

Ob okupaciji leta 1941 so se slovenski kulturniki razhajali v oceni, ali so izpolnjeni pogoji za delo kulturnih delavcev in kulturnih ustanov. Najbolj odločno je spoštovanje slovenske kulturne samobitnosti zahtevala skupna spomenica šestih slovenskih najbolj uglednih društev, naslovljena na okupacijsko upravo 29. aprila 1941. Izmed uglednih literarnih revij je še nadalje izhajal le katoliški Dom in svet, uredništva drugih revij pa so menila, da niso izpolnjeni pogoji za njihovo delo in so njihove revije prenehale izhajati. To je bil uvod v kulturni molk, kulturnopolitično načelo osvobodilnega gibanja, v katerega se je vključila večina slovenskih kulturnih delavcev. Že leta 1941 sta se tako začeli oblikovati dve kulturni sceni; prva je delovala legalno in upoštevala zahteve italijanske cenzure, druga je bila bolj odločna, družbeno aktualna in je svoja načela izražala v ilegalnem tisku.

Ključne besede: 2. svetovna vojna, Slovenija, okupacija, kulturni delavci, kulturna politika, spomenica kulturnih ustanov, cenzura, kulturni molk

ABSTRACT

THE RESPONSE OF SLOVENE CULTURAL WORKERS TO THE OCCUPATION IN 1941

After the occupation of Slovenia in 1941, there was a disagreement among Slovene cultural workers as to whether the conditions for the continuation of their activity and that of cultural institutions still existed. The strongest demand for the respect of Slovene cultural autonomy was presented to the Italian occupying administration on 29 April 1941 in a joint memorandum by six of the nation's most prominent cultural institutions. Among the established literary journals, only Catholic Dom in svet (Home and World) continued to circulate, while the editorial boards of other journals concluded that conditions for the continuation of their work no longer existed. This was an introduction to 'cultural silence'. This silence became one of the political principles of the national liberation movement in which most Slovene cultural workers participated. As early as 1941, two cultural scenes began to emerge in Slovenia. The first one operated legally in compliance with the restrictions set by the Italian censorship, whereas the second, more determined and socially relevant, expressed its principles through the underground press.

Key words: Secon World War, Slovenia, occupation, cultural workers, cultural policy, memorandum of cultural institutions, censorship, cultural silence

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, e-mail: Ales.Gabric@guest.arnes.si

Ko govorimo o slovenskih kulturnih delavcih in dejavnosti slovenskih kulturnih ustanov med 2. svetovno vojno, mislimo predvsem na tiste, živeče v Ljubljanski pokrajini. Na nemškem in madžarskem okupacijskem ozemlju je bila slovenska beseda izgnana iz šolskih, kulturnih in javnih ustanov. Vsaj v začetku bolj mila italijanska politika je naletela med slovenskimi kulturniki na različne odmeve, enotno pa je bilo njihovo prepričanje, da gre za začasno stanje, ki se bo ob porazu okupatorjev korenito spremenilo. Takšno prepričanje izražajo tudi precej dvoumne besede arhitekta Jožeta Plečnika. Ko ga je skupina njegovih študentov obvestila, da so Italijani v Ljubljani, je Plečnik mirno odgovoril: "Tudi Rimljani so bili."¹

Italijanska okupacijska politika je bila dvorezna, saj je po eni strani ponujala roko slovenskim kulturnikom, po drugi strani pa jih je na številne načine omejevala. Že 19. aprila 1941, dan manj kot dva tedna po začetku vojne, je Jutro objavil članek o obnovitvi kulturnega dela v Ljubljani, naznanilo, da "se je po krajšem presledku zopet odprlo Narodno gledališče" in da se v nekaj dneh "odpro tudi šole". Toda, kot je opozoril člankar, so sedaj pogoji povsem drugačni kot poprej: "V duhovno kulturni smeri so zahteve novega položaja najdelikatnejše. Nov evropski red sloni na spoštovanju narodnostnih načel in torej dopušča tudi malim narodom kulturno izživljanje ter zagotavlja pravice njihovega jezika. (...) Poleg gojitve naše narodne kulture bo treba seznanjati slovensko ljudstvo s kulturnimi vrednotami italijanskega in nemškega naroda. Z italijanskim in nemškim narodom smo bili povezani dolga stoletja in smo odtod prejeli premnoge kulturne impulze. V stoletju zmagovitega nacionalizma se naša kulturna samobitnost zopet vključuje v sovisnost s kulturami narodov, ki so nam prostorninsko najbližje. (...) V sedanjih korenito izpremenjenih razmerah je nova kulturna usmeritev ena izmed neogibnih nalog obnovljenega kulturnega dela."²

Že naslednji dan je Jutro dodalo, da je dovoljeno izdajati dnevno in periodično časopisje, da pa se mora vsaka tiskovina "pred izidom predložiti v cenzuro tiskovnemu uradu pri kr. Civilnem komesariatu za Slovenijo v Ljubljani. Brez cenzurne oblasti se ne sme nobena publikacija tiskati in razširjati (razpečevati)."³

Italijanska kulturna politika je bila usmerjena v zблиževanje kultur dveh sosednjih narodov in je v kulturni dejavnosti dajala prednost tistim Slovincem, ki so imeli v sebi kaj italijanske krvi ali pa so se navdihovali ob italijanski kulturi, kot so bili npr. Janez Vajkard Valvasor, Žiga Zois, France Prešeren ali od še živečih Alojz Gradnik. Poudarjali naj bi zlasti skupno civilizacijsko izhodišče obeh narodov v klasični latinski izobrazbi in katolištvu, poglavitno delo pri zблиževanju slovenskih intelektualcev z italijansko kulturo pa naj bi opravil Italijanski kulturni inštitut v Ljubljani in posamezniki v okupacijski upravi, ki so imeli že pred vojno navezane tesne stike s slovenskimi kulturnimi delavci.⁴

Med temi je bil za Slovence tudi kot cenzor najbolj sprejemljiv Umberto Urbani, po rodu deloma Slovenec, sicer pa profesor slavistike na tržaški univerzi,

¹ Emil Cesar: Prvi plenum slovenskih kulturnih delavcev 1941. leta, vloga in pomen. V: Kulturno-moralne razsežnosti narodnoosvobodilnega boja 1941-1945. Maribor 1995, str. 112.

² Jutro, 19. 4. 1941, št. 93, str. 2.

³ Jutro, 20. 4. 1941, št. 94, str. 2.

⁴ Bojan Godeša: Kdor ni z nami, je proti nam : slovenski izobraženci med okupatorji, Oslobojilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Ljubljana 1995, str. 76-79.

prevajalec

slovenskih literarnih del v italijanščino in star znanec zlasti slovenskih literatov. Urbanija so številni Slovenci ohranili v prijaznem spominu na neprijetni čas in z njim ohranjali stike tudi po vojni, ko je živel v Italiji. Drugi pomemben italijanski slavist, ki so mu slovenski kulturniki pripisovali, da niso bili pogoji za kulturno ustvarjanje še slabši, je bil predstojnik slovanskega seminarja na Inštitutu v Neaplju Luigi Salvini, ki je bil med vojno predstojnik Italijanskega kulturnega inštituta v Zagrebu. Edvard Kocbek si je npr. v dnevnik zapisal, da se je avgusta 1941 spustil v dolg in živahen pogovor s Salvinijem, med drugim tudi o zmožnostih "velikih" in "malih" narodov; vprašanje je, če bi se lahko sproščeno pogovarjali o političnih vprašanjih z drugimi predstavniki okupacijskih oblasti in Kocbek je bil kar prese-nečen, ker se je družba "proti mojemu pričakovanju dobro razživila". Toda skup-nega stališča le niso našli, saj je Salvini zagovarjal politiko Italije do malih narodov, češ da jim je omogočeno razvijanje lastnih sil, Kocbek pa mu je nasprotoval, rekoč da "mi zelo zorimo" in da je le vprašanje, v kakšno smer se bo razvila slovenska za-vest v novi stvarnosti.⁵

V naslednjih dneh so časopisi objavili več člankov o obnovljenem kulturnem delu v Ljubljani, o prvem koncertu Glasbene Matice, prvi izišli slovenski knjigi v novih razmerah, o prvi razstavi ipd. V ustvarjanju občutka zbliževanja dveh kultur so bili bolj prizadevni Italijani, saj so bili visoki komisar Emilio Grazioli in vojaški poveljniki prisotni na številnih kulturnih prireditvah, propaganda pa je bučno razglasila vsak dar italijanske države slovenskim kulturnim ustanovam. Če se Grazioli ni mogel udeležiti prireditve, je pogosto imenoval Urbanija za svojega urad-nega predstavnika. Nemalo zadreg so povzročila darila Graziolija kulturnikom, saj ti niso vedeli, kaj naj storijo s stvarjo, ki so jo dobili od visokega predstavnika okupacijske oblasti.

Z obiskom v novi provinci je pohitel tudi italijanski minister za narodno pro-sveto Giuseppe Bottai, ki je 24. maja 1941 v Ljubljani obiskal univerzo, Narodni muzej, Narodno galerijo, Jakopičev paviljon in ljubljanski grad in obljubil finančna sredstva za nadaljnji razvoj teh ustanov.⁶

Italijanska kulturna politika, ki je dobila pejorativno oznako "kulturnonosna", je med Slovenci na nekoliko večji odziv naletela le v prvih mesecih po okupaciji, ko razmere doma in po svetu še niso bile povsem izkristalizirane. Nekateri umetniki so se začeli v delu bolj kot dotlej ozirati proti romanskemu svetu. Pisatelj Lojz Kraigher se je, denimo, takoj po okupaciji lotil predelovanja že pred četr-t stoletja začetega prevoda dela Gabriela D'Annunzia Francesca da Rimini, o njenem avtorju pa menil: "Ves ta čas (26 let) ni bilo seveda nobene konjunktore za D'Annunzia. Zdaj pa bi se morda posrečilo najti založnika, ko smo prišli pod savojsko zvezdo."⁷

V založniški politiki so prednost dobila nekatera dela, npr. Silvina Sardenka ali Alojza Gradnika, ki so sodila v kontekst italijanske kulturne politike, toda bilo jih

⁵ Narodna in univerzitetna knjižnica, Rokopisni oddelek (NUK), Ms 1421, II, 2.2.5, Zvezek 1941 (dalje: Kocbekov dnevnik 1941), zapisa z dne 15. in 16. 8. 1941. Mnenja slovenskih kulturnikov o Urbaniju in Salviniju glej tudi v: Aleš Gabrič: Borko v času ideoloških nestrpnosti. V: Borkov zbornik. Maribor 1996, str. 396-398.

⁶ Jutro, 25. 5. 1941, št. 123, str. 1; Čas, 1941, št. 5-6, str. 164-165.

⁷ Lojz Kraigher: Zbrano delo, deseta knjiga. Ljubljana 1989, str. 65

je malo, pa še pri tem je šlo pogosto za ponatise starejših del. V slavo večnega mesta je Sardenko predelal starejšo zbirko pesmi Roma, uvodnik je napisal Umberto Urbani, za recenzijo za Slovenca pa naprosil Franceta Koblarja. Ta ga je zavrnil in verjetno tudi vsaj malce prizadel z odgovorom: "Po tej razporeditvi ciklov čakam na koncu samo še poglavje: Roma fascista."⁸ Ko pa je avgusta 1941 v Slovencu poročilo iz predstavitve Sardenkove knjige prebiral Edvard Kocbek, mu ni bilo všeč poigravanje s "Sardenkovimi cenenimi čustvi".⁹

Janko Samec pa je napisal daljši opus 120 sonetov v italijanskem jeziku in jih združil pod naslovom *I canti di Lubiana*,¹⁰ ki pa je bil izgotovljen šele v letu italijanske kapitulacije in knjiga ni nato nikoli izšla. Samcu je bila italijanščina kot Primorcu pravzaprav drugi jezik in tudi zanj ni mogoče reči, da se je uдинjal italijanski kulturni politiki. Istočasno je namreč sodeloval v osvobodilnem gibanju, sodeloval tudi pri ilegalnem tisku in že 8. julija 1941 v zasebnem pogovoru izjavil, da je dobil vtis, "da je slovenska kulturna avtonomija samo na papirju", zatem pa kritiziral Gradnika, češ da se preveč ponižuje pred Italijani.¹¹

Pri navezovanju italijansko-slovenskih kulturnih stikov je bil najbolj aktiven Umberto Urbani in tudi njegovim znanstvom in zvezam gre verjetno v veliki meri pripisati organizacijo najbolj znanega dogodka pri poskusih zblizanja dveh kultur, italijansko-slovenskega literarnega večera 23. junija 1941. Italijanska dela so recitirali v Gradnikovem prevodu v slovenščini, slovenska dela pa v italijanščini v prevodih več avtorjev, med njimi Urbanija in Salvinija. Prireditve so se udeležili takrat najbolj znani slovenski pisci z Otonom Župančičem in Francetom Koblarjem kot predsednikom Društva slovenskih književnikov, v publiku pa so - kot je bilo pri tovrstnih prireditvah običajno - sedeli Grazioli, škof Rožman in predstavniki slovenskih kulturnih ustanov.¹²

Toda ta prvi italijansko-slovenski kulturni večer je bil hkrati tudi zadnji in misli, kot so bile omenjene Lojza Kraigherja, so kmalu poniknile. Že poleti 1941 so se začele stvari obračati v drugo smer. Tudi med kulturnimi ustvarjalci so se širile vesti o ilegalni protifašistični organizaciji, začetek vojne med Nemčijo in Sovjetsko zvezo pa je pozornost dela slovenskega izobraženstva usmeril proti vzhodu, kjer so že v tridesetih letih videli silo, ki lahko prepreči zmagoslavje fašizma in nacizma v Evropi.

Rezultati italijanske fašistične kulturne politike so bili v prihodnje bolj vidni le še v največjih državnih kulturnih ustanovah, ki so bile odvisne od proračunskih sredstev, pa še v teh primerih je šlo za zunanji izgled brez globlje vsebinske zasnove. V gledališču je bila prilagoditev novi kulturnopolitični usmeritvi vidna v načrtovanju programa po treh kriterijih izbora del: slovenskem, italijanskem in ostalem. Sezono 1941-42 je v drami odprla predstava Rina Alessija Katarina Medičejska in v naslednjih dveh sezonah se je število italijanskih predstav približevalo številu slovenskih. Šlo je za novejša lahkotna dela, ki so se izogibala tako ostri propagandi kot družbeni kritičnosti in so bila vsebinsko precej neizrazita. Opera je imela, tozadevno, manj težav, saj se je obrnila k italijanski klasiki, ki v večini

⁸ France Koblar: Moj obračun. Ljubljana 1976 (dalje: Koblar, Moj obračun), str. 171.

⁹ NUK, Kocbekov dnevnik 1941, zapis 20. 8. 1941.

¹⁰ Jutro, 19. 1. 1943, št. 14, str. 3.

¹¹ Makso Šnuderl: Dnevnik 1941-1945, 1: V okupirani Ljubljani. Maribor 1993, (dalje: Šnuderl, Dnevnik 1) str. 119.

¹² Jutro, 25. 6. 1941, št. 147, str. 4.

svetovnih opernih hiš tako in tako tvori jedro železnega repertoarja.¹³

Osrednji znanstveni ustanovi, Akademijo znanosti in umetnosti ter univerzo, je italijanska oblast organizacijsko vključila v svoj sistem, zaradi česar so se morali vodstveniki obeh ustanov udeležiti nekaterih sprejemov pri okupacijskih oblasteh in zasedanj skupnih organov v Italiji. V šolskih načrtih je bila najvidnejša sprememba uvrstitev italijanščine kot prvega tujega jezika na srednje in visoke šole. Prva žrtev novega sistema na univerzi je tako postala znana prevajalka, ljubiteljica slovenskih gora in lektorica angleškega jezika na univerzi Irka Fanny Copeland, ki je morala že aprila 1941 v konfinacijo v Italijo.¹⁴

Širšega razmaha manifestacije, ki naj bi zbližale italijansko in slovensko kulturo, niso dosegle. Programi teh in drugih prireditev so morali biti potrjeni na cenzurnem uradu. Ko je npr. Prosvetna zveza poslala 18. septembra 1941 v potrditev program za sezono 1941/42, so iz Visokega komesaiaata dobili dovoljenje pod pogojema, da je potrebno besedila vseh predavanj, recitacij in deklamacij "pismeno o pravem času predložiti R. Questuri v odobritev" in da se mora vsebina predavanj "omejiti na sedanjo Ljubljansko pokrajino",¹⁵ torej ne sme zajeti celotne Slovenije.

Tudi posamezniki, ki so se začeli v prvih mesecih po okupaciji ozirati proti Italiji in njeni kulturi, so tovrstno razmišljanje kmalu opustili, saj so spoznali, da italijanska politika dobrikanja slovenstvu ni odkritosrčna. Ob prvih uradnih stikih vodstev slovenskih kulturnih ustanov z novo okupacijsko upravo so želeli slovenski predstavniki nastopiti zadržano in dostojanstveno.

Prvo - po doslej znanih podatkih - je navezalo uradni stik z novo oblastjo vodstvo univerze. Njen senat je 19. aprila 1941 na izredni seji sklenil, naj se civilnemu komisarju predstavi univerzitetna deputacija z rektorjem dr. Matijo Slavičem na čelu z naslednjo izjavo: "Ekscelenca! Čast nam je, da se Vam kot vrhovnemu predstavniku civilnih okupacijskih oblasti v imenu univerzitetnega senata predstavimo ter Vas prosimo blagohotne naklonjenosti naši univerzi."¹⁶ V stikih z oblastjo univerzitetno vodstvo - tako kot v tej izjavi - ni obljubljalo ničesar drugega kot korektnost. Bilo pa je odločno v svojih zahtevah, kar je bilo razvidno že ob prvem zapletu z novo oblastjo zaradi poslopja nove univerzitetne knjižnice. Vodstvo univerze je na visokega komisarja Graziolija in vojaško vodstvo, ki sta se že dogovorila, da se v še ne povsem dograjeno poslopje vseli vojska, naslovilo vlogo, naj tega ne storijo. Ko so načrt vselitve italijanske vojske začasno ustavili, je univerzitetni senat na seji 12. maja 1941 ugotavljal: "Za zdaj je to poslopje rešeno, vendar ga ne bomo mogli dolgo držati, če ga takoj ne zasedemo." Zato so sklenili, da pohitijo z zasedbo poslopja¹⁷ in NUK je bil tako prva stavba, v katero so Slovenci preprečili prihod italijanske okupacijske vojske.

V mesecu vojne in okupacije je bila na visokega komisarja Graziolija naslovljena še ena spomenica slovenskih kulturnih ustanov. To je bila skupna

¹³ Aleš Gabrič: Kulturni molk. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1989, št. 2 (dalje: Gabrič, Kulturni molk), str. 391.

¹⁴ Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani (dalje: ZAMU); Rektorat, IV-246, 1/45, Seznam odsotnih univ. uslužbencev.

¹⁵ NUK, Ms 1463, III, Dopis visokega komisariata za Ljubljansko pokrajino Prosvetni zvezi, 14. 11. 1941.

¹⁶ ZAMU, Zapisniki, knj. 7; Zapisnik o izredni seji univerzitetnega senata, 19. 4. 1941.

¹⁷ ZAMU, Zapisniki, knj. 7; Zapisnik redne seje univerzitetnega senata, 12. 5. 1941.

spomenica o željah in potrebah slovenske kulture, ki so jo Grazioliju 29. aprila 1941 predstavili predsedniki Društva Pravniki, Društva slovenskih književnikov, Slovenske Matice, Glasbene Matice, Muzejskega društva za Slovenijo in Leonove družbe.¹⁸ V njihovem imenu je najstarejši član delegacije, predsednik Glasbene Matice dr. Vladimir Ravnihar, v slovenskem in italijanskem jeziku prebral naslednjo spomenico: "Gospod kr. civilni komisar! Kr. italijanska vojska je zasedla del Slovenije. Slovenski narod si je na svojem ozemlju skozi stoletja ohranil svoj jezik, svoje običaje in značaj ter je v dobrem sosledstvu z drugimi narodi ustvaril svojo omiko: znanost, umetnost, leposlovje in glasbo. To svojo omiko ljubimo in zanjo žrtvujemo vse svoje moči.

Italijanski narod se je srečal z miroljubnim, prizadevnim in po prijateljstvu stremečim slovenskim narodom. Slovenci smo ob italijanski omiki večkrat dobivali krasnih zgledov in pobud; zato upamo, da naše duhovne lastnine ne bomo samo ohranili, ampak jo v novih razmerah tudi lahko množili. Gospod kr. civilni komisar! Slovenske kulturne ustanove se obračajo do vas, ker smo prepričani, da boste kot upravnik te dežele najboljši prijatelj in zagovornik našega naroda, njegove omike in blagostanja. V tem smislu Vas prosimo Vaše naklonjenosti in varstva, mi pa Vam zagotavljamo svojo popolno korektnost in globoko spoštovanje."¹⁹

Spomenica je torej izražala zadržanost podpisnikov do nove oblasti. Podpisniki so se najprej sklicevali na slovenski narod in na njegovo kulturo, poudarili da "zanjo žrtvujemo vse svoje moči" in na koncu postavili omejitve, da le "v tem smislu" prosijo naklonjenosti in zagotavljajo korektnost in spoštovanje. Pogoji, ki ga torej postavljajo, je upoštevanje že dosežene stopnje slovenske kulturne samobitnosti.

Tudi ta spomenica je izžarevala odločnost in med vrsticami postavila minimalne pogoje, v okviru katerih bi bila slovenska kulturna ustvarjalnost še mogoča. Obe že omenjeni izjavi, ki sta bolj malo obljubljali, a več zahtevali, sta bili kot takšni precej neuporabni za italijanski propagandni stroj, zato ni presenetljivo, da o teh dveh odposlanstvih - za razliko od nekaterih drugih, ki so si v tistih dneh podajali kljuko pri Grazioliju - dnevno časopisje ni poročalo. Tudi sopodpisnik skupinske izjave France Koblar je opazil to značilnost: "Ko so druge deputacije oznanjali v časopisju in poudarjali njihove poklone, o naši ni prišel v javnost noben glas."²⁰

Na soroden način kot omenjeni izjavi so bili opravljeni še nekateri uradni stiki slovenskih kulturnikov z italijanskimi oblastmi. Enako - z malo ali skorajda nič obljubami in veliko željami za pomoč - je rektor univerze Matija Slavič v slavnostni dvorani univerze sprejel prosvetnega ministra Bottaia.²¹ Sorodne misli so izžarevale še iz uvodnikov nekaterih revij, ki so nadaljevale svoje poslanstvo. Izdajateljice nekaterih od teh so bile kulturne ustanove, katerih predstavniki so se podpisali pod skupno spomenico Grazioliju, tako da so z uvodniki le dokazovali doslednost usmeritve, ki so si jo začrtali. Slovenski Pravniki, glasilo Društva Pravniki, je pravniško suhoparno navedlo spremembo ustavnega stanja, omenilo

¹⁸ Čas, 1941, št. 5-6, str. 163; Koblar, Moj obračun, str. 169-170.

¹⁹ Čas, 1941, št. 5-6, str. 163.

²⁰ Koblar, Moj obračun, str. 169.

²¹ Čas, 1941, št. 5-6, str. 164.

obljube predstavnika italijanskega sodnega sistema, da bodo spoštovani dosežki in samostojnost pravosodja, in zaključil: "Zato so odjeknile polno pri slovenskem narodu, ki je štel svoje sodstvo vedno s ponosom med prve kulturne dobrine. Dokler pa bo obstajalo to, bo živelo kot njegova hrbtnica tudi slovensko pravoznanstvo."²²

Podobno so ravnali tudi zgodovinarji iz Muzejskega društva za Slovenijo. Po faktografskem naštevanju kronologije z obljubami o avtonomnosti in spoštovanju kulturne samobitnosti Slovencev je v Glasniku Muzejskega društva preprosto pripisano: "Na tej osnovi in pod temi pogoji more in hoče tudi Muzejsko društvo za Slovenijo nadaljevati s svojim kulturnim delom."²³

Leonova družba je v svoji reviji Čas med ostalim objavila tudi že omenjeno skupno izjavo slovenskih kulturnih ustanov in jo tako v prepisu ohranila za naslednje rodove. Za razliko od že omenjenih izjav je v skladu s svojimi idejnimi načeli po tem, ko se je postavilo v bran slovenstvu, poudarilo še drugo vrednoto, katolištvo. "Tudi v tem oziru moramo danes s hvaležnostjo priznati, da italijanske oblasti popolnoma spoštujejo ta važni del mišljenja in čustvovanja, življenja in udejstvovanja ogromne večine slovenskega naroda", je zaključilo uredništvo Časa.²⁴

Čas oziroma Leonova družba sta s tem nekoliko odstopila od izhodišča, jasno razvidnega pri prej omenjenih izjavah. Pri teh so kulturni delavci kot temeljno vrednoto ocenjevali slovenstvo in slovensko kulturno samobitnost. Njeno spoštovanje so omenili kot minimalno osnovo, ki bi še omogočala nadaljnje delo, le da so eni pogoj izrazili bolj prikrito, drugi bolj neposredno. Drugih vrednot in idej niso omenjali. Čas je presegel omejevanje na narodno komponento in je v italijanskem spoštovanju katoliške vere našel še en dokaz za upanje, da prihodnost morda ne bo tako črna. Podobno kot Čas se je na spremembo odzvalo uredništvo Revije Katoliške akcije.²⁵

Precej pa se je od vseh že omenjenih izjav razlikoval uvodnik prve številke Dom in sveta po okupaciji. Po omembi političnih sprememb v zadnjih tednih je uredništvo dodalo: "S TEM DNEM (velikim petkom 11. aprila 1941, op. p.) smo postali sestavni del velikega italijanskega Imperija ter je tudi naše kulturno delovanje dobilo nov okvir svojega izživljanja.

KOT KULTURNA REVIIJA pozdravljamo to modro odločitev najvišjih predstavnikov kraljestva, ki sta nam zagotovila nemoteni razvoj kulturne samorodnosti s poglobljanjem naših najbolj svojskih etničnih-narodnih vrednot, da moremo tako nadaljevati lepo tradicijo slovenskih kulturnih delavcev, čuvati njihovo dediščino ter jo dvigati k novemu razcvetu.

SREDI VELIKIH STISK ČASA nam je ta kraljevska obljuba zagotovilo nemotene bodočnosti, ko bomo v najtesnejšem stiku s tisočletno italijansko kulturo, s tem žariščem večne umetnosti, mogli ustvarjati duhovno podobo svojega slovenskega naroda ter razvijati njegovo notranje poslanstvo, ki mu ga je določil Bog.

ZAHVALJUJEMO pa se za uvidevnost in dalekovidnost VODITELJEM VE-

²² Slovenski Pravniki, 1941, št. 5-7, str. 97.

²³ Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 1941, št. 3-4, str. 105.

²⁴ Čas, 1941, št. 5-6, str. 166.

²⁵ Revija Katoliške akcije, 1941, št. 2, str. 169-170.

LIKE ITALIJE!"²⁶

Morda so bile slavlne besede in zahvale voditeljem Italije tudi davek na račun novih razmer, ki ga je moralo plačati uredništvo z odgovornim urednikom dr. Tinetom Debeljakom na čelu, toda tovrstnih dodatkov ostale izjave ne poznajo. Tudi druge so označile kot novi okvir kulturnega delovanja italijanski imperij, toda le v *Dom in svetovem* uvodniku najdemo ob tem italijansko propagandistično krilatico o tisočletni italijanski kulturi kot žarišču večne umetnosti. Razlika je tudi v tem, da so drugi uvodniki zgolj kronikalnega značaja ali pa izjave, naslovljene na visokega komisarja v Ljubljani kot najvišjega predstavnika civilne uprave, v *Dom in svetu* pa je na koncu zapisana še zahvala voditeljem velike Italije. Tako kot pri Času in *Reviji Katoliške akcije* je tudi v *Dom in svetu* v idejnem smislu kot skupna točka z novimi italijanskimi oblastniki nakazan katolicizem, saj naj bi bil bog tisti, ki ustvarja duhovno podobo naroda. Ob tem uvodnik *Dom in sveta* govori bolj o "naši" kulturi, o kulturni samorodnosti in svojskih etnično-narodnih vrednotah in le redko uporabi pridevnik slovenski, medtem ko so v drugih spomenicah in izjavah dosti bolj pogosto uporabljeni izrazi kot so Slovenci, slovenski narod, slovenska kultura, slovenska samobitnost ipd.

Morda je bil pritisk cenzure na literarno-kulturne revije hujši kot na bolj strokovne in znanstvene, toda kljub temu kaže primerjava izjav in uvodnikov, naslovljenih na okupacijske oblasti, precejšnje odstopanje *Dom in sveta* od ostalih. *Dom in svet* je izrazito odstopal tudi od sebi primerljivih literarnih revij, ki so drugače ocenjevale možnosti za nemoteno nadaljnje kulturno delovanje.

Dne 26. junija 1941 se je na sestanku zbralo uredništvo revije *Modra ptica*. Po razpravi o novem položaju za delovanje slovenske kulture so sklenili, da "naj se revija ne kompromitira" in naj raje preneha izhajati.²⁷ Enako so se odločila tudi uredništva treh pomembnih kulturnih revij, *Ljubljanskega zvona*, *Sodobnosti* in *Dejanj*, ob njih še nekaj znanstvenih revij in založnikov, ki so že pripravljena dela zadržali in nekatera izdali šele po osvoboditvi leta 1945. Sklep o prenehanju izhajanja literarnih revij je bil prvi korak h kulturnemu molku kot kulturnopolitični usmeritvi odporniškega gibanja.

Da med književniki ni bilo enotnega stališča do spremenjenega političnega stanja, potrjuje tudi poročilo predsednika Društva slovenskih književnikov dr. Franceta Koblarja. V njem je omenil, da "se je v društvenih prostorih vršil sestanek članov glede zadržanja pod okupatorjem, na katerem pa je bilo precej nesoglasja".²⁸ Žal Koblar ne navaja datuma sestanka. Vse druge dogodke našteva po kronološkem redu, omenjena navedba pa je navedena na prvem mestu, še pred omembo skupne spomenice kulturnih ustanov, tako da lahko sklepamo, da gre za sestanek takoj po okupaciji Slovenije.

Poziv h kulturnemu molku se je med kulturnimi delavci najprej širil ustno. Nasprotoval je kulturnim akcijam, ki bi prispevale k občutku sožitja s kulturo okupatorja, in ni zahteval popolne prekinitve kulturnega udejstvovanja, temveč je razločeval med sprejemljivim in nesprejemljivim. Predvsem so zahtevali bojkot vseh tistih kulturnih prireditelj, ki so kazale znamenja sožitja z okupatorjem, kot

²⁶ *Dom in svet*, 1941, št. 4-6, str. 169.

²⁷ Šnuderl, *Dnevnik* 1, str. 107.

²⁸ Arhiv Društva slovenskih pisateljev, Zapisnik izrednega občnega zbora Društva slovenskih književnikov, 8. 10. 1945.

takšne pa so omenili prireditve fašističnih organizacij, legalno časopisje in kinematografe. Med gledališkimi predstavami, likovnimi razstavami in revijami so kot nesprejemljive označili tiste, ki so bile povezane z uradnimi nastopi okupatorske oblasti, z gostovanji italijanskih ali nemških umetnikov in s himno okupatorja. V šolah je OF pozvala k bojkotu fašističnega pozdrava, fašizacije in vstopanja v fašistične organizacije. Najvišjih znanstvenih ustanov, AZU in Univerze, niso posebej omenjali.²⁹

Resolucija kulturnih delavcev OF, ki jo štejemo kot nekakšno "uzakonitev" kulturnega molka, je bila izdana sicer natanko leto dni po napadu na Jugoslavijo in je bila 6. aprila 1942 objavljena v ilegalnem Slovenskem poročevalcu. Med drugim je bilo v njej zapisano: "Te cilje bomo dosegli samo s pomočjo in pod vodstvom ZSSR. Načelo, da se z okupatorji ne sodeluje, velja tudi na kulturnem polju. Zato pozivamo vse slovenske pesnike in pisatelje, upodablajoče umetnike in glasbenike, časnikarje, publiciste in znanstvenike, naj ne sodelujejo pri kulturnih prireditvah okupatorjev, naj ne bodo sotrudniki pri njihovih časopisih in revijah, naj ne poročajo o njihovih prireditvah, tudi ne o njihovem tisku, knjigah itd."³⁰

Enotna odločitev uredništev več revij, da v danih razmerah ustavi izhajanje svojih revij, je botrovala dejstvu, da so organizatorji OF ob vprašanju, katere kulturnike povabiti na sestanek članov OF, najprej pomislili na krog sodelavcev revij, ki so se odločile, da v novih političnih razmerah zanje ni prostora. Ko so se o tem pogovarjali 29. avgusta 1941, so menili, da bi to bili v prvi vrsti "glavni zastopniki treh revij", Ljubljanskega zvona, Sodobnosti in Dejanj.³¹

OF je nato 11. septembra 1941 v Slovenski Matici organizirala sestanek, ki se ga je kasneje oprijel naziv prvi plenum kulturnih delavcev OF. Še istega dne pa si je Kocbek v dnevnik zapisal ime, ki so ga (morda ali očitno?) uporabljali takrat - "prva konferenca kulturnega sveta fronte".³² To je bil uvod v organizacijsko povezovanje kulturnikov v OF, ki je bilo jeseni 1941 že v polnem razmahu. V večini kulturnih ustanov so organizirali celice, začeli izdajati ilegalni tisk in odločno zagovarjati zahteve kulturnega molka.

Ob analiziranju kulturnih prireditev v Ljubljani lahko ugotovimo, da je italijanska kulturna politika, ki je gradila na približevanju kultur dveh narodov, že leta 1941 doživela poraz. Prvo leto vojne je sicer ustvarjala večina slovenskih kulturnih ustvarjalcev, tudi kasnejših partizanskih umetnikov. Toda že od poletja 1941, še bolj pa od leta 1942 so bile redke prireditve, ki bi bile v ostrem nasprotju z jasnimi zahtevami kulturnega molka. Pri tem ni šlo zgolj za upoštevanje politike Osobodilne fronte, pač pa tudi za iskreno dožemanje družbene stvarnosti pri kulturnih ustvarjalcih različnih idejnih usmeritev. Res pa je, da se pod ostrimi pritiski okupatorske oblasti kulturniki vselej niso mogli izmuzniti zadolžitvi, ki jo je zahtevala služba. Glasbeniki so npr. 16. januarja 1942 igrali na koncertu za italijansko vojsko, ki ga je organiziral Dopolavoro, odprl pa Adamičev jazz orkester.³³ Člani drame Narodnega gledališča pa so se neprijetno počutili ob uprizoritvi D'Annunzijeve igre Yorijeva hči; premiera je bila 19. maja 1943. Uprizoritev so hoteli

²⁹ Gabrič, Kulturni molk, str. 385-387.

³⁰ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 2. Ljubljana 1964, dok. št. 3, str. 8.

³¹ NUK, Kocbekov dnevnik 1941, zapis 29. 8. 1941.

³² Prav tam, zapis 11. 9. 1941.

³³ Jutro, 18. 1. 1942, št. 14, str. 3.

nekateri gledališčniki preprečiti, a jim to zaradi jasnih stališč oblasti ni uspelo.³⁴ Pa še pri tej izvedbi bi lahko hudomušno pripomnili, da je imela OF korist od nje. Vladimirja Skrbinška je namreč po premieri visoki komisar Grazioli v svoji maniri obdaril s srebrno cigaretno dozo in vgraviranim posvetilom. "Ves nesrečen sem jo pokazal kolegu in prijatelju Ivanu Jermanu, s katerim sva delila garderobo. Takoj naslednji dan sem jo prodal zlatarju v Tavčarjevi ulici in denar izročil OF", je v spominih zapisal Skrbinšek.³⁵

Kljub strogi cenzuri so uspeli kulturniki v programe, objave in izjave vtihotapiti precej dvomne ali celo bolj neposredne namige na trenutno politično stanje; med časopisi je pri tem izstopalo Jutro. Nekaterih italijanska cenzura ni zaznala, ob nekaterih pa je prišlo do večje zaostritve med uradom za cenzuro in posameznimi slovenskimi kulturniki. Ivan Mrak je npr. ob premieri svojega dela v Frančiškanski dvorani 5. junija 1941 dal za Jutro izjavo, ki jo je mogoče razumeti na več načinov: "Ne vem, če je bil v našem dosegu kdaj čas primernejši za uprizorjanje tragedij, kakor je današnji."³⁶

Precej prahu je dvignil pripis, ki ga je v predgovor prevoda spominskega spisa italijanskega pisca Silvia Pellica z naslovom *Moje ječe* (izšel je nato z letnico 1942) dodal urednik Severin Šali. Predgovor je že leta 1925 napisal Andrej Budal in v njem poudaril, da je v Pellicovem delu "preprosto, a silno učinkovito in prepričevalno izbrušen najzlahtnejši biser človeškega srca - dobrota in pa prevelika požrtvovalna ljubezen do domovine". Ta stavek, napisanem pred več kot desetletjem in pol, je Šali leta 1941 času primerno dopolnil - "s čimer naj bo učitelj tudi nam." Visoki funkcionarji na Tiskovnem uradu so sprožili alarm, pri utišanju zadeve pa je imel pomembno vlogo Urbani, ki je uredniku Šaliju svetoval, naj ponaredijo original tako, da bo videti, kot da gre za sestavni del predgovora prevajalca. S ponaredkom je nato svoje sodelavce na cenzuri prepričal, da je prevajalec Budal mislil na Italijo, saj je bil italijanski državljan.³⁷

Precej hude krvi je cenzuri povzročil tudi Veseli teater Boža Podkrajška, ki je s satiričnim programom skečev in kratkih točk, v katerem ni manjkalo namigov na družbeno stvarnost, zabaval publiko ljubljanskega gledališča. Teater, v katerem so nastopali igralci iz mariborskega gledališča, ki so pred nemškimi okupatorjem pribežali v Ljubljano, je začel uprizorjati julija 1941, dela je režiral Vladimir Skrbinšek, med pisci je bil tudi Frane Milčinski - Ježek, za glasbeno spremljavo pa je skrbel Bojan Adamič. Ob organiziranju prvih partizanskih čet so npr. oktobra 1941 uprizorili skeč, kako dva slovenska planinca spravita s hribov vsiljivega nemškega planinca, ki se preveč dobrika domači planšarici. Navidezni ljubezenski zapletek je popestrila ljudska pesem *Na planincih z nekoliko spremenjenim besedilom*. Verz - "mi smo fantje, vsi pastirji, vsi v planince pojdemo" - je bil v času porajanja prvih partizanskih čet za publiko dovolj razumljiv, da ga je nagradila z burnim aplavzom.³⁸

³⁴ Ivan Jerman: Slovenski dramski igralci med drugo svetovno vojno. Knjižnica MGL 41, Ljubljana 1968, str. 60.

³⁵ Vladimir Skrbinšek: Spomini. V: Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja, št. 74/75, Ljubljana 2000, str. 116.

³⁶ Jutro, 4. 6. 1941, št. 130, str. 4.

³⁷ Emil Cesar: Slovenska kultura v obdobju okupacije in narodnoosvobodilnega boja: od aprila 1941 do 8. septembra 1943. Ljubljana 1996 (dalje: Cesar, Slovenska kultura), str. 91.

³⁸ Cesar, Slovenska kultura, str. 171.

Nič drugačna ni mogla biti niti reakcija na skeč, ki si ga je Božo Podkrajšek izmislil po tem, ko so ga na cenzuri podučili, česa vse njegov teater ne sme omenjati. V skeču sta se srečala dva znanca, eden od njiju pa je stalno mahal z roko pred seboj. Na prijateljevo vprašanje, kaj počne, je odgovoril, da odganja nadležno muho. Nato ga je sogovornik opozoril, naj dobro pogleda, kaj ga obletava, saj bo videl, da ni muha, temveč osa, nato pa mu je še svetoval: "Ne delaj tega! Po osi tolči je sedaj prepovedano."³⁹

Odzivna in za udeležence nepozabna manifestacija je bil koncert Akademskega pevskega zbora pod vodstvom dirigenta Franceta Marolta 11. decembra 1941, ki je

dosegel višek ob pesmi Lipa zelenela je. Ob poslušanju pesmi o simbolu slovenstva so v dvorani zaihteli, ko so ob jesenski ovenelosti pomislili na okupacijo in izgubo svobode, a so naslednje kitice, ki govorijo o zeleni pomladi in novih cvetovih vrnile vedrino in optimizem, koncert pa se je ob tej pesmi razvil v pravo demonstracijo slovenstva sredi okupiranega sveta.

V nasprotju z izkazovanjem nezadovoljstva nad trenutnim političnim položajem Slovencev so bile že v prvem letu vojne zapisane tudi kritike na račun tistih slovenskih kulturnih delavcev, ki so po mnenju sodelavcev OF preveč zagreto sodelovali z okupatorsko oblastjo. Imen sicer še niso navajali, toda tedanja ljubljanska kulturna srenja je tudi brez tega zlahka doumela, na koga so naslovljeni očitki. Prva jasna opozorila so bila natisnjena v ilegalnem Slovenskem zborniku 1942, ki je med bralce prišel pomladi 1942, zamisli za njegovo vsebino pa so začele nastajati v krogu sodelavcev literarnih revij, ki so prenehale izhajati, ob začetkih organiziranja kulturnikov v OF jeseni 1941. V zborniku objavljeni prispevki so bili seveda anonimni, njihovo avtorstvo pa je bilo pojasnjeno šele v povojni dobi.

V uvodnem eseju Slovenskemu izobražencu je Juš Kozak poleg okupatorja napadel tudi tiste Slovence, ki so po njegovem mnenju preveč klečeplazili pred tujimi gospodarji. V besedah - "slovenski univerzitetni profesor, narodni slavljeneč, je svojo slovensko napisano knjigo hitro predelal in jo izdal s posebnim posvetilom v nemškem jeziku"⁴⁰ - je ljubljanska kulturna srenja brez težav razbrala dr. Milana Vidmarja, avtorja leta 1941 v Braunschweigu izdane knjige. Hud očitek je bil v veliki meri neupravičen, saj je bila pogodba z založbo sklenjena že maja 1939 na šahovskem turnirju v Stuttgartu, zadnje korekture pa je Vidmar opravil še pred napadom na Jugoslavijo.⁴¹

Toda vsa med vojno izdana slovenska dela v nemščini niso ravno koristila nemški politiki in propagandi, kar dokazuje izdaja nemškega prevoda romana Antona Ingoliča Na splavih. Dogovori so bili sklenjeni še pred aprilsko vojno, knjiga Die Draußlösser pa je nato z zamudo izšla z letnico 1943 na Dunaju, pri izdaji pa je založnik upošteval nekatere Ingoličeve zahteve, zlasti glede pridevnika slovenski. Na hrbtni strani naslovnega lista je bilo tako zabeleženo, da je delo "auf dem Slowenischen übersetzt", kar je bilo v času, ko v nemških načrtih za karkoli slovenskega ni bilo prostora, vsekakor nenavadno. Nemška uprava v Mariboru se je

³⁹ Emil Cesar: O pesniku Severinu Šaliju in o cenzuri. V: Rast, 1997, št. 5-6 (51-52), str. 317.

⁴⁰ Juš Kozak: Zbrano delo, enajsta knjiga, Ljubljana 1999 (dalje: Kozak, ZD 11), str. 188.

⁴¹ Prav tam, str. 483.

zelo razjezila, ko je izvedela, da so na Dunaju izdali prevod dela izseljenega Slovence in nasprotnika nemštva ter na Spodnjem Štajerskem prepovedala prodajo knjige, ki je govorila o življenju slovenskega naroda.⁴²

V Slovenskem zborniku 1942 je Juš Kozak najhujšo obsodbo namenil še edini izhajajoči literarni reviji. "Je združljivo s pisateljevo vestjo, prevajati Dantejev Inferno in se obenem podrežati tujcu, da določa, kaj se sme in ne sme pisati?" se je vprašal Kozak in vsi, ki so brali zbornik, so vedeli, da je s tem mišljen Tine Debeljak, urednik Dom in sveta in prevajalec Dantejevih verzov, ki so bili objavljeni v Slovenčevem koledarju 1942.⁴³ Nato je Kozak omenil še sporni uvodnik, ki so ga v čast novim oblastnikom objavili v Dom in svetu, njegove sodelavce pa opozoril, da je italijanski fašizem pravi obraz do slovenske kulture že pokazal na Krasu in Primorskem. Kozakova članka - tako kot je bilo pri OF tedaj splošno v veljavi - nista bila poziva k popolnemu kulturnemu mrtvilu, saj je poudaril, da je nesprejemljivo zlasti "udejstvovanje kulture v njih (fašizem in nacizem, op.p.) okrilju",⁴⁴ zatem pa slovenske znanstvenike in umetnike pozval, naj se priključijo boju proti tujemu okupatorju.

V Slovenskem zborniku 1942 je bila že tretjič v ilegalnem tisku objavljena tudi znamenita pesem Dr. Antona Pesnika Pojte za meno!, ki jo danes poznamo pod naslovom Veš, poet, svoj dolg? Anton Pesnik je bil seveda psevdonim Otona Župančiča. Njegov poziv k angažirani umetnosti (Vrzi pesem v svet,/pesem za današnjo rabo) in aktivnemu upor (silen ženimo hrup/boga gmajna, le vkup), ki bo zahteval tudi žrtve (zob za zob in glavo za glavo), je bil pravo nasprotje objavam v legalnem tisku.

Krepitev uporniškega duha postane razvidna tudi ob primerjavi izpovednosti umetniških stvaritev na "legalni" in "ilegalni" sceni. Medtem ko umetniški tokovi na "legalni sceni" niso odgovarjali na aktualne družbene razmere, saj je to onemogočala italijanska cenzura, je iz ilegalnega tiska in stvaritev, narejenih za v predal in za objavo v kasnejših časih izžareval nepomirljiv odporiški duh. Tam beseda ni govorila le o bridkostih in neizprosni kruti usodi, temveč tudi o tem, da se je treba zavojevalcu zoperstaviti z vsemi sredstvi.

Naj - ko že govorimo o kulturi - zaključim s pesmijo, napisano leta 1941. Pa ne katero znanih pesmi znanih pesnikov, temveč pesmijo, ki si jo je takrat dvajsetletna študentka arhitekture Tihomila Dobravc zapisala v zvezčič, kamor je napisala še več priložnostnih stihov, ki so se ji utrnili ob pogledih na tujo vojsko na domačih tleh. V pesmi Cirkuška predstava so razvidna tista občutja Slovencev, ki sem jih poskušal pojasniti v tem besedilu: slovensko nesprejemanje italijanske kulture (v tem primeru italijanskih promenadnih koncertov, o katerih govori avtorica), prezir do okupatorja, prepričanje, da se mu je treba upreti, in misel, da se bo takšen svet sesul v ognju in krvi.

Tako pravi Dobravčeva:⁴⁵

Navzgor, na levo, desno!

Nazaj, naprej, okoli

⁴² Cesar, Slovenska kultura, str. 78 in 88.

⁴³ Kozak, ZD 11, str. 194 in 484.

⁴⁴ Prav tam, str. 196.

⁴⁵ Slovensko pesništvo upora 1941-1945 : tretja knjiga. Novo mesto 1996, str. 285.

Držijo se slovesno,
našemljeni paradno
za godbo promenadno.

korakajo oholi,
misleč si samovšečno,
da bodo tukaj večno.

Na stran in še po sredi
jim bliskajo pogledi
in piskajo ubrano,
"zabavajo" Lubiano.

Pa panem et circenses
spomin iz davnin se utrne
in v vsej krvavi slavi
se rimski Neron vrne.

Aleš Gabrič

THE RESPONSE OF SLOVENE CULTURAL WORKERS TO THE OCCUPATION IN 1941

S u m m a r y

After the occupation in 1941, the Slovene language was officially only preserved amongst the public and in the cultural institutions in the Ljubljana Province (Ljubljanska pokrajina). The response of Slovene cultural workers to the changed political situation was influenced by various cultural and political ideas propagated at the time, of which the Italian policy of cultural rapprochement between the two neighbouring nations received least welcome. Despite the attempts by the Italian linguists in Ljubljana and Zagreb to establish inter-cultural links, most people's decisions were swayed by the Italian occupying policy and censorship. Even those Slovenes who during the first months of occupation still looked sympathetically towards Italy and its culture, soon realized how insincere its policy of cajoling Slovene culture was and stopped their cultural activity.

While all Slovene cultural workers were unanimous that the state of war was a temporary matter, they differed in their assessment as to whether, in the given situation, minimal conditions existed for the normal work of artists and scientists. Artists, in their turn, addressed several protest notes to the Italian authorities. The most important of these was the joint memorandum which the presidents of six of the most prominent national societies presented to the Italian high commissioner on 29 April 1941. The memorandum was charged with resolve. It pledged only propriety and, between the lines, set minimal conditions which made cultural creativity possible. The memorandum was ignored by the daily press as it was of no use to Italian propaganda, unlike many other representations to the Italian authorities.

The continued circulation of journals or cessation thereof was the best indicator of the differences in the assessment of conditions for cultural creativity. Judging by the leading article in the first issue of *Dom in svet* (*Home and World*) after the occupation, the editorial board of this Catholic journal believed that with the recognition of Slovene cultural autonomy the basic condition for the continuation of its cultural activity was fulfilled. The verbose editorial thanking and praising the magnanimity of the leaders of the occupying country provoked repugnance among those Slovene cultural workers who did not share such views. The editors of other prominent journals who believed that conditions for normal, unhindered work were not fulfilled, stopped publishing their periodicals.

In this way, a 'cultural silence' was introduced in the country. This soon became the official cultural policy of the Liberation Front (LF), although cultural workers in the LF only published their resolution on 6 April 1942, one year after Germany attacked Yugoslavia. The LF was much quicker than its ideological adversaries in mobilising artists who, after Autumn 1941, joined its ranks in large numbers. The LF organised its cells inside most cultural institutions and took care of the underground press.

The strengthening of the spirit of resistance was also felt in the works produced by the 'underground' scene. Artistically, these were much stronger than those emanating from the 'official' scene which were unable to deal with relevant social topics as this was forbidden by the Italian censorship. The printed matter and other underground works, on the other hand, were intended for the drawer and for publication at a later stage. Charged with an indomitable spirit of resistance these not only spoke of tribulations and a cruel, inexorable fate, but also of the need to oppose the invader with all means.

Fototeka Muzeja novejšje zgodovine Slovenije, foto dr. Jakob Prešeren

Italijanska vojaška godba pred poveljstvom XI. armadnega zbora v Kazini na Kongresnem trgu ob večernem spuščanju zastave 16. 7. 1941. Zastavo so spustili ob zvokih godbe vsak dan ob 18. uri. Takrat je spomenik kralju Aleksandru še stal. Podrli so ga deset dni kasneje.

1.02
Prejeto 26. 7. 2001

UDK (450.3=163.3)+(436=163.3)+(439=163.3)"1939"

Nevenka Troha*

Položaj Slovencev v zamejstvu ob začetku druge svetovne vojne v Jugoslaviji

IZVLEČEK

Po koncu 1. svetovne vojne so Slovenci živeli tudi izven meja Kraljevine SHS (Jugoslavije); po grobih ocenah jih je bilo okrog 400.000. Živeli so v Kraljevini Italiji, Republiki Avstriji (od 1938 v Nemčiji) in Kraljevini Madžarski, ki so se med seboj razlikovale tako glede ustroja oblasti kot tudi odnosa do narodnih manjšin znotraj svojih meja. Največjo spremembo so doživeli Slovenci na Primorskem, ki so bili po letu 1918 oziroma 1920 vključeni v tujo državo, ki je enačila državno in narodnostno pripadnost. Koroški, štajerski in porabski Slovenci so ostali znotraj spremenjenih meja pravno sicer novih Avstrije in Madžarske, ki pa sta bili za razliko od stare habsburške monarhije tudi zasnovani enonacionalno. Zaradi takega koncepta države so bile v vseh treh državah narodne manjšine moteč element, ki so ga poskušali čim prej asimilirati. Različen položaj posameznih delov slovenskega naroda je vplival tudi na odzivanje slovenskega prebivalstva na dogajanje med drugo vojno, tako na lokalni, kot tudi splošno slovenski ravni.

Ključne besede: zamejski Slovenci, narodna manjšina, Italija, Madžarska, Avstrija

ABSTRACT

THE SITUATION OF THE SLOVENES IN THE NEIGHBOURING COUNTRIES AT THE BEGINNING OF THE SECOND WORLD WAR

After the end of the First World War, Slovenes lived also on the other side of the boundaries of the Kingdom of SHS (later Yugoslavia). According to rough estimates, some 400,000 of them were distributed between the Republic of Austria (which became part of Germany in 1938) and the Kingdoms of Italy and Hungary. The political regimes of these countries differed as did their attitudes towards the ethnic minorities who lived within their boundaries. The situation changed most for the Slovenes in Primorska (the Littoral) who, after 1918 and 1920, found themselves in a foreign country which equated citizenship with nationality. The Slovenes in Carinthia, Styria and along the Raba river remained within the boundaries of Austria and Hungary which, juridically, became new states but were, unlike the former empire, conceived as ethnically homogeneous (national states).

In view of such concept of the State, ethnic minorities were perceived as disturbing elements by the above three countries, which hence endeavoured to assimilate them as soon as possible. The uneven status of individual parts of the Slovene population influenced also the way they responded to the events of the Second World War, both locally and nationally.

Key words: Slovenen minorities, ethnic minority, Italy, Hungary, Austria

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: Nevenka.Troha@guest.arnes.si

Slovenci so kot državljani različnih držav različno 'vstopali' v drugo svetovno vojno. Kot italijanski vojaški obvezniki so že leta 1935 sodelovali v napadu na Abesinijo (Etiopijo), nato med letoma 1936 in 1939 na strani pučistov generala Francisca Franca v španski državljanski vojni (in tudi kot borci mednarodnih brigad pri obrambi republike), aprila 1939 pri zavzetju Albanije, v drugi svetovni vojni pa od 10. junija 1940 na različnih frontah, do napada na Jugoslavijo v Franciji, Grčiji in severni Afriki. Kot državljani Tretjega rajha (do anšlusa Republike Avstrije) so bili na različnih frontah vse od izbruha druge svetovne vojne 1. septembra 1939. Za tiste, ki so bili jugoslovanski ali madžarski vojaški obvezniki, se je 2. svetovna vojna začela 6. aprila 1941.

Če razumemo Avstrijo po anšlusu kot del Tretjega rajha,¹ so obenem prav te tri države, v katerih je živela slovenska manjšina, aprila 1941 napadle in okupirale ozemlje osrednje, jugoslovanske Slovenije, če jo tako poimenujemo, saj takrat upravno-teritorialna enota s tem imenom ni obstajala. In še ena okoliščina, na katero večkrat pozabljamo. Primorska, pa tudi Porabje, leta 1941 nista bila okupirana, ampak sta bila dela držav, ki sta napadli Jugoslavijo. Italija je tudi po zasedbi t.i. Ljubljanske pokrajine fizično ohranila rapalsko mejo. Avstrijska Koroška in Štajerska sta bili okupirani že marca 1938.

Slovenci so do konca prve svetovne vojne živeli v različnih deželah avstrijske polovice avstro-ogrske monarhije, Prekmurci in Porabci v njenem ogrskem delu, a vendar v eni državi, v kateri je bil ob jamstvu "ohranitve in gojitve" narodnosti pretok ljudi in idej neoviran. Edina izjema so bili Slovenci v Beneški Sloveniji, v dolinah rek Nadiža, Ter in Rezija, ki so bili priključeni Kraljevini Italiji po določilih Dunajske pogodbe 12. oktobra 1866.² Po prvi svetovni vojni pa so bili v skladu z določili mirovnih pogodb med naslednicami monarhije Slovenci razdeljeni med štiri države, tako da je prvič po več desetletjih in stoletjih državna meja od osrednje Slovenije ločila primorske, koroške, štajerske in porabske Slovence.³

V zamejstvu je v tridesetih letih po grobih ocenah živelo najmanj 400.000

¹ Poudarjam, da je nemška vojska 12. 3. 1938 zasedla Avstrijo brez odpora in ob velikem navdušenju (t.i. anšlus) ter da je na referendumu 10. 4. istega leta za že izveden anšlus glasovalo kar 99,7% volilnih upravičencev. Tone Zorn: Koroški Slovenci v Prvi avstrijski republiki. V: Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes. Ljubljana 1984 (dalje: Zorn, Koroški Slovenci v Prvi avstrijski republiki), str. 44.

² Po ocenah popisa leta 1911 je bilo na tem območju 52.050 prebivalcev, od teh 36.178 Slovencev. Arhiv Republike Slovenije, I, fond GO SIAU, spomenice; Spomenica Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje in Trst, februar 1946.

³ Mirovni pogodbi z Avstrijo (Saint Germain, 10. 9. 1919) in Madžarsko (Trianon, 4. 6. 1920) sta določali ali pa dajali izhodišča za določitev meje obeh držav s Kraljevino SHS. Glede razmejitve z Avstrijo je bilo za njen štajerski del priznано dejansko stanje na terenu, za Celovško kotlino pa je pogodba določila plebiscit. V coni A se je na glasovanju 10. 10. 1920 59,04% udeležencev plebiscita odločilo za Republiko Avstrijo, zato glasovanja v coni B ni bilo. Italija je od ozemlja monarhije poleg južne Tirolske dobila Kanalsko dolino in občino Bela peč.

Senžermenska pogodba pa je puščala odprto vprašanje meje med zmagovalkama Italijo in Kraljevino SHS (Srbijo). Slovenska (in hrvaška) zahodna meja je bila nato določena s posebnim sporazumom med obema državama, podpisanim v Rapallu 12. 11. 1920, in za Reko z Rimsko pogodbo, podpisano 27. 1. 1924. Za razliko od določil londonskega pakta iz leta 1915 je rapalska meja Jugoslaviji prepuščala Dalmacijo razen Zadra in otokov Lastovo in Palagruža, na severu pa je v škodo Slovencev prekoračila londonsko črto po razvodu med Jadranskim in Črnim morjem in potrdila izvršeno dejanje okupacijske uprave. V celoti je v Italiji puščala okrog 500.000 Slovencev in Hrvatov. Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec: Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000. Ljubljana 2000 (dalje: Kacin, Pirjevec, Zgodovina Slovencev v Italiji), str. 27, 35.

Slovencev, medtem ko jih je bilo v Dravski banovini leta 1931 okrog 1.100.000.⁴ V Italiji je leta 1921 živelo med 324 in 361 tisoč Slovencev na tretjini slovenskega etničnega ozemlja. Tajno štetje leta 1936, ki ni zajelo Beneške Slovenije, jih še vedno našteje 252.919, štetje, ki so ga leta 1934 izvedli slovenski duhovniki, pa 343.684.⁵ Fran Zwitter leta 1937 ocenjuje, da je bilo takrat na avstrijskem Koroškem okrog 70.000 Slovencev. Tej številki se približujejo ali jo celo presegajo interni podatki avstrijskih politikov. Po štetju, ki so ga leta 1939 izvedle nacistične oblasti, se je za slovenski ali vindišarski materin jezik opredelilo 44.708 prebivalcev dežele Koroške. V avstrijski deželi Štajerski je bilo po podatkih štetja 1934 skupaj 3830 pripadnikov t.i. slovenskega kulturnega kroga, po nacističnem popisu leta 1939 pa so v vseh kategorijah (slovenski, nemško-slovenski itd.) našteli 4291 oseb, v obmejnih okrajih 1541. Na celotnem območju avstrijske Štajerske so našteli 5.146 oseb s slovenskim pogovornim jezikom.⁶ Po uradnih madžarskih virih je leta 1920 v Železni županiji živelo 6087 prebivalcev z vendskim (slovenskim) materinim jezikom. Slovensko govoreči pa so živeli tudi v drugih županijah in zlasti izobraženci v Budimpešti. Popis leta 1930 je v Železni županiji ugotovil 4732 prebivalcev s slovenskim jezikom, leta 1940 pa 4455.⁷

Razmere, v katerih so Slovenci kot narodna manjšina živeli v Kraljevini Italiji, Republiki Avstriji in Kraljevini Madžarski, so bile drugačne od razmer, v katerih je živel osrednji del naroda v Kraljevini SHS (Jugoslaviji). Te države so se razlikovale tako glede ustroja oblasti kot tudi odnosa do narodnih manjšin znotraj svojih meja. Največji rez so doživljali primorski Slovenci, ki so bili po letu 1918 oziroma 1920 vključeni v povsem tujo državo - Kraljevino Italijo, ki je obenem enačila državno in narodnostno pripadnost. Koroški, štajerski in porabski Slovenci so ostali znotraj spremenjenih meja pravno sicer novih, a vendar tudi dotedanjih držav Avstrije in Madžarske, ki pa sta bili za razliko od stare monarhije, tako kot Italija, zasnovani enonacionalno. Zaradi takega razumevanja koncepta države so bile v vseh treh državah narodne manjšine le moteč element, ki ga je bilo treba čim prej asimilirati. Manjšine so bile vpete tudi v zgodovinsko dogajanje v državi, v kateri so živele, tako da zgodovina zamejskih Slovencev ni le zgodovina slovenskega naroda (Slovenije), ampak tudi del zgodovine Italije, Avstrije in Madžarske.

Italija, ena od zmagovalk v prvi svetovni vojni, je po njenem koncu nasprotovala ustanovitvi države južnih Slovanov, saj je v svojem interesnem prostoru v Podonavju in na Balkanu želela vrsto majhnih držav, ki bi jih lahko nadzorovala. Zato je tudi odklanjala mednarodno priznanje nove države in na mirovnih konferencah nasprotovala njenim ozemeljskim zahtevam, zlasti pa je terjala

⁴ Statistički godišnjak 1934-1935, knjiga 6. Beograd 1936, str. 31-33.

⁵ Kacin, Pirjevec, Zgodovina Slovencev v Italiji, str. 27-28.

⁶ Enciklopedija Slovenije, 5, Ljubljana 1991, str. 293; Koroški Slovenci; Tone Zorn: Nacistično ljudsko štetje 1939 na Koroškem. V: Zgodovinski časopis, 1973, št. 1-2 (dalje: Zorn, Nacistično štetje), str. 91; Enciklopedija Slovenije, zv. 11, str. 259; Slovenci na avstrijskem Štajerskem.

⁷ Enciklopedija Slovenije, 10, Ljubljana 1993, str. 146, 147; Porabski Slovenci.

uveljavitev določil londonskega pakta iz leta 1915.⁸ Potem ko se je s pogodbo v

Rapallu novembra 1920 v zameno za strateško mejo na severu odrekla večjemu delu Dalmacije, je prav "neodrešena" Dalmacija (in do rimske pogodbe leta 1924 neodvisno mesto Reka) postala temelj, na katerem so vse italijanske desničarske sile gradile mit o "pohabljeni zmagi" (*vittoria mutilata*) in zahtevale revizijo versaj-skih pogodb.⁹

Mussolinijev režim je glavno oviro za svoj prodor na Jadran, Balkan in v Podonavje - Kraljevino Jugoslavijo - skušal obkoliti, tako da je sklenil vrsto prijateljskih sporazumov z njenimi sosedami, jo mednarodno osamiti, jo s pomočjo separatističnih gibanj, zlasti hrvaških ustašev, notranje destabilizirati, razstaviti in na koncu uničiti z neposredno vojaško akcijo. Pomembno vlogo je odigral t.i. obmejni fašizem (*fascismo di confine*), ki ga poleg raznarodovalnih ukrepov proti slovenski in hrvaški manjšini zaznamuje tudi nasilje fašističnih skvader, ki so postavile temelje za militarizirano zaledje ob italijanski vzhodni meji in za njegov prodor na jugovzhod.

V tridesetih letih je Italija v sicer vse bolj prijateljski nacistični Nemčiji dobila premočnega konkurenta tudi na Balkanu in v Podonavju. Potem ko se je leta 1936 z njo tesneje povezala, je tudi po Hitlerjevem nasvetu prešla na izboljšanje odnosov z Jugoslavijo. 25. marca 1937 je bil tako podpisan sporazum Ciano-Stojadinović, veljal naj bi pet let, s katerim se Italija in Jugoslavija med drugim zavezuje, da bosta spoštovali skupne meje, da bosta vse spore reševali z miroljubnimi sredstvi in da ne bosta na svojem ozemlju podpirali aktivnosti, ki bi bila uperjena proti teritorialni integriteti in obstoječemu redu druge.¹⁰

Kljub tej, na papirju prijateljski, povezavi z Jugoslavijo se Italija aspiracijam do Balkana ni odpovedala. Italijanski zunanji minister Galeazzo Ciano je tako 26. maja 1939, po zasedbi Albanije, zapisal v svoj dnevnik: "Likvidirati dokončno Jugoslavijo in k Italiji priključiti Hrvaško."¹¹ Vendar je po spodletelem napadu na Grčijo, ki se je začel 28. oktobra 1940, na dan obletnice pohoda na Rim, Italija aprila 1941 lahko zasedla le tiste dele Jugoslavije, ki jih je bil pripravljen odstopiti močan nemški partner.¹²

Liberalna Italija je v začetku dvajsetih let ob poskusih raznarodovanja slovenski in hrvaški manjšini še dopuščala precej razgibano politično, gospodarsko in kulturno delovanje. Demokratično oblast pa je že leta 1922, torej devetnajst let pred napadom na Jugoslavijo, zamenjal avtoritarni fašistični režim. Po njegovem nastopu se je raznarodovalni pritisk na primorske Slovence (in istrske Hrvatce) stopnje-

⁸ Več v: Enzo Collotti con la collaborazione di Nicola Labranca e Teodoro Sala: *Fascismo e politica di potenza. Politica estera 1922-1939, Storia dell'Italia nel secolo ventesimo*. Milano 2000 (dalje: Collotti, Sala, *Fascismo e politica di potenza*), str. 220, 221; Bogdan Krizman: *Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941*. Zagreb 1975 (dalje: Krizman, *Vanjska politika*), str. 13-21.

⁹ Simona Colarizi: *Storia del Novecento italiano. Cent'anni di entusiasmo, di paure, di speranza*. Milano 2000, str. 94-100.

¹⁰ Milica Kacin Wohinz: Ciano-Stojadinovićevemu sporazumu ob rob. V: Gestrinov zbornik, Ljubljana 1999, str. 471-474; Janko Pleterski: Med Mussolinijem in čaršijo. Delo, nad. 1-14, št. 65-80, 19. 3. - 5. 4. 1996 (dalje: Pleterski, *Delo*), št. 78, str. 16; Teodoro Sala: Priprave na sporazum Ciano-Stojadinović: vpliv na Julijsko krajino. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2000, št. 1 (Zbornik Milice Kacin Wohinz), str. 135-140.

¹¹ Collotti, Sala, *Fascismo e politica di potenza*, str. 444.

¹² Krizman, *Vanjska politika*, str. 109, 110.

val. Oblast je do srede dvajsetih let ukinila strankarsko življenje, v naslednjih nekaj letih vse legalne manjšinske organizacije, tudi šole, zato se je politično, kulturno in prosvetno delovanje manjšine umaknilo v ilegalo. Fašistično politiko do drugorodcev (allogenov) imenuje ugledni tržaški zgodovinar Elio Apih kulturni genocid.¹³

Sredi tridesetih let je fašistična Italija začela osvajalno vojno. Oktobra 1935 je napadla in maja 1936 osvojila Etiopijo (Abesinijo). Primorski Slovenci so bili tako soočeni z vojno kar šest let prej kot tisti, ki so živeli v Kraljevini Jugoslaviji. Kot piše Milica Kacin Wohinz,¹⁴ je vojna v Abesiniji zanje pomenila mobilizacijo mlajših letnikov, nevarnost za življenje, moralno dilemo, saj se je bilo treba tolči za osovraženo tujo državo, za režim, ki je zatiral narodno manjšino, in mu pomagati podjarmiti novo kolonijo.

Vodilni odbor narodnjaške liberalne stranke v Trstu, ilegalno obnovljen leta 1932, se je odločil, da naj moške pred mobilizacijo ali po njej beže v Jugoslavijo. Istega mnenja je bilo tudi vodstvo Tigra v emigraciji, le mlajša radikalna struja je bila proti, v bojazni, da bo odhod cele generacije mož v perspektivi demografsko osiromašil narodno manjšino. V Jugoslavijo je pred mobilizacijo tako zbežalo več sto mož, ki pa tam niso našli eksistence, saj jih je beograjska vlada, ki je hotela dobre odnose z Mussolinijem, pošiljala v koncentracijska taborišča. Nekateri so se vrnili v Italijo tudi za ceno zapora. Okrog 12.000 Slovencev in Hrvatov pa je bilo mobiliziranih in so ob odhodih z glasno slovensko (in hrvaško) pesmijo vzklikali proti vojni in fašizmu. Gospodarske sankcije, ki jih je Liga narodov uvedla proti Italiji, so sicer poslabšale gospodarsko-socialni položaj v državi, a so obenem zbujale upanje, da bo prišlo do spopada z Veliko Britanijo, v katerem bo Italija poražena, nakar bo Julijsko krajino osvobodila Jugoslavija. Primorski Slovenci so se bolj kot kdajkoli javno sovražno obnašali do oblasti. Vse to pa je množilo policijske ukrepe in obsodbe na konfinacije.

Z osvojitvijo nove kolonije Vzhodne Afrike (Africa orientale) se je odprla možnost zaposlovanja brezposelnih, za načrtovalce raznarodovanja manjšine pa tudi možnost hitrejšega poitalijančevanja Primorske s predvideno nasilno izselitvijo celih kategorij manjšinskega prebivalstva. Vendar do prisilnih izselitev nikoli ni prišlo, odhajali so le prostovoljci, ki so jih privabile lepe nagrade. Po nekaterih ocenah je bilo v Abesinijo največ 1600 slovenskih in hrvaških delavcev-kolonov, ki so se po nekaj letih vračali, največkrat bolni za malarijo.

V španski državljanski vojni je italijanska vlada sodelovala s »prostovoljnimi« enotami na strani pučistov, medtem ko so se v vrstah mednarodnih brigad na republikanski strani borili številni italijanski protifašisti, med njimi veliko primorskih Slovencev. Očitno pa je rekrutacija za špansko republiko tudi omiljevala brezposelnost, bedo in nevzdržno stanje mlajše primorske emigracije v Jugoslaviji.

Pod pritiskom javnega mnenja je predsednik jugoslovanske vlade Milan Stoja-

¹³ Elio Apih poudarja, da je fašizem hotel izvesti raznarodovanje v kratkem času, šlo mu je za uničenje slovanstva kot etnične in kulturne entitete in za t.i. narodnostno, etnično bonifikacijo (bonifica nazionale) obmejnega prostora. Elio Apih: *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918-1943)*. Bari 1966, str. 271, 271, 275. O položaju primorskih Slovencev po Rapallu glej Milica Kacin Wohinz: *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921-1928*. Koper 1977; ista: *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925-1935*. Koper 1990.

¹⁴ Povzemam po Milica Kacin Wohinz: *Razmere na Primorskem pred napadom na Jugoslavijo. V: Slovenski upor 1941 : Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja*. Ljubljana 1991 (dalje: Kacin, *Razmere na Primorskem*), str. 21-35; Milica Kacin Wohinz: *Ob 'abesinski' vojni*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1997, št. 2 (Ferenčev zbornik), str. 123-139 (dalje: Kacin, *Ob 'abesinski' vojni*).

dinović med pogajanjmi za sporazum z Italijo marca 1937 odprl tudi vprašanje jugoslovanskih manjšin in dobil nekaj malega koncesij. Italija je v času pogajanj v odnosu do manjšine zavzela taktiko izsiljevanja po načelu nekaj vzeti, da bo nazaj podarjeno.¹⁵ Prav v dobi prijateljstva med državama med letoma 1937 in 1939 je

Italija podrobno analizirala dosežke raznarodovanja v Julijski krajini s tajnim štetjem prebivalstva, da je pripravila načrte za hitrejšo in nasilnejšo asimilacijo.¹⁶

Vprašanje obstoja narodne manjšine se je pojavilo zlasti po priključitvi Avstrije k Nemčiji marca 1938 in z nacističnim stališčem izenačevanja nemških državnih mej z etničnimi. Znani so obsežni načrti Angela Scocchija, Itala Saura in prefektov provinc v Julijski krajini. Vsebovali so navodila za miniranje posesti drugorodnega prebivalstva, za ekspropriacijo zemlje in naselitev italijanskih kolonov, preseljevanje Slovencev in Hrvatov, tudi v Afriko, za popolno poitalijančevanje mladine s preprečitvijo dejavnosti duhovnikov, za represijo nad zavirali te politike itd.

Raznarodovanje je potekalo tačas s kapilarnim posegom v celotno življenje manjšine. Odločilna se je zdela fašizacija prebivalstva, zlasti mladih. Leta 1940 je bilo v fašistične organizacije včlanjenih 35,7% prebivalstva, brez članov sindikatov, društev in Dopolavora. Koliko je bilo med njimi Slovencev, je nemogoče ugotoviti. V razne organizacije je bilo vključenih kar 95% šolske mladine. Veliko je bilo socialnih in kulturnih ustanov, usmerjenih za pridobivanje simpatij ljudi.

Leto 1939 je bilo leto strahu pred vojno in predvsem pred spopadoma z Jugoslavijo, ker je Italija z zasedbo Albanije stopila na Balkan. 22. maja je sklenila zavezništvo z Nemčijo (železni pakt), kar je na Primorskem vzbudilo veliko nezadovoljstva in protinemško razpoloženje zaradi nemških aspiracij do Jadrana tudi med Italijani. Že poleti je Italija mobilizirala tudi starejše letnike. Tokrat Slovenci niso množično dezertirali, spet pa je prihajalo do javnih nacionalnih manifestacij ob odhodu nabornikov. Na obmejno območje se je naseljevala italijanska vojska, kar je potrjevalo mnenje, da je naslednja na vrsti Jugoslavija.

Ob napadu na Francijo 10. junija 1940 je Mussolini obljubil, da se spopad ne bo širil na druge države. Nezadovoljstvo se je poglobilo s porazi v Grčiji, Libiji in vzhodni Afriki in zaradi vedno večje podrejenosti Italije Nemčiji. Slovenske vojake ob meji so avgusta 1940 naenkrat odvlekli v notranjost Italije, kjer so imeli bolj status internirancev. Zaradi defetizma se je povečalo število policijskih kaznjencev.

Pred napadom na Jugoslavijo so bili mobilizirani moški, rojeni od leta 1886 do 1916, torej kar 30 letnikov. Slovenski in hrvaški vojaki so bili poslani v posebne bataljone na Sardinijo, razen izjem, ki so bile zveste fašizmu. Preventivno so oblasti aretirale in internirale politično sumljive Slovence. Prebivalstvo v obmejnem pasu je napad Italije na Jugoslavijo plačalo z velikimi materialnimi izgubami, saj so jih evakuirali, večinoma v notranjost Italije. Po nekaj tednih so se ljudje vrnili.

Politično vodstvo slovenske manjšine, razdeljeno na liberalni in katoliški del, je ob vstopu Italije v vojno ustanovilo narodni svet, naloga katerega je bila predstavljati narodno manjšino v svetu in sprejemati njeno politiko glede na vojne dogodke. Svet se je sestel le trikrat leta 1940, po aretacijah, ki so zajele tudi velik del vodstva, pa je prenehal delovati. Prišlo je do povezave med narodnjaško in

¹⁵ Kacin, Razmere na Primorskem, str. 21-26.

¹⁶ Kacin, Pirjevec, Zgodovina Slovencev v Italiji, str. 28.

sredinsko krščansko-socialno mladino, od koder so se rekrutirali tigrovci, na drugi strani pa jih je Pino Tomažič pridobival za komunizem.

Primorska emigracija se je po jugoslovansko-italijanskem paktu naslonila na zahodne demokracije. Franciji in Angliji so tigrovci ponudili pomoč, da bi se po zmagi zavzeli za priključitev Primorske k Jugoslaviji. Delovali so na treh področjih - z zbiranjem vojaških informacij v Italiji, Jugoslaviji in Avstriji, s propagando med italijanskimi in nemškimi vojaki ter s sabotажami na vojaške objekte.

Aretacija treh stotin ljudi leta 1940 ter številne internacije, zlasti ob napadu na Jugoslavijo, so obglavile ter zdesetkale vse primorske politične skupine. Na drugem tržaškem procesu, ki je potekal že po napadu na Jugoslavijo in zasedbi Ljubljanske pokrajine decembra 1941, je tožilec vse obtožence, ti so bili različno politično in ideološko usmerjeni, obtožil, da so nameravali potisniti italijansko mejo nekoliko proti jugu, kar pomeni, da so imeli enoten cilj proč od Italije.¹⁷

Slovenci, ki so ostali znotraj meja Republike Avstrije, so postali narodna manjšina v državi, ki je, tako kot tudi njeni naslednici - od leta 1934 avtoritarna stanovska država in od 1938 nacistična Nemčija - sebe razumela kot katoliško in s tem boljšo nemško nacionalno državo. Kot ocenjuje Tina Bahovec, so vse tri skušale uveljaviti nacionalno načelo, med seboj so se v bistvu razlikovale le v načinu in predvidenem tempu "etničnega čiščenja".¹⁸ Vse od uveljavitve senžermenske mirovne pogodbe Avstrija ni v celoti izpolnjevala določil za zaščito jezikovnih, narodnih in verskih manjšin, ki so jih vsebovali členi 66, 67 in 68. Je pa nekatere manjšinske pravice priznavala koroškim Slovencem, medtem ko te zaščite niso bili deležni Slovenci, ki so živeli v avstrijskem delu Štajerske. Njihova edina organizacija, leta 1910 ustanovljeno Slovensko izobraževalno društvo, je bila že leta 1919 razpuščena, njen predsednik kmet Matej Pintarič pa je bil ubit. Z novo mejo je območje Radgone z okolico izgubilo velik del svojega gospodarskega zaledja. Poslabšanju gospodarskega položaja je sledilo izseljevanje, ki je teklo v dveh smereh, v industrijske kraje nemške Štajerske in v Maribor. Pri raznarodovanju je pomembno vlogo odigralo Nemško šolsko društvo (Deutscher Schulverein Südmärk), ki je zgradilo več šol, nastavljalo svoje učitelje, dajalo štipendije itd. Med letoma 1923 in 1929 se zadnjič omenja učiteljica slovenskega jezika na radgonski meščanski šoli. Slovenski jezik se je uporabljal le še v evangeličanski fari, v katoliški pa v glavnem ne.¹⁹

¹⁷ Kacin, Razmere na Primorskem, str. 25-34. V preiskovalni fazi so policijski organi zajeli 299 oseb. Sodni proces proti Pinku Tomažiču in ostalim (skupaj so sodili 60 ljudem) je potekal od 2. do 14. 12. 1941 v Trstu pred Posebnim sodiščem za zaščito države. Obtoženci so bili razdeljeni na tri skupine - nacionalisti, komunisti in intelektualci. Sodišče je 47 oseb obsodilo na kazni od poldruega do trideset let ječe, devet pa na smrt. Štirje od teh so bili pomiloščeni na dosmrtno ječo, pet obsojencev (Pinko Tomažič, Ivan Vadnal, Simon Kos, Ivan Ivančič in Viktor Bobek) pa je bilo 15. 12. 1941 ustreljenih na strelišču na Opčinah pri Trstu.

¹⁸ Tina Bahovec: Koroški Slovenci 1930-1941. V: Koroški Slovenci 1900-2000: Bilanca 20. stoletja. Celovec, Ljubljana, Dunaj 2000/2001 (dalje: Bahovec, Koroški Slovenci 1900-2000), str. 155.

¹⁹ Tone Zorn: Slovenci na Avstrijskem Štajerskem. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 1979, št. 1-2 (dalje: Zorn, Slovenci na Avstrijskem Štajerskem), str. 441; Anton Vratuša: Družbeno zgodovinski pogled na Slovence v avstrijski zvezni deželi Štajerski. V: Narodne manjšine 3, Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski. Ljubljana 1994, str. 270, 271.

Člen 68 senžermenske mirovne pogodbe je glede javnega pouka zagotavljal, da bo avstrijska država na območjih, kjer je bilo sorazmerno število avstrijskih državljanov drugega jezika, v ljudskih šolah zagotovila njihovim otrokom pouk v lastnem jeziku, za kar bodo dobili tudi primerna sredstva. Zaščita narodne skupnosti je bila tako vezana na določeno število njenih pripadnikov (v tem času je bil kriterij višji kot 20% prebivalstva) v upravnih enotah, ki pa niso bile točneje določene. Slovenci so tej omejevalni določbi na območju avtohtone poselitve na

južnem Koroškem sicer zadostili, saj so na ozemlju dvojezičnih šol, kot ga je opredelila uredba iz leta 1945, po štetju leta 1910 predstavljali 67,7%, leta 1923 38,4% in leta 1939 42% prebivalstva.²⁰

Najpomembnejša ponemčevalna organizacija je bila leta 1920 ustanovljena Koroška domovinska služba (Kärntner Heimatdienst). Leta 1924, ko so iz nje izstopili socialdemokrati, se je preimenovala v Koroško domovinsko zvezo (Kärntner Heimatbund). Svoje organizacije je imela po vsej južni Koroški in je prek njih, ob soglasju oblasti,²¹ nadzirala slovenske kulturne in gospodarske ustanove. Posebno vlogo je odigrala pri razlastitvi slovenske zemlje, saj je s pomočjo zemljiške posredovalnice do leta 1933 skoraj 200 kmetij prešlo v "domovini zveste nemške roke".

Zanikanje tudi slovenske podobe dežele je vrh doseglo s teorijo o Vindišarjih,²² namen katere je bila delitev koroških Slovencev na "Vindišarje" in "nacionalne Slovence" in ki utemeljuje, da sta vsakdanji pogovorni in knjižni jezik dva samostojna jezika. Ob pogajanjih za kulturno avtonomijo leta 1927 je Martin Wutte oblikoval njeno različico, po kateri so Vindišarji, ki so domovini zvesti in Nemcem prijazni, posebna etnična skupina, ki naj bi se v kratkem ponemčila in se tako ločijo od t.i. narodnih Slovencev, ki priznavajo svojo narodno posebnost, so sovražni nemštvu, politično nevarni in s svojim obstojem ogrožajo enotnost Koroške. Po anšlusu je teorija postala nepotrebna, saj so nacisti izvajali nasilno raznarodovanje celotne narodne skupnosti; obnovila se je po koncu druge svetovne vojne.

Leta 1933 je Avstrija uvedla avtoritarno oblast, ki ji je februarja naslednje leto v večdnevnih krvavih bojih uspelo razbiti in nato prepovedati socialdemokratsko stranko. 1. maja 1934 je z novo ustavo odpravila večstrankarski sistem in vzpostavila "krščansko in stanovsko" državo, ki je bila, kot je dejal zvezni kancler Engelbert Dollfuss, zgrajena na avtoritarni in nemški osnovi.

Zaradi krščanske opredelitve države je velik del vodstva koroških Slovencev do nove oblasti gojil simpatije in pričakoval, da bo uresničila ideale krščanske politike, omejila protislovensko politiko in zavrla raznarodovanje. Pozitivno so gledali tudi na graditev stanovske družbe in od deklarirano krščanske države pričakovali tudi krščansko, pravično ureditev manjšinskega vprašanja. Voditelji

²⁰ Zgodovina koroških Slovencev od leta 1918 do danes. Celovec 1985 (dalje: Zgodovina koroških Slovencev), str. 63.

²¹ Poročilo Manjšinskega inštituta za leto 1936 ocenjuje: "Heimatbund vzdržuje deželna vlada z rednimi podporami; torej prispevajo za to organizacijo tudi Slovenci s svojimi davki. Vse zadeve, ki se tičejo Slovencev, gredo skozi roke Heimatbunda. Heimatbund je povsod.". V: Bahovec, Koroški Slovenci 1900-2000, str. 156.

²² Do konca 18. stoletja je bila Windische nemška oznaka za Slovence. Nato se je izraz ohranil le v krajevnih nemških narečjih, tudi na Koroškem, in je z naraščanjem nacionalizma dobil slabšalen pomen.

manjšine so se v večini strinjali tudi s tem, da se Slovenci vključijo v Domovinsko fronto (Vaterlandische Front), državno stranko novega režima, ki naj bi v skladu z zveznim zakonom iz leta 1934 politično združevala vse državljane na osnovi "samostojne, krščanske, nemške, poklicnostanovsko organizirane zvezne države Avstrije". Vedno bolj pa se je utrjevalo spoznanje, da obstaja velik razkorak med uradnimi izjavami zvezne vlade in delovanjem odločujočih dejavnikov na Koroškem in da je Domovinska fronta postala element germanizacije.²³

Kot je že leta 1937 ocenjeval Valentin Podgorc, koroški Slovenci od stanovske države niso imeli koristi, njihov položaj se je še poslabšal.²⁴ Oblasti so nadzirale vidne narodne delavce, omejevale samostojno politično in kulturno delovanje, medtem ko so nemške nacionalne organizacije na etnično mešanem območju nemoteno delovale naprej. Obsodile so več slovenskih socialdemokratov in komunistov, nekaznovan je ostal umor slovenskega prosvetnega delavca Mihe Habiha septembra 1936.²⁵

Ker je ob vsem tem manjšinsko vodstvo vse do anšlusa marca 1938 delno podpiralo vladajoči režim, je razumljivo, da se je del levo usmerjenih koroških Slovencev v tridesetih letih postopno ločil od njega, vendar pa niso tudi ustanovili alternativnih manjšinskih struktur. Po prepovedi socialdemokratske stranke februarja 1934 se je več njenih članov vključilo v KPA.²⁶

Nemška vojska je 12. marca 1938 brez odpora zasedla Avstrijo. Velik del Avstrijcev se je z zasedbo strinjal, saj je na referendumu 10. aprila istega leta za že izveden anšlus glasovalo 99,7% volilnih upravičencev. Na Koroškem je nacizem nastopal kot neposredni dedič tamkajšnjega nemškega nacionalističnega tabora in njegovih pogledov na slovensko vprašanje. V tej deželi je bila po podatkih Toneta Zorna že leto dni po anšlusu v nacistično stranko NSDAP vključena desetino njenega prebivalstva, kar je bil največji odstotek v kakšni nemški deželi. Novejše raziskave so te podatke deloma ovrgle.²⁷

Koroški Slovenci so bili tako med Slovenci prvi, ki so prišli pod nacistično oblast. Da ne bodo ostali edini, nam med drugim potrjuje maja 1938 v Gradcu ustanovljen Südostdeutsches Institut, na katerem so načrtovali tudi okupacijo in nacistično ureditev jugovzhodne Evrope. S 13. marcem 1938, dnem priključitve Avstrije k nacistični Nemčiji, so ugasnila vsa določila senžermenske mirovne pogodbe, ki jih Avstrija ni sicer nikoli v celoti uveljavila, a jih je vsaj priznavala. Usodo, ki so jo nacisti namenili Slovincem, napoveduje spomenica Heinricha Himmlerja z dne 15. avgusta 1940, v kateri označuje koroške Slovence kot Vende, ki jih bo treba preseliti na območje generalnega gubernija Poljske, kjer bodo skupaj z drugimi pripadniki "manjvredne rase" postali "rezervoar delovne sile, ki bo vsako leto dala Nemčiji potrebno število sezonskih delavcev ter tistih za posebna dela

²³ Bahovec, *Koroški Slovenci 1900-2000*, str. 163-165.

²⁴ Die Kärntner Slowenen in Vergangenheit und Gegenwart. Slovenska prosvetna zveza, Celovec 1937.

²⁵ Enciklopedija Slovenije, 5, Ljubljana, str. 298; Koroški Slovenci.

²⁶ Zorn, *Koroški Slovenci v Prvi avstrijski republiki*, str. 45.

²⁷ Prav tam, str. 44; Alfred Elste, Siegfried Pucher, Anton Pelinka: *Kärntens braune Elite*. Celovec 1997; Alfred Ernste, Michael Koschat, Hanzi Filipič: *NS - Österreich auf der Anklagebank*. Celovec 2000; Ulfried Burz: *Die nationalsozialistische Bewegung in Kärnten (1918-1933)*. Verlag des Kärntner Landesarchivs, Klagenfurt 1998.

(ceste, kamnolomi, zidanje hiš)." Še posebej je simbolično označila prihodnji odnos nacistov do slovenske skupnosti vključitev aparata Koroške domovinske zveze v nacistično stranko. Protislovenska politika na Koroškem je torej po anšlusu v veliki meri ohranila svojo kontinuiteto, tako ideološko in organizacijsko kot personalno. Koroška domovinska zveza je bila dejavna do leta 1942.²⁸

Do napada na Jugoslavijo aprila 1941 je bila protislovenska nacistična politika še zadržana, saj so nacisti še vedno računali s priključitvijo Jugoslavije k silam osi,

obenem pa so se bali povračilnih ukrepov, ki bi zadeli nemško govorečo skupnost v Jugoslaviji. A se je pritisk na politično in kulturno delovanje Slovencev na Koroškem stopnjeval. Vodja novo ustanovljenega Narodnostnega urada v Celovcu nacist Alois Maier-Kaibitsch, sicer dolgoletni vodja Koroške domovinske zveze, je že nekaj dni po ustanovitvi urada poklical k sebi predstavnike osrednje manjšinske organizacije Slovenske prosvetne zveze in jim zagrozil z likvidacijo "šovinističnega slovenstva". Delovanje gospodarskih in kulturnih slovenskih organizacij je bilo onemogočeno, čeprav so jih večinoma formalno razpustili šele ob napadu na Jugoslavijo, ko so zaplenili tudi njihovo premoženje. Več ljudi je bilo zaprtih, poslanih v koncentracijska taborišča ali izgnanih.²⁹

Leta 1939 so nacistične oblasti izvedle štetje prebivalstva, na katerem so spraševali po materinem jeziku, toda ločeno po slovenskem in vindišarskem. Hkrati pa so poizvedovali tudi po narodni pripadnosti. 43.179 oseb je kot materinščino navedlo slovenščino ali vindiš, a le 7.715 med njimi jih je priznalo tudi pripadnost k slovenski narodnosti. Na Štajerskem je bilo takih 1.801, medtem ko so tam v vseh kategorijah (slovenski, vindiš, slovensko-nemški itd.) našli 4.291 oseb. Slovence so tako razdelili na voljne ponemčiti se, na zmožne ponemčiti se in narodne Slovence, za katere so načrtovali izselitev. Neposredna nevarnost izselitve je Slovencem grozila po oktobru 1939, ko je bil sklenjen nemško-italijanski sporazum o preselitvi in so na Koroškem nameravali naseliti prebivalce Kanalske doline.³⁰

Že v šolskem letu 1938/39 je bila utrakvistična šola odpravljena, le verouk se je začasno še poučeval v slovenščini. Že naslednje šolsko leto je to postalo dejansko nemogoče, saj je nacistična vlada iz šol odstranila duhovnike in verouk spremenila iz obveznega v prosti predmet. Od 1940 so verouk lahko poučevali le duhovniki, ki so se strinjali z nacionalsocialistično ideologijo, sicer pa so namesto duhovnikov imeli konfesionalni pouk učitelji. Kljub temu so slovenski duhovniki pod strogim nadzorom nacističnih oblasti do konca marca 1941 poučevali verouk zunaj šole v slovenščini. Nato je bila velika večina slovenskih duhovnikov zaprta in nato pregnana z dvojezičnega ozemlja.³¹ Za hitrejšo germanizacijo so služili otroški vrtci - že poleti 1938 je ustanovljenih 58 t.i. žetvenih vrtcev, ki jih je obiskovalo 2.237 otrok. Število stalnih vrtcev se je podvojilo.³²

Voditelji koroških Slovencev so tudi po nasvetih iz Jugoslavije sicer zagotovili

²⁸ Tone Zorn: Priključitev Avstrije nacistični Nemčiji in koroški Slovenci. V: Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes. Ljubljana 1984, str. 47, 48.

²⁹ Zgodovina koroških Slovencev od leta 1918 do danes, str. 90, 91.

³⁰ Zorn, Nacistično štetje; isti, Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes, str. 48, 49.

³¹ Jože Till: Koroški Slovenci in krška škofija. V: Koroški Slovenci 1900-2000 (dalje: Till, Koroški Slovenci 1900-2000), str. 78, 79.

³² Zgodovina koroških Slovencev od leta 1918 do danes, str. 90, 91.

lojalnost novi državi in so slovenske organizacije priporočale svojim privržencem, naj na plebiscitu 10. aprila 1938 glasujejo za anšlus. Izidi glasovanja kažejo, da so koroški Slovenci to priporočilo upoštevali. Tudi v pretežno slovenskih občinah je 99% ljudi glasovalo za priključitev k Tretjemu rajhu, 20 slovenskih občin s 100% izidom pa je dobilo "časten naziv" "furerjeva občina". Nekaj glasov proti priključitvi je bilo v Bistrici pri Pliberku, v Beli ter v Borovljah. Večina protestnih glasov je prišla iz vrst komunistov in adventistov, morebiti pa tudi Jehovih prič.³³

Po nacističnem prevzemu oblasti je slovenska manjšina skušala z lojalnostjo in prevzemom elementov nacistične ideologije zagotoviti svoj obstoj in omiliti protislovenske ukrepe. Franc Petek je v svojih spominih zapisal, da je slovenska politika za časa nacistov bila "le reševanje življenja. Vsakršno nasprotovanje novemu režimu bi nacistom dalo samo priložnost, da bi nas likvidirali že takoj, leta 1938." Organiziranih je bilo tudi več oblik pasivnega in aktivnega odpora, npr. abstinenca pri nacističnih prireditvah in v delu nacističnih množičnih organizacij. Pred vpoklicem v Wehrmacht je več kot dvesto oseb zbežalo v Jugoslavijo, nekateri pa v t.i. zeleni kader.³⁴

Posamezni predstavniki manjšine so bili izpostavljeni raznim pritiskom. Bilo je tudi več prepovedi slovenskih prireditev, Slovenci pa so izgubili tudi vsa lokalna politična zastopstva.³⁵ Takoj po priključitvi Avstrije k nemškemu rajhu so se začela preganjanja duhovnikov. 12. marca 1938 so aretirali duhovnika in bivšega deželnozborskega poslanca Vinka Poljanca, ki je umrl avgusta istega leta za posledicami zapora in je tako prva koroškoslovenska žrtev nacističnega nasilja.³⁶

Trianonska mirovna pogodba je na Madžarskem pustila od štiri do šest tisoč Slovencev ob reki Rabi, ki so bili dotlej gospodarsko in kulturno tesno povezani s Pomurjem in tudi s Štajersko. Ob nepriznavanju njihovega narodnega imena in povezave s slovenskim narodom, uporabljali so namreč spačenko Vend,³⁷ madžarske oblasti niso nikoli uresničile določila trianonske pogodbe, po kateri bi moral del šolskega pouka potekati v materinem jeziku. Jugoslavija in Madžarska sta 12. decembra 1940 sklenili Pogodbo o večnem prijateljstvu, ki pa je bila le farsa, saj se je madžarska težnja po reviziji trianonske pogodbe ujemala z nemškimi načrti in je tako madžarska vlada dovolila Nemcem nemoteno uporabo svojega ozemlja za napad na Jugoslavijo. Za sodelovanje v agresiji na Jugoslavijo je bila med drugim nagrajena z "vrnitvijo" Prekmurja.³⁸

Slovenci so ob napadu na Jugoslavijo živeli v različnih državah, v različnih

³³ Till, Koroški Slovenci 1900-2000, str. 77.

³⁴ Enciklopedija Slovenije, 5, Ljubljana, str. 299; Koroški Slovenci.

³⁵ Bahovec, Koroški Slovenci 1900-2000, str. 172-177.

³⁶ Till, Koroški Slovenci 1900-2000, str. 75, 76.

³⁷ Po t.i. vendski teoriji, ki jo je privzela uradna Madžarska, naj bi bili Slovenci na Ogrskem "vendskega" ali keltskega izvora. Ti naj bi s prihodom Slovanov sprejeli slovanski jezik, po svoji kulturi pa postali Madžari. Kategorijo vendskega jezika so uporabljali tudi v štetjih prebivalstva.

³⁸ Enciklopedija Slovenije, 10, Ljubljana 1996, str. 146-149; Porabski Slovenci.

državnih ustrojih in zato se je politično, gospodarsko, prosvetno, kulturno in tudi vsakdanje življenje delov slovenskega naroda razlikovalo. Razmere v zamejstvu tako niso bile enake kot v osrednji jugoslovanski Sloveniji. To je vplivalo tudi na dogajanje med drugo vojno v posameznih delih Slovenije, ki pa jo je vsaj na načelni ravni kot celoto razumelo slovensko osvobodilno gibanje, pa tudi njemu nasprotna stran.

Nevenka Troha

THE SITUATION OF THE SLOVENES IN THE NEIGHBOURING COUNTRIES AT THE
BEGINNING OF THE SECOND WORLD WAR

S u m m a r y

In the years before the attack on Yugoslavia in April 1941, political, economic, educational, cultural and even daily life varied between individual parts of the Slovene nation. As citizens of several countries (Yugoslavia, Italy, Austria, Germany and Hungary) the Slovenes 'entered' the Second World War in different ways. Already in 1935 they participated in the attack on Abesinia (Ethiopia) as Italian conscripts, later on in the Spanish civil war, and in April 1939 in the occupation of Albania. From 10 June 1940, when the Kingdom of Italy entered the Second World War, they fought on several fronts. Even before Yugoslavia was attacked, Slovenes of as many as thirty different ages were mobilised, most of whom were sent to special battalions in Sardinia. The Slovenes who lived in Austria fought on various fronts as German citizens from the breakout of the Second World War on 1 September 1939. Only for those who were Yugoslav and Hungarian military conscripts did the war begin on 6 April 1941.

The Slovenes, except those from the Valleys of Natisone, Torre and Resia (Venetian Slovenia), who lived in different provinces within the Austro-Hungarian empire before the end of the First World War, were distributed amongst four countries, in compliance with the 1919 and 1920 peace treaties. In 1931, there were around 1,100,000 Slovenes living in their 'mainland', Dravska banovina, within the Kingdom of Yugoslavia. According to rough estimates, at least 400,000 more were distributed between the Kingdoms of Italy and Hungary, and the Austrian Republic. Conditions in which the Slovene ethnic minorities lived and the attitude of the authorities towards them differed from those experienced by the majority.

The Slovenes in Primorska (the Littoral) were integrated into a hitherto foreign country, the Kingdom of Italy, which equated citizenship with nationality. The Slovenes in Carinthia, Styria and along the Raba river remained within the altered boundaries of Austria and Hungary. Juridically, these became new states and were, unlike the former empire, conceived as ethnically homogeneous (national states). Because of such a concept of the State, the ethnic minorities in the above three countries were above all else perceived as disturbing elements which had to be assimilated as soon as possible. Given that the minorities were caught up in the historic events of their host countries, theirs is not only the history of the Slovene nation (Slovenia) but also a part of the Italian, Austrian and Hungarian history.

Under the liberal Italian regime in the early 1920's, the Slovene minority in Primorska and the Croat in Istria, despite some attempts at their assimilation, still enjoyed certain political, economic and cultural autonomy. From 1922, however, when the authoritarian fascist regime replaced the rule of democracy, the pressure of assimilation grew until it reached the proportions of a cultural genocide (Elio Apih). The political, cultural and educational activities of the minorities went underground.

The Slovenes who remained within the borders of the Austrian Republic became an ethnic minority in a country which - like its successors, the authoritarian, socially stratified state and the nazi Germany - saw itself as a German national state. Although Austria guaranteed protection to minorities, this was never fully implemented. Only the Slovenes in Carinthia were granted some minority rights, unlike those living in the Austrian part of Styria. The minority in Austria were the first Slovenes to come under nazi regime. Before the April attack on Yugoslavia, the anti-Slovene nazi policy was still restrained, although the pressure against Slovene political and cultural activity in Carinthia grew.

The Slovenes along the Raba river, who had been hitherto closely connected with Prekmurje and also Styria, were assigned to Hungary with the 1920 Trianon peace treaty. The Hungarian government not only refused to officially recognise the minority's ethnic identity and association with the Slovene people, but also never honoured its right, provided for by the treaty, to have part of the school programme delivered in its mother tongue. Subsequently, Hungary, whose tendency to revise the Trianon treaty corresponded with German ambitions, offered the latter the use of its territory to launch the attack on Yugoslavia, for which it was rewarded with the 'return' of Prekmurje.

1.02
Prejeto 25. 9. 2001

UDK 323.15(497.4=112.2)"1941"

Božo Repe*

Odnos med Slovenci in nemško manjšino v Sloveniji v dinamiki okupacijskega leta 1941

IZVLEČEK

Pisec v prispevku obravnava demografski, politični in ekonomski položaj nemške manjšine v Sloveniji v času med obema vojnama. Ugotavlja, da je historiografsko dobro obdelan, obstajajo pa določene razlike v interpretacijah. Politično in ekonomsko moč nemške manjšine so skušale slovenske in jugoslovanske oblasti omejiti, pri čemer pa niso bile preveč uspešne. V tridesetih letih se je nemška manjšina pretežno nacificirala, med vojno sodelovala v okupacijskem aparatu in raznarodovanju Slovencev, po vojni pa so pripadniki nemške manjšine večinoma zbežali ali bili izgnani. Za oba naroda je bil poraz, da nista zmogla skupnega življenja na istem prostoru (čeprav je takih primerov v Evropi žal še mnogo), vendar se ne sme pozabiti, kaj so bili v tem tragičnem mednacionalnem obračunu z globokimi zgodovinskimi koreninami vzroki in kaj posledice. V zvezi z nemško manjšino danes ni bistveno razjasnjevanje zgodovinskih dejstev, ki so obdelana, ampak aktualno politično vprašanje. To pa zadeva vprašanje (vračanja) premoženja, vprašanje ponovne vzpostavitve nemške (t.i. "staroavstrijske") manjšine in v tem kontekstu vprašanje slovensko-avstrijskih odnosov.

Ključne besede: Slovenija, nemška manjšina, nacizem, 2. svetovna vojna, okupacija

ABSTRACT

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE SLOVENES AND THE GERMAN MINORITY IN SLOVENIA IN THE DYNAMICS OF THE YEAR OF OCCUPATION 1941

In the synoptic paper, the author deals with the demographic, political and economic situation of the German minority in Slovenia in the period between the two world wars. He concludes that while this period has been historiographically well studied, there are certain differences in the interpretations. The attempts by the Slovene and Yugoslav authorities to limit the political and economic power of the German minority were rather unsuccessful. The German minority, which had been largely nazified in 1930s, participated in the occupation and the assimilation of the Slovenes during the Second World War. After the war, most of its members either escaped or were deported from Slovenia. With their inability to coexist on the same territory both nations undoubtedly failed from the civilization aspect, as did, unfortunately, many other countries in Europe. Nevertheless, it should never be forgotten - in spite of the changed circumstances in Europe, or precisely because of them - what was the cause and what the consequences of this tragic international conflict with deep historic roots. What is relevant today is not the clarification of the historical facts about the German minority, but the current political issue concerning its property, the re-

* Dr., izredni profesor, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, e-mail: Bozo.Repe@uni-lj.si

establishment of the German (or the so-called 'old Austrian') minority and, in this context, the Austro-Slovene relations.

Key words: Slovenia, German, Second World War, minority, National Socialism, occupation

Položaj nemške manjšine in slovensko-nemški odnosi med obema vojnama so v znanstveni in strokovni literaturi (tako avstrijski oziroma nemški kot slovenski) obdelani do potankosti. O tem priča tudi analiza dosedanjih obravnav, ki jo je v poglavju Nemško (avstrijsko) in slovensko zgodovino pisje o Nemcih na Slovenskem (1848-1941) v zborniku Nemci na Slovenskem objavil Janez Cvirn.¹ V zborniku, ki gotovo predstavlja eno temeljnih in najbolj temeljnih del o zgodovini Nemcev na Slovenskem v 20. stoletju (čeprav je naslov omejen na obdobje 1941-1955), je tudi objavljen pregled najpomembnejše literature o obravnavani problematiki.² Za obdobje med obema vojnama lahko zgolj ugotovimo, da ga je do danes najbolj temeljito obdelal dr. Dušan Biber.³ Večina kasnejših zapisov se opira nanj, razlike pa so predvsem v mehkejši ali trši interpretaciji nacifikacije nemške manjšine oziroma posameznih slojev znotraj nje in v vrednotenju ravnanja slovenskih (jugoslovanskih) oblasti do manjšine.

Po avstrijskem štetju iz leta 1910 je na ozemljih, ki so bila priključena h Kraljevini SHS, živelo 103.949 oseb z nemškim občevalnim jezikom.⁴ Sledilo je množično izseljevanje po prvi svetovni vojni (deloma tudi kot posledica načrtnega pritiska slovenskih oblasti). Statistike so sicer problematične, ne nazadnje tudi zaradi razlik v načinih popisovanja (občevalni ali materni jezik, definicija, kaj naj bi bil materni jezik), vendar kljub temu lahko ugotovimo, da je bilo v začetku tridesetih let okrog 30.000 pripadnikov oseb nemške narodnosti (po uradnem štetju iz leta 1931 28.998 in po privatnem štetju iz leta 1928 32.578).⁵ Statistični urad Kulturbunda je leta 1941 navajal, da v Sloveniji živi 28.075 volksdeutscherjev. Nemške organizacije so sicer do konca tridesetih let javno vztrajale pri oceni, da v Sloveniji živi okrog 111.000 Nemcev (navajajo pa se tudi številke med 50.000 in 70.000).⁶

Pravno je Nemcem v Sloveniji pariška mirovna konferenca zagotovila minimalno varstvo manjšin, Kraljevina SHS pa je v zvezi s tem tudi morala podpisati posebno pogodbo o zaščiti narodnih manjšin, kar pa v ustavi ni bilo zapisano. Na

¹ "Nemci" na Slovenskem 1941-1955 : izsledki projekta, vodja projekta in urednik Dušan Nečak. Znanstveni inštitut Filozofske fakultete (dalje: "Nemci" na Slovenskem), Ljubljana 1998, str. 23-37.

² Prav tam, str. 38-52.

³ Dušan Biber: Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941. Ljubljana 1966 (dalje: Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji). Glej tudi prispevke istega avtorja: Kočevski Nemci med obema vojnama. V: Zgodovinski časopis, 1963, str. 23-42; Pregled izvora za pitanje jugoslovensko-nemačkih odnosa 1933-1941. V: Jugoslovenski istorijski časopis, 1963 št. 1, str. 59-72; Britanska diplomatska poročila o nemški manjšini v Jugoslaviji v letih 1933-1945. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1995, št. 1-2, str. 97-102.

⁴ Vladimir Klemenčič: Nemci v statistiki v jugoslovanski Sloveniji med obema vojnama. V: Zgodovinski časopis, 1986, št. 4, str. 465-470. K navedeni številki je treba prišteti še Nemce v ogrskem delu države (Prekmurju), ki jih je bilo tedaj okrog 2000.

⁵ Janez Cvirn: Nemška manjšina na Slovenskem 1918-1941. V: "Nemci" na Slovenskem, str. 62-68.

⁶ Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, str. 310.

osnovi posebne manjšinske šolske zakonodaje so v Sloveniji začeli ukinjati in zmanjševati nemške šole na osnovnošolski in srednješolski ravni, ali pa vsaj zmanjševati oddelke. Ukinjali so tudi nemška društva in zaplenili njihovo premoženje.⁷

Na različne načine (z agrarno reformo in sekvestracijo) so skušale slovenske oblasti omejiti nemško ekonomsko moč, čeprav ne preveč uspešno, saj so Nemci obdržali obsežno veleposest, nepremičnine in vodilno vlogo v nekaterih bančnih zavodih (Mariborski kreditni zavod, Posojilnica Ptuj, Ljubljanski kreditni zavod itd). Na Štajerskem so bili lastniki več kot polovice vinogradov, v večjih mestih (Maribor, Celje, Ptuj) pa lastniki med 40 in 60% nepremičnin. Z izjemo kočevskih Nemcev⁸ in Nemcev na Apaškem polju, ki so bili pretežno kmetje (več kot polovica kočevskih Nemcev se je tudi izselila v ZDA in druge države), je bila nemška manjšina ekonomsko izredno močna. Politično so se začeli organizirati v začetku dvajsetih let, od leta 1923 so tudi sodelovali na volitvah (na lokalnih na Štajerskem so v raznih koalicijah dobivali med 20% in 40% glasov), svoj položaj (ki so ga šteli za diskriminatornega) pa so skušali tudi mednarodno internacionalizirati (Spomenica o položaju Nemcev v Sloveniji, s katero so konec dvajsetih let skušali vplivati na razpravo o manjšinah v Društvu narodov).

V začetku tridesetih let se je položaj nemške manjšine izboljšal in je bil po ocenah nemških diplomatov "primeren", sredi tridesetih let se je znova deloma poslabšal, predvsem zaradi očitne in naraščajoče nacifikacije. Ta je konstantno naraščala od Hitlerjevega prihoda na oblast leta 1933 in je zajela tudi pretežno katoliške kočevske Nemce. Zaradi tega so oblasti v Sloveniji razpusstile krajevne organizacije Kulturbunda. Po Anschlusu leta 1938 so nacistično usmerjeni pripadniki nemške manjšine, kot je zapisal dr. Dušan Biber, "kljukasti križ na Karavankah mnogokrat povsem resno pojmovali kot prvo stopnjo do lastne osvoboditve."⁹ Skrajna gesla, kot je npr.: "Die Windischen am Strick", napisan na slovenski osnovni šoli v Lokavcu,¹⁰ so seveda pri Slovencih utrjevala prepričanje, da sožitje med obema narodoma ni možno. Položaj jim je olajšalo tudi vse očitnejše nagibanje jugoslovanskih oblasti k nacistični Nemčiji (posledica tega je bila med drugim, npr. odstavitev dr. Antona Korošca, ki jim je bil nenaklonjen, s položaja notranjega ministra).

Sodelovanje z nemško obveščevalno službo, prevzem oblasti še pred prihodom nemških čet v nekaterih mestih, aktivno sodelovanje pri množičnem izganjanju Slovencev in pri drugih okupacijskih ukrepih, pomembna vloga v nemški aneksionistični in raznarodovalni politiki,¹¹ so pripeljali do prepričanja o njihovi kolektivni krivdi (kar je bil sicer tedaj splošen evropski proces¹²) in posledično do

⁷ Janez Cvirn: Nemška manjšina na Slovenskem 1918-1941. V: "Nemci" na Slovenskem str. 62-68.

⁸ Več o kočevskih Nemcih Mitja Ferenc: Kočevska : izgubljena kulturna dediščina kočevskih Nemcev. Ljubljana 1993.

⁹ Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, str. 140.

¹⁰ Prav tam, str. 143.

¹¹ Več Tone Ferenc: Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno. V: "Nemci" na Slovenskem, str. 99-144; isti, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945. Maribor 1968; isti: Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941-1945 - Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941-1945. Maribor 1980.

¹² Več Dušan Nečak: "Nemci" na Slovenskem 1945-1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov. V: "Nemci" na Slovenskem, str. 211-213; isti: Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodne skupnosti v Sloveniji po letu 1945. V: Zgodovinski časopis, 1993, št. 3; Gerhard Seewann: Proces izгона med drugo svetovno vojno in po njej na podlagi britanskih virov. V: "Nemci" na Slo-

izgona in drugih ukrepov, ki so jih izvedle poveljne jugoslovanske in slovenske oblasti.¹³ Ocenjevanje ravnanja Nemcev in predvideni ukrepi so bili pri vseh političnih taborih v Sloveniji podobni,¹⁴ dejstvo, da je iz vojne kot zmagovalna sila izšla Osvobodilna fronta oziroma Komunistična partija Slovenije, pa je nacionalnemu obračunu dalo tudi razreden pridih. Zgolj ugotovimo lahko, da je, kot sem zapisal v Zborniku Nemci na Slovenskem "s civilizacijskega vidika za oba naroda gotovo poraz, da nista zmogla skupnega življenja na istem prostoru, čeprav je takih primerov v Evropi žal še mnogo",¹⁵ vendar hkrati - kljub spremenjenim razmeram v Evropi (ali pa prav zaradi njih) - ne smemo pozabiti, kaj so v tem tragičnem mednarodnem obračunu z globokimi zgodovinskimi koreninami vzroki in kaj posledice. Tisto, kar je v zvezi z nemško manjšino danes bistveno, ni več razjasnjevanje zgodovinskih dejstev, ampak aktualno politično vprašanje, ki zadeva vprašanje premoženja, vprašanje ponovne vzpostavitve nemške oziroma t.i. "staroavstrijske" manjšine na Slovenskem in v tem kontekstu vprašanje slovensko - avstrijskih odnosov.

Božo Repe

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE SLOVENES AND THE GERMAN MINORITY IN
SLOVENIA IN THE DYNAMICS OF THE YEAR OF OCCUPATION 1941

S u m m a r y

The status of the German minority in Slovenia and the Slovene-German relations in the period between the two World Wars are the issues which have been dealt with in detail by both Austrian, German and Slovene specialist literature. This is essentially the case with the entire recent or contemporary historiography. The main reference and hitherto unsurpassed historiographic work for the period between the two wars remains the book by Dr Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941 (Nazism and Germans in Yugoslavia between 1933 and 1941)*, published in Ljubljana in 1966. A thorough elaboration of the topic can also be found in the miscellaneous "Nemci" na Slovenskem 1941:1955 (*Germans in Slovenia between 1941-1955*), which is a result of a research project led by Dr Dušan Nečak.

An extensive bibliography testifies that the topic has been thoroughly studied by both Austrian and Slovene historiographers who, however, arrived at different conclusions, especially in their evaluation of the degree of nazification of the German minority or its individual strata, and of the treatment which the German minority received from the Slovene (Yugoslav) authorities.

According to the 1910 Austrian census, 103,949 German-spoken persons lived on the territory that had been annexed to the Kingdom of Slovenes, Croats and Serbs (SCS). After the First World War a massive emigration took place (also as a result of the planned pressure by the Slovene authorities). In the early 1930s, some 30,000 people of German ethnic origin lived in Slovenia (more precisely, 28,998 according to the 1931 official census, and 32,578 according to a private census carried out in 1928). In 1941, the statistic office of german *Kulturbund* stated that 28,075 *Volksdeutscher* lived in Slovenia. Until the late 1930s, the German organisations publicly insisted on the estimate that some 111,000 Germans lived in Slovenia (with figures between 50,000 and 70,000 being quoted as well). The Paris

venskem, str. 335-343.

¹³ Božo Repe: "Nemci" na Slovenskem po drugi svetovni vojni. V: "Nemci" na Slovenskem, str. 145-172.

¹⁴ Tone Ferenc: Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno. V: "Nemci" na Slovenskem, str. 99-144; Božo Repe: "Nemci" na Slovenskem po drugi svetovni vojni. Prav tam, str. 145-172.

¹⁵ Prav tam, str. 170.

Peace Treaty (1919) secured a minimal legal protection for the German minority in Slovenia. Furthermore, the Kingdom of SCS had to sign a special agreement on the protection of ethnic minorities, which was not provided for in its Constitution.

The Slovene authorities endeavoured to limit German political and especially economic power through various measures (such as agrarian reform, sequestration, the control of its school system and political activity), however with little success, since the Germans retained large estates, real property and a leading role in some banking institutions. The Slovene authorities responded to the nazification of the German minority in the 1930s by abolishing the local *Kulturbund* organisations. Its cooperation with the German intelligence service, the seizure of power in some Slovene towns even before the arrival of the German army, active participation in massive deportations of Slovenes and in other occupying measures, as well as an important role in the German policy of annexation and assimilation, contributed to the notion of German collective guilt, one that generally prevailed throughout Europe at the time. This resulted in deportation and other measures carried out by the Yugoslav and Slovene authorities after the war.

With their inability to coexist on the same territory, both nations undoubtedly failed in the civilization aspect, as did, unfortunately, many other countries in Europe. However, in spite of the different situation in today's Europe, or precisely because of it, it should never be forgotten what was the cause and what the consequences of this tragic international conflict with deep historic roots. What is relevant today is not the clarification of the historic facts about the German minority, but the current political issue concerning its property, the re-establishment of the German (or the so-called 'old Austrian') minority and, in this context, the Austro-Slovene relations.

Fototeka Muzeja novejšje zgodovine Slovenije, foto dr. Jakob Prešeren

Prizor iz "italijanske" Ljubljane, 5. 7. 1941, na Ribjem trgu. "Fašist-policaj, kapa s cofom, za pasom bodalo", je komentiral avtor fotografije dr. Jakob Prešeren.

SVEŽE RIBE **RIBA** DIVJAČINA RAKI
J. OGRIČ

1.01
Prejeto 3. 9. 2001

UDK 325.252(4=163.3)"1939"

Marjan Drnovšek*

Slovenski izseljenci v Evropi ob izbruhu druge svetovne vojne

"Izseljenstvo - bitni, življenjski slovenski problem!"

(Viktor Plestenjak, 1939)¹

IZVLEČEK

Slovenski izseljenci v zahodnoevropskih državah - v največjem številu so živeli v Nemčiji, Franciji, Belgiji in na Nizozemskem - so se srečali z vojno, preden je bila napadena Jugoslavija aprila 1941. V domovini so mnogi pisali o njihovi usodi, bolj v temačnih kot svetlih tonih. Med njimi najdemo razmišljajoče, kot so bili Edvard Kocbek, France Omahen, Alojzij Kuhar, Kazimir Zakrajšek, Bogo Grafenauer, Viktor Plestenjak. Slovenci v Nemčiji so pridih vojne začutili po nastopu nacizma 1933, saj je bila nacistična ideologija kot totalitarna nenaklonjena tujim etničnim skupinam, v konkretnem vojnem stanju pa so bili od 1. 9. 1939. Na Nizozemskem, v Belgiji in Franciji pa so spoznali okupatorjev režim spomladi 1940. Večina je nadaljevala delo v rudnikih, mnoge so odpeljali na prisilno delo v Nemčijo, marsikoga so odvedli v koncentracijsko taborišče. Zlasti levičarsko usmerjeni so se vključili v odpor v posameznih državah, nekatere so aretirali, zaprli in ustrelili kot talce. Prepovedano je bilo tudi društveno življenje.

Ključne besede: slovenski izseljenci, Nemčija, Francija, Belgija, Nizozemska, začetek druge svetovne vojne (1939-1940), vojni begunci, izseljenska društva in vojna

ABSTRACT

SLOVENE EMIGRANTS IN EUROPE AT THE OUTBREAK OF THE SECOND WORLD WAR

The Slovene emigrants in Western Europe, most of whom lived in Germany, France, Belgium and Holland, experienced the war even before Yugoslavia was attacked in April 1941. Among many who, in their homeland, wrote about their fate in rather gloomy tones were Edvard Kocbek, France Omahen, Alojzij Kuhar, Kazimir Zakrajšek, Bogo Grafenauer, Viktor Plestenjak. In Germany, the Slovenes sensed the war as early as 1933, when the Nazi totalitarian ideology, intolerant of foreign ethnic groups, emerged, and were subject to the actual state of war from September 1939. Those in Holland, Belgium and France, however, came under the German occupation in Autumn 1940. While most of them continued working in mines, many were deported to Germany as forced labour or to concentration

* Dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU - Inštitut za slovensko izseljenstvo, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2; e-mail: Marjan.Drnovsek@zrc-sazu.si

¹ Viktor Plestenjak: Tako dela narod, ki se sebe zaveda. Razmišljanje, ki ga vzbuja skrb Nemčije za svoje ljudi v tujini. Izseljenski vestnik, IX, 1939, št. 6, str. 89-91.

camp. Some emigrants, especially those of leftist orientation, joined the resistance movements in various countries. Some of them were arrested, imprisoned or executed. Although emigrant associations were forbidden, some activities, such as lending of books, continued.

Key words: emigrants, Germany, France, Belgium, Holland, beginning of the Second World War (1939-1940), refugees, emigrants' associations

Če gledamo na Slovence z vidika slovenskega etničnega ozemlja, jih je vojna zajela v tistih zaporednih časovnih presledkih kot se je začela v Italiji, Avstriji, na Madžarskem in v Jugoslaviji. Enako velja tudi za slovenske izseljence v zahodno-evropskih državah. Ni dvoma, da so (bili) slovenski izseljenci del slovenskega naroda, čeprav razpršeni vsepovsod po svetu. Nanje se je na pragu druge svetovne vojne rado pozabljal v primerjavi s Slovenci v Julijski krajini ali na Koroškem. Še bolj v pozabi so bili Slovenci v drugih delih Jugoslavije - ki so jih katoliški razumniki tistega časa zaradi razpršenosti imenovali "slovenska diaspora" - in so živeli v drugačnih življenjskih in kulturno civilizacijskih razmerah kot Slovenci v jugoslovanskem delu Slovenije, po razpadu Jugoslavije pomladi 1941 pa so živeli tudi pod različnimi okupatorskimi režimi oziroma v različnih marionetnih državah. Njim so se med vojno priključili mnogi novi slovenski "izseljenci", ki so jih okupatorske sile nasilno izgnale v različne kraje na Hrvaškem, v Bosni in Srbiji.

I. Usoda izseljencev v očeh razmišljajočih tistega časa

Kakšni so bili pogledi na izseljenstvo v zadnjih letih pred izbruhom vojne na Slovenskem? Bolj temačni kot svetli, kot so bili temačni tudi pogledi na usodo slovenskega naroda. Kanček optimističnega glede usode izseljencev zasledimo med redkimi razmišljajočimi tistega časa. Posledice gospodarske krize in naraščajočih ozemeljskih zahtev Nemčije in Italije ter prodornost njunih ideologij (fašizma in nacizma), nenaklonjenih malim narodom in tujim etničnim skupinam (priseljencem) oziroma v slovenskem primeru avtohtonemu prebivalstvu pod Italijo (Julijska krajina) in Nemčijo (Koroška z marcem 1938), so krepile pesimistična gledanja na življenje in usodo Slovencev, vključno z izseljenci. In celo več: gospodarska kriza v državah t. i. zahodne demokracije (v Franciji, Belgiji, na Nizozemskem) ni povzročila samo odpuščanja delavcev, ampak celo njihovo prisilno izganjanje v matično domovino, kar je bilo spremljano tudi z naraščajočim odporom in pravim sovražtvom do tujcev. Avtarkija in ksenofobija sta bili prisotni v kriznih časih, tako med gospodarsko krizo kot ob izbruhu vojne. Zato je močno veljal rek: *beatus ille homo, qui sedet sua domo*.

Že spomladi 1938 je Edvard Kocbek objavil članek z naslovom *Slovensko izseljenstvo*.² V njem ugotavlja, da področje izseljenstva nikoli ni postalo del narodnega programa, temveč je vzbujalo bolj pomilovanje, manj pa je bilo deležno tudi konkretne pomoči in spodbujanja njihovega kompaktnega naseljevanja v

² Edvard Kocbek: Slovensko izseljenstvo. Dejanje, marec 1938, str. 87-90.

tujini. Zavedal pa se je nevarnosti in usodnosti izseljevanja za Slovence zaradi njihove majhnosti, maloštevilnosti in narodove nepripravljenosti (nezrelosti), ki je bila posledica slabe gospodarske, kulturne in politične zavesti.³ France Omahen (1938) je izseljevanje vrednostno delil na pozitivno in negativno odhajanje od doma.⁴ Kot dodatno negativnost je poudaril nesistematičnost tega procesa in s tem razpršenost Slovencev po svetu, brez možnosti pozitivnega razvoja in z bojznejšo hitre asimilacije "v nekaj generacijah". Istega leta kot oba predhodnika je Alojzij Kuhar zapisal misli, ki so izšle v *Spominskem zborniku Slovenije* leto dni kasneje.⁵ Glede usode slovenskega izseljenstva po svetu izraža skrajno črnoglede poglede, saj piše o njegovem "izumiranju", "zapisanosti smrti", da izseljenci predstavljajo le "mrtvo število", da jim je domovina "prazen zvok" ipd. Zlasti nagla asimilacija, npr. v ZDA, in njihova razpršenost v tujini, npr. v Kanadi, Argentini (za razkropljeni del priseljencev) in Braziliji, sta po njegovem glavna temelja za temačno gledanje na njihovo usodo, ki jima dodaja še tretji razlog, to je zavračanje domovine, npr. pri Slovencih v Braziliji (zakaj, tega ne utemelji). Svetleje tudi ne gleda na slovenske izseljence v zahodni Evropi, ki so, razen Vestfalcev, pripadali novejšim migracijskim tokovom. Prevzemanje novega državljanstva in razkropljenost Slovencev v Franciji sta ga vodila k misli: "Vse te nasebine so zapisane smrti". Tudi v Nemčiji je bil "tok potapljanja v nemški narodnosti" vedno močnejši, saj okrog 1930 vsaj dve tretjini mlajšega rodu nista znali materinega jezika. Tudi izseljencem v nekdanji Avstriji (po podatkih Izseljenskega komisariata v Zagrebu so leta 1934 registrirali 4.652 izseljencev, in sicer v okolici Dunaja, Leobnu, Knittelfeldu in Gradcu) se ni godilo nič boljše. Za slovenske kolonije v Belgiji pa je zatrdil: "Te nasebine so večji del zapisane smrti in je le še vprašanje časa, kdaj bodo popolnoma izginile". Kanček svetleje je gledal le na nizozemske Slovence, saj je njihove kolonije uvrščal "med najboljše slovenske v Evropi in čezmorju". Kar obširno pa je opozoril na slovensko "diasporo" v Jugoslaviji; skrbelo ga je vedno manjše število Slovencev "v okviru naše drage nam narodne države", in nadaljeval: "Zato je za nas pomembno, da si ohranimo tudi tiste sto tisoče, ki iz Slovenije odhajajo v druge kraje države. Ustvariti si moramo tehnične pripomočke, da to nalogo tudi izvršimo." (Kateri so omenjeni "tehnični pripomočki", nam Kuhar ne pove.) Svoje poglede je dopolnil z nalogami, ki naj bi jih opravila država in zasebni sektor v odnosu do izseljencev. Opozoril je na resnost stanja: "Ob dvanajsti uri v zgodovini slovenskega naroda, a tudi ob dvanajsti uri v razvoju naše narodne zavednosti, ki prehaja v brezbriznost, katera je najbolj zanesljivi klicar narodne smrti. Zato se naj vsi, ki jim je obstoj in blagor slovenskega naroda pri srcu, zdramijo in naj združijo svoje moči, da bodo kos izseljenskemu vprašanju, čigar rešitev mora biti naš narodni program". In če ostanemo pri letu 1938: v uvodu *Izseljenskega zbornika 1938* je njegov urednik Kazimir Zakrajšek poudaril: "Važno je delo celotnega naroda tu doma in izseljencev na tujem, da se to pravilno reši, da tu začnemo vsi delati, vsi žrtvovati. Tu gre za 400.000 izseljencev in 800.000 zamejnih Slovencev in Slovencev v diaspori,

³ Marjan Drnovšek: Slovenski izseljenci in domovina v tridesetih letih. V: Slovenska trideseta leta. Ljubljana 1997, str. 229-240.

⁴ France Omahen: Naše izseljevanje v letih 1936-1937. Izseljenski zbornik Izseljenske zbornice v Ljubljani 1938 (ur. Kazimir Zakrajšek), Ljubljana 1939, str. 53-62.

⁵ Alojzij Kuhar: Naše izseljensko vprašanje. V: Spominski zbornik Slovenije : Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939, str. 524-536.

torej za polovico naroda. Nesrečna Češka kriči. Kriči in sviri zlasti nas. V nekoliko letih moremo postati druga Češka mi Slovenci. Kdo ve? Če njene strašne nesreče ne bomo razumeli, če nas njen obupni jok ne bo predramil, potem ...? Saj me je strah končati ta stavek."⁶ Uvodnik je napisal na dan sv. Rafaela, to je 24. oktobra 1938, zato je imel pred očmi nemško zasedbo sudetskih delov Češkoslovaške republike, ki je le nekaj mesecev kasneje, sredi marca 1939, doživela celotno zasedbo. In še več, v nagovoru *Slovenskemu ljudstvu* je zapisal: "Naš zamejni narod trpi in propada, propada ... Pa so del nas samih, naši so. Mar smo res že vsi mrtvi? Ne! Torej nam ne sme biti vseeno, kako se našim ljudem godi v tujini."

Usode slovenskih izseljencev se je v tem času le bežno dotaknil Bogo Grafenauer, in sicer v svojih bogatih razmišljanjih o slovenskem narodnem vprašanju v letih 1938 do 1940, to je v člankih, ki so izhajali največ v *Dejanju*, *Delavski pravici*, *Sloveniji* in *Času* in drugod.⁷ V članku *Odlomki o slovenskem vprašanju*, ki je izšel v reviji *Dejanje* na začetku leta 1939,⁸ spregovori o posledicah takratne razdeljenosti slovenskega naroda (nad 2.000.000) med Jugoslavijo (okrog 1.600.000), Italijo (okrog 400.000, kar 25% strnjeno naseljenih Slovencev), Nemčijo (nad 75.000, kar 4,5% strnjeno naseljenih), hkrati pa omeni, "da je poleg tega nad pol milijona Slovencev raztresenih po vsem svetu in zapisanih prej ko slej skoro neizbežni narodni smrti..." Ponovno črnogledno gledanje, hkrati pa nas preseneti avtorjeva majhna pozornost za problematiko slovenskih izseljencev. Zanimivo je, da je mnogo kasneje, to je v spremni besedi k Pahorjevi knjigi *Ta ocean, strašno odprt*, komentiral Kocbekovo navajanje števila izseljencev v njegovem že omenjenem članku *Slovensko izseljenstvo* (1938) v višini 600.000 oseb in ga ocenil kot pretirano, skoraj za polovico, čeprav v svojem članku (1939) sam navaja njihovo število "nad pol milijona".⁹ V publicistiki tistega časa tudi pri poznavalcih izseljenske problematike mnogokrat zasledimo podobne ocene, npr. pri Kazimirju Zakrajšku ("Nad pol milijona svojih ljudi imamo v tujini").¹⁰

Zlasti razmišljajoči iz katoliških krogov so temu vprašanju posvečali več pozornosti. Med njimi se je izseljenske usode dotaknil tudi Viktor Plestenjak v tekstu brošure *Nekaj misli ob izseljenskem tednu*.¹¹ Poudarja, da se na pragu nove svetovne katastrofe, "ko se v stiskah nove človeške žalostre, v odsvitu novega požara, ki grozi zajeti ves svet, piše usoda tudi naši prihodnosti morda za stoletja". Sprašuje se, ali bodo domovini priskočili na pomoč tudi slovenski izseljenci, kot so to storili v prvi svetovni vojni. Avtor dvomi v to, saj ima pred očmi dotedanjo slabo državno skrb za izseljence in dejstvo, da predstavniki prve generacije umirajo, zlasti v ZDA in Vestfaliji, mladina pa se brez pomoči domovine staršev ne more obdržati v tujem morju. Država je naredila premalo. Tudi vsa prizadevanja, npr. Družbe sv. Rafaela, niso imela vidnejšega zunanjega uspeha. Veliki narodi govore o svojih izseljencih kot sorojakih, "udu živega narodnega občestva" in ne kot izobčencih. (Mimogrede: V. Plestenjak je našel vzor za skrb za svoje rojake po

⁶ Izseljenski zbornik Izseljenske zbornice v Ljubljani 1938 (ur. K. Zakrajšek).

⁷ Zbrani so v delu: Bogo Grafenauer: Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987.

⁸ *Dejanje*, 1939, št. 1, str. 36-39.

⁹ Boris Pahor: *Ta ocean, strašno odprt*. Ljubljana 1989, str. 400.

¹⁰ Slovenskemu ljudstvu. Izseljenski zbornik Izseljenske zbornice v Ljubljani 1938, str. 2.

¹¹ Viktor Plestenjak: *Nekaj misli ob izseljenskem tednu*, (maj?) 1940 (priložnostni tisk), str. 2.

svetu v takratni Nemčiji. Pri tem se je skliceval tudi na terminološke spremembe, saj so zamenjali ime izseljenec /der Auswanderer/ z Nmec v tujini /der Auslanddeutsche/ in določili ostro mejo med pripadnikom nemške države /Reichsdeutsche/ in pripadnikom nemškega naroda /Volksdeutsche/.¹²⁾ Opozarja, da je napačno razmišljanje, da je treba vso pozornost posvetiti le problemom doma. "Kdo pa se bo sploh brigal še za izseljence", se sprašuje. "Toda, ali ni prav v tem nevarnost, da bomo s takim negativnim mišljenjem oropali svoj narod svetle prihodnosti?" Zato zaključí: borba za ohranitev (slovenske oziroma jugoslovanske) samostojnosti je tudi rešitev izseljenskega vprašanja! Poleg ostalih, ga je k tem mislim napeljala tudi dejstvo, da je vojna vihra na evropskem zahodu pregnala izseljence kot begunce z njihovih "novih" domov.

II. Odzivnost slovenskih izseljencev v Evropi ob izbruhu vojne

Slovenski izseljenci v zahodnoevropskih državah, to je v Belgiji, Luksemburgu, na Nizozemskem, v Franciji, Angliji in Nemčiji, kakor tudi Slovenci v Italiji in Avstriji so se soočili z vojno mnogo prej kot Slovenci v Jugoslaviji. Direktni vojni ogroženosti so ušli le Slovenci v Švici.¹³⁾ Mnogi so spoznali grozote vojnega spopada že zgodaj, npr. kot vojaki v italijanski vojski v Abesiniji (oktobra 1935-), na obeh straneh v španski državljanski vojni (1936-39), kot živeči na Nizozemskem, v Belgiji in Franciji ob nemškem napadu in zasedbi maja in junija 1940 itd. Marsikdo se je na pragu vojne vrnil v domovino, zlasti iz vrst sezonskih delavcev in novejših priseljencev, večini pa je vrnitev preprečil začetek vojnih operacij. Ko sta aprila 1941 Nemčija in Italija napadli Jugoslavijo, so izseljenci živeli v vojnem stanju v Nemčiji, Italiji in Angliji, oziroma pod okupacijskimi režimi v zasedenih državah. Njihovo življenje je bilo na začetku vojne omejeno na bivanje in preživetje, izseljenska društva so zamrla, združevanje je bilo omejeno le na verske obrede na robu dovoljenega, stiki z domovino so bili sprva prekinjeni, nato so se počasi obnavljali, npr. po pisni poti, kasneje so se posamezniki vključevali v odporniška gibanja. Številni rudarji so bili kot delavci odpeljani v Nemčijo, marsikoga so odgnali v koncentracijska taborišča, marsikdo je bil zaradi delovanja proti okupatorju ustreljen kot talec. Tegobe vojne so slovenski izseljenci v drugih evropskih državah delili z ostalimi prebivalci, stiki z domovino pa so bili oslabljeni ali prekinjeni.

V nadaljevanju si oglejmo le nekaj primerov položaja in odzivnosti slovenskih izseljencev v zahodnoevropskih državah ob izbruhu druge svetovne vojne.

II.1. Slovenci v Nemčiji

Z Nemčijo so bile sklenjene številne meddržavne pogodbe, ki so urejale področje zaposlovanja jugoslovanskih delavcev v tej državi, zlasti njihov pravni in socialni položaj. Tako je bila 15. decembra 1928 podpisana Berlinska konvencija, ki je urejala področje socialnega zavarovanja jugoslovanskih državljanov v tej

¹²⁾ Viktor Plestenjak: Tako dela narod, ki se sebe zaveda. Izseljenski vestnik, 1939, št. 7, str. 89-91.

¹³⁾ Po oceni je leta 1938 v severnih predelih Švice živelo okrog 140 Slovencev; neznano pa je število Slovencev, ki so prišli na delo iz Italije. Glej: Izseljenski zbornik 1938, Ljubljana 1939, str. 137.

državi. Novembra 1929 je bil podpisan Sporazum o vzajemnosti (reciprociteti) med obema državama, ki je zagotavljal socialno enakopravnost jugoslovanskih delavcev z nemškimi in obratno; pripravil jo je dr. Andrej Gosar. Ima dva dela, prvega, ki govori o zaposlovanju sezonskih kmetijskih delavcev, in drugega, ki se nanaša na izvajanje socialnega zavarovanja za nameščence in pokojninskega zavarovanja za rudarje in kovinarje. Ker splošnega starostnega zavarovanja v Jugoslaviji ni bilo, se ta določila niso mogla uveljaviti v pogodbi, zato je bilo v zapisniku določeno, da se bodo ta določila vnesla v Sporazum po uvedbi splošnega zavarovanja za onemoglost, starost in smrt v Jugoslaviji.¹⁴ In še bi lahko naštevali. Na začetku leta 1939 je prišlo do novega dogovora o zaposlovanju: 1. poljedelskih sezonskih delavcev (za eno sezono), 2. poljedelskih stalnih delavcev (najmanj za dve leti).

Ti delavci so bili glede zaposlovanja, zaščite pri delu, delavskih sodišč, socialnega zavarovanja in javne zaščite izenačeni z nemškimi delavci, "v kolikor bi nemška zakonodaja za podanike drugih držav ne odrejala kaj drugega."¹⁵ Vtis je, da so bili odnosi Nemčije do tujih delavcev, v našem primeru Jugoslovancev, dobro urejeni, vendar...

Zelo grobo lahko trdimo, da sta na položaj starejših (predvojnih) in novejših jugoslovanskih / slovenskih priseljencev (v času med obema vojnama) v Nemčiji močno vplivala: 1. gospodarska kriza, z vrhom 1932 in 2. nastop nacizma leta 1933.

Gospodarska kriza

Podobno kot v ostalih zahodnoevropskih državah je kriza zajela tudi Nemčijo. Vtis je, da je bil položaj izseljencev tu nekoliko boljši kot drugod. Po Uredbi o tujih delavcih, 23. 1. 1933,¹⁶ so bili tuji delavci, ki so imeli stalno dovoljenje o zaposlitvi, pridobljenem v času dolgoletnega dela in bivanja v Nemčiji, izenačeni z nemškimi delavci. Po podatkih jugoslovanskega konzulata v Düsseldorfu je bilo konec leta 1933 nezaposlenih 70-80% "naših radnika u Vestfaliji". Nemci so dajali prednost svojim ljudem. Prvega maja 1934 je bila sklenjena nova trgovinska pogodba med Nemčijo in Jugoslavijo; z njo so želeli urediti tudi pošiljanje sezonskih delavcev v Nemčijo, vendar tega leta, po informacijah konzularnega uslužbenca, to je izseljenskega poslanika Dušana Pantića, ni bilo novih zaposlovanj v tej državi. Pantić je za "stalno" naseljene zagotavljal, da se z njimi dobro ravna, tudi glede podpor, čeprav so bile te nizke.¹⁷

Nezaposlene in člane njihovih družin so vključevali v prostovoljno delo (Freiwillige Arbeitsdienst), kjer so opravljali najtežja opravila, bivali v specialnih taboriščih, mnogokrat v pustih in močvirnatih predelih in živeli po "vojaško" ... vse samo za podporo za nezaposlene, ki so jo dobivali od Wohlfartsamta. Bili so pod vplivom nacistične propagande, kar je po mnenju nekaterih vplivalo zlasti na

¹⁴ Jožko Rozman: Reciprocitetna pogodba z Nemčijo. Izseljenski vestnik-Rafael, avgust 1937, št. 8, str. 82-83.

¹⁵ Jožko Rozman: Važne spremembe v sporazumu glede zaposlovanja sezonskih poljedelcev v Nemčiji. Izseljenski vestnik, 1939, št. 6, str. 94.

¹⁶ Reichsgesetzblatt, 26. 1. 1933.

¹⁷ Rafael, 1934, št. 4-7.

mlade, saj so se v borbi za obstanek hitreje prilagajali Hitlerjevemu režimu.¹⁸

Kmalu so se posledice težke gospodarske situacije umirile. Pojavile so se celo potrebe po novi delovni sili, zlasti po poljedelskih delavcih in kvalificirani delovni sili. To je že bil čas (pred)vojne gospodarske rasti v Nemčiji. Država je odprla meje za nove delavce, zlasti iz Italije, Madžarske in Jugoslavije. Jugoslavija je ponudbo sprejela z obema rokama. Edino glede rudarske delovne sile ni kazala poslušna, zato so mnogi slovenski rudarji odhajali ilegalno.¹⁹ Prihajali so tudi iz Hrvaške in Bosne in Hercegovine.

Iz jugoslovanskega konzulata v Düsseldorfu²⁰ je z datumom 15. junij 1939 prišlo v Beograd pismo, v katerem so bile našteje potrebe glede delovne sile, in sicer, da Vestfalija potrebuje okrog 50.000 delavcev v rudnikih, kamnolomih, opekarnah in v štirih tovarnah sintetičnega bencina. V njem je omenjeno, da so Jugoslovani zaželena delovna sila in dan predlog, da se za organizirano priseljevanje doseže z Nemčijo dogovor o njihovi prehrani, o prenosu prihrankov v domovino in da se odobri prihod enega ali dveh "jugoslovanskih duhovnikov" in nekaj izseljenskih učiteljev, slednje z utemeljitvijo, da preti vsem priseljencem hitro ponemčenje. Dobra poznavalka slovenskega izseljenstva v Nemčiji Mira Kolar-Dimitrijević²¹ to povezuje s Slovenci, tj. staro vestfalsko emigracijo; v nemškem pritisku in propagandi je videla vzrok, da so mladi odklanjali služenje vojaškega roka v jugoslovanski armadi.²²

Vojna industrija v Nemčiji je potrebovala vedno več tuje delovne sile. Potrebe po premogu na eni strani in pomanjkanje oz. delovna gibljivost rudarjev na drugi strani, sta bila glavna vzroka za to. Nevešča nova delovna sila, celo sabotaze z (ne)hitrostjo dela itd. so najprej pripeljale spomladi 1939 do podaljšanja delovnika (od osem in pol na 9 in tričetrt ure), kasneje pa do ponovne vrnitve na osem in tričetrtturni delovnik. Dajali so posebne premije na akord in rudarji so bili oproščeni služenja vojaškega roka, hkrati pa so omejevali gibanje in prezaposlovanje rudarjev itd. Nemčija je želela rudarje iz Jugoslavije. Problem dovolj visoke produkcije premoga za potrebe vojne industrije pa je rešila šele z okupacijo Poljske, ko je dobila velike rudnike premoga in ceneno delovno silo, tako prostovoljnih delavcev kot ujetnikov.²³

Pritisk nacizma

Tesno povezane z gospodarskimi razmerami so bile tudi politične. Vzročni in posledični elementi so se mnogokrat prepletali. To lahko trdimo zlasti glede odnosa države do tujcev oziroma starih priseljencev, ki so že prevzeli nemško državljanstvo še pred prihodom Hitlerja na oblast, kot tudi do novo prihajajočih priseljencev. Že omenjena Mira Kolar-Dimitrijević deli obdobje 1933-41 na dva dela, prvega, 1933-36 (slovenski rudarji so preganjani s strani režima, mnogi iz-

¹⁸ Mira Kolar-Dimitrijević: Rudarske naseobine jugoslavenskih radnika u Njemačkoj do početka drugog svjetskog rata. V: Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom. Zagreb 1978, str. 205.

¹⁹ Izseljenski vestnik, 1939, št. 10-11.

²⁰ Na začetku leta 1939 je nastopil službo kot novega generalnega konzul Branislav Dimitrijević.

²¹ Kolar-Dimitrijević, n. d., str. 192-209.

²² Prav tam, str. 206.

²³ prav tam, str. 207.

gnani iz države, asimilacija naglo napreduje in zaradi političnega pritiska je odpor do germanizacije vedno šibkejši), in drugega, 1937-41 (otroci starih rudarjev so popolnoma ponemčeni in se vključujejo "u ratnu mašinu Trećeg Reicha");²⁴ tega ni

spremenil niti prihod novih delavcev iz Jugoslavije, saj so se ločevali tako po političnih kot verskih nazorih, npr. pri prihajajočih iz Bosne.

Pritisk nacizma je bil najbolj viden tudi pri štetjih tujcev. Ob popisu prebivalcev (16. junija 1933) se je za Jugoslovane v Vestfaliji (po Dimitrijevičevi) odločilo le 6.190 oseb, na düsseldorfskem konzulatu pa so jih imeli na podlagi potnih listov registriranih 15.033. Po mnenju konzulata je bilo to število treba pomnožiti s tri, saj so bili nosilci potnega lista le glave družine; tako pridemo do števila okrog 40.000 oseb, ki so "zatajili ... več na početku fašističke vladavine svoje slavensko porijeklo i bojeći se političkih represalija iskazali njemačko ili avstrijsko državljanstvo."²⁵ Drugi poznavalec Slovencev v Nemčiji, nemški sociolog Erich Werner, pa glede popisa prebivalcev leta 1933 ugotavlja, da je bilo v tem času v Nemčiji 17.258 Slovencev, ki so bili registrirani kot jugoslovanski državljani (6.954 zaposlenih, 2.480 brez poklica ali samostojni in 7.824 družinski člani brez poklica).²⁶ Zanimiva pa je tudi njihova spolna sestava in zlasti ocenjeno znanje slovenskega jezika: a) razmerje moški : ženske = 8.881 : 8.377 (17.258); b) od 100 oseb je kot materin jezik navedlo nemščino 75,2%, slovenščino in tuj jezik 7,9% in samo tuj jezik (16,9%) oseb.²⁷

Nedvomno je podatek Dimitrijevičeve napačen, oziroma upošteva le število zaposlenih. (Mimogrede: leta 1925 je uradna nemška statistika /Statistisches Reichsamts, Berlin/ registrirala v Nemčiji skupno 14.057 Jugoslovancev. Omenimo še zanimivo vprašanje državljanstva Slovencev v Nemčiji, saj so se stari priseljenci po prvi svetovni vojni lahko odločali med tremi, avstrijskim,²⁸ nemškim in jugoslovanskim. Priseljenci po 1918 pa so lahko obdržali jugoslovansko ali vzeli nemško.) Vprašanje hitrega potapljanja Slovencev v morju nemštva še vedno ni dovolj raziskano.²⁹

Dimitrijevičeva tudi ocenjuje, da so stare slovenske kolonije Nemci "več potpuno germanizirali". Avtorica to podkrepi z dejstvom, da je bilo delo v vojni industriji vezano na nemško državljanstvo. Pri tem se nam postavi vprašanje, ali prevzem nemškega državljanstva nujno že pomeni ponemčenje, kar lahko sklepamo iz avtoričinega razmišljanja.³⁰ Svojo analizo je povezala s problemom novih jugoslovanskih priseljencev (Hrvatov in Bosancev), ki so imeli v primerjavi s stariimi priseljenci (Slovenci) nižje mezde, pri čemer se je sklicevala na članek v IZseljenskem vestniku.³¹ Ali ga je prav interpretirala? Dejansko so bile velike

²⁴ Prav tam, str. 208.

²⁵ Prav tam, str. 203.

²⁶ Erich Werner: Slovinci v Porurju. Ljubljana 1985, str. 85-86. Avtor se sklicuje na Statistik des Deutschen Reiches, knjigo 451, 4 in Die Ausländer im Deutschen Reich, Berlin 1936, str. 20.

²⁷ E. Werner, n.d., str. 91.

²⁸ Staroavstrijskih zagovornikov med Slovenci ni bilo malo. V Nemčiji je delovala tudi All-österreichische Interessengemeinschaft (glej IZseljenski vestnik-Rafael, 1934, št. 6-7), ki so mu očitali ovaduštvo in sodelovanje z nacisti.

²⁹ Marjan Drnovšek: Utrinki iz kronike družine Urh o življenju Slovencev v Gladbecku (Vestfalija). V: Slovenski izseljenski koledar 1995, str. 150-157.

³⁰ Kolar-Dimitrijevič, n. d., str. 206.

³¹ Položaj naših ljudi v Nemčiji z ozirom na nove razmere. IZseljenski vestnik, 1939, št. 12, str.

razlike v vrednotenju dela med rudarji, med katerimi najdemo največ starih Vestfalcev (Slovencev) in novimi priseljenci, ki so bili v glavnem zaposleni na javnih delih in v industriji. Prvi so zaslužili za osem in tri četrt ure dela od 6 do 23 RM na dan, drugi za osem do deset ur dela le 0,70 do 1,50 RM na uro. Po mnenju avtorja članka v *Izseljenskem vestniku* je bilo tudi malo "naših delavcev" zaposlenih v vojni industriji v ožjem pomenu besede. Dimitrijevičeva celo zapiše, da stari (Slovenci) in novi priseljenci (Hrvati in Bosanci) sploh niso govorili med seboj, čeprav so živeli v istem mestu. Tudi to lahko razložimo vsaj z enim dejstvom, na katerega so Vestfalci stalno opozarjali, namreč, na njihovo slabo razumevanje srbskega (hrvaškega) jezika, zlasti pri tistih, ki sploh niso živeli v Jugoslaviji in niso služili vojaškega roka v jugoslovanski vojski. Na podlagi razlik med njimi še ugotavlja, da Slovenci niso iskali zvez z Jugoslavijo (?) in da je bil zadnji stik z njo v času obiska dr. Milana Stojadinovića v Gladbecku, 20. januarja 1939.³² Na drugi strani pa avtorica tudi meni, da so se jugoslovanski konzuli v Nemčiji bolj posvečali problemom novega priseljenstva, kar se je kazalo tudi v kadrovski zasedbi konzulatov.³³ Tako je namesto Maksa Goričarja leta 1935 prišel na njegovo mesto v Düsseldorf Hinko Samec, pa Franjo Mateković in februarja 1939 Branislav Dimitrijević.³⁴ Kakor koli že, hitra asimilacija Slovencev v Nemčiji je bilo dejstvo, korenine pa segajo še v čas pred prvo svetovno vojno. Nacizem je proces samo še okrepil in pospešil. Ta problematika je našla odmev tudi v slovenskem tisku, npr. če omenim samo članek (1937) izseljenskega učitelja Toneta (Antona) Šlibarja *Izseljensko vprašanje v Nemčiji*.³⁵ Menil je, da je mladino v Nemčiji skoraj nemogoče rešiti iz objema tujega vpliva oziroma tuje kulture. Ni dovolj, da se pošlje učitelj, ampak je poudaril tudi pomen vsakoletnih izletov mladine v Jugoslavijo. Zavzemal se je za živ stik, to je za organiziranje izseljenskih šol v tujini in vsakoletnih izletov v domovino. Duhovnik Jože Premrov pa je imel tudi drugačno izkušnjo, ko ga je 16 letni fant iz Dortmund-Evinga leta 1931 nagovoril: "Gospod, vzemite še mene s seboj v domovino. Nisem je še videl, gledam jo samo v duhu, ko poslušam svoje starše, ki se vsak večer pogovarjajo o naših lepih gorah, o polju, cerkvicah, ki so posejane po Sloveniji, o rodnem domu in znancih. Že iz tega pripovedovanja sem si ustvaril lepo sliko naše domovine."³⁶

Takoj po nastopu nacizma v Nemčiji so prihajale v domovino novice o množičnem zapiranju ljudi, pregledih stanovanj in izgonih jugoslovanskih državljanov. Mnogi so bili pred letom 1933 aktivni v komunističnem gibanju. Marsikoga med njimi so izgnali, npr. sedmega marca 1933 Ivana Korošca iz Hamborna, večina pa se, zaradi znanih razlogov, ni vrnila v Jugoslavijo, ampak so se usmerili v druge

215-216.

³² *Izseljenski vestnik*, 1939, št. 2.

³³ Na splošno lahko trdimo, da je bilo v jugoslovanskih konzularnih predstavništvi po svetu v času med obema svetovnima vojnama malo Slovencev, tudi v središčih slovenske priselitve v evropskih državah, proti čemur so izseljenci večkrat protestirali, Beogradu očitali nonšalanco, uslužbencem na konzulatih neznanje slovenskega jezika, redko prihajanje mednje, nepravilno delitev državne pomoči itd. Glej: resolucije prvega (1935) in drugega (1937) izseljenskega kongresa v Ljubljani. (I. slovenski izseljenski kongres v Ljubljani dne 1. julija 1935, Ljubljana 1936.)

³⁴ *Izseljenski vestnik*, 1939, št. 2, str. 28.

³⁵ Tone Šlibar: *Izseljensko vprašanje v Nemčiji*. *Izseljenski vestnik-Rafael*, avgust 1937, št. 8, str. 62-63.

³⁶ J. P., *Krik naše mladine iz tujine*. *Izseljenski vestnik*, 1939, št. 1, str. 6-7.

evropske države, zlasti Belgijo in Francijo.³⁷ Konec leta 1933 so iz Nemčije izgnali 85 Jugoslovanov, od tega 65 iz Dravske banovine.³⁸ Pritisk so izvajali tudi na katoliška in "nacionalna podporna društva", ki so se v slovenskem primeru decembra 1933 povezala v Osrednjo zvezo jugoslovanskih narodnih delavskih društev v Nemčiji, ki jo je vodil Pavel Bolha; združila je 83 društev. Ta reorganizacija je sprožila tudi številne spore med člani društev. Z militarizacijo Nemčije se je delo slovenskih kulturno-prosvetnih društev omejevalo samo na versko dejavnost. Državni minister za notranje zadeve je 20. februarja 1934 dovolil, da smejo Slovenci v Porurju na verskih obredih uporabljati slovenski jezik.³⁹ Kasneje sledimo omejevanju delovanja duhovnikov; v domovino so prihajale novice, kot ta, da je nemška policija prepovedala delo duhovniku, ki je že več kot trideset let deloval med slovenskimi izseljenci.⁴⁰ Izvajal se je tudi pritisk na izseljenske učitelje; navedimo samo primer že omenjenega izseljenskega učitelja Antona Šlibarja v Gladbecku. Zaradi članka je na pritisk nemških oblasti - prek Dušana Pantića, izseljenskega poslanika v Düsseldorfu - moral zapustiti Nemčijo. (Mimogrede: kasneje je odšel v Francijo.) Vzrok: v članku je odsvetoval prihod na delo v Nemčijo, češ da so slovenskim rudarjem oteženi pogoji za napredovanje in otrokom izobrazba. Tudi če bi končali višje šole, ne bi dobili zaposlitve brez prevzema nemškega državljanstva, zato ni bilo intelektualcev, saj so se tisti, ki so se izšolali, hkrati ponemčili.⁴¹ Šola v Gladbecku je po njegovem odhodu padla na raven občasnih in redkih tečajev slovenskega jezika. Pri vseh razmerjih med Nemčijo - izseljenci - Jugoslavijo moramo omeniti številne spore, ki so imeli mnogi osebna, nazorska, ideološka in politična ozadja, kar je nedvomno slabilo izseljenska društva, hkrati pa krepilo moč nemškega načina življenja.

In kako je bilo v Nemčiji ob vojnem izbruhu septembra 1939? O tem nam nekaj pove že omenjeni nepodpisan članek v *Izseljenskem vestniku* z naslovom *Položaj naših ljudi v Nemčiji z ozirom na nove razmere*.⁴² Stari izseljenci izpred let, večinoma rudarji, so ob izbruhu vojne ostali na delovnih mestih in so delali naprej. Za "šiht" v časovnem trajanju osem ur in tri četrt so dobili od 6 do 23 RM. Zaenkrat ni bilo nevarnosti, da bi morali zapustiti kraj zaposlitve ali da bi izgubili delo, razen "seveda v krajih, odnosno v rudnikih v neposredni bližini holandske in belgijske meje, kjer nihče ne more vedeti, ali bo treba odtod oditi ali ne." Če bi morali zapustiti dom, bodo zanje našli delo v rudnikih, ki so bolj oddaljeni od te meje. Ostali so tudi zaposleni, ki so prišli iz Jugoslavije, Belgije in Nizozemske v tekočem letu in letu pred tem, ugotavlja pisec, vsi pa so bili zaposleni zlasti na javnih delih in v industriji. Obdržali so svoja delovna mesta, razen če so se sami odločili, da gredo drugam. Noben Jugoslovan ni bil zaposlen v vojaški industriji v ožjem pomenu besede, razen v panogah, ki so bile kot pomožne in zadnje čase vključene v vojno industrijo, npr. v apnenicah. "Zaščita naših ljudi s strani jugoslovanskih zastopstev uživa prav tako kot doslej polno pravico in priznanje

³⁷ Marjan Drnovšek: Delovanje Toma Brejca med slovenskimi izseljenci v Franciji v letih 1936-39. V: *Dve domovini / Two Homelands*, 1990, str. 179-204.

³⁸ Kolar-Dimitrijević, n. d., str. 204.

³⁹ Prav tam, str. 204.

⁴⁰ *Izseljenski zbornik* 1938, str. 33. Nedvomno gre za Božidarje Tensunderna. (Glej *Izseljenski vestnik*, 1939, št. 2, str. 28).

⁴¹ Glej *Izseljenski vestnik*, 1937, št. 7, 12; 1938, št. 4.

⁴² *Izseljenski vestnik*, 1939, št. 12, str. 215-216.

tako pri nemških uradih kot pri zasebnih podjetjih", zaključuje prispevek omenjeni pisec članka v *Izseljenskem vestniku*.

Ob izbruhu vojne leta 1939 so bili izseljenci postavljeni pred dilemo: ostati ali se vrniti. Jugoslovanska predstavništva, npr. konzulat v Düsseldorfu, so jim odsvetovala odhod, hkrati pa obljubila, da jih bodo o spremembah pravočasno obvestili. Vedeti moramo, da so bile med Nemčijo in Jugoslavijo sklenjene pogodbe o delovni sili, njihova določila pa so bila obvezujoča za obe strani. Sezonski delavci pa so se tako iz Francije kot iz Nemčije vračali kot ponavadi.⁴³ (Mimogrede: v letu 1939 jih je v Francijo odšlo okrog 6000 in v Nemčijo 13.000.)

Katoliško društvo sv. Barbare v Habingshorsu (Castrop-Rauxel) s sedežem na Adolf Hitler Strasse 112c je 3. decembra 1939 slavilo dan sv. Barbare, zaščitnice rudarjev, hkrati pa tudi pred dvema dnevoma minuli jugoslovanski državni praznik (1. december). Po pripovedi Franca Boriška, predsednika društva, je to bilo skromnejše praznovanje, ker v "času vojne" proslavljanje ni primerno, zaradi gospodarskega stanja društva nemogoče, kljub temu pa je v društveni dvorani, ob kozarcu piva, bilo slišati "tudi nekaj narodnih pesmi", ki so jih "precej krepko zapeli, kar je celo domačinom ugajalo, ki so bili v sosednji dvorani".⁴⁴ Za čas prehoda v leto 1940 naletimo na mnenja glede lastnega položaja, kot so: "pritoževati se še ne smemo preveč ... društveno življenje je nekoliko potihnilo ... Mi še vedno lahko opravljamo svoje verske dolžnosti, medtem ko jih Poljaki ne morejo več. Zato se moramo predvsem zahvaliti naši kraljevski vladi v Jugoslaviji, da je v prijateljskih odnosih z Nemčijo" itd.⁴⁵ Vse do napada Nemčije na Jugoslavijo je vse potekalo v duhu razmišljanja "Vse se še odigrava daleč od nas; da bi le tako ostalo!"⁴⁶

Ob napadu Nemčije na Jugoslavijo aprila 1941 se izseljenci v času vojnih operacij niso mogli vrniti domov. Mnogi so se vrnili šele med vojno, kot npr. Franc Bizjak, rudar kopač v Essnu. Odkar se je leta 1939 začela vojna je ostal na delu v rudniku do leta 1943, ko se je zaradi bombardiranja in "drugih" razlogov (ki jih ne navede) vrnil domov. Društveno življenje v Vestfaliji je zamrlo že leta 1940.⁴⁷ Apolitičnost pa je bila že pred tem zapovedano dejstvo.⁴⁸ Z izbruhom sovražnosti med Nemčijo in Jugoslavijo so bila vsa slovenska društva - štela naj bi nad 7.000 moških članov - prepovedana in ukinjena,⁴⁹ njihova imovina pa zaplenjena.⁵⁰ Nemci so prepovedali tudi delovanje raznih cerkvenih bratovščin, zvez, redov ipd., npr. Janezovo zvezo v Leutesdorfu ob Renu, zaplenili tiskarno, duhovnike pa razgnali.⁵¹

II.2. Slovenci v Franciji⁵²

⁴³ Raznotere vesti. Sezonski delavci se vračajo iz Nemčije in Francije. *Izseljenski vestnik*, 1939, št. 12.

⁴⁴ *Izseljenski vestnik*, 1940, št. 2, str. 31-32.

⁴⁵ Prav tam, 1940, št. 2, str. 31-32.

⁴⁶ Prav tam, 1940, št. 3, str. 48-.

⁴⁷ Kolar-Dimitrijevič, n. d., str. 207; *Izseljenski vestnik*, 1940, št. 2.

⁴⁸ E. Werner, n.d., str. 125.

⁴⁹ E. Werner, n.d., str. 124.

⁵⁰ P. Poljanec (Miha Rogl): *Med Westfalskimi Slovenci*. SIK 1955, Ljubljana 1954, str. 82.

⁵¹ August Hegenkötter: *Moje delo med Slovenci*. Priredil Jože Premrov. Ljubljana 1970.

⁵² Po eni od ocen, naj bi bilo sredi leta 1939 v Franciji 26.000 Jugoslovanov, od tega 12-15.000 Slovencev (med njimi kar 7.000 Prekmurcev). Glej: C. (Camplin?) F., *Nekaj bolnih mest med jugo-*

Na grozeči vojni spopad so se v Franciji odzvala tudi slovenska izseljenska glasila vseh treh usmeritev, aktivno jugoslovanske, katoliške in komunistične. Tako je najpomembnejše glasilo levo usmerjenih izseljencev, *Glas izseljencev* (1936-39),⁵³ že od priključitve Avstrije k Nemčiji (marec 1938) objavljalo številne članke o nemški nevarnosti za Slovence, zlasti za Slovence na Koroškem, o pravičnem boju republikancev v Španiji, istočasno pa je hvalil močno, srečno in svobodno Francijo. Na drugi strani je katoliški duhovnik Stanko Grims iz Merlebacha na začetku leta 1939 pisal v Ljubljano: "O vojni nevarnosti se pri nas še vedno mnogo govori." Mnenja pa je bil, da je bilo glasilo *Slovenec* (Ljubljana) proti lokalnim (levim, francoskim?) glasilom v Merlebachu mnogo bolj objektivno glede poročanja o mednarodnih dogajanjih, tako o nevarnostih vojne, glede Španije in podobno, in pismo zaključil z željo: ... "Upamo, da bo ostal mir."⁵⁴ Srečamo se z dvema odnosoma do dogajanj v Evropi, aktivnim, ki so ga zagovarjali levo usmerjeni izseljenci, in pasivnim, ki ga srečamo v vrstah katoliških in tudi jugoslovansko usmerjenih izseljencev.

Zaporednost vključevanja Slovencev v Franciji v boj proti fašizmu in nacizmu lahko razvrstimo, prvič, z udeležbo v španski državljanski vojni, drugič, s sodelovanjem kot prostovoljci v francoski armadi, in tretjič, z bojem v okviru francoskega odporiškega gibanja. Zlasti levo usmerjeni slovenski ekonomski izseljenci, politični emigranti (komunisti), študenti in intelektualci so večkrat izražali podporo Franciji pri obrambi države. Ob razglasitvi mobilizacije 1939 se je nad 1.500 Jugoslovancev v Franciji javilo kot prostovoljci v francosko vojsko. Med njimi je bil tudi Ivan Ambrožič, ki so ga Nemci ujeli in je postal vojni ujetnik. Po francoskih virih je med vojno sodelovalo v odporiškem gibanju v Franciji več kot 3.000 Jugoslovancev.⁵⁵

Zelo okvirno lahko odnos, doživljanje vojne in delovanje slovenskih izseljencev v Franciji v povezavi z vojnim dogajanjem razdelimo na naslednje sklope: 1. Sodelovanje in pomoč republikanski strani v španski državljanski vojni in begunstvo po njenem koncu; 2. evakuacija zaradi vojne nevarnosti, zlasti iz severovzhodne Francije s septembrom 1939; 3. begunstvo v času nemškega napada na Francijo, maja 1940; 4. vključevanje v ilegalno odporiško gibanje v letih 1940/41.

"Fašizem podžiga svetovno vojno in boj proti fašizmu je boj za mir!"⁵⁶

Iz vrst levo (komunistično) usmerjenih slovenskih izseljencev iz rudarskih in industrijskih predelov zlasti severne Francije (Pas-de-Calais in Nord) so se mnogi borili na republikanski strani v španski državljanski vojni, številni, zlasti ženske, pa so se vključili v zbiranje pomoči španskim borcem, invalidom in nepreskrbljenim članom njihovih družin. Duh španske državljanske vojne, zaobjet v geslu "Proti

slovanskimi izseljenci v Franciji. *Izseljenski vestnik*, 1939, št. 6, str. 92.

⁵³ Marjan Drnovšek: *Izseljensko in drugo časopisje med Slovenci v zahodni Evropi do leta 1940*. V: *Dve domovini / Two Homelands*, 1992, št. 2-3, str. 301-302.

⁵⁴ Francija. *Izseljenski vestnik*, 1939, št. 2, str. 31.

⁵⁵ Fadil Ekmečić: *La présence Yougoslave en France depuis 100 ans (Exposé préliminaire, thèse et chronologie succincte)*. Paris 1988, str. 13, 32-33.

⁵⁶ *Glas izseljencev*, Pariz, 17. maja 1938, št. 10.

fašizmu in vojni!",⁵⁷ je zajel marsikatero slovensko rudarsko družino, mnoge pa je tudi zaobšel v skladu s stališčem, da se kot gostje v Franciji ne smejo vtikati v politične zadeve. "Želimo le ljubi mir kakor vsa ljudstva, ki jim ni za nadvlado nad drugimi, ampak da bi v miru mogli delati in živeti," je le ena od številnih želja, ki jih zasledimo v dopisih izseljencev Izseljenskemu vestniku v Ljubljani v letih pričakovanja vojnega izbruha. Španska državljanska vojna je še bolj ideološko razdelila slovenske izseljence v Franciji. Tudi zato so redki poskusi zблиževanja v ljudsko-frontnem duhu v času njenega vzpona v Franciji (1936 - pomlad 1938) doživeli neuspeh zaradi različnih ideoloških oziroma nazorskih pregrad med Slovenci v tej državi.

Oglejmo si nekaj utrinkov iz tega časa o stikih med izseljenci v Franciji in španskimi borci. V okviru Bataljona Āuro Āaković 129. mednarodne brigade je bila novembra 1937 ustanovljena Slovenska četa Ivana Cankarja. V njenem pozivu "Vsem slovenskim antifašistom!"⁵⁸ je bila poudarjena potreba po enotnem nastopu vseh zavednih Slovencev, doma in po svetu, ne glede na verske in politične razlike, v borbo proti "razkosanju slovenske zemlje". Boj na strani republikanske Španije so povezovali z bojem za združeno in svobodno Slovenijo. Prosili so za moralno in finančno pomoč. Republikance so podprli tudi izseljenci iz katoliškega tabora, čeprav so bile te podpore maloštevilne. Tako je Jugoslovansko podporno društvo sv. Barbare iz La Machine 22. marca 1937 poslalo pismo z naslednjo vsebino: "Mi Slovenski izseljenci rudarji, vsi člani jugoslovanskega Pod. Društva sv. Barbare smo iz srcem in dušo na strani republikanske Španije, ki se ne bori samo za svojo svobodo, ampak za napredek in mir vsega človeštva. Mi smo posebno srečni, ko vidimo na strani osvobodilne vojske baskovske katoličane, ki dobro vedo, da je borba proti krvavemu fašizmu ono, kar jim veleva njihova vest. Posebno smo veseli, da je tudi naš mali narod lepo in častno zastopan v junaški mednarodni koloni. Vsem tem našim junakom pošiljamo iz našega kraja svoje goreče pozdrave."⁵⁹ Da je bilo več podpore s strani levo usmerjenih izseljencev, nas seveda ne sme presenetiti.⁶⁰ Sodelujoči Slovenci v Španiji so se zavedali pomena širše podpore svojemu boju, tudi iz vrst izseljencev po vsem svetu. Zato v svojih pozivih k podpori niso pozabljali omenjati "Slovence ... v tujini", kot tudi stališče, da v vrstah prostovoljcev sodelujejo Slovenci "brez obzira na naše politično in versko prepričanje".⁶¹

V zvezi s špansko državljansko vojno, komunističnimi idejami in ne nazadnje politično klimo v Franciji sredi tridesetih let, so se v tej državi pojavljala razna protivojna in protifašistična gibanja. Tako so tudi slovenske izseljenke v severni Franciji v Lensu in Sallauminesu ustanovile ženski društvi "Proti vojni in fašizmu".⁶² Njihova predstavnica se je udeležila tudi svetovnega ženskega kongresa v

⁵⁷ Tako sta se imenovali tudi ženski društvi v Lensu in Sallauminesu v Pas-de-Calaisu. Bili sta pod močnim vplivom francoske Antifašistične zveze žena.

⁵⁸ Janez Radečan: Vsem slovenskim antifašistom, Španija, 26. 9. 1937. Dimitrovac, 4. 11. 1937, št. 9.

⁵⁹ Vsem Slovincem v španski osvobodilni vojski. Dimitrovac / Dimitrovista, 1. 5. 1937, št. 1, str. 4. Gre za list bataljona Dimitrov. Tekst sem korigiral brez vsebinskih sprememb.

⁶⁰ Na primer: Pismo slovenskih rudarjev iz Sallauminesa. Dimitrovac, 16. 8. 1937, št. 6, str. 8; Pismo slovenskega ženskega društva proti vojni in fašizmu. Dimitrovac, 5. 12. 1937, št. 11, str. 4.

⁶¹ Janez Radečan: Vsem slovenskim antifašistom, Španija, 26. 9. 1937. Dimitrovac, 4. 11. 1937, št. 9, str. 5.

⁶² Marjan Drnovšek: Slovenske izseljenke iz Pas de Calaisa (Francija) in španska državljanska voj-

Marseillu, maja 1938, na katerem so izrazile podporo republikanski Španiji, borbi Čehov za neodvisnost in obstoj ter obsodile japonske imperialistične zahteve do Kitajske. Novembra 1938 se je predstavnica ženskih društev iz Lensa in Sallauminesa udeležila kongresa miru v Parizu. Gibanje za mir in proti fašizmu je bilo pod močnim vplivom levo usmerjenih političnih krogov med slovenskimi izseljenci, zlasti komunistične partije Francije in Jugoslavije, kar je zbuvalo nasprotovanje s strani katoliških krogov, zlasti cerkvene hierarhije. Pomoč republikanski Španiji je bila tudi konkretna, in sicer z zbiranjem prispevkov za pakete prostovoljcem, dajanjem pomoči porodnicam španskih borcev, njihovim otrokom, kasneje invalidom itd. Zlasti žene in dekleta so pošiljale pisma in pakete španskim borcem s spodbudami itd. Mimogrede: slovenske izseljenke so leta 1938 Cankarjevi četi v Španiji darovale zastavo z napisom "Cankarjeva četa. Darilo slovenskih žen iz Pas de Calaisa".

Vseh sodelujočih Slovencev na republikanski strani naj bi bilo 534, prihajajočih tako iz jugoslovanske Slovenije in Italije kot tudi iz vrst izseljencev iz evropskih držav in Združenih držav Amerike. Skupno jih je v Španiji padlo kar 231, kar je bil velik krvni davek.⁶³ Na republikanski strani se je borilo tudi 18 izseljencev iz Pas-de-Calaisa in Norda, od tega jih je 8 padlo.⁶⁴ Konec marca 1939 so se preživeli umaknili s preostalimi deli republikanske armade v Francijo, kjer so se znašli v taboriščih. Po eni od ocen je bilo aprila 1939, to je po koncu španske državljanske vojne, v begunskem taborišču Gris 324 Jugoslovancev, med njimi 51 Slovencev. Vseh je bilo junija 1939 v Franciji več kot 400.⁶⁵ Del se jih je ob začetku druge svetovne vojne prijavil v delovne enote francoske armade, večino pa so Nemci zajeli junija 1940 in jih odpeljali v koncentracijska taborišča. Kakšna je bila usoda prostovoljcev iz evropskih izseljenskih vrst še ni raziskano, več pa je prispevkov na publicističnem ali spominskem področju.⁶⁶

Junija 1939 je Izseljenski vestnik objavil pismo iz Liévina, v katerem pisec komentira konec španske državljanske vojne z naslednjo mislijo: "Žene, ki so jih zbirale /prostovoljne prispevke!/ na shodih zoper fašizem in vojno, se zopet laže posvečajo svojemu domačemu delu ... Mirno gre naše izseljensko življenje naprej, mirneje nego v zadnjih par letih ... Rudar si slej ko prej s težavo in trdom služi vsakdanji kruh. Vojno razpoloženje in priprave nalagajo tudi delavcu žrtve. V teh po vojski dišečih časih za nas jugoslovanske izseljence ni najbolje. Želimo le ljubi mir kakor vsa ljudstva, ki jim ni za nadvlado nad drugimi, ampak da bi v miru mogli delati in živeti."⁶⁷

Evakuacija in begunstvo 1939-40

Po biltenu jugoslovanskega notranjega ministrstva z dne 7. 9. 1939 se je ob napadu Nemčije na Poljsko v Franciji nahajalo 20.000 jugoslovanskih državljanov, v glavnem rudarjev in drvarjev. Taka je bila, po njihovem mnenju, številčna situacija

na. V: Slovenski koledar 1989, str. 105-108.

⁶³ France Filipič: Španski borci. V: Enciklopedija Slovenije, 13, Ljubljana 1999, str. 100.

⁶⁴ Mila Šenk: Slovenski delavci v Pas-de-Calaisu. V: Slovenski koledar 1980, str. 219.

⁶⁵ F. Ekmečić, n. d., str. 32.

⁶⁶ Naši Španci. Zbornik fotografija i dokumenata o učešću jugoslovenskih dobrovoljaca u španskom ratu 1936-1939. Ljubljana 1962. Aleš Bebler (ur.): Naši Španci, Ljubljana 1978.

⁶⁷ Naši po svetu. Izseljenski vestnik, 1939, št. 6.

tudi ob okupaciji.⁶⁸ Po Lipoglavškovi naj bi bilo istega leta v Franciji 34.000 Slovencev od tega 11.000 Primorcev, Italijanov po državljanstvu.⁶⁹

Ob izbruhu druge svetovne vojne, 1. septembra 1939, je med izseljenci nastala zbežanost, negotovost, mnogi so se na vrat na nos vrnili v Jugoslavijo. O tem je pisal izseljenski učitelj Anton Šlibar v prispevku "Našim izseljencem v Franciji!", objavljenem decembra 1939 v *Izseljenskem vestniku*.⁷⁰ V njem poziva rojake v Franciji, naj se ne zmedejo. Mnogi so jo zapustili, čeprav se jim še niso iztekle delovne pogodbe. Pičle prihranke so porabili za vožnjo. Razmere so se uredile, možnost vrnitve je ostala, sam pa priporoča rojakom, naj ne odhajajo brez vzroka in še preden jim poteče pogodba. "Ne smete pozabiti, da bodo tu rabili zmerom več delovnih moči, ker so v vseh panogah industrije in poljedelstva nastale vrzeli, ki vpijejo po nadomestitvi."⁷¹ Nastale so nove razmere, na katere so se izseljenci težko navajali, vendar je priporočal, naj se ne dajo begati od nepremišljenih govoric. Vsak naj se obrne na konzulat, pod katerega spada, ali na Izseljensko poslanstvo v Parizu (Office d'émigration Yougoslave, 3, Rue Goethe, Paris XVI), ki posreduje pri francoskih oblasteh. Odgovori na pisna vprašanja sicer zaostajajo, ker je dopisov veliko, zato naj potrpijo. "Torej oni, ki ste še ostali, bodite brez skrbi in delajte lepo dalje."

Zlasti sezonski delavci so bili zmedeni, mnogi so predčasno zapustili delo in zaradi tega izgubili 10% plače, povrh vsega je padla še vrednost franka. Tudi v prometu so nastale zagate; tako je bilo izseljenskemu duhovniku Ivana Camplinu v Parizu onemogočeno redno opravljanje duhovniške službe zaradi zmede v prometu. Odpovedan je bil tudi Slovenski zbor, sklican za 15. oktober 1939.⁷² Camplin se je kmalu (1940?) vrnil v domovino.

Vojna je sprožila tudi prvi val beguncev zaradi vojne, evakuacije prebivalstva iz območij, ki niso bila zavarovana z Maginotovo linijo. Tako so npr. v departmaju Meurthe-et-Moselle iz okrožij Longwy in Longuyon v bližini Belgije evakuirali okrog 50.000 oseb (v dveh valovih: 2. in 3. 9. 1939 in 29. 10. 1939); koliko je bilo Slovencev med njimi, ne vemo. Zanimivo pa je, da so ostali številni "tuji" delavci, ki so nadaljevali delo v rudnikih in tovarnah, saj so bili francoski delavci mobilizirani.⁷³ Izseljeni pa niso bili vsi kraji, npr. Tucquegnieux, ki je bil le dobrih 20 km oddaljen od Longwyja, vendar proti notranjosti države. Enako je veljalo tudi za Giraumont, kjer jim je vojska zasedla le društvene prostore. Strah pred izselitvijo pa je živel tudi tukaj: "Tu smo blizu meje, zato se bojimo, da bomo morali tudi mi bežati".⁷⁴ Evakuirali so tudi prebivalstvo za Maginotovo linijo, npr. v departmaju Moselle. Tako so že 1. septembra 1939 morali zapustiti domove prebivalci Merlebacha (Moselle),⁷⁵ kraja blizu nemške meje, kot tudi iz drugih

⁶⁸ F. Ekmečić, n. d., str. 32.

⁶⁹ Slava Lipoglavšek-Rakovec: Slovenski izseljenci. V: *Geografski vestnik*, 1950, str. 3-60.

⁷⁰ *Izseljenski vestnik*, 1939, št. 12, str. 215.

⁷¹ Nedvomno je mislil na mobilizacijo francoskih fantov in mož, kar je odpiralo možnosti tujim priseljencem, zlasti iz držav, ki so bile prijateljsko uglašene s Francijo, med katerimi je bila tudi Jugoslavija.

⁷² *Duhovno življenje*. Buenos Aires 1939, št. 143, str. 236.

⁷³ Jean-Claude, Yves Magrinelli: *Antifascisme et Parti communiste en Meurthe-et-Moselle 1920-1945*. Maison des jeunes et de la culture Roger Henry. Jarville 1985, str. 131 in nasl.

⁷⁴ *Izseljenski vestnik*, 1940, št. 3, str. 47-48.

⁷⁵ V Merlebachu in okolici, na levem bregu Moselle, je leta 1939 živelo še okoli 3000 Slovencev, v samem Freyming-Merlebachu okoli 1000 (S. Lipoglavšek-Rakovec, n. d., str. 45)

krajev departmaja, npr., Creutzwalda⁷⁶ in Jeanne d'Arca.⁷⁷ Nekateri pa so ostali zaradi potreb industrije in rudnikov, drugi so se morali podati na pot. Izseljenec Franc Ribič iz Merlebacha je zapisal usodo beguncev iz tega kraja, ki so ga zapustili že 1. septembra.⁷⁸ S seboj so smeli vzeti ročno prtljago do teže 30 kg ter se peš podati na do 50 kilometrov dolgo pot, nakar so jih z avtobusi in vlaki razvozili pa raznih departmajih, npr. Moselle, Vienne, Tarn, Loire, Nièvre itd. Mnogi so našli zatočišče po šolah, dvoranah, kmetijah, v barakarskih naseljih, drugi so si v kraju nastanitve najeli stanovanje. Marsikje so jim pomagali domačini, drugod so nanje gledali z odporom. Dobivali so minimalno državno podporo, moški so se lahko zaposlili v rudnikih (večinoma na slabših delovnih mestih kot prej), izredno pomembna pa je bila naklonjenost oz. nenaklonjenost lokalnih oblasti in dobrodelnost domačinov. Ustanovljen je bil tudi "Odbor za pomoč beguncem", ki so bili "po narodnosti Jugoslovani ali pa Primorski Slovenci", z nalogo, da spodbuja zbiranje oblek, nogavic, perila, odej, šolskih potrebščin, zlasti pa denarnih prispevkov. S pismi ("Dragi izseljenci!") so se obračali na svoje rojake v Franciji; ker pa je bil poziv objavljen tudi v *Izseljenskem vestniku*, glasilu Rafaelove družbe in Izseljenske zbornice v Ljubljani (marca 1940), so pričakovali pomoč tudi iz domovine. Odbor so sestavljali: Stanko Grims, bivši izseljenski duhovnik v Merlebachu (Moselle), Anton Švelc, izseljenski duhovnik v Aumetzu (Moselle), Artur Kratz, šolski upravitelj v St-Privat-la Montagne (Moselle) in njegova žena Nina, oba dobrotnika pri preskrbi beguncev, izseljenski učitelj Janko Jankovič z ženo Zofijo, začasno v begunstvu v St-Privat-la Montagne (Moselle) in izseljenski učitelj Anton Šlibar iz Pariza.⁷⁹ Po njihovi oceni naj bi zapustilo svoja bivališča nad 3000 Slovencev ob meji.

In koliko je bilo beguncev? Težko, da bomo dobili odgovor na to vprašanje. Še v času begunstva so se pojavljale nekatere ocene. Samo iz Merlebacha in "drugih obmejnih krajev" naj bi jih odšlo "več tisočev".⁸⁰ Smer je bila dvojna, in sicer proti južni Franciji, del toka pa se je usmeril proti severni Franciji, zlasti v Pas-de-Calais ("kakih 1000"). V departmaju *Loire* so se begunci zatekli v St-Etienne in okolico (več kot 600, med njimi "mnogo Slovencev"), v dolino La Ricamarie (ni podatka), Le Chambon in Firminy (okrog 650 Jugoslovanov, od tega 250 od prej, 400 pa novih beguncev).⁸¹ V departmaju *Moselle* v St-Privat-la Montagne (ni podatka, vendar naj bi bilo med begunci 90% Slovencev) in Ste-Marie-aux-Chênes (ni podatka), v departmaju *Tarn* v Carmaux (okrog 310), Blaye-les-Mines, koloniji Bruyères in Abeillé: 46 slovenskih in 15 hrvaških družin,⁸² v *Nièvr* v kraj La Machine (več kot 300), *Viennu* (200) v kraj Poitiers (ni podatka) in Chapelle-Baton (ni podatka). Brez dvoma lahko rečemo, da so med njimi prevladovali

⁷⁶ Leta 1939 je tu živelo 430 Slovencev, med njimi 50 Primorcev (S. Lipoglavšek-Rakovec, n. d., str. 45).

⁷⁷ Leta 1939 je tu živelo okoli 230 Slovencev, med njimi 35 Primorcev (S. Lipoglavšek-Rakovec, n. d., str. 45).

⁷⁸ Pismo je odposlal iz La Ricamarie, 21. 11. 1939, objavljeno pa je bilo v: *Izseljenski vestnik*, 1940, št. 1 (notranja stran zadnje platnice).

⁷⁹ Naši po svetu. Drugi del. *Izseljenski vestnik*, 1940, št. 3, str. 46-47.

⁸⁰ Naši po svetu. Prvi del. *Izseljenski vestnik*, 1940, št. 2, str. 30-31.

⁸¹ Naši po svetu. Drugi del. *Izseljenski vestnik*, 1940, št. 3, str. 47-48. Predvidevamo lahko, da je bil med njimi znaten delež Slovencev.

⁸² To je bilo stanje aprila 1940, bilo pa jih je tudi več, vendar so se nekateri odselili drugam. *Izseljenski vestnik*, 1940, št. 5, str. 80.

Slovinci.

Za večino je bila zima 1939/40 zelo kruta, saj so se cene živil stalno dvigale, stanovanjski pogoji pa so bili le začasni in temu ustrezno je bilo tudi ogrevanje. Vendar so se tolažili: "Seveda moramo pomisliti, da je pač vojna, ki prinaša s seboj povsod zle posledice in da nove razmere niso prizadele samo naše ljudi, marveč tudi domačine".⁸³ Hkrati pa se opravičevali: "Naši rojaki in sorodniki v domovini naj se ne čudijo, da ne pošiljamo ničesar več v domovino, ker zaslužimo komaj za življenje in za to, kar nujno rabimo ..."⁸⁴ Roka katoliškega izseljenca / izseljenke v Franciji je svojo begunsko bolečino zapisala kot molitev Mariji:

"Marija, težko nas zadel je vojne čas,
in k Tebi ozira se vsak izmed nas.
Marija, vse ljudstvo ječi,
Marija, pomagaj nam Ti!
Marija, Marija, Te prosimo vsi,
Ki dom zapustili, na tuje smo šli..."⁸⁵

Povzemam: iz nekoč strnjenih naselbin so bili izseljenci razpršeni po državi, stiki med njimi oteženi, še bolj pa stiki z domovino. Prizadeti si bili zlasti otroci, ki so obiskovali francosko ljudsko šolo. Tudi domači tisk, med njim *Izseljenski vestnik*, je vse težje prihajal med izseljence. Mnogi so v begunstvu doživeli tudi napad Nemčije in Italije na Francijo. Tisti, ki so se vrnili v svoje "obmejne domove", so jih večinoma našli izropane. Čas prvega begunstva dela slovenskih izseljencev je imel za posledico tudi omejitve društvene dejavnosti pri tistih, ki so ostali na domovih, kot pri tistih, ki so bili razpršeni po drugih delih države. Hkrati pa je v tem času naraslo tudi povpraševanje po francoskem državljanstvu.⁸⁶

Izseljenska društva v severni in severovzhodni Franciji so (začasno) prenehala z delom zaradi prepovedi francoskih oblasti (oktobra 1939). Mnoga med njimi, ker so ostala brez članov, saj so zapustili domove, npr. Jugoslovansko podporno društvo Edinost, Merlebach-Freyming; takrat so izgubili tudi društveno zastavo.⁸⁷ Prepoved se je nanašala tudi na združevanje, tako so oktobra 1939 francoske oblasti v Giraumontu prepovedale vsako delovanje društev, čeprav so hoteli organizirati le vinsko trgatve.⁸⁸ Predstavniki Jugoslovanskega delavskega podpornega društva v Lensu so ob izbruhu vojne poslali delegacijo na prefekturo v Arras, da so izrazili simpatije in lojalnost do francoskega naroda ter pripravljenost pomagati v njegovem boju proti nacizmu. In še bi lahko naštevali. Vendar je bilo to prvo begunstvo 1939-40 šele prva stopnja, začetek zamiranja društvenega delovanja, pri katerem pa so številna društva že izgubila del inventarja, gradiva in društvenih predmetov.

Odzivi in begunstvo ob Hitlerjevem napadu na Francijo

⁸³ Naši po svetu. Tretji del. *Izseljenski vestnik*, X/4, 1940 (zadnja platnica).

⁸⁴ Dopisi. *Izseljenski vestnik*, 1940, št. 5, str. 80. Gre za informacijo, ki so jo poslali begunci iz Blaye-les-Mines, 12. aprila 1940.

⁸⁵ Iz pisma, Carmaux (Tarn), 25. aprila 1940. Glej: *Izseljenski vestnik*, 1940, št. 5, str. 80.

⁸⁶ Naši rojaki v novih razmerah. Četrty del. *Izseljenski vestnik*, 1940, št. 5, str. 80.

⁸⁷ Alojz Grčar: Slovenska kri v Franciji. Slovenski izseljenski koledar 1954, Ljubljana 1953.

⁸⁸ Jože Radič: Slovenci v Giraumontu. SIK 1955, Ljubljana 1954, str. 157-158.

Med vojno so Nemci prepovedali vsako društveno dejavnost.⁸⁹ Ko so se člani omenjenega Jugoslovanskega podpornega društva Edinost iz Merlebach-Freyminga spomladi 1940 vrnili na domove, so Nemci prepovedali društveno delovanje in zaplenili ves društveni denar. Društvo sv. Barbare iz istega kraja je imelo veliko knjižnico, pevsko društvo Triglav pa veliko "raznovrstnega gradiva". Ob izbruhu vojne so vse izgubili. Marsikaj pa so skrili, kot npr. pri Triglavu društveno zastavo, ki je vojno preživela. Za ta in ostala društva v severni in severovzhodni Franciji velja, da je z okupacijo Francije prenehalo vsako legalno društveno delovanje in začelo se je ilegalno.⁹⁰

Več podatkov imamo za Pas-de-Calais, kjer je živelo veliko število slovenskih rudarjev in njihovih družin. Zaradi zmede ob okupaciji je več Jugoslovancev izgubilo življenje, še več je bilo težje ali lažje ranjenih. Prepovedano je bilo gibanje iz kraja v kraj. Nemci so že tretji dan po prihodu internirali vse moške od 20. do 50. leta starosti, med njimi tudi Jugoslovane, ki so jih kasneje izpustili, ker Jugoslavija ni bila v vojni z Nemčijo. Zlasti komunisti (teh je bilo med Slovenci precej) so bili na udaru; te je zmedla že sklenjena nenapadalna pogodba med Nemčijo in Sovjetsko zvezo, 23. avgusta 1939, ob okupaciji pa so zbežali na nezasedeno področje, nekatere so internirali, mnogi pa so se potuhnili. Zmedo v vrstah jugoslovanskih komunistov v Pas-de-Calaisu je poglobilo še dejstvo, da je tajnik jugoslovanskih sekcij prestopil h gestapu, ni pa nikogar izdal. Leta 1941 so odpeljali v koncentracijsko taborišče v Nemčijo 11 Jugoslovancev, med njimi Ivana Gajška, Alojza Lemperja in Vinka Sedlarja, ki so v taborišču umrli. Nekateri so se javili kot "prostovoljci" na delo v Nemčijo; marsikdo med njimi se je ilegalno vrnil v Francijo. V osvobodilno gibanje (Mouvement National de Libération Yougoslave en France) so se vključevali zlasti komunisti; svojo dejavnost so koncentrirali na sabotaže v rudnikih, rušenje prog, telefonskih naprav, napadanje Nemcev, širjenje protinemških letakov itd. V Avionu je v spopadu z Nemci padel prvi Slovenec, to je bil Ivan Mirnik, Viktor Filipič pa ustreljen kot talec. Že leta 1941 so ustanovili prvi narodnoosvobodilni odbor v Sallauminesu itd. Že bežen pregled rokopisnega gradiva Toma Brejca in povratnikov Ivana in Klare Perčič, Toneta Kukovice, Štefke Perpar, Jožeta Trampuža, Jožeta Potočnika, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije v dislocirani enoti (nekdanj Zgodovinski arhiv CK ZKS), nam naniza vrsto utrinkov iz časa začetkov okupacije.⁹¹ Temeljita zgodovinska analiza - ob uporabi tudi zgodovinskih virov v Franciji - nam bi omenjeni čas še bolj osvetlila in razložila odzive Slovencev v Franciji na izbruh druge svetovne vojne.

In kako so Slovenci doživljali nemško prodiranje v Francijo? *Duhovno življenje* iz Buenos Airesa je objavilo pismo prekmurske izseljenke, ki ga je poslala domačim z datumom 14. junij 1940, to je na dan, ko so Nemci vkorakali v Pariz, in kar dober teden pred sklenitvijo premirja z Nemci v Compiègneu. "Naznanim Vam ka je zdej v Franciji jako žalostno", je zapisala v uvodu. Bila je begunka v skupini bežečih s pomočjo konj, vozov in traktorjev. ("Ka smo na toj poti prestali nikdar ne pozabim.") Na poti so bili tri tedne; potovali so ponoči, podnevi pa se skrivali v gozdu. ("Bombe so pa füčkale na vsej krajaj in gé štera doj spadnola, je vse

⁸⁹ Prav tam.

⁹⁰ Mila Šenk: Slovenski delavci v Pas de Calaisu. Slovenski koledar 1980, str. 217.

⁹¹ Mila Šenk: Slovenski delavci v Pas de Calaisu. Slovenski koledar 1980. str. 221.

razneslo.") Tako je bilo na poti ubitih mnogo ljudi in tudi sama se je spraševala, ali se bo rešila iz tega pekla. Bala se je, da ne bo več videla svojih otrok. Prišla je v kraj, kjer ni dosti delala, hkrati pa upala, da bodo boji kmalu potihnil, da se bo lahko vrnila nazaj tja, "gé je meni tak dobro šlo". Pismo, ki ga je namenila možu, pozdravila pa še sestro, svaka in zlasti "malo Iliko", je končala z mislijo: "Nišče bi se nej mislo, ka se z Francijo v ton kratkon časi vse to zgodi".⁹²

Na kratko si oglejmo še eno zgodbo. Kot devetnajstletnica je Klara Perčič z možem rudarjem leta 1929 odšla v Francijo, sprva v Monchecourt (Nord), kjer so se jima rodile tri hčere, po 1937 zaradi zaprtja rudnika so odšli v Vicoigne blizu belgijske meje. Ob nemškem napadu so za silikozo bolan mož, sama in tri majhne deklice morali zapustiti Vicoigne, nakar so pri mestu Noeux-les-Mines, v bližini Béthune (Pas-de-Calais) komaj preživeli letalski napad. Kasneje so se vrnili v izropano stanovanje. Takoj po okupaciji se je Klara priključila francoskemu odpor- niškemu gibanju.⁹³ Tovrstnih življenjskih zgodb je bilo veliko.

Prvo leto okupacije 1940-41

Ob okupaciji Francije je večina aktivnosti priseljskih organizacij zamrla ali pa so jih opravljali v ilegali. Jugoslovanske uradne ustanove so se umaknile sprva v Bordeaux, nato v Vichy in Dijon. Konzulat v Marseillu je deloval normalno.⁹⁴ Po demonstracijah v Beogradu, 27. marca 1941, se je v Marseillu oblikovala kolona ljudi, ki so se usmerili proti spomeniku, posvečenemu Jugoslaviji, katerega višina 4 metrov je bila kmalu pokrita z rožami.⁹⁵ Proti koncu 1941 so bili diplomatski stiki Jugoslavije in Francije pod Pétainovim režimom prekinjeni, vendar je bil konzulat v Marseillu toleriran in neuradno pooblaščen za obrambo jugoslovanskih interesov v Franciji. To vlogo je opravljal do septembra 1942, ko je bil dokončno zaprt, diplomata Gerasimović in Lazar Latinović pa sta odšla v Ženevo.⁹⁶

Med drugo svetovno vojno so rudniki bolj ali manj nemoteno delovali dalje. V njih so bili zaposleni tudi slovenski rudarji. Nekateri so se priključili tudi francoskemu odpor- niškemu gibanju. Zlasti Slovenci iz vrst KP Francije so se že leta 1940 vključevali v francoski odpor, npr. s propagandnim in sabotažnim delovanjem (Peter Pestotnik, Ciril Ušaj⁹⁷ in drugi). Ivan Perčič se je po vrnitvi iz begunstva, sredi 1940, s komunisti sestajal po gozdovih in sodeloval pri številnih izzivajočih akcijah, npr. za 1. maj 1941, ko so z rdečimi zastavami in napisi (Dol Hitler, živel Stalin) "okrasili" tri naselja, Vicoigne, Raismes, Aremberg.⁹⁸ In še bi lahko naštevali. Večina pa je ostala med vojno "pasivna", če uporabim izraz, s

⁹² Pismo iz Francije. Duhovno življenje, september 1940, št. 152, str. 175.

⁹³ Jože Prešeren: Klara Perčič. V: Rodna gruda 40, št. 8/9, 1991.

⁹⁴ F. Ekmečić, n. d., str. 32.

⁹⁵ F. Ekmečić, n. d., str. 33.

⁹⁶ F. Ekmečić, n. d., str. 34.

⁹⁷ AS 1589, fond CK ZKS, članski dokumenti. Odlomek iz njegovega življenjepisa za čas po begu iz taborišča nekdanjih španskih borcev v Argelès s/Mer v Pariz (1941): "V Parizu sem stopil takoj v stik z našimi organizacijami; ker pa v Parizu se ni moralo ne delati ne živeti brez dokumentov sem se preselil v Chartres na delo. Tam sem v celici, ki je obstajala, z ostalimi člani vršil razne sabotažne akcije in partijsko delo. Aprila 1942 me je Partija pozvala na delo v Pariz kot odgovornega za tehniko v zasedeni coni Francije. Oktobra 1943 sem bil premeščen na centralni tehnični aparat, to do junija 1944, od tedaj sem bil polit-komesar partizanske čete v Parizu ter se udeležil borbe za osvoboditev Pariza."

⁹⁸ AS 1589, fond CK ZKS, članski dokumenti.

katerim so označevali neaktivne izseljence v po vojni napisanih karakteristikah.

II.3. Slovenci v drugih evropskih državah

Le bežno si oglejmo odzive na vojno na Nizozemskem in v Belgiji, ki sta bili glede kroženja delovne (rudarske) sile tesno povezani tudi s Francijo. Njuna vojna "usoda" je to zvezo še bolj okrepila, saj je nemški vojaški stroj spomladi 1940 istočasno okupiral omenjeno območje, usoda izseljencev pa je bila podobna.

Nizozemska

V letih 1936 in 1937 so nizozemski rudniki začeli delovati s polno paro, kar je pomenilo iskanje vedno nove delovne sile. Vendar se je že čutila grožnja bližajočega se vojnega spopada. Podobno kot v Franciji so se z mobilizacijo moških na Nizozemskem leta 1939, odprle nove možnosti za zaposlovanje tujcev v rudnikih in tovarnah. Ob okupaciji spomladi 1940 so Nemci odvedli brezposelne delavce na prisilno delo v nemške rudnike in industrijo. Med njim je bilo tudi "nekaj" Slovencev. Le redki Slovenci na Nizozemskem so se prostovoljno udinjali nemškemu fašizmu; le-ti so imeli lažje življenje in so se premoženjsko okrepili.⁹⁹ Okupacija je sicer na splošno poslabšala ekonomski položaj delavcev, zlasti zaradi višjih cen in pomanjkanja živil.

Ko prebiramo poročila in izseljenska pisma s konca leta 1939, iz njih razberemo, da so občutili posledice vojne zaradi bližine meje in višjih cen ter omejevanja živil, npr. sladkorja, vendar so po lastnih zapisih nadaljevali življenje po "starem". Poudarjali pa so, da ne delujejo v političnem duhu, ampak skrbijo samo za združevanje, izobraževanje, in da domačinom pokažejo, da so ostali zvesti materinemu jeziku, Cerkev "in v glavnem naši ljubi domovini Jugoslaviji". Tudi državni praznik (1. december) so po izbruhu vojne (1939/40) praznovali manj slovesno, "ker tukajšnje oblasti žele, da tujci v tem času bolj mirno živimo".¹⁰⁰

Mnogi Slovenci so se v času napada Nemčije na Nizozemsko vključili v politično dejavnost, tj. stopili so v vrste KP Nizozemske. Tudi delovali so bolj s političnimi sredstvi, npr. z agitacijo med Slovenci, da niso prevzemali nemškega državljanstva ipd.

Belgija

Nemčija je napadla Francijo 5. maja 1940 in sicer prek Nizozemske in Belgije. Belgija je kapitulirala 28. maja 1940. V to državo se je izselilo veliko Slovencev iz Julijske krajine, ki so bili italijanski državljani. Italija je imela z Belgijo sklenjene sporazume glede delovne sile, Jugoslavija pa ne; s tem je bil različen tudi pravni in socialni status Slovencev v tej državi. Leta 1936 je v Belgiji živelo 5.500 Jugoslovanov, od tega 50-60% Slovencev.¹⁰¹ Zanimiva je statistika izseljenskega komi-

⁹⁹ Franc Anderluh: O Slovencih v Holandiji. SIK 1955, Ljubljana 1954, str. 73.

¹⁰⁰ Društvo sv. Barbare, Heerlerheide. Izseljenski vestnik, 1940, št. 2, str. 32-.

¹⁰¹ Ugotovitev belgijskega ministrstva za javno varnost, 30. 6. 1936. Glej: Svatopluk Stoviček: Naši v Belgiji. Koledar družbe sv. Cirila in Metoda, 1938, str. 56-59.

sariata za Dravsko banovino leta 1940, ki so jo sestavili na podlagi poročil konzulov. V Belgiji so našli 3.000 slovenskih izseljencev, za katere so ugotavljali, da so v glavnem asimilirani.¹⁰²

Z okupacijo Belgije je bilo prepovedano vsako društveno delovanje; če so društva še delovala, so le ilegalno.¹⁰³ Po naključju se je ohranilo gradivo Jugoslovanskega društva sv. Barbare iz Eysdna v Belgiji, na podlagi katerega lahko rekonstruiramo odmeve vojnih dogodkov v delovanju društva.¹⁰⁴

Razširjena seja 10. septembra 1939 je potekala v društveni knjižnici v Eysdnu. Na njej so poleg omenjenega društva sodelovali še zastopniki društev iz Winterslaga (Jugoslovansko podporno društvo sv. Barbare), Zwartberga (Jugoslovansko podporno društvo sv. Barbare), ter pevskega društva Zvon ter ženskega društva Planinka, oba iz Eysdna. Prisotna sta bila izseljenski komisar Janko Schwaiger (Švajger) in tajnik konzulata iz mesta Liège (Lüttich). Tema pogovora je bila aktualna, to je kritičnost situacije zaradi nemške vojne napovedi Poljski. Omenjena predstavnik jugoslovanskih oblasti v Belgiji sta pozvala Slovence in Jugoslovane, da ostanejo mirni, opustijo naj "sestanke" in "prireditve" brez dovoljenj oblastnih organov. Tako se je odbor društva odpovedal celo prireditvi tombole. Sklenili so, da bodo od skupne vsote 10.000 belgijskih frankov takoj dvignili iz poštne hranilnice 5.000 belgijskih frankov.¹⁰⁵ Dvanajstega novembra istega leta pa je odbor naročil, naj dvignejo še preostali denar "vsled razburjenega časa". Mimogrede: tudi Jugoslovansko delavsko podporno društvo v Eysdnu je razdelilo vsa denarna sredstva med svoje člane; tako so en dan pred nemško okupacijo Belgije razdelili 40.000 belgijskih frankov, da njihovo denarno premoženje ne bi prišlo v roke okupatorju.¹⁰⁶

Seja odbora, 7. aprila 1940, je ponovno potekalo v imenu vseh društev v Eysdnu, in sicer zaradi protesta proti ukinitvi izseljenskega poslaništva v Bruslju, ki jo je zahteval Beograd; na seji je bil prisoten dotedanji izseljenski poslanik Janko Švajger. To je bila tudi zadnja zapisana seja odbora. Istega dne pa je bil sklican občni zbor, ki je potrdil nov odbor. Zanimivo je, da so vsi naslednji listi v zvezku zapisnikov sej odbora in občnih zborov iztrgani.

Posredno vemo, da so seje še bile. Tako so v zvezi z denarjem na seji odbora, 11. avgusta 1940, zahtevali uresničitev sklepa odbora iz 15. maja istega leta, ki je zahteval, da se denar razdeli med člane. Od zneska 7814,55 belgijskih frankov so članom razdelili 6190 belgijskih frankov, za redne podpore, za bolezen in ranjene 1140 frankov, skupno 7330 frankov, preostanek 484,55 frankov pa so namenili za "vzdrževanje društvenega inventarja".¹⁰⁷ Iz blagajniške knjige društvene

¹⁰² AS 74, Izseljenski referat, 95/1940.

¹⁰³ Ciril Murnik: Ob 45-letnici Jugoslovanskega društva sv. Barbare v Eysdnu. Slovenski koledar 1975, str. 221-223.

¹⁰⁴ Marjan Drnovšek, Jugoslovansko društvo sv. Barbare iz Eysdna v Belgiji 1929-40. Delna objava društvenih zapisnikov. V: Viri 3: Slovenski izseljenci. Ljubljana 1990, str. 18-74; Marjan Drnovšek: Slovene immigrants in Belgium before 1940. Archives et bibliothèques de Belge / Archief- en bibliotheekwezen in België, 1997, št. 1-4, str. 357-389; Marjan Drnovšek: Knjižnica Jugoslovanskega društva sv. Barbare iz Eysdna v Belgiji med obema vojnama. V: Slovenski koledar 1991, str. 172-176.

¹⁰⁵ JDsvB, Eysden, Sejni zapisniki, seja 10. 9. 1939 (a. e. 2). Fond hrani Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU.

¹⁰⁶ Baričič Avgust, Duh France: Iz življenja in dela slovenskih izseljencev v Belgiji. Slovenski izseljenski koledar 1954, str. 185.

¹⁰⁷ JDsvB, Eysden, Zapis kot priloga v knjigi izdatkov in dohodkov (a. e. 3).

knjižnice ugotovimo, da je ustvarila v prvih treh mesecih 1940 za 62 frankov dohodka, ki so bili marca 1941 (z dodatkom 160 frankov) porabljeni za najemnino "pri Krpaču",¹⁰⁸ 100 frankov pa so dali Jelovšku kot podporo za božične praznike. Denar je prejel predsednik društva Franc Kovačič od namestnika blagajnika Antona Klavžarja.¹⁰⁹ To so tudi zadnji podatki o finančnem poslovanju društva.

Za leto 1939 je ohranjena vpisna knjiga dopisov.¹¹⁰ Od novembra 1940 do konca februarja 1941 je ohranjen seznam poslanih pisem jugoslovanskemu konzulatu v Bruselj in Liège glede podaljšanja in izdaj novih potnih listov; omembe denarja za vožnjo pa kažejo, da so se nekateri odločili za vrnitev v Jugoslavijo.¹¹¹ Za pot so potrebovali jugoslovansko in nemško vizo in posebno dovoljenje, imenovano "klavzula".

Društvena knjižnica je v večjem obsegu izposojala knjige do vključno leta 1939, kljub temu pa najdemo v knjigi izposoj posamezne vpise tudi v naslednjih letih, na primer 1940, decembra 1941, januarja 1942 in celo januarja 1944.¹¹² Predvidevamo, da je bilo delovanje knjižnice "zamrznjeno" v času vojne, ni pa popolnoma zamrlo. Da je vojno preživela, nam kažejo posamični zapisi izposoj tudi po letu 1945.

Nejasno je vprašanje, kaj se je v posameznih primerih dogajalo z izseljenskimi društvi ob izbruhu vojne oziroma ob okupaciji. S formalnega vidika je bilo delovanje društev ukinjeno, kaj pa se je z njimi resnično dogajalo, nam gornji primer Jugoslovanskega društva sv. Barbare iz Eysdena dokazuje, da so obstajale oblike nekega "delovanja", kljub vojnim razmeram. Odvisno je bilo od članstva ali samo od vodečih v društvih. Po končani vojni so se vneli tudi spori med člani društev glede premoženja, ukinitve ali (samo)ukinitve ob izbruhu vojne.¹¹³ Vendar je to že druga zgodba.

Zaključek

Trideseta leta 20. stoletja so bila za Slovence kritična, hkrati pa je Jugoslavija, v okviru katere je živel večji del Slovencev, v času pred izbruhom vojne vodila prijateljsko politiko do dveh nosilk fašizma, to je do Italije in Nemčije. S težavnim življenjem v obeh totalitarnih režimih so se srečali tako tam živeči Slovenci (Italija) kot tudi izseljenci (Nemčija). Oboji so že leta pred izbruhom vojne občutili jarem totalitarnega režima, nenaklonjenega drugim etničnim skupinam. Slovenci v Franciji, Belgiji in na Nizozemskem so v novih okoljih spoznavali tako totalitarizmu naklonjena kot demokratična gibanja. Zaradi velike gospodarske krize in strahu pred bližajočo vojno so priseljske države z različnimi omejitvami pravic tujcev (priseljencev) grenile življenje tudi Slovincem, zlasti tistim, ki niso imeli urejenih dokumentov. Z bližajočo vojno je odpor do tujcev prej naraščal kot miroval. In ravno v najbolj težavnih časih zanje se je začel podirati sistem jugoslovanskih pred-

¹⁰⁸ Franc K(e)rpač je bil v tem času računski preglednik.

¹⁰⁹ JDsvB, Eysden, Zapis kot priloga v knjigi izdatkov in dohodkov (a. e. 3).

¹¹⁰ JDsvB, Eysden, Vpisna knjiga dopisov 1939 (a. e. 12).

¹¹¹ JDsvB, Eysden, Sejni zapisniki (a. e. 2).

¹¹² JDsvB, Eysden, Izposojevalna knjiga knjižnice (a. e. 6).

¹¹³ Rokopis. Belgija. P. Spital. Glej: P. Spital, nekaj zgodovine naših društev v belgijskem Limburgu. Rodna gruda 12 (december 1967), str. 375.

stavništev v zahodnoevropskih državah, mnogi med njimi so reševali lastno glavo, namesto da bi pomagali jugoslovanskim priseljencem. Že pred tem je tudi v Jugoslaviji nastala zmeda glede izseljenskega področja, saj je z nastankom hrvaške banovine prenehal delovati Izseljenski komisariat v Zagrebu, Družba sv. Rafaela v Ljubljani se je ukvarjala z lastnimi organizacijskimi zadevami, upravne organe na banovinski in občinski ravni so trli problemi finančne krize itd. Skratka, izseljenci v zahodnoevropskih državah so bili prepuščeni lastni iznajdljivosti in poziv Tiskovnega odseka Rafaelove družbe, maja 1940, "Zaupajte svoji domovini!"¹¹⁴ je bil bolj osamljen klic izseljencem že v vojnih razmerah, ki so dosegle njihove rojake v domovini slabo leto kasneje.

Marjan Drnovšek

SLOVENE EMIGRANTS IN EUROPE AT THE OUTBREAK OF THE SECOND WORLD WAR

S u m m a r y

The Second World War found the Slovene emigrants in West European countries much earlier than their compatriots in the homeland. The areas with larger concentrations of Slovene emigrants were engulfed by the war as early as September 1939 (Germany) and May 1940 (Holland, Belgium and France). Slovenes in Germany braced themselves for war from the emergence of Nazism in 1933, while those in other countries, especially France and Belgium, participated in war preparations after the German invasion of Poland.

War preparations (mobilisation) and the introduction of strict measures against emigrants, such as tighter police control, affected many Slovenes between 1938 and Spring 1940, particularly those who lived in France and were left-wing orientated (Communists). All this added to the consequences of the Great Depression (xenophobia, immigration quotas, repatriation, insecurity due to the unclear legal and social status of emigrants). The Spanish civil war found a great response among the Slovene emigrants, especially those of leftist orientation in France. As well as personally participating in the war, these Slovenes kept close links with the Spanish Republican fighters by sending them letters and parcels or by taking care of the families of those who were disabled in war.

In the Slovene homeland, many wrote about the plight of their compatriots abroad in rather gloomy tones. Among these were Edvard Kocbek, France Omahen, Alojzij Kuhar, Kazimir Zakrajšek, Bogo Grafenauer and Viktor Plestenjak. Most of these were close to the Catholic camp, which showed much greater sympathy for the emigrants than other political and ideological circles. The pessimism of the above writers with regards to the fate of the Slovene emigrants world-wide was mainly caused by their dispersion and rapid assimilation.

In Germany, the rights of emigrants gradually diminished as a result of the Great Depression which severely affected the country and, especially, the emergence of Nazism. Many Slovenes took German citizenship in order to preserve the same rights as German workers. The causes for rapid assimilation, however, cannot be attributed solely to the Nazi pressure but also to the fact that, by that time, there was already a second or a third generation of the so-called Westfalian Slovenes who had emigrated there as early as the 1880s. Many of these served in the German army or worked as miners, being indispensable for its war economy. When the war broke out, emigrant associations were banned.

The greatest concentration of Slovene emigrants was in France, especially in its northern and northeastern parts. These actively participated in or helped:

- the Republicans in the Spanish civil war and in the refugee crisis afterwards;
- the evacuation due to the danger of war, especially from northeastern France (September 1939 - May 1940)
- the refugees during the German invasion of France in May 1940, and
- the underground resistance movement in 1940 and 1941.

The emigrant colonies in France were gravely affected by the refugee crisis and the suspension of

¹¹⁴ TOTD: Zaupajte svoji domovini! Izseljenski vestnik, 1940, št. 5, str. 65.

social life caused by the outbreak of the war and the Nazi invasion of the country. A great number among the left-oriented emigrants soon joined the French resistance movement. Similarly, the emigrants' associations in Holland and Belgium disintegrated or were officially banned. Many Slovenes were deported to Germany as forced labour or to concentration camps, while those who participated in the resistance movement were shot as hostages. Fortunately, some records of the Yugoslav Society of St Barbara from Eysden in Belgium, were preserved. This written material gives a detailed insight into the society's activities at time the war broke out. While suspending most of its activities, the society continued with some, such as the clandestine hiring of books from its library.

Fototeka Muzeja novejše zgodovine Slovenije, foto dr. Jakob Prešeren

Prizor s Tromostovja v Ljubljani maja 1941: pripadniku italijanskih alpinskih enot čistijo čevlje.

1.01
Prejeto 8. 10. 2001

UDK 325.2(79=163.6)

Darko Friš*

Ameriški Slovenci in leto 1941

IZVLEČEK

Pod vtisom napada na Poljsko in začetka 2. svetovne vojne so ameriški Slovenci leto 1941 pričakali v strahu pred vojnimi grozotami, ki so grozile "stari domovini". Nihali so med upanjem, da bo Jugoslaviji uspelo ohraniti nevtralnost in da se bo uspela izogniti pristopu k silam Osi na eni in bolj realnimi pričakovanji na drugi strani, da bo Jugoslavija pristopila k silam Osi, ali pa jo bo uničil njihov vojaški stroj. Na osnovi tiska vseh nazorskih usmeritev, ki so ga izdajali v ZDA Slovenci, prikazuje avtor kako je večina ameriških Slovencev sprejelo vojno in razkosanje "stare domovine" kot osebno tragedijo, bilo pa je tudi nekaj takšnih, ki so sprejeli razpad Jugoslavije z navdušenjem. Ameriški Slovenci so kmalu po napadu na Jugoslavijo pričeli z organiziranjem pomoči trpečim rojakom; ustanovili so Jugoslovanski pomožni odbor-slovensko sekcijo in Pomožno akcijo slovenskih župnij. Po napadu in okupaciji Jugoslavije so ameriški Slovenci za razliko od trpečih rojakov živeli še naprej svobodno, a pod vedno večjim pritiskom grozeča vojne nevarnosti. V vojaško kolesje so se vključili tudi ameriški Slovenci, ki so kot naturalizirani državljani potrdili lojalnost svoji "novi domovini". Sredi leta 1941 se je že nekaj tisoč slovenskih priseljencev urilo pod ameriško zastavo. Japonski napad na Pearl Harbor 7. decembra 1941 je potegnil ZDA v vojno viхро, s tem pa so tudi ameriški Slovenci postali aktivni udeleženci 2. svetovne vojne.

Ključne besede: Ameriški Slovenci, izseljenstvo, 2. svetovna vojna, ZDA, izolacionizem, tisk

ABSTRACT

AMERICAN SLOVENES AND 1941

Alarmed by the German invasion of Poland, American Slovenes entered the year 1941 fearing that the horrors of war threatened their 'old homeland' as well. Their feelings swung between the hope that Yugoslavia would be able preserve its neutrality and the fear that it might join the Axis Powers or be destroyed by their military machine. On the basis of press articles by Slovenes of all political backgrounds published in the US at that time, the author shows that most American Slovenes experienced the war and the carving up of their 'old homeland' as a personal tragedy, although there were also some who welcomed the collapse of Yugoslavia with enthusiasm. Soon after the invasion of Yugoslavia, American Slovenes began organising aid for their suffering compatriots by founding the Slovene Section of the Yugoslav Auxiliary Committee (Jugoslovanski pomožni odbor - Slovenska sekcija) and the Auxiliary Campaign of the Slovene Parishes (Pomožna akcija slovenskih župnij). American Slovenes enlisted in the US military forces thereby demonstrating their loyalty as naturalised citizens to their 'new homeland'. By the second half of 1941 several thousand Slovene

* Dr., izredni profesor, Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru, SI-2000 Maribor, Koroška cesta 160; e-mail: Darko.Fris@uni-mb.si

emigrants were undergoing military training under the American flag and were, together with their host country, drawn into the Second World War on 7 December 1941 after the Japanese attack on Pearl Harbor.

Key words: American Slovenes, emigrants, Second World War, USA, isolationism, press

"Naša nesrečna stara domovina"¹

Ameriški predsednik Roosevelt si je pred začetkom druge svetovne vojne prizadeval preprečiti vojno, v svojih mirovnih pobudah pa je imel zavezane roke zaradi ameriških zakonov o nevtralnosti in zaradi javnega mnenja, naklonjenega ameriški izolaciji. Julija 1939 je poskušal senatorje prepričati o nujnosti sprememb zakonodaje o nevtralnosti, vendar so zagovorniki ameriške izolacije spremembe preprečili. Po napadu na Poljsko 1. septembra 1939 in z vstopom Velike Britanije in Francije v vojno pa se je javno mnenje v ZDA začelo hitro spreminjati. Večina ameriških državljanov je celo močnejše kot med prvo svetovno vojno podprla zaveznike, saj so v nacizmu videli nevarnost za svetovno demokracijo. Novembra 1939 je ameriški kongres sprejel nov zakon o nevtralnosti, ki je dovoljeval prodajo vojnega materiala v vojno vpletenim stranem po principu "plačaj in pelji", ameriškim trgovskim ladjam pa prepovedoval plovbo v vojnih conah. Na takšen način so omogočili Britancem in Francozom nakup ameriškega vojaškega materiala, vse dokler bi imeli dovolj ladij in denarja. Večina Američanov je verjela, da lahko Britanci in Francozi vojno izbojujejo sami, zato so bili toliko bolj presenečeni ob hitrem francoskem vojaškem zlomu. Francoski zlom je sprožil verjetno največjo razpravo v ameriški zgodovini, razpravo, ki ni potekala samo v Kongresu in tisku, temveč tudi med ljudskimi množicami po vsej državi. Polemika je potekala med pristaši ameriškega intervencionizma na eni strani in ameriške nevtralnosti na drugi. Že leta 1940 je dve tretjini Američanov zavrglo izolacionizem; bili so prepričani, da je pomembnejše poraziti Hitlerja, kakor se ne vključiti v vojno. Zaradi podpore javnega mnenja je politika administracije postajala vse bolj čvrsta v izgradnji obrambe. Septembra 1940 so v ZDA prvič izvedli mirnodobno vojno regrutacijo² in vojaško suknjo so začeli oblačiti tudi ameriški Slovenci.

Pod vtisom napada na Poljsko in z začetkom 2. svetovne vojne so ameriški Slovenci leto 1941 pričakali v strahu pred vojnimi grozotami, ki so grozile "stari domovini". Prve vesti februarja 1941 so govorile o tem, kako naj bi nemške čete zasedle Bolgarijo in od tod priskočile na pomoč italijanskim četam, ki so se tako klavrno bojevale z Grki.³ Ker pa naj bi bili v spor vpleteni še Turki in Sovjeti, je

¹ Glasilo K.S.K. Jednote, Cleveland (Ohio), (dalje Glasilo K.S.K. Jednote), 21. 5. 1941, str. 2; *Naša nesrečna stara domovina*.

² Henri Bemford Parks: Istorija Sjedinjenih Američkih država. Beograd 1986, str. 652-655.

³ Prosveta, Chicago (Illinois), (dalje: Prosveta), 11. 2. 1941, str. 1; *Angleški premier svari Bal-kance*.

Hitler spremenil svoje namere in začel pritiskati na Jugoslavijo, naj odstopi svoje ozemlje za prehod nemškim četam v Grčijo.⁴

Za lažje predstavljanje, kakšno razpoloženje je vladalo med slovenskimi izseljenci v Ameriki ob začetku leta 1941, so ilustrativni prvi odmevi na omenjene dogodke v slovenskih časnikih, ki so izhajali v ZDA. Iz komentarjev na prvih straneh slovenskih listov veje zgroženost, obenem pa nekak zmerno naivni optimizem. Komentatorji so o stališču jugoslovanske vlade do nemške uporabe jugoslovanskega ozemlja za prehod vojaških enot samo ugibali, prepričani pa so bili, da je bila večina Jugoslovancev na strani Združenih držav in Velike Britanije in da nasprotujejo silam osi. Povsem nerealno so prepričevali svoje bralce, da bi se lahko jugoslovanska vojska za obrambo domovine dovolj učinkovito "*postavila nižje v Srbiji, v balkanskem gorovju, ki se vleče preko Bosne in Srbije v Bolgarijo*". Jugoslovani bi morali po njihovem mnenju braniti eno samo cesto in železnico, ki bi jo razstrelili, in tako nemškim motoriziranim enotam onemogočili napredovanje. Po drugi strani pa so se zavedali nemške premoči v zraku, ki bi lahko odločila vojno v Jugoslaviji, in bili dovolj realni v predvidevanjih, da "stara domovina" v primeru napada ne more računati na pomoč sosedov. Vedeli so, da Jugoslavija v tem času ni mogla računati niti na pomoč Angležev, ugoden razplet za Jugoslavijo pa bi bil le v primeru angleške zmage v Afriki, ki bi ji sledila še angleška invazija na Balkan. Ta naj bi opogumila sosednje države in Turčijo, po angleškem izkrcaju v Franciji pa bi prišlo do splošne vstaje okupirane Evrope.⁵ Ker pa so bile vse to tudi po njihovem mnenju le pobožne želje, so v resnici upali le, da bo Jugoslavija v teh viharnih časih uspela obdržati nevtralnost.⁶

Zanimivo pa je, da lahko iz vseh komentarjev razberemo, kako zelo so ameriški Slovenci ob izbruhu vojne v Evropi zaupali svoji "novi domovini" in kako zelo so verjeli, da bo v pravem času preprečila grozečo katastrofo. Ameriškega sodelovanja neposredno niso omenjali, na upanje o vojaški pomoči ZDA "stari domovini" pa pričajo te besede, objavljene v konzervativnem časniku Ameriška domovina 21. januarja 1941: "*Daj Bog in sreča junaška, pa Zedinjene države, ki bodo pri vsem tem igrale glavno vlogo*".⁷

Tudi v naslednjih mesecih so ameriški Slovenci budno in s tesnobo spremljali politično dogajanje v Evropi in Jugoslaviji. Nihali so med upanjem, da bo Jugoslaviji uspelo ohraniti nevtralnost in da se bo uspela izogniti pristopu k silam osi na eni strani in bolj realnimi pričakovanji na drugi, po katerih bo Jugoslavija pristopila k silam osi, ali pa jo bo uničil njihov vojaški stroj.⁸ V začetku marca, ko je pristopila k Trojnemu paktu še Bolgarija, je bilo upanja po srečni razrešitvi krize v Jugoslaviji vedno manj tudi med ameriškimi Slovenci. Slabe slutnje je potrjevala uvedba splošne mobilizacije v Jugoslaviji⁹ in stalni pritiski tako Nemčije¹⁰ kot Anglije, naj Jugoslavija končno sprejme odločitev o svojem zavezništvu.¹¹

⁴ Ameriška domovina, Cleveland (Ohio), (dalje: Ameriška domovina), 8. 1. 1941, str. 1; *Skrajno napet položaj na Balkanu*; Ameriška domovina, 15. 1. 1941, str. 1; *Hitler meče zdaj oči po Jugoslaviji*.

⁵ Glasilo K.S.K. Jednote, 21. 1. 1941, str. 2; *Ost proti Jugoslaviji*.

⁶ Glasilo K.S.K. Jednote, 12. 3. 1941, str. 1; *Pismo iz domovine, Današnji položaj, Jugoslavija - Balkanska Švedska*.

⁷ Glasilo K.S.K. Jednote, 21. 1. 1941, str. 2; *Ost proti Jugoslaviji*.

⁸ Prosveta, 13. 3. 1941, str. 2; *Kritična ura Jugoslavije*.

⁹ Ameriška domovina, 6. 3. 1941, str. 1; *Jugoslavija je odredila splošno mobilizacijo*.

¹⁰ Prosveta, 12. 3. 1941, str. 1; *Nemčija ojačala pritisk na Jugoslavijo*.

¹¹ Ameriška domovina, 7. 3. 1941, str. 1; *Jugoslavija je na pragu odločitve za bodočnost*.

Ameriški Slovenci so se zavedali, da je Jugoslavija, ki je bila od začetka marca obkrožena s članicami Trojnega pakta že z vseh strani razen na meji z Grčijo, pod silovitim pritiskom.¹² Ker je bila večina ameriških Slovencev v skladu z zunanjo politiko ZDA izrazito antinacistično in antifašistično usmerjena, so skušali vplivati na jugoslovansko vlado, da odkloni nemško in italijansko nadvlado. Tako je treba razumeti tudi telegram, ki so ga 7. marca 1941 iz uredništva časnikov Ameriška domovina poslali jugoslovanskemu ministrskemu predsedniku Dragiši Cvetkoviću: "*Ameriški Slovenci pričakujemo, da se Jugoslavija ne bo nikdar uklonila svojim dednim sovražnikom in da ne bo podpisala nobenega pakta z osiščem, ker bi s tem za vedno izgubila svojo, tako težko pridobljeno svobodo in neodvisnost. To željo vehementno izraža 300.000 Slovencev v Združenih državah ameriških.*" V uredništvu časnika so se zavedali, da njihova brzojavka najbrž ne bo imela pomembnejšega vpliva na stališče jugoslovanske vlade - s tem dejanjem so želeli le izpolniti svojo dolžnost in povedati mnenje "vseh" ameriških Slovencev.¹³ Podobne brzojavke so na jugoslovansko vlado naslovili tudi drugi slovenski časniki ter slovenska društva in organizacije (med njimi tudi konzervativni časnik Glasilo K.S.K. Jednote¹⁴ in bratska podporna organizacija Kranjsko slovenska katoliška jednota¹⁵). Za "svobodo" svoje "stare domovine" in zavrnitev pristopa k Trojnemu paktu so se v telegramih in pismih zavzemali tudi bolj in manj znani posamezniki. Med prvimi se je oglašil pisatelj Louis Adamič,¹⁶ ganljivo pa je tudi pismo ameriške Slovenke Mary Lack: "*Bog daj, da bi se naša Jugoslavija ne priključila diktatorjem. Čeprav smo državljani svobodne Amerike, pa nam vendar ne bo nihče iztrgal ljubezni iz naših src do naše lepe domovine. Bog živi Jugoslavijo.*"¹⁷ Pisma in brzojavke z zahtevami jugoslovanskim oblastem, naj ne pristopijo k silam Osi, so pošiljale tudi organizacije in posamezniki drugih jugoslovanskih priseljencev.¹⁸

Med ameriški Slovenci pa so obstajali tudi takšni, ki so bili mnenja, da bi bilo s pragmatičnega stališča za Jugoslavijo boljše, če pristopi k Trojnemu paktu, saj se lahko le tako izogne vojni. Takšnih mnenj v časnikih večinoma niso objavljali, le prezirljivo so namigovali na drugače misleče. Zato je zanimivo pismo neznanega avtorja, ki je očital uredniku Ameriške domovine Jamesu Debevcu: "*Sedaj pa pogledajte, kaj ste storili z Jugoslavijo. Pahnili ste jo v vojsko, ko ste podpihovali že tako divje Srbe. Sedaj bodo razbili našo lepo domovino in povem vam, da ste krivi tudi vi nekaj, ker ste jih podpirali.*" Ogorčeni pisec je bil nastrojen tako proti Nemcem kot tudi proti Angležem - za oboje naj bi veljalo, da želijo le podjarmiti druge narode. V nadaljevanju je obsodil prizadevanje ameriških Slovencev: "*Zakaj ste našuntali Srbe, da so se šli pobijati za Angleže? Sedaj pa si izprašajte vest, koliko ste krivi vi k tej moritvi. Da, Mr. Debevc, tudi vi včasih pišete velike budalosti in če ste tako za Jugoslavijo, pa pojdite tja, pa se tepite zanjo. Pa mislim, da vam smrdi. Vi imate samo velik jezik. Tepo naj se drugi, ki so bolj*

¹² Prosveta, 17. 3. 1941, str. 1; *Jugoslovanska vlada se še vedno obotavlja.*

¹³ Ameriška domovina, 7. 3. 1941, str. 1; *Jugoslavija ne sme prodati svoje svobode.*

¹⁴ Glasilo K.S.K. Jednote, 12. 3. 1941, str. 1; *Jugoslavija ne sme prodati svobode.*

¹⁵ Ameriška domovina, 10. 3. 1941, str. 1; *KSKJ apelira na Jugoslavijo, da ne pristopi k osišču.*

¹⁶ Ameriška domovina, 8. 3. 1941, str. 1; *Pisatelj Adamič proti pristopu k osišču*; Prosveta, 18. 3. 1941, str. 2; *Kaj stori Jugoslavija.*

¹⁷ Ameriška domovina, 10. 3. 1941, str. 1; *Mary Lack, Jugoslavija naj ostane svobodna.*

¹⁸ Ameriška domovina, 8. 3. 1941, str. 1; *Ameriški Srbi apelirajo na vlado v Jugoslaviji, naj ne podpiše zveze z osiščem.*

neumni kot vi."¹⁹

Marec 1941 je minil v ugibanjih ali bo Jugoslavija pristopila k trojnemu paktu ali ne. Časnik *Ameriška domovina* je 12. marca objavil članek z naslovom "*Jugoslavija bo čakala s podpisom do sobote*"²⁰ in dan kasneje članek "*Jugoslavija je baje pripravljena, da poda prijateljsko roko osišču*".²¹ Zaradi teh novic so iz Amerike še naprej "*deževali protesti proti pristopu k osišču*". Poleg že prej omenjenih je v naslednjem tednu proteste jugoslovanski vladi proti pristopu k Trojnemu paktu poslalo več sto posameznikov, različne organizacije in uredništva časnikov.²² Kljub napovedim se je jugoslovanska vlada še naprej obotavljala, da bi storila odločilen korak.²³ Komentator časnika *Ameriška domovina* je 15. marca zapisal: "*Ne vemo, toda sodimo pa, da so ravno ti protesti iz Amerike in Kanade ustavili jugoslovanski vladi roko, da ni že podpisala sramotne zveze s totalitarnimi državami. Ne vemo, morda bo to storila kljub našim protestom, toda državnikom se bo pri tem tresla roka. Ne verjamemo, da bi bilo jugoslovanski vladi vseeno, kakšno je naše mnenje glede tega. Pa naj ji bo vseeno ali ne, ve pa zdaj kaj mislimo. Jugoslovanska vlada ve, da nas bo, ameriških Jugoslovanov v dno duše sram, če bo naša rojstna domovina postala zaveznica Italijanov, Japoncev in Nemcev. Mi, ki nismo storili malo, ko se je ustvarjala Jugoslavija, mislimo, da imamo tudi sedaj nekaj besede, ko se odloča njena nadaljnja usoda, ko se odloča, ali bo ostala v vrsti svobodnih in klenih držav, ali pa bo postala dekla Mussolinija, Hitlerja in rumenega japonskega plemena. Ne, ni bilo vseeno, če smo pošiljali iz Amerike tiste brzojavke ali ne. Če so kaj zalegle, bomo videli. Toda, če nismo ž njimi dosegli drugega, smo pokazali Amerikancem kje stojimo, da ne bodo kazali za nami kot izdajalci velikih idej Roosevelta, za katere ideje se tako ogrevamo in se ogrevajo tudi tisti, ki zdaj pravijo, da take brzojavke nimajo pomena. /.../ Vsa čast tistim, ki so poslali proteste in apele v Beograd, pa naj so že kaj dosegli ali ne. Svet naj ve, kakšnega kova smo ameriški Jugoslovani. Rečemo še to, da če bo Jugoslavija pristopila osišču, da bomo, da bomo pretrgali ž njo vsako zvezo in ji obrnili hrbet, če bo kdaj potrebovala pomoč ameriških Jugoslovanov, kot jo je že.*"²⁴ Podobne komentarje so objavljali tudi v drugih ameriško-slovenskih časnikih.²⁵

Po pisanju ameriško-slovenskega časopisja je v Jugoslaviji še naprej potekala prava diplomatska vojna. Kljuke vodilnih jugoslovanskih politikov so si podajali nemški, italijanski, angleški, turški in ameriški diplomati. H knezu namestniku je prišel tudi ameriški poslanik Lane, ki je prinesel obljube in zagotovila predsednika Roosevelta, da bodo ZDA jugoslovanski vladi poslale vojaško pomoč, kakor hitro bodo sprejeli predlog o posojilih. Ameriške obljube o vojaški pomoči Jugoslaviji so pomenile žarek upanja tudi za ameriške Slovence. Na podlagi ameriških, pa tudi angleških in turških obljub, so se v časnikih pojavile vesti, da se bo Jugoslavija pridružila Angliji, Turčiji in Grčiji v boju zoper sile osi.²⁶

¹⁹ *Ameriška domovina*, 17. 4. 1941, str. 2; *Ta se ne strinja z vami*.

²⁰ *Ameriška domovina*, 12. 3. 1941, str. 1; *Jugoslavija bo čakala s podpisom do sobote*.

²¹ *Ameriška domovina*, 13. 3. 1941, str. 1; *Jugoslavija je pripravljena da poda prijateljsko roko osišču*.

²² *Ameriška domovina*, 13. 3. 1941, str. 1; *Iz Amerike dežujejo protesti proti pristopu k osišču*.

²³ *Ameriška domovina*, 14. 3. 1941, str. 1; *Hitler postaja zelo nepotrpežljiv, ker se Jugoslavija ne odloči*; *Ameriška domovina*, 15. 3. 1941, str. 1; *Jugoslavija se še vedno obotavlja; Nemčija in Italija že grozita*; *Glasilo K.S.K. Jednote*, 19. 3. 1941, str. 1; *Jugoslavija pred odločitvijo*.

²⁴ *Ameriška domovina*, 15. 3. 1941, str. 2; *Mi pa ne mislimo tako!*

²⁵ *Prosveta*, 24. 3. 1941, str. 1; *Jugoslavija se še vedno upira pritiskom*.

²⁶ *Ameriška domovina*, 18. 3. 1941, str. 1; *Jugoslavija se priključi morda Angliji*.

Med tem časom so se med ameriškimi Slovenci širile tudi vesti o grozovitem nezadovoljstvu med jugoslovanskim ljudstvom, ki da ni želelo pristopa k trojnemu paktu.²⁷ Ugibanj je bilo konec 25. marca; Jugoslavija je vendarle podpisala pogodbo, o kateri se je govorilo vse od začetka leta.²⁸ Kljub opozorilom in celo grožnjam so v konzervativnih ameriško-slovenskih časnikih v prvih komentarjih sprejeli pristop Jugoslavije k silam Osi presenetljivo razumevajoče. Bili so prepričani, da je kneza Pavla k temu dejanju vodila skrb za državo in da je bila tudi vlada ob tem popolnoma iskrena. Pravilnost tega dejanja bo tako pokazal čas, so zapisali. Verjeli so, da Jugoslavije Nemci ne bodo zasedli, dokler bo obstajala jugoslovanska armada in "stojita" za njenim hrbtom Grčija in Turčija.²⁹

Prvič pa je bilo med ameriškimi Slovenci opaziti nezadovoljstvo z angleško politiko. Čudili so se, kako da je Anglija pričakovala odpor balkanskih držav, ko pa jim ni nudila pravočasne podpore. Podobno naj bi po njihovem mnenju veljalo tudi za Moskvo.³⁰

Dogodke, ki so sledili, poznamo. V Jugoslaviji je prišlo 27. marca 1941 do državnega udara, ki je med ameriškimi Slovenci naletel na odkrito navdušenje, saj je bila Jugoslavija prva država, ki se je odkrito uprla Hitlerju.³¹ Čeprav je bila članica sil osi, se je izmuznila in napovedala *"boj na življenje in smrt, boj za svobodo in neodvisnost. Jugoslavija se je rešila in si zapisala prostor na najbolj častnem mestu v svetovni zgodovini. [...] Preobrat v Jugoslaviji, ki se je završil včeraj, je nepopisne vrednosti za svetovno demokracijo. Jugoslavija je bila prva, ki je vrgla Hitlerju polena pod noge. Tega svet ne more in ne bo nikdar pozabil."*³²

Takratni sodnik in kasnejši župan Clevelanda, Frank J. Lausche, je v Ameriški domovini zapisal, da domovino svojih staršev po junaškem dejanju ljubi še bolj in da še nikoli ni bil tako vesel, kot tisti dan, ko je zvedel, da se je Jugoslavija postavila ob stran demokracije.³³

Prvo navdušenje ob državnem udaru je kmalu zamenjala previdnost - iz "stare domovine" so prihajale vesti o uvedbi mobilizacije jugoslovanske vojske. Dan pred cvetno nedeljo so časniki poročali o skorajšnjem napadu na Jugoslavijo, saj se je na jugoslovanskih mejah pričela zbirati nemška armada.³⁴

Po cvetni nedelji so ameriško-slovenski časniki na prvih straneh objavili vesti o napadu Hitlerja na Jugoslavijo in Grčijo.³⁵ V naslednjih dneh so objavljali skopa

²⁷ Ameriška domovina, 20. 3. 1941, str. 1; *Narod v domovini je spregovoril.*

²⁸ Prosveta, 28. 3. 1941, str. 1; *Jugoslavija sklenila pogodbo z osiščem.*

²⁹ Ameriška domovina, 26. 3. 1941, str. 1; *Jugoslavija ostane nedotaknjena*; Glasilo K.S.K. Jednote, 26. 3. 1941, str. 8; *Jugoslavija pristopila k osišču.*

³⁰ Ameriška domovina, 26. 3. 1941, str. 2; *Bodočnost Jugoslavije.*

³¹ Glasilo K.S.K. Jednote, 2. 4. 1941, str. 1; *Preobrat vlade v Jugoslaviji. Kralj Peter II. zasedel prestol. Vlada ne odobrava pogodbe z osiščem*; Prosveta, 27. 3. 1941, str. 1; *Jugoslovanska armada revoltirala! Vlada premiera Cvetkovića padla!*; Prosveta, 31. 3. 1941, str. 2; *Živijo Jugoslavija.*

³² Ameriška domovina, 28. 3. 1941, str. 1; *Jugoslavija piše novo zgodovino*; Prosveta, 28. 3. 1941, str. 1; *Jugoslovanska oborožena sila pripravljena na spopad z Nemci.*

³³ Ameriška domovina, 29. 3. 1941, str. 1; *Mnenje naših ljudi o Jugoslaviji.*

³⁴ Ameriška domovina, 5. 4. 1941, str. 1; *Nemčija grmadi armado ob Jugoslaviji*; Prosveta, 3. 4. 1941, str. 3; *Nemške udarne enote se zbirajo v bližini Belgrada.*

³⁵ Ameriška domovina, 7. 4. 1941, str. 1; *Hitler je udaril na Jugoslavijo in Grčijo!*; Glasilo K.S.K. Jednote, 9. 4. 1941, str. 1; *Vpad nemških čet v Jugoslavijo - Grčijo. Ljubljana, Zagreb in Belgrad bombardirani.*

poročila o poteku vojne, 14. aprila pa so zapisali: "*Države Srbov, Hrvatov in*

Slovencev ni več".³⁶ V socialistično usmerjenem časniku Prosveta so dan po napadu na Jugoslavijo resignirano komentirali, da so rojaki po dveh letih in pol živčne vojne "*prišli na vrsto*". Zavedali so se, da napad pomeni konec Jugoslavije. "*Kraji naše stare domovine bodo začasno okupirani po nacističnih razbojnikih, petokoloncih in gestapovcih*." Kljub težkim časom pa so rojakom napovedali, da je izguba svobode le začasna, saj so na njihovi strani nepremagljive sile demokracije z Združenimi državami na čelu in da imajo podporo tudi med ameriškimi Slovenci.³⁷

Nacističnemu vojaškemu valjarju se niso mogle upreti niti velesile, kljub temu pa so v kasnejših komentarjih ameriški novinarji, specialisti za Balkan, videli vzroke za nagel poraz "*najmočnejše vojaške sile na Balkanu*" v slabi pripravljenosti armade, brezbržnosti generalštaba in izdajstvu.³⁸ Na splošno pa je bila Jugoslavija v ameriških medijih deležna vseh simpatij. V newyorškem časniku New Leader, ki ga je povzel časnik Prosveta, so celo zapisali "*Klobuk dol pred Jugoslovani! Njihova dežela bo morda zasedena, morda jih bo na stotisoče moralo umreti, ampak sramotno ne bodo umrli*".³⁹

Veliko ameriških Slovencev je sprejelo vojno in razkosanje "stare domovine" kot osebno tragedijo.⁴⁰ Nekaj pa je bilo tudi takšnih, ki so, po pisanju časnika Ameriška domovina, sprejeli razpad Jugoslavije z navdušenjem: "*Veliko je naših ljudi, res zelo veliko, ki so danes strašno veseli, da se je Jugoslavija razbila kot samostojna država. Nekateri raje vidijo da je prišla naša lepa Slovenija pod Nemčijo in Italijo, kot bi bila pa v eni državi s Hrvati in Srbi. Videti je, da stara mržnja proti Srbom še ni umrla pri mnogih naših ljudeh*". V uredništvu časnika so soglašali, da je Jugoslavija imela veliko napak in da je bilo resnično težko živeti pod eno streho z ljudmi raznih narodnosti in različnih mišljenj, obenem pa so nasprotnike Jugoslavije opozarjali, da je jugoslovanska vlada zaveznica ZDA, ki pomaga Veliki Britaniji poraziti nacizem, in da je, kdor hvali Hitlerja, ameriški sovražnik. "*Zato ne vpijte po salunih in drugod, kako prav da je, ker je Hitler razbil Jugoslavijo. /.../ Roosevelt je obljubil Jugoslaviji vso pomoč. /.../ Zato je razumljivo, da ameriški vladi niti ameriškemu narodu ne bo všeč, če boste zdaj klicali slavo Hitlerju in to v času, ko ga ves svet preklinja in ko milijoni ljudi ječijo pod njegovim okovanim škornjem*." Čeprav je bila v Ameriki zagotovljena svoboda govora, pa so opozarjali, da ameriška obveščevalna služba spremlja simpatizerje nacizma, ki bi se tako v primeru vstopa ZDA v vojno znašli v "*24 urah vsi na hladnem*". Od kod naj bi po mnenju uredništva časnika med ameriškimi Slovenci izvirale simpatije do nacizma? Slovenci so prihajali v Ameriko mladi in neizkušeni in niso poznali slovenskih narodnostnih bojev. V Ameriki so si nekaj prislužili, nakupili hiše in pričeli spoštovati samo premoženje in moč, takšnim pa je Hitler

³⁶ Ameriška domovina, 14. 4. 1941, str. 2; *Države Slovencev, Hrvatov in Srbov ni več*; Prosveta, 18. 4. 1941, str. 1; *Nemčija naznanila kapitulacijo ostankov jugoslovanske armade*.

³⁷ Prosveta, 7. 4. 1941, str. 1; *Prišli so na vrsto*.

³⁸ Glasilo K.S.K. Jednote, 30. 4. 1941, str. 2; *Ameriški dnevnik o usodi Jugoslavije*; Glasilo K.S.K. Jednote, 7. 5. 1941, str. 7; *Izdajalstvo pospešilo padec Jugoslavije*; Glasilo K.S.K. Jednote, 14. 5. 1941, str. 6; *Zakaj je padla Jugoslavija*; Prosveta, 22. 5. 1941, str. 1; *Vzroki poraza Jugoslavije*.

³⁹ Prosveta, 7. 4. 1941, str. 2; *Klobuk dol pred Jugoslavijo*.

⁴⁰ Glasilo K.S.K. Jednote, 21. 5. 1941, str. 2; *Naša nesrečna stara domovina*.

imponiral. Zato so jih v uredništvu svarili: "*Slovan ni Nemcu nikdar enakopraven in naši ljudje bodo Nemcu vedno hlapci, dokler bodo pod njim jarmom. Tako žalostne usode vendar ne bomo privoščili slovenskim zanamcem*". Rešitev slovenskega naroda je bila po mnenju pisca, navdušenega ameriškega patriota, mogoča samo s pomočjo Združenih držav.⁴¹ V časniku Prosveta so zapisali, da je simpatizerje nacizma najti tudi med tistimi ameriški Slovenci, ki so imeli v Nemčiji sorodnike.⁴² Zato navdušenje nad nacizmom med nekaterimi ameriški Slovenci sploh ne preseneča - nekaj možnih vzrokov so navedli že v časniku, zavedati pa se moramo, da so ameriški Slovenci prihajali pred prvo svetovno vojno prek "velike luže" iz avstrijske države, nova država Kraljevina SHS, kasnejša Kraljevina Jugoslavija pa je imela veliko notranjih problemov. Zanimivo je, da ob prebiranju ameriško-slovenskih časnikov kasnejšega datuma podobnega pisanja ni več opaziti. Najbrž so marsikoga, ki je simpatiziral s Hitlerjem, prepričale vesti o nemških grozodejstvih nad slovenskim prebivalstvom, resno pa so vzeli tudi grožnje z zaporom. Spomnimo se samo, kaj se je pripetilo ameriškim državljanom japonskega porekla po napadu na Pearl Harbor.

Po kapitulaciji Jugoslavije so prek Švice in Turčije⁴³ v ZDA že meseca maja začele prihajati prve vesti, ki so pričale o grozodejstvih nacističnih okupatorjev v Srbiji.⁴⁴ V tem času so bile veze s Slovenijo še pretrgane: "*Nobenih listov, nobene pošte iz Slovenije*", so potarnali maja 1941 v časniku Glasilo K.S.K. Jednote.⁴⁵ Šele junija je iz okupirane Slovenije ponovno pričela prihajati pošta. Kot zanimivost velja povedati, da je pošta v obratni smeri prihajala iz ZDA na Portugalsko, od tam pa naprej do naslovnika. V ameriško-slovenskih časnikih so imeli običaj objavljati pisma iz "stare domovine", vendar so zaradi morebitnih represalij proti domačim v okupirani domovini imena in kraje izbrisali.⁴⁶ Minister dr. Miha Krek je še septembra na londonskem radiu izjavil, da iz Slovenije nima neposrednih sporočil, "*prav nobenih, tako temeljito so Nemci in Italijani popravili slovenske meje, da jih je pred celim svetom sram, in so hermetično zaprli vso zvezo Slovenije z ostalim svetom*".⁴⁷

Z vzpostavitev poštne povezave so začele prihajati v ZDA vesti o grozodejstvih nacistov v Sloveniji. V članku z naslovom "Teror nacijev v Sloveniji" so v časniku Glasilo K.S.K. Jednote iz dobro obveščenih virov objavili novice, da so nacisti v "stari domovini" ravnali podobno kot na Češkem in Poljskem in da je glavni nemški cilj zatreti vsako sled slovenskega naroda, slovenske kulture in slovenske civilizacije. V članku so podrobno opisali razkosanje Slovenije in še posebej opozorili na preganjanje duhovnikov in redovnic.⁴⁸

V naslednjih dneh in tednih so v ZDA prihajale vedno nove in nove vesti o

⁴¹ Ameriška domovina, 28. 4. 1941, str. 2; *Resna beseda našim ljudem*.

⁴² Prosveta, 22. 1. 1941, str. 1; *Čuvajte se propagande*.

⁴³ Prosveta, 23. 8. 1941, str. 3; *Drobne vesti o stanju v Jugoslaviji. Na podlagi poročil iz Švice in Ankare*.

⁴⁴ Glasilo K.S.K. Jednote, 21. 5. 1941, str. 1; *Barbarsko početje Nemcev v Srbiji*; Prosveta, 13. 5. 1941, str. 2; *Nacijske brutalnosti v Belgradu. Nemci pobijajo srbske ujetnike*.

⁴⁵ Glasilo K.S.K. Jednote, 21. 5. 1941, str. 2; *Naša nesrečna stara domovina*.

⁴⁶ Glasilo K.S.K. Jednote, 30. 7. 1941, str. 1; Prim.: *Veliki petek v Sloveniji*.

⁴⁷ Glasilo K.S.K. Jednote, 3. 9. 1941, str. 3; *Slovenski minister dr. Miha Krek kliče narod k jedinstvu*.

⁴⁸ Glasilo K.S.K. Jednote, 25. 6. 1941, str. 1 in 5; *Teror nacijev v Sloveniji. Ubogo naše ljudstvo*.

terorju nacistov nad rojaki v "stari domovini".⁴⁹ Vesti iz italijanskega zasedbenega ozemlja so bile nekoliko manj zaskrbljujoče. Časnik Glasilo K.S.K. Jednote je v začetku septembra objavil pismo, ki ga je prek "velike luže" poslal svoji sestri neki Ljubljčan. Jugoslovansko obrambo je opisal kot polomijo, kakršne svet še ni doživel: "*Par dni vojne, potem pa so voditelji pobegnili z denarjem ter druge pustili na cedilu, češ, sedaj pa delajte, kar hočete.*" Pisec zgrožen opisuje, kako so začeli jugoslovanski vojaki orožje odmetavati in bežati domov, druge pa je zajel sovražnik. V takšnem kaosu naj bi njegovi someščani pokradli, kar se je pokrasti dalo, kradli so drug drugemu, "*bili so kakor podivjana tolpa.*" Omenil je še kar znosno italijansko zasedbo, vseeno pa je v mestu primanjkovalo hrane, zato so parke in travnike v mestu preorali in zasadili poljščine. "*Bogve kdaj bo tega konec in kakšen bo ta?*", je zaključil pisec. Sestri je zaželel, naj bo Amerika pametna, da ne bo New York postal drugi Beograd ali London.⁵⁰

Najbolj podrobno in doživeto pa so o grozotah, ki so se dogajale v razkosani Sloveniji, ameriške rojake seznanili redki posamezniki, ki se jim je uspelo prebiti iz okupirane domovine. Med njimi naj omenim ameriškega duhovnika slovenskega rodu Josipa Lekana, ki je študiral v Švici in pred vrnitvijo v ZDA obiskal domovino svojih staršev.⁵¹ Posebno mesto med prebežniki iz "stare domovine" pa pripada patru Kazimirju Zakrajšku,⁵² saj je bil prvi Slovenec, ki mu je po okupaciji Slovenije avgusta 1941 uspelo pribežati v ZDA.⁵³ Veliki antinacist je po vrnitvi v ZDA po slovenskih naselbinah organiziral predavanja, objavljajl članke v časnikih in v njih rojakom slikal težak položaj v Sloveniji. Na vprašanje, kako je doma, je Zakrajšek odgovarjal "*Strašno, strašno! Ameriški Slovenci si niti od daleč ne morete predstavljati, skozi kakšno Kalvarijo trpljenja in umiranja gre pravkar naš narod v svoji 'bivši domovini'*". V enem izmed prvih intervjujev, ki ga je dal pater Zakrajšek po prihodu v ZDA, je dejal, da je trpljenje Slovencev največje v tisočletni narodni zgodovini. V njegovi izjavi je bilo v ameriško-slovenskih časnikih prvič mogoče prebrati o nakani nacistov in o Hitlerjevem ukazu: "*V treh mesecih mora biti Slovenija nemška in sicer vsa nemška.*" Ameriškim Slovencem je spregovoril o tisočih pregnancih v Srbijo in Nemčijo in o nacističnem pogromu proti slovenskim intelektualcem in duhovnikom. Svojim ameriškim rojakom je položil na srce: "*Bratje, ne pozabite nas v tem strašnem črnem petku, katerega preživljamo, saj ste kri naše krvi. Med njimi so vaši otroci, vaši starši, vaši sorodniki. [...] Ameriški Slovenci pomagajte finančno rešiti svoj narod strašne, da najstrašnejše smrti za lakoto in za vsem hudim. Bog bo stotero poplačal na vaših otrokih, kar sedaj v tem strašnem trpljenju storite za svoj nesrečni narod*".⁵⁴ V

⁴⁹ Glasilo K.S.K. Jednote, 23. 7. 1941, str. 1; Prim.: *Naciji zapirajo Slovence*; Glasilo K.S.K. Jednote, 23. 7. 1941, str. 2; *Poljska in naša Slovenija prizadeta*; Glasilo K.S.K. Jednote, 20. 8. 1941, str. 3; *Važno pismo iz Ljubljane*; Glasilo K.S.K. Jednote, 23. 7. 1941, str. 1; *Iz naše nesrečne domovine. 400,000 otrok odvedeno v Nemčijo.*

⁵⁰ Glasilo K.S.K. Jednote, 3. 9. 1941, str. 1; Prim.: *Zanimivo pismo iz Ljubljane.*

⁵¹ Glasilo K.S.K. Jednote, 25. 6. 1941, str. 1; *Slovenski duhovnik Rev. Jos. Lekan, opisuje potovanje iz domovine*; Glasilo K.S.K. Jednote, 2. 7. 1941, str. 3; *Slovenski duhovnik Rev. Jos. Lekan opisuje potovanje iz domovine.*

⁵² O patru Kazimirju Zakrajšku glej Darko Friš: *Korespondenca Kazimirja Zakrajška, O.F.M. (1907-1928)*. Viri 6, Ljubljana 1993; isti, *Korespondenca Kazimirja Zakrajška, O.F.M. (1928-1958)*, Viri 8, Ljubljana 1995.

⁵³ Glasilo K.S.K. Jednote, 27. 8. 1941, str. 5; *Nepopisno gorje naših rojakov v stari domovini (drugo poročilo patra K. Zakrajška).*

⁵⁴ Glasilo K.S.K. Jednote, 20. 8. 1941, str. 2; *Rev. Kazimir Zakrajšek, O.F.M., Pretresljivo poročilo*

poduk in večer opomin je pater Zakrajšek leta 1942 izdal knjigo z naslovom *Ko smo šli v morje bridkosti* in v njej opisal svoj beg iz domovine in trpljenje slovenskega naroda.⁵⁵

Poročila o razmerah v okupirani "stari domovini" so prihajala med ameriške Slovence tudi s pomočjo dopisništva "Centralnega presbiroja" pri kraljevem poslanstvu v Washingtonu.⁵⁶ V enem izmed poročil so objavili govor ministra dr. Mihe Kreka na londonskem radiu. V njem je govoril o nemških in madžarskih pogromih nad slovenskim prebivalstvom, o zapiranju, streljanju, obešanju in izganjanju v Srbijo in Nemčijo. "*Golgota in bolečina Slovencev je neizmerna*", je ocenil minister Krek položaj v "stari domovini".⁵⁷

O grozotah v okupirani "stari domovini" so ameriško-slovenski časniki poročali tudi v naslednjih mesecih in tako ameriške Slovence utrjevali v antinacistični drži in krepili zavest, da so ZDA in Velika Britanija zadnji branik svetovne demokracije. Pod njihovim vplivom je večina slovenskih priseljencev v Ameriki podpirala zunanjo politiko predsednika Roosevelta, ameriško intervencijo in pomoč Veliki Britaniji.

Podobno kot med prvo svetovno vojno, so ameriški Slovenci kmalu po napadu na Jugoslavijo začeli z organiziranjem pomoči trpečim rojakom.⁵⁸ Med prvimi je bil jugoslovanski poslanik v Washingtonu D.C. Konstantin Fotić, ki je pozval ameriške Slovence, naj začnejo z zbiranjem pomoči za trpečo domovino,⁵⁹ poleg tega pa je obveščal ameriško javnost o dogajanjih v domovini.⁶⁰ Fotić se je pri organiziranju pomoči obrnil na bratske podporne organizacije Srbski narodni savez, Hrvatsko bratsko zajednico, Kranjsko-slovensko katoliško jednoto, Slovensko narodno podporno jednoto in Jugoslovansko katoliško jednoto.⁶¹ V Kranjsko-slovenski katoliški jednoti so se takoj odzvali na njegovo pobudo. Glavni tajnik Jednote Josip Zalar je že 9. aprila pozval člane, da "*TAKOJ započnemo z dobrodelno akcijo v korist Jugoslovanskega reliefa*," in tako sledijo zgledu krajevnega društva sv. Antona Padovinskega, št. 72 iz mesta Ely (Minnesota), ki je že dan po napadu na Jugoslavijo namenil manjšo finančno pomoč rojakom v "stari domovini". Zbrani denar so organizatorji nameravali s pomočjo ameriškega Rdečega križa poslati pomoči potrebnim.⁶² Žal je ta akcija propadla, ker naj bi bratske podporne organizacije želele imeti določeno kontrolo nad porabo zbranih sredstev.⁶³

Nove akcije zbiranja pomoči rojakom v domovini so nekaj dni kasneje začeli na pobudo konzula v Clevelandu dr. Mallyja. Slovenske žene in dekleta so 15. aprila

iz stare domovine. Umirajoča Slovenija nas prosi pomoči; Glasilo K.S.K. Jednote, 17. 9. 1941, str. 2; Babšek, Slovenske duše rešite.

⁵⁵ O. K. Zakrajšek, O.F.M.: *Ko smo šli v morje bridkosti*. Washington D.C. 1942.

⁵⁶ Prosveta, 23. 6. 1941, str. 1; *Nacijski teror na Slovenskem*.

⁵⁷ Glasilo K.S.K. Jednote, 9. 9. 1941, str. 3; *Slovenski minister dr. Miha Krek kliče k edinstvu*.

⁵⁸ O gibanju za materialno pomoč ameriških Slovencev "stari domovini" leta 1941 v Matjaž Klemenčič: *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji*. Maribor 1987, str. 165-174.

⁵⁹ Glasilo K.S.K. Jednote, 16. 4. 1941, str. 6; *Nujen apel Jugoslovanskega poslanika*.

⁶⁰ Glasilo K.S.K. Jednote, 9. 4. 1941, str. 6; *Poklon jugoslovanskemu poslaniku dr. Fotiću*.

⁶¹ *Ameriška domovina*, 21. 4. 1941, št. 1; Izjava jugoslovanskega poslanika dr. Fotića.

⁶² Glasilo K.S.K. Jednote, 9. 4. 1941, str. 1; *Pomagajmo našim nesrečnim sobratom v Jugoslaviji! Apel na vsa društva in vse članstvo K.S.K. Jednote; Glasilo K.S.K. Jednote, 16. 4. 1941, str. 6; Pomagajmo našim nesrečnim sobratom v Jugoslaviji! Apel na vsa društva in vse članstvo K.S.K. Jednote.*

⁶³ Klemenčič, n.d., str. 166.

1941 ustanovile Jugoslovanski Rdeči križ, pododsek clevelandskega Rdečega križa.⁶⁴ Pomoč so samoiniciativno začeli zbirati tudi posamezniki - prvi znani dobrotnik je Ivan Babnik, ki je namenil trpečim v domovini tedenski zaslužek v višini 27,50 dolarjev.⁶⁵ V Clevelandu so že 26. aprila pripravili prvo javno

manifestacijo za trpeče v "stari domovini", t.i. Jugoslovanski večer, ki se ga je udeležilo nad 2000 ameriških Slovencev. Čisti izkupiček prireditve je znašal nad 1.000 dolarjev, denarja pa zaradi vojnih razmer niso mogli takoj poslati v "staro domovino".⁶⁶

Z organiziranim zbiranjem pomoči rojakom v "stari domovini" so začeli konec aprila 1941, ko so ustanovili Jugoslovanski pomožni odbor-slovensko sekcijo⁶⁷; ob ustanovitvi se mu je pridružilo sedem slovenskih bratskih podpornih organizacij: Ameriška bratska zveza, Jugoslovanska podporna zveza Sloga, Kranjsko-slovenska katoliška jednota, Slovenska narodno podporna jednota, Slovenska svobodomislena podporna zveza, Slovenska zapadna zveza in Slovenska ženska zveza,⁶⁸ ki so ustanovljale krajevne odbore za zbiranje pomoči.⁶⁹ Zanimivo je, da se ameriški Slovenci na to akcijo niso odzvali v večjem številu. Nekateri so bili skeptični, ker pomoči v okupirano Slovenijo ni bilo mogoče pošiljati, saj bi vsaka pomoč zanesljivo ostala v rokah okupatorjev.⁷⁰ Tisti, ki so imeli v Sloveniji svojce, so nasprotovali akciji in želeli sorodnikom pomoč predati sami. Nekateri so bili tudi mnenja, da so mnogi ameriški Slovenci sami potrebni pomoči,⁷¹ druge je motilo, da so pri organizaciji imeli močan vpliv predstavniki kraljeve vlade v Londonu, tretji pa so bili prepričani, da s pošiljanjem pomoči v okupirano Slovenijo pomagajo okupatorjem. Pojavljali so se tudi očitki, da se Slovenci spomnijo na rojake v ZDA le, kadar potrebujejo njihov denar. Akcijo so slabila tudi ideološka in politična nasprotja med posameznimi bratskimi podpornimi organizacijami.⁷² Jugoslovanski pomožni odbor - slovenska sekcija je do 15. decembra uspela kljub močni propagandi zbrati le 12.631,79 dolarjev,⁷³ kar za okoli 100.000 odraslih članov⁷⁴ pridruženih bratskih podpornih organizacij ni bil pretiran uspeh.

Pomoč so samostojno in mnogo bolj uspešno organizirali v katoliškem taboru, ko so po prihodu patra Kazimirja Zakrajška, ki je avgusta 1941 uspel pribežati iz

⁶⁴ Ameriška domovina, 17. 4. 1941, str. 1; *Organiziran je jugoslovanski Rdeči križ*; Glasilo K.S.K. Jednote, 23. 4. 1941, str. 6; *Jugoslovanski Rdeči križ je organiziran*.

⁶⁵ Ameriška domovina, 9. 4. 1941, str. 2; *Na pomoč domovini*.

⁶⁶ Ameriška domovina, 28. 4. 1941, str. 1; *Jugoslovanski večer je bil popolni uspeh*; Glasilo K.S.K. Jednote, 30. 4. 1941, str. 5 in 6; *Jugoslovanski večer v Clevelandu*.

⁶⁷ Prosveta, 11. 4. 1941, str. 1; *Pomožna akcija za Jugoslavijo*; Glasilo K.S.K. Jednote, 30. 4. 1941, str. 3; *Zborovanje slovenskih podpornih organizacij dne 19. 4. 1941 v glavnem stanu SNPJ, Chicago, Illinois*.

⁶⁸ Prosveta, 21. 4. 1941, str. 1; *Jugoslovanski pomožni odbor*; Prosveta, 23. 4. 1941, str. 1; *Ameriškim Slovincem*.

⁶⁹ Prosveta, 9. 7. 1941, str. 2; *Ameriškim Slovincem. Organizirajte lokalne odbore Slovenske sekcije Jugoslovanskega pomožnega odbora v Ameriki*.

⁷⁰ Ameriška domovina, 16. 4. 1941, str. 2; *Kako je z relifom za Jugoslavijo*; Ameriška domovina, 29. 4. 1941, str. 1; *Denar bo v zanesljivih rokah*.

⁷¹ Prosveta, 26. 8. 1941, str. 2; *Jack Yert, Pomagajmo prvo sebi*.

⁷² Prosveta, 12. 9. 1941, str. 1; *Na ta način ne pojde!*

⁷³ Glasilo K.S.K. Jednote, 31. 12. 1941, str. 3; *Janko J. Rogelj, Jugoslovanski pomožni odbor*.

⁷⁴ Glasilo K.S.K. Jednote, 5. 11. 1941, str. 2; *Sto tisoč dolarjev*.

Ljubljane,⁷⁵ ustanovili Pomožno akcijo slovenskih župnij, ki ji je uspelo zbrati okoli 9000 dolarjev, preostanek do 40.000 dolarjev pa je prispevala katoliška Cerkev v ZDA. Slovenski frančiškani v ZDA so se zbiranja pomoči lotili na pobudo ljubljanskega škofa Rožmana, namenjena pa je bila v prvi vrsti tistim duhovnikom, ki so bili pregnani z nemškega okupacijskega ozemlja. Zbrana sredstva so poslali prek Vatikana, že decembra 1941 lahko v časnikih preberemo, da je težko pričakovana pomoč prispela v Ljubljano in Maribor.⁷⁶

Po napadu in okupaciji Jugoslavije so ameriški Slovenci za razliko od trpečih rojakov živeli še naprej svobodno, a pod vedno večjim pritiskom, saj se je grozeča nevarnost vojne tudi njim vedno bolj približevala. Ameriška politika je namreč prek sredstev javnega obveščanja celo leto 1941 pripravljala Američane na možnost vojne, v vojaško kolesje pa so se vključili tudi ameriški Slovenci, ki so kot naturalizirani državljani potrdili lojalnost svoji "novi domovini". Protinacistična drža in miselnost, da so ZDA in Velika Britanija zadnji branik svetovne demokracije, sta se po okupaciji Slovenije med ameriški Slovenci še povečali. Slovenski priseljenci v Ameriki so večinoma podpirali zunanjo politiko predsednika Roosevelta, ameriško intervencijo in pomoč Veliki Britaniji. Med njimi pa so bili tudi simpatizerji Hitlerja in razpada Jugoslavije, vendar zaradi ameriške zunanje politične usmeritve javno niso delovali.

Sredi leta 1941 se je že nekaj tisoč slovenskih priseljencev urilo pod ameriško zastavo. Prvi padli slovenski priseljenec v ameriški vojski je bil mornar Lojze Dobnikar, ki je izgubil svoje življenje na torpediranem rušilcu Kearney južno od Islandije oktobra 1941,⁷⁷ v naslednjih letih vojne pa je bilo padlih ameriških vojakov slovenskega rodu še veliko več. Japonski napad na Pearl Harbor 7. decembra 1941 je potegnil ZDA v vojno viхро,⁷⁸ s tem pa so tudi ameriški Slovenci postali aktivni udeleženci druge svetovne vojne.

Napad na Pearl Harbor je po pisanju zgodovinarja Hennryja B. Parksa združil celotni ameriški narod kot nikoli v zgodovini.⁷⁹ To trditev dokazuje tudi pisanje pomembnega člana slovenske diaspore, glavnega tajnika Kranjsko slovenske katoliške jednote Josipa Zalarja po napadu na Pearl Harbor: "*Napočil je čas, da sedaj javno pokažemo, kako visoko čislamo, ljubimo in spoštujemo našo novo domovino - Ameriko. Kot lojalni ameriški Slovenci in Američani bodimo vdani državljani in storimo vse, da pomagamo naši vladi do zmage!*"⁸⁰

Darko Friš

AMERICAN SLOVENES AND 1941

S u m m a r y

⁷⁵ Glasilo K.S.K. Jednote, 20. 8. 1941, str. 8; *Pridite poslušat besedo iz Slovenije*.

⁷⁶ Glasilo K.S.K. Jednote, 10. 12. 1941, str. 2; *Denarna pomoč dospela v Slovenijo*. V nobenem od slovenskih škofijskih arhivov nisem našel dokumente, ki bi potrjevali, da je bila pomoč prejeta.

⁷⁷ Ameriška domovina, 23. 10. 1941, str. 2; *Lojze Dobnikar - prva žrtev*; Glasilo K.S.K. Jednote, 29. 10. 1941, str. 1; *Prvi ameriški Slovenec žrtev vojne*.

⁷⁸ Glasilo K.S.K. Jednote, 29. 10. 1941, str. 1; *Vojna med Japonsko in Ameriko*.

⁷⁹ Parks, n.d., str. 659.

⁸⁰ Glasilo K.S.K. Jednote, 10. 12. 1941, str. 1; *Josip Zalar, Bratje in sestre ohranimo mirno kri!*.

Although the President of the United States of America, F. D. Roosevelt, tried hard to prevent the outbreak of the Second World War, his hands were tied because of the US laws on neutrality and public opinion which favoured American isolation. As early as 1940, however, two thirds of Americans rejected isolationism convinced that defeating Hitler was more important than the principle of military non-intervention. Supported by public opinion, the building-up of military defence strengthened progressively. When, in September 1940, the first peace-time military recruitment was carried out in the United States, many American Slovenes donned the uniform. Alarmed by the German invasion of Poland, they entered the year 1941 fearing that the horrors of war threatened their 'old homeland' as well. Commentaries in the Slovene papers published in the States at the time expressed fear and, at the same time, a moderate, somewhat, optimism and hope. They swung between the hope that Yugoslavia would succeed in preserving its neutrality and avoid joining the Axis Powers and more realistic fears that it would join them or be destroyed by their military machine.

The *coup d'etat* in Yugoslavia, on 27 March, was greatly welcomed by American Slovenes as Yugoslavia was the first country to openly oppose Hitler. The initial enthusiasm, however, soon gave way to caution when news of the mobilisation of the Yugoslav army started to arrive from the 'old homeland'. The news of Hitler's invasion of Yugoslavia and Greece, on 6 April, appeared on the front pages of the American Slovene papers. This was followed by rather scant reports on the progress of the war, until it was established, in mid-April, that Yugoslavia no longer existed. American Slovenes experienced the war and the carving up of their 'old homeland' as a personal tragedy, although there were also some who welcomed the collapse of Yugoslavia with enthusiasm.

After the capitulation of Yugoslavia all communications with Slovenia were severed. Following the restoration of the postal service in June that year, news of the Nazi terror over compatriots in the 'old homeland' began to come in, while that from the Italian occupied territory was less alarming. The reports on the situation in the 'old homeland' reached American Slovenes also through the correspondence of the 'Central Press Bureau' at the Yugoslav Royal Embassy in Washington.

Similarly as in the First World War, American Slovenes began organising aid for their suffering compatriots soon after the invasion of Yugoslavia. They founded the Slovene Section of the Yugoslav Auxiliary Committee (*Jugoslovanski pomožni odbor - Slovenska sekcija*). This was joined by seven Slovene fraternal aid organisations which set up local fund raising committees. This campaign failed to find massive response among the American Slovenes. The aid was raised much more successfully and independently by the Catholic camp with the founding of the Auxiliary Campaign of Slovene Parishes (*Pomožna akcija slovenskih župnij*). They sent their aid through the Vatican as early as December 1941.

Unlike their suffering compatriots, American Slovenes continued to live in peace, although under the growing threat of war they started to prepare for it. American Slovenes enlisted in the US military machine thereby demonstrating their loyalty as naturalised citizens to their 'new homeland'. The occupation of Slovenia strengthened the conviction among American Slovenes that the US and Great Britain were the last remaining bulwarks of world democracy. Most Slovene emigrants in America supported President Roosevelt's foreign policy and American military intervention in aid of Great Britain, although there were also Hitler's sympathisers and those who welcomed the disintegration of Yugoslavia. By mid-1941 several thousand Slovene emigrants were undergoing military training under the American flag. After the Japanese attack on Pearl Harbor on 7 December 1941 they were, together with their host country, drawn and actively involved in the Second World War.

Fototeka Muzeja novejšje zgodovine Slovenije

Skupina partizanov na Krimu avgusta 1941 v takratni značilni planinski opravi. Na levi od zgoraj navzdol: Dragomir Makuc-Muc, Dušan Pičkulín, Lado Janežič-Laso, Ivan Zadnikar. Janežič je bil na procesu proti Ljubu Šercerju decembra 1941 obsojen na smrt, kazen spremenjena v dosmrtno ječo; umrl po vojni. Zadnikar je bil na pred italijanskim vojaškim sodiščem obsojen na smrt in 30. 3. 1942 ustreljen v Gramozni jami v Ljubljani.

Razpravljanja

Dr. Tamara Griesser-Pečar

Preidem na 16. september 1941, ki je po mojem mnenju zelo važen datum in pravzaprav začetek državljanske vojne v Sloveniji - in sicer zaradi tega, ker je OF takrat ne samo ustanovila Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO), ampak ker je tudi monopolizirala upor. Takrat so sprejeli nekaj pomembnih odlokov, na podlagi katerih so komunisti utemeljevali svojo oblast. Vrhovni plenum je sprejel sklep, da se preimenuje v SNOO. Sprejel pa je tudi t.i. "zaščitni odlok", ki je veljal do avgusta 1944 in, ki je bil podlaga za umore v Sloveniji. Včeraj se je že reklo, da je odpor nekaj legitimnega, da je tudi ustanovitev Osvobodilne fronte (OF) nekaj popolnoma legitimnega. Ravno tako pa je tudi legitimno, da druge stranke, da druge skupine organizirajo druge vrste odpor. Tega pa seveda komunisti niso priznali. Važno je tudi poudariti, da OF 16. 9. 1941, ko je sprejela omenjene odloke, ni imela za seboj večine slovenskega prebivalstva. Za seboj je imela določen del Ljubljane, mogoče tudi okolice, ne pa podeželskih območij in sploh ne tistih območij, ki so bila pod nemško okupacijo. To se pravi, da ni imela nobene podlage, da bi lahko monopolizirala upor. Volitev ni bilo, niso bile sploh mogoče. Po mnenju režimskega pravnika Maksa Šnuderla zgoraj navedeni dokument jasno kaže, kakšne naloge si je OF že zastavila in kakšno oblast si je podelila - zastopanje ljudstva in njegovega organiziranja pod vodstvom KP. Šnuderl piše, da je SNOO "*tipičen revolucionarni organ, vmesni organ v procesu graditve državnosti...*"¹ Če torej izhajamo iz tega, da je pri ustanovitvi SNOO šlo za "*revolucionarno dejanje*", moramo najprej ugotoviti, da je definicija pojma "*revolucionaren*" oziroma "*revolucija*" nesporna v toliko, ker ne označuje fenomena, ki bi temeljil na legalnosti. Nasprotno. Drugače kot evolucija in reforma, ki si prizadevata za spremembe po mirni in zakoniti poti, je revolucija nasilna, nezakonita, obenem globoka sprememba neke politične in gospodarske ureditve oziroma političnega sistema. S stališča vladajoče ureditve je pravno upravičeno in pod določenimi pogoji celo nujno, da se upre revolucionarnemu nasilju. Odgovor na vprašanje ali je "*revolucija*" legalna ali ne, je lahko samo negativen. Od jeseni 1941 moremo v Sloveniji ugotoviti dve ravni dogajanja: prvič raven okupacije in odpora proti okupaciji in drugič raven komunističnih poskusov revolucije ter meščanski, protikomunistični odpor. Torej: vzporedno z vojno tujih sil proti Jugoslaviji in s tem tudi proti slovenskemu ljudstvu, je izbruhnila še državljanska vojna Slovencev proti Slovincem. Prilaščanje monopola oziroma izključne pravice OF do odpora je zastrupilo ozračje med Slovenci v času, ko bi bilo nujno združevanje vseh sil proti okupatorju - tako socialističnih, kot krščanskih in liberalnih. 16. september 1941 pomeni začetek državljanske vojne in desetletja prikrivane krivde komunistov. Predvsem je bil pomemben odlok o "*zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja*", ki je uvajal strog disciplinski in kazenski sistem. Ustvaril je pogoje, da so z očitkom "*izdaje*" mogli s smrtjo in terorjem ukrepati proti državljanom, ki se niso

¹ Makso Šnuderl: *Zgodovina ljudske oblasti*. Ljubljana 1950, str. 134.

podvrgli ravnanju Osvobodilne fronte. Tako imenovani "zaščitni odlok", je v očeh Osvobodilne fronte le-to in njeno partizansko vojsko pooblašča za prihodnje "likvidacije", za ubijanje Slovencev, ki niso sledili načelom, zapovedim in ukazom OF. Mnoge so mogli razglasiti za "izdajalce" in vseeno je bilo, ali so dejansko sodelovali z okupatorjem ali pa so nasprotno, čeprav zunaj OF, nasprotovali okupacijski oblasti in se tako upirali.

Ker me je prof. dr. Janko Pleterski kritiziral zaradi zgoraj omenjene ocene in se skliceval na to, da ti odloki pravno še niso obdelani, bi danes končala s citatom prof. Lovra Šturma, ki je med tem odloke pravno obdelal: *"Pravna analiza s standardnim pravnim instrumentarijem za presojo o vsebinski pravni pravilnosti obeh revolucionarnih pravnih aktov SNOO nas ob upoštevanju zgodovinskih dejstev, kot rezultat dognanj zgodovinske stroke, pripelje do naslednjih spoznanj: Oba akta, tako Sklep SNOO kot zaščitni odlok, sta bila v svojih bistvenih sestavinah že v njunem nastanku v očitnem nasprotju s splošnimi, od civiliziranih narodov priznanimi pravnimi načeli, ki jih je človeštvo strnilo v kodeks etičnih vrednot in pravil družbenega sožitja. Presoja njene dejanske uporabe v resničnem življenju tako oceno ne samo potrjuje, ampak jo še dodatno zaostri. Ključne določbe iz obeh aktov so bile v nasprotju z deklariranim ciljem uporabljene v skladu s skritim sprevrženim motivom normodajalca. Gre za tipičen primer zlorabe prava. Oba akta nista bila namenjena zagotavljanju svobode in vzpostavitvi svobodne demokratične družbe, ampak sta bila uporabljena kot sredstvo za ustrahovanje ljudi in za izvedbo komunistične revolucije in za vzpostavitev totalitarnega družbenega sistema pod monopolno oblastjo komunistične partije."*²

Dr. Zdenko Čepič

Opozarjam, da dr. Griesser Pečarjeva dokazuje "a" z "a". Dr. Lovro Šturm je v svojem prispevku "Pogledi na vsebinsko pravno pravilnost dveh aktov SNOO z dne 16. septembra 1941", ki ga je imel na dnevih slovenskih pravnikov oktobra 1998, obilno navajal dr. Griesser Pečarjevo, kar še ni dokaz za njegov prav. V tem prispevku dr. Šturm ni ničesar dokazal, ampak je s citiranjem dr. Griesser Pečarjeve, in še nekaj drugih zgodovinarjev (Prunk, Mlakar, Vodušek Starič iz podlistka v Delu, teksta sicer napisanega za potrebe predsednika Državnega zbora, Godeše), pa tudi Aleksandra Bajta in Franceta Bučarja, le dokazoval nelegalnost in nelegitimnost dveh odlokov SNOO iz septembra 1941. Po mojem mnenju pa tega ni pravno dokazal. To ni pravna analiza in utemeljitev teh odlokov oziroma njune legalnosti ali nelegalnosti, temveč bolj moralistična, politična kot pravna sodba.

Drugo vprašanje, ki ga je načela dr. Griesser Pečarjeva: začetek državljanske vojne. Začetek te v letu 1941, z odloki SNOO iz septembra 1941, nikakor ne more biti. Državljanske vojne takrat še ni moglo biti, ker za to ni bilo pogoja, namreč ni bilo enakovrednih nasprotnikov. SNOO kot oblastni organ namreč ni imel nasprotnika na drugi strani. Takrat namreč ni bilo slovenskega organa oblasti, razen SNOO. Včeraj je gospod Malenšek govoril o legitimni in legalni oblasti, ampak ta oblast v trenutku, ko je 17. aprila to oblast legalno in legitimno predala

² Lovro Šturm: Pogledi na vsebinsko pravno pravilnost dveh aktov SNOO z dne 16. septembra 1941. Pravnikov odnos do (pol)pretekle zgodovine. V: Podjetje in delo, XXIV, 1998, št. 6-7, str. 1094-1095.

v roke italijanskega okupatorja, civilnemu komisarju Grazioliju, ni bila več slovenska oblast. Posamezni strankarski pripadniki, člani Narodnega sveta iz aprila 1941 so lahko predstavljali politično gibanje, bili so strankarski pripadniki, ne pa organizirana slovenska oblast. Po aneksiji od Italije okupiranega ozemlja Dravske banovine so postali celo državljani Italije in se bolj ali manj prostovoljno zahvalili za priključitev dela ozemlja jugoslovanske države k Italiji. Slovenske oblasti, razen SNOO od srede septembra dalje, ni bilo.

Tretje vprašanje, o čemer je v razpravi govoril tudi dr. Zdešar: monopolizacija upora. Dejstvo je, da upora ni nihče monopoliziral, kajti odlok Vrhovnega plenuma OF o konstituiranju v SNOO ne govori o prepovedi, pač pa govori, da je vsako drugo organiziranje zunaj OF škodljivo borbi za narodno svobodo. In še pomembna podrobnost, namreč "v času tujčeve okupacije", je bilo zapisano v odloku. To ni prepoved. Če pa so tisti, ki so bili proti odporu in so z okupatorjem oziroma aneksionistom sodelovali, čutili tako veličino oziroma pomen Osobodilne fronte, in so se je bali že same po sebi, in tudi zaradi t.i. zaščitnega odloka, ki so ga očitno jemali resno, je pa drugo vprašanje.

Mimogrede: revolucija ni vedno samo nasilen akt prevzemanja oblasti, kajti konec koncev za sedaj potekajočo informacijsko revolucijo tega ni mogoče enostavno reči. Že na začetku svojega referata sem rekel: "Napotilo za začetek: revolucije ne gre razumeti zgolj in izključno skozi ideološka očala, kot nasilen politični prevrat na razredni osnovi." Na revolucijo tako ne gre gledati samo skozi ideološka očala kot na marksistično, stalinistično, boljševiško revolucijo. Na to je treba gledati malce širše. Tudi kot narodno revolucijo.

Dr. Jerca Vodušek Starič

Meni je žal, da posegam v razpravo šele sedaj. Včeraj se nisem hotela spuščati v to temo. Vprašanje legalnosti in legitimnosti je pač bolj kompleksno, moram pa opozoriti na to, da so bili slovenski liberalci veliki legalisti, saj so bili v glavnem odvetniki, in bili so legitimisti, ker so se zavzemali za Jugoslavijo in njeno vlado kot legitimno izvoljeno, pa ne zato ker bi jo imeli radi. Zavedali so se tudi pomena tega kar je rekel dr. Čepič, da ni bilo organa na drugi strani, s katerim bi se OF pogajala. Zato so avgusta 1941 začeli pogovore za obnovo Narodnega sveta, takega v katerem bi izločili vse kompromitirane politike. Niso se strinjali s Puc-ljevo udeležbo v Konsulti. Te pogovore so najprej začeli znotraj naprednega bloka, potem pa so se sestali z dr. Natlačenom in 14 dni pozneje z dr. Ahčinom in Avse-nekom. Na teh pogovorih naj bi se zmenili tudi za odnos do Jugoslavije kot obstoječe države. Seveda klerikalci niso bili zato in pogovori so propadli. Tudi zato ni bilo "nasprotne strani" in treba je malo bolj kompleksno gledati na te stvari. Pobud je bilo več, žal sedaj ni časa za podrobnosti. Če se hočemo o teh podrobnostih pogovarjati, se moramo drugje. Dobro bi bilo razbistriti ta stališča, jih opremiti s podatki, ampak ne obremenjevati referate s tem, ker to so podrobnosti, ki jih je potem težko diskutirati in malo prediskutirati. Lahko temu posvetimo poseben simpozij, mislim pa, da takšna publika, ki je večinoma iz pedagoških vrst, potrebuje neke druge odgovore in sicer na vprašanja, ki so aktualna. Tudi na ta, ampak ne na način, da si jih mečemo, odpiramo nepovezano.

To temo je treba kronološko, počasi in temeljito razdelati.

Dr. Dušan Biber

"Vašo kritiko naše operetne zakonodaje sprejemamo." Tako je zapisal Tone Tomšič, organizacijski sekretar CK KPS v pismu za CK KPJ in dodal, da smo Slovenci pač takšni, da brez pravilnikov, statutov itd. ne moremo. Vrhovni plenum OF se je kot Slovenski narodno osvobodilni odbor 16. septembra 1941 opredelil proti organiziranju odpora zunaj okvira OF, kot izdajstvo pa označil zbiranje in odvajanje narodnih sil "za borbo proti osvoboditvi slovenskega naroda." Šele konec januarja 1942 je bilo po napadu četnikov na partizane v Srbiji pojasnjeno, da bodo s smrtno kaznijo kaznovani organizatorji oborožene sile zunaj partizanskih čet.

To naj bi bila, kot smo slišali danes, monopolizacija odpora, začetek državljanske vojne. Pri tem se ne upošteva, da je jugoslovanska vlada v izgnanstvu grozila z vojaškim "prekim sudom" vsem, ki se ne bi podredili njenemu ministru in poveljniku jugoslovanskih četnikov Draži Mihailoviću. Dr. Miha Krek, podpredsednik kraljevske vlade, je prek londonskega radia, vsekakor brez uspeha, razglašal ta vladni "monopol". Voditelji SLS so takrat napovedovali državljansko vojno v Sloveniji šele po zmagi zaveznikov, če ti ne bi okupirali dežele. Menili so, da so njihovi stranki partizani mnogo bolj nevarni kot pa Nemci in Italijani, saj bodo prvi ostali, slednji pa odšli po koncu vojne.

Profesor graške univerze dr. Josef Matl kot kapetan Abwehra je že 11. novembra 1941 organiziral pogajanja z Dražo Mihailovićem v Divcih. Na kongresu zgodovinarjev na Dunaju leta 1965 mu je zato kolega dr. Cvetković hudo mušno dejal: "Vi gospodine profesore zaslužujete najvišje jugoslovensko odlikovanje." Profesor Matl je začuden dobil pojasnilo, da je bil pač prvi, ki mu je uspelo kompromitirati Mihailovića.

Dr. Janko Prunk

Kar govori kolegica dr. Grieserjeva in opozarja na naše enostranske ocene ima svojo težo. Edino kar pa me moti pri njej, kar pa ne počne samo ona, ampak zadnje čase vse več zgodovinarjev, je pretirana in popolnoma neprimerna uporaba pojmov legitimno in legalno. Verjetno se je to zgodilo pod vplivom pravnikov, ki so se v zadnjem času veliko oglašali s svojimi ocenami zgodovinskega dogajanja. Prav je, če se zgodovinar seznanja s pravniškimi pogledi, toda zgodovina je samostojna veda s svojim vrednostnim sistemom, ki se mora ozirati na zgodovinski kontekst dogajanja in s svojo zgodovinsko metodo ocenjevati vsakršno zgodovinsko dogajanje. Pri tem pa vemo, da v evropski zgodovini pojma legitimno in legitimnost nista vedno samo pozitivna. V evropski zgodovini je zlasti od začetka meščanskih revolucij razvoj rušil legitimne oziroma legitimistične okvire, tako v francoski revoluciji 1789-1799, v revoluciji 1848 v tako imenovani pomladi narodov v srednji Evropi, pa v nacionalnih revolucijah pri zedinjenju Nemčije in Italije 1859-1871 pa nikjer v modernem kritičnem evropskem zgodovinopisju ne vidim negativnih ocen in hvale tedanjih legitimistov. Tega bi se morali toliko bolj zavedati Slovenci, ker smo vso svojo narodno zgodovino od narodnega preporoda v

času razsvetljenstva od druge polovice 18. stoletja morali uveljavljati proti legitimističnim načelom držav, v katerih smo živeli, ki so utesnjevale naš narodni razmah. Morali smo rušiti legitimistične predstave in okvire in se sklicevati na življenjsko naravno pravo. Šli smo se narodno revolucijo leta 1848, pa leta 1918, ko smo zapustili Avstro-Ogrsko. Skozi neke vrste revolucije so šli Slovenci tudi v času 2. svetovne vojne in z legitimizmom smo prelamljali v letih 1990-1991.

Dr. Tamara Griesser-Pečar

Prej bi bila morala reči tudi nekaj besed o legitimnosti revolucije. In sicer o vprašanju, če je revolucija v višjem smislu lahko "legitimna". Potrebuje torej nek višji razlog upravičenja, ki presega veljavno pravo in ki bi ga morali videti v osvobajanju nekega naroda iz suženjstva, razredne vladavine, tuje oblasti (torej tudi okupacije) itd. Pri presojanju nujnosti in moralne upravičenosti revolucije je pomembno, katere razmere spodbudijo večinoma s človeškimi žrtvami odkupljeno revolucijo in s katerimi sredstvi, ki ustrezajo ali nasprotujejo človekovim pravicam, je bila izvedena. Vprašanje je tudi, ali je revolucija upoštevala zapoved človekovih pravic z ozirom na žrtve in trpljenje ljudi, storila le najnujnejše, da doseže cilj, ter ravnala kolikor je mogoče humano in strpno. Ali pa je pri utrjevanju oblasti določenih oseb, organizacij ali strank prestopila bregove nasilja in končno sama vzpostavila človekovim pravicam nasproten sistem.

Osvobodilna fronta je monopolizirala upor. Če namreč ni dopustila drugega upora poleg sebe, potem ni moč reči kaj drugega, kot da je monopolizirala upor. Zato gre in to je bil začetek nasilja pri nas.

Justin Stanovnik

Jaz seveda nisem zgodovinar in nekako čutim, da se moram za svoj nastop opravičiti, vsaj tako, da vam povem, da se tega dejstva zavedam. Tudi sam sem bil nekoč, predno sem moral postati aktivist, kakor mogoče nekateri veste, v neki tako imenovani stroki, in vem, da bi zelo čudno gledal, če bi v okviru te stroke kdo vstal in kot "outsider" začel nekaj pripovedovati. Toda, ko govorimo o zgodovini, moramo povedati nekaj drugega. Vidite, zgodovinski posvet strokovnjakov danes, slučajno govori tudi o moji lastni situaciji, to se pravi jaz sem neke vrste tista snov, o kateri znanstveni posvet gre, in ima ta snov tudi neko zavest in se zaveda, če je to govorjenje v skladu z njenim osnovnim izkustvom ali ne. Tako nekako opravičujem svoj nastop. Kajti lahko se zgodi, zlasti v moderni znanosti, da je vse povedano zelo strokovno, a se tisti, ki se zavedajo, o kom se govori in kako se o njih govori, včasih zelo slabo počutijo. Tako da mogoče tudi za ta primer velja tisto znano, že rahlo banalno reklo, operacija uspela, pacient umrl. To se pravi, da so bile zgodovinske situacije, ko so zgodovinarji strokovno govorili, a so govorili, tako da je bil pacient, metaforično seveda, mrtev.

V zvezi a kolaboracijo bi rad tukaj prebral zelo kratek odstavek, ki sem ga nekje napisal in mislim, da ima kogentno strukturo, zato vas prosim, da vsa svoja praeiudicia odmislite in ga poslušate z mislijo, da boste videli, če je kaj vredna.

"Kaj je kolaboracija. Tega ne moremo prav razumeti, če ne upoštevamo važne

razlike med prvo in drugo svetovno vojno. Prva svetovna vojna je bila vojna med nacionalnimi državami. Ko so na primer Nemci, Italijani, Rusi zasedli dele drugih držav, so jih zasedli kot Nemci, Italijani in Rusi. Vsakokratni okupirani narodi pa so okupatorje imeli za Nemce, Italijane in Ruse. Razni narodi so torej, kakor je z njimi ravnala vojna sreča, zasedali ozemlja drugih držav in narodov v svojstvu svoje partikularne narodnosti. V drugi svetovni vojni pa je bilo to drugače. Tudi ta je bila vojna med nacionalnimi državami, a ne samo to. Narodi, ki so okupirali druge države, tega niso naredili samo v svojstvu svoje narodnosti, ampak tudi v svojstvu neke ideologije. Torej v dvojnem svojstvu. Tako Nemci niso zasedali drugih držav samo kot Nemci, ampak tudi kot nacisti, Italijani ne samo kot Italijani, ampak tudi kot fašisti, Rusi ne samo kot Rusi, ampak tudi kot komunisti. To se pravi ne samo v svojstvu svoje partikularne narodnosti, ampak tudi v svojstvu neke univerzalne ideologije. Partikularni narodnosti se ni mogoče priključiti, prilagoditi, podrediti takoj. Poleg naravnih barrier, kot sta jezik in zgodovina je tu še vprašanje partikularne identitete. Univerzalno ideologijo pa je mogoče sprejeti takoj in v celoti prav zato, ker je univerzalna. Možno je z njo "kolaborirati". Zakaj rečemo kolaborirati? Zato, ker nam je bila ta izbira dana nasilno. To je razlog, da se je pojem kolaboracije pojavil šele z drugo svetovno vojno, ko se je pojavila totalitarna ideologija in njeni nosilci. To kar se je med drugo svetovno vojno dogajalo v Franciji, Belgiji, Nizozemski, Danski in Norveški je bila kolaboracija, sprejetje tuje ideologije, in preko nje deloma tudi njenega nosilca, a nikakor ne nujno in ne v celoti.

Prva svetovna vojna pa ni poznala kolaboracije. Poznala pa je "normalno" soobstajanje z okupatorjem. Ljudje so hodili v službo še naprej, še naprej so poslušali svojo lokalno oblast in policijo, še naprej so proizvajali in prodajali, še naprej so obhajali verske slovesnosti, a zato, nikomur ni prišlo na misel da bi jim očital kolaboracijo.

Analogno stanje se je vzpostavilo v Sloveniji tudi med drugo svetovno vojno, zlasti v tistem delu, ki so ga zasedli Italijani. Jasno je, da je nasilen prihod tujca v deželo za narod neznosna žalitev. V njem je ranjeno to, čemur je rekel Veseiln Djuretić pračulo naroda, kljub vsemu je treba živeti naprej.

Tako je bilo tudi med vojno v Sloveniji. Ljudje so bili prisiljeni v skrajno poniževalna stanja. Iz rok okupatorja, ki jim je vzel svobodo, so morali jemati na primer živilske nakaznice. Naravno je bilo tudi, da so, če se je kje zgodil kak rop ali umor, poskrbeli, da je zanj zvedela okupatorjeva policija. In ko so komunistični teroristi začeli delati atentate na slovenske ljudi, so natanko v istem redu vzeli iz okupatorjevih rok orožje, da so se branili - nazadnje, ko ni bilo mogoče več tega prenašati. Ta gesta je bila v skladu s tradicionalnim soobstajanjem z okupatorjem - mednarodno pravo je samo kodifikacija tega obstajanja in je ni mogoče imeti za kolaboracijo. Bistvo pri vsej stvari je to, da Slovenci nismo sprejeli okupatorjeve univerzalne ideologije. Nismo storili tega, kar je zapadno Evropo naredilo za kolaborantsko. V Sloveniji ni bilo kolaboracije, z eno izjemo.

Znano je, da so bili v evropskih državah ne tako maloštevilni ljudje, ki so se priključili posameznim univerzalnim ideologijam še predno so jih njihovi nosilci nasilno uveljavili v njihovih deželah. Tudi v Sloveniji je bilo nekaj takih ljudi, ki so se priključili univerzalni komunistični ideologiji, še preden se je začela vojna. Res je, da izvorni nacionalni nosilec te ideologije nikoli ni zasedel Slovenije, a to ni bilo

*potrebno. Za razliko od nacizma in fašizma je komunizem imel enotno mednarodno organizacijo, ki je zelo učinkovito nadomeščala nacionalne ideološke nosilce. Slovenski komunisti so bili posebna oblika pete kolone in so se ob napadu konkurenčne ideologije na narod, tudi tako obnašali. V imenu Kominterne ali komunističnega commonwealtha so zahrbtno napadli svoj narod. Jasno je, da te igre ni bilo mogoče igrati, ne da bi uprizorili boj z okupatorjem."**

Milan Pahor

Spoštovane, spoštovani. Najprej dvoje ugotovitev, potem nekaj misli. Že pred začetkom tega znanstvenega posveta sem se pogovarjal s predsednikom Zveze zgodovinskih društev Slovenije dr. Jurijem Perovškom in mu omenil da ob bogatem programu manjka primorski, koroški, torej zamejski del. Šele tako bi dobili celotno podobo leta 1941. Najprej me je potolažil s tem, da bo kolegica dr. Trohova naknadno za to poskrbela in da bo njen prispevek objavljen v zborniku današnjega posveta. To verjetno drži, nimam razloga, da bi dvomil; na vsak način pa sem potem tudi mislil, da bo v drugih referatih zajeto celotno območje slovenskega ozemlja, kakor tudi piše sam naslov današnjega srečanja "na Slovenskem" in ne v Sloveniji. Toliko za uvod. Kolegica dr. Milica Kacin Wohinz je že včeraj opozorila, ko je bil govor o ljudski fronti, da je bila ljudska fronta uspešna na Primorskem pred začetkom 2. svetovne vojne in to je tudi olajšalo normalen prehod v samo osvobodilno fronto v letu 1941. Imamo tudi drugo prelomnico, ko je bil drugi tržaški proces decembra 1941 v Trstu proti 60 antifašistom, kjer so italijanske fašistične oblasti v bistvu imele dvojni cilj in sicer podreti vse, kar je bilo antifašističnega pred 2. svetovno vojno. Zato ni naključje, da so v tisti proces stlačili kar vse protifašistične struje od komunistov, tigrovcev do intelektualcev in kulturnikov in je sledilo potem pet ustreljenih na strelišču pri Opčinah pri Trstu. Na drugi strani je bil to opomin nastajajoči Osvobodilni fronti. Torej bi morali na tem simpoziju prikazati, kaj se je konkretno dogajalo pri nas v Trstu, Gorici in na Koroškem; ne bi škodil tudi pogled iz Kaira, Londona in Amerike, da bi dobili še dodatno podobo. Bi pa poudaril še to, da je bil odpor oziroma Osvobodilna fronta v Trstu in Gorici organizirana sočasno z ostalimi deli Slovenije. Tukaj velja poudariti vlogo Oskarja Kovačiča v Trstu, Antona Veluščka v Gorici. Glede Gorice bi morali tudi izluščiti problem t.i. goriške sredine in odnosa do Osvobodilne fronte. Na vsak način je Osvobodilna fronta na Tržaškem močno zaživela v tistih prvih mesecih leta 1941 po ustanovitvi Osvobodilne fronte v centralni Sloveniji, s tem da se je seveda organizirala drugače, ker ni bilo ustanovnih skupin. Tukaj govorimo o članih OF in somišljenikih, ki so bili člani pred vojno, govorimo o članih Tigra, o članih KP Italije, govorimo o narodno zavednih in protifašistično razporejenih ljudeh. Vsaka skupina je tudi plačala za to svoje sodelovanje, saj imamo v septembru 1942 proces proti tej skupini pred posebnim fašističnim sodiščem v Rimu. Sledile so kazni od 30 let zapora navzdol.

Glede vojaških enot, nekaj je bilo že na kratko omenjeno v referatu kolege dr. Guština, torej so bile prve čete že prisotne, sicer sporadično že v letu 1941. Prelomnica na vojaškem področju na Primorskem je bil nedvomno boj na Nanosu

* Objavljeno: Zaveza, 2001, št. 2, str. 97.

aprila 1942. Ravno tako lahko rečemo, da imamo mi Tržačani dva padla, Milka Puntarja in Ivana Sancina. Boj je bil bodisi političen, narodni kot tudi vojaški. Spomladi 1942 bil ustanovljen inšpektorat za boj proti Osvobodilni fronti s strani italijanske vojaške oblasti in zanimivo je, da ta inšpektorat ni prenehal septembra 1943 s kapitulacijo Italije, ampak je deloval pod Nemci vse do leta 1945. Slovenci na Primorskem so takrat stali na pravi strani; odločili so se za protifašistični blok od zahoda do vzhoda. Menim, da je to le vrednota, ki jo je treba poudariti.

Dr. Nevenka Troha

Razpravljati sem imela namen na zaključku posvetovanja, po referatih, ki govorijo o izseljencih. Ker pa je o vprašanju Slovencev, ki so aprila 1941 živeli v Italiji, spregovoril kolega Milan Pahor, bi njegovo razpravo le nekoliko dopolnila. Dogajanje med Slovenci, ki so živeli onstran jugoslovanske meje, tako med primorskimi v Italiji kot koroškimi in štajerskimi v Avstriji (po anšlusu Nemčiji) ter porabskimi na Madžarskem, se v marsičem razlikuje od tistega v "jugoslovanski" Sloveniji. Zamejski Slovenci so živeli v različnih državah in sistemih. Naj spomnim, da je bil v Italiji fašistični totalitarni režim do napada na Jugoslavijo na oblasti že skoraj dvajset let. Tako Italija kot Avstrija in Madžarska so postavile enačaj med narodom in državo, zato so bile njihove manjšine kot moteč element izpostavljene bolj ali manj nasilnemu raznarodovanju. Obenem pa je dogajanje med slovensko manjšino ne le del zgodovine slovenskega naroda, ampak tudi zgodovine teh držav. Opozarjam tudi na dejstvo, da je v tridesetih letih 20. stoletja živelo, po grobih ocenah, v zamejstvu okrog 400.000 Slovencev, v Dravski banovini pa 1.100.000.

Kot je omenil že Milan Pahor, smo na to pomanjkljivost programa posvetovanja opozorili predsednika ZZDS. Predlagali smo, da se napaka popravi v zborniku s posvetovanja, tako da se objavi pregleden članek o problematiki zamejskih Slovencev. Glede avtorja, lahko jih je tudi več, se je treba še dogovoriti.

Dr. Avguštin Malle

Navezujem na izvajanja Milana Pahorja in dr. Nevenke Troha. Ne bom ponavljal njunih misli in ugotovitev, na nekatere okoliščine in vprašanja v zvezi z odnosi med koroškimi Slovenci in eksponenti nacionalsocializma na Koroškem, v Avstriji in v rajhu pa je treba opozoriti. Oblike stikov in "sodelovanja" niso le problem slovenskega zgodovinopisja, vprašanja obširno obravnavajo tudi avstrijski zgodovinarji in bo njihove poglede le treba upoštevati v smislu razmišljanj, ki smo jih slišali s strani dr. Borisa Mlakarja. Koroški Slovenci so bili dobro desetletje pred ostalimi Slovenci soočeni s problemom, kako naj uredijo življenje z nekaterimi nacističnimi mogotci, oziroma s tem političnim gibanjem sploh na deželni ravni, predvsem pa na ravni občin. Kot eno izmed prelomnic naj omenim le leto 1933, ko sta julija oba slovenska poslanca odločilno pripomogla, da sta bila iz koroškega deželnega zbora izključena nacionalsocialistična poslanca Hugo

Herzog in Moritz Czeitschner.¹ Eden izmed voditeljev koroških nacionalsocialistov, Hugo Herzog, je slovenskemu deželnozborskemu poslancu Francu Petku tik pred tem napovedal likvidacijo koroškega slovenstva, napoved, ki so jo nacionalsocialisti pogosto ponavljali.² Ena osnovnih ugotovitev Hannsa Haasa je, da so nemškonacionalne sile v protislovenskem delovanju stalno šle do mej ravno še možnega.³ Odločitev obeh slovenskih poslancev je bila najvidnejša in najodmevnejša odločitev predstavništva koroških Slovencev proti nacizmu, tednik "Koroški Slovenec" pa je iz manjšinsko političnih, družbenih in demokratičnih nagibov pisal proti nacizmu, isto je iz verskih nagibov počenjalo "Nedelja", slovenski verski mesečnik krške škofije. O odklanjanju nacionalsocializma s strani koroških Slovencev na tem posvetu nismo spregovorili. Zaznavajo pa to avstrijski zgodovinarji.⁴

Nacionalsocialisti so iskali povezavo s koroškimi Slovenci prek Aloisa Maier-Kaibitscha, ki jim je omogočil stik s Francem Aichholzerjem. Ta je bil po plebiscitu oktobra 1920 nekaj časa odbornik Političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem. Koroški Slovenec je zapisal: "Pred zadnjim zasedanjem deželnega zbora sta posetila enega izmed članov naše stranke dva narodna socialista, ter mu stavila predlog, naj izposluje pri naših političnih voditeljih pristank na odtegnitev od glasovanja za razveljavljenje nar. socialističnih mandatov v dež. zboru in občinah, nakar je nar. soc. stranka pripravljena se zavezati, da v slučaju zmage dovoli manjšini gotove koncesije. *Predlog sta odposlanca stavila* (v orig. razprto, A. M.) na *pobudo taiste celovške nacionalne organizacije* (v originalu krepko, A. M.), ki si je pri tem obenem bržkone zamislila še neko past našim političnim voditeljem. Da je omenjeni član naše stranke njun nelojalni predlog z ogorčenjem zavrnil, je jasno."⁵ Prvi je o teh korakih v Avstriji pisal Theodor Veiter, ki je izrečno poudaril jasen odklonilen odgovor predstavništva koroških Slovencev.⁶

Drug primer konkretnega kontaktiranja med posameznimi koroškimi Slovenci, predstavnikom Kluba koroških Slovencev v Ljubljani na eni in predstavniki ilegalne nacionalsocialistične stranke na Koroškem na drugi so "pogajanja" v Trbižu. Kakšno vlogo je pri nastanku teh pogovorov igral Aichholzer, ni jasno. Veiter jih omenja le v opombi.⁷ Tudi o tem danes nismo slišali nič. Omenjajo pa ta pogajanja zgodovinarji v Avstriji med drugimi Gerhard Jagschitz,⁸ o iredentizmu

¹ Kärntner Landtag 15. Gesetzgebungsperiode V. Tagung 21. Sitzung am 5. Juli 1933, str. 1296-1313.

² Avguštin Malle: Koroški Slovenci v letih pred "anšlusom". V: Avguštin Malle, Valentin Sima (ur.): Narodu in državi sovražni - Volks- und staatsfeindlich. Celovec/Klagenfurt 1992, str. 36-66.

³ Hanns Haas: Ansätze zu einer Strukturanalyse minderheitenfeindlicher Politik. Dargestellt am Problem der Kärntner Slowenen in den zwanziger Jahren. V: Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft 6 (1977), št. 2, Wien, str. 147-162.

⁴ Za prvo obdobje sumarno Ulfried Burz: Die nationalsozialistische Bewegung in Kärnten (1918-1933). Vom Deutschnationalismus zum Führerprinzip. Das Kärntner Landesarchiv 23. zv. Klagenfurt 1998.

⁵ Koroški Slovenec, 19. 7. 1933, (KS) št. 29, str. 2.

⁶ Theodor Veiter: Die Slowenen in Kärnten. Geschichte, Rechtslage, Problemstellung. Wien-Leipzig 1936. Str. 110-112; glej tudi Teodor Domej: Koroški Slovenci in leto 1938. Celovec 1988. Str. 14-17; Alfred Elste: Kärntens braune Elite. Klagenfurt/Celovec-Ljubljana-Wien 1997, str. 116; Hellwig Valentin: Nationalismus oder Internationalismus? Arbeiterschaft und nationale Frage mit besonderer Berücksichtigung Kärntens 1918-1934. Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie, 83. zv. Klagenfurt 2000. Str. 231.

⁷ Veiter, n. d., str. 112.

⁸ Gerhard Jagschitz: Der Putsch. Die Nationalsozialisten in Österreich. Graz 1976, str. 150.

in revizionističnih stremljenjih po Prvi svetovni vojni pa obširneje Arnold Suppan.⁹

Nadaljevali bi lahko z letom 1938, ko so koroški Slovenci v dnevih po "anšlusu" bili pred odločitvijo, kako naj glasujejo 10. aprila 1938. Glasovanje naj bi formalno potrdilo tudi z vojaško silo izvedeno priključitev stanske avstrijske države Nemškemu rajhu. Po raznih "lojalnostnih izjavah" so 24. marca 1938 zaupniki Slovenske prosvetne zveze, ki je po letu 1934 prevzela tudi nekatere oblike političnega zastopstva koroških Slovencev, sklenili, da pozovejo svoje rojake, naj pri glasovanju 10. aprila 1938 volijo z "ja".¹⁰ Potrditev "anšlusa" je bila tudi v slovenskih občinah velika, navdušenja, ki je bilo tako značilno za večinsko prebivalstvo, pa med slovenskim ni bilo. Pogovori med predstavnikoma koroških Slovencev, Joškom Tischlerjem in Francem Petkom, z raznimi eksponenti nacionalsocialističnega režima v Celovcu, na Dunaju in v Berlinu so se v naslednjih tednih nadaljevali. Franc Petek si je močno prizadeval tudi za nadaljnjo gospodarsko samostojnostjo slovenskega združenstva na Koroškem in v te namene potoval v Gradec in v Berlin.¹¹ Ob vsem tem moramo seveda upoštevati, da so bili koroški Slovenci v drugem pravnem položaju. Najprej so bili državljani republike Avstrije in od "anšlusa" naprej državljani Nemškega rajha, kar jih je močno razlikovalo od Slovencev v kraljevini Jugoslaviji v času po okupaciji. Pred pomembnimi odločitvami so koroški Slovenci bili naslednje leto, ko je potekalo ljudsko štetje pod znanim geslom "en narod, en vodja, en rajh". Tudi tokrat so se morali opredeliti, ali in v kakšni obliki naj sledijo gledanju nacističnega režima, predvsem pa, kako naj reagirajo na pritiske lokalnih nacističnih veljakov. Zakaj je temeljita in kritična obdelava let od "anšlusa" do napada Velikonemškega rajha na Jugoslavijo še posebej potrebna? Med drugim tudi zaradi tega, ker je del avstrijskih zgodovinarjev, in to so delali v prvi vrsti koroški, očital prav Jošku Tischlerju in Francu Petku po vojni sodelovanje z nacionalnimi socialisti. Zlasti radi pa so ta očitek na lokalni ravni uporabljali v boju za mejo koroški politiki in s tem skušali diskreditirati oba pri angleški zasedbeni oblasti in pri domačem prebivalstvu. O velikem navdušenju večine niso ne pisali ne govorili. Med politiki so ta očitek radi uporabljali socialisti, ki so seveda velikodušno prezrli dokumentirano navdušenje Ferdinanda Wedeniga nad "anšlusom" v marčevskih dneh leta 1938.¹² Malo pa so se tudi maščevali, ker so Slovenci razkrili v okviru londonskih pogajanj v zvezi s pogodbo o Avstriji delovanje socialističnega deželnega glavarja Hansa Piescha pri neki nacionalsocialistični organizaciji. Piesch je odstopil, nasledil ga je prav Ferdinand Wedenig. Kar zadeva nadaljnji razvoj je tako, da so se nadaljevali po 10. aprilu 1938 pritiski nad koroškimi Slovenci in da so se pričeli represivni koraki proti njihovim organizacijam vse dokler ni prišlo do napada rajha na Jugoslavijo, ko so bili potem s Slovenci v zasedenih območjih Gorenjske in Mežiške doline ter Spodnje Štajerske obsojeni na to, da izginejo kot etnična kategorija. V tem okviru bi bilo treba natančneje dokumentirati, da so bili

⁹ Arnold Suppan: Jugoslawien und Österreich 1918-1938. Bilaterale Außenpolitik im Europäischen Umfeld. Veröffentlichungen des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts XIV. zv. Wien-München 1996, str. 967-1002.

¹⁰ Koroški Slovenec, 30. 3. 1938, št. 13, str. 1; glej še Teodor Domej: Koroški Slovenci in leto 1938.

¹¹ Zapisnik sej načelstva in nadzorstva Zveze koroških zadrug.

¹² Teodor Domej: Koroški Slovenci in leto 1938, str. 34-36.

organizatorji in izvajalci pritiska na Slovence in delnega njihovega pregona na vsem omenjenem področju isti in da je dobršen del teh ljudi bil prav s Koroške. To se da na osnovi virov dokazati n.pr. prav za šolsko področje, pa tudi na gospodarskem, kjer so imeli tedaj nacionalsocialisti popolnoma proste roke za ropanje privatne in korporativne lastnine, ki je bila v rokah Slovencev.

Dr. Janko Prunk

Predvidevam, da bo ta moja intervencija izzvala še veliko replik, ampak saj smo prišli sem zato, da se malo med seboj pogovarjamo, soočamo različna stališča in ne da samo poslušamo referate, ki so sicer osnova za našo diskusijo. Jaz bi imel veliko reči, toda ne jemljem si te pravice. Reči bi hotel le, da sem včeraj slišal zelo dobre referate z novimi pogledi, ki morajo priti v šolske učbenike, toda danes so me razžalostili nekateri referenti, ki so opletali s kar preveč staromodnimi stereotipi.

Pred leti sem se veliko ukvarjal s teorijo zgodovine in sem pri nekaterih zelo znamenitih teoretikih zgodovinske znanosti prebral zelo zanimivo oceno, ki se mi je sprva zdela malo čudna, sedaj pa ji čedalje bolj verjamem, namreč da pravzaprav pravo, bolj trdno usidrano, bolj dokončno oceno napišejo poraženci političnega dogajanja. Kajti ti imajo za svojo analizo in svojo sliko veliko več časa, veliko več dilem, veliko več nuje poiskati nove moderne argumente za svojo oceno. V takšno temeljito oceno pa so prisiljeni, ne samo zaradi globokega razmisleka, pač pa tudi zaradi načina, zaradi navade zmagovalcev, da jih dolgo ne pustijo do javne besede. Zlasti je molk poražencev zelo dolgo zapovedan od zmagovalcev, ki so ideološko totalitaristično naravnani. Na Slovenskem je po evropskih zgodovinskih merilih in ocenah 2. svetovne vojne precej jasno, kdo je poraženec in kdo zmagovalec medsebojnega politično vojaškega spopada v slovenskem narodu.

Pri nas na Slovenskem je bil zmagovalec vojnega dogajanja totalitaristični komunizem, ki je za dolga desetletja ponujal ideološko monolitno samo svojo oceno medvojnega dogajanja in sploh ni dopustil najmanjše razprave o svoji oceni. Še več, svojo zmago je proslavljal še celih petdeset let, si izplačeval moralno in materialno politično rento in to početje legitimiral s svojo zgodovinsko oceno.

Zadnji dokaz je bil poskus prejšnjega predsednika državnega zbora dr. Janeza Podobnika sprejeti v parlamentu deklaracijo o nedemokratičnosti in škodljivosti komunističnega režima in o spravi. Na deklaracijo je že pristal predsednik Združene liste socialnih demokratov. Toda odločno se ji je zoperstavila Zveza borcev in neka nevidna močna komunistična roka je organizirala v parlamentu razpravo intelektualcev, ki so bili proti tej primerni in potrebni deklaraciji. Zanj se nas je izrekla le peščica.

Toda danes sedimo tu zgodovinarji, ki imamo pred javnostjo in pred svojo strokovno etiko veliko odgovornost, da iščemo in govorimo objektivno resnico, brez ideološkega naboja, čeprav smo vsak po svoje ideološko opredeljeni. Naše vodilo naj bo moderna evropska historiografija s svojim vrednostnim sistemom in s svojimi metodološkimi prijemi. Če se držimo teh kriterijev in postavimo v pravi zgodovinski kontekst dogajanje na Slovenskem med 2. svetovno vojno, ga ni težko oceniti.

Mislím, da danes že moramo razčistiti vprašanje, kakšna revolucija se je

odvijala na Slovenskem v času 2. svetovne vojne. Zato naslavljam na kolego dr. Čepiča, ki je govoril o narodni revoluciji, kolikor sem ga jaz razumel, tole vprašanje. Je potekala na Slovenskem od vsega začetka okupacije tudi socialna, socialistična in v konceptih voditeljev kar boljševiška revolucija in ali je bila ta revolucija nujna ali pa je bila škodljiva? To so zelo jasne stvari in je nanje moč jasno odgovoriti. Zakaj se izogibaš terminu državljanska vojna? Razlaga, da prave državljanske vojne ni bilo, ker je ni moglo biti, izhaja iz napačno razložene semantike slovenskega izraza državljanska vojna. Naš slovenski izraz je moč izrabljati tudi za napačne razlage, da je to boj zoper lastno državo. V tujih jezikih to ni mogoče, ker tam se državljanski vojni reče Bürgerkrieg (nem.) ali guerre civil (fr.), vojna med državljani, medsebojni spopad med različnimi skupinami istega naroda v isti državi, ne glede na značaj državnega okvira in oblasti.

In drugo vprašanje kolegici dr. Vidi Deželak-Barič. Ne vem, ali se ti je zareklo, da je bila Osvobodilna fronta leta 1941 še kar demokratična, pa pluralna, da so se v njej kar lepo pogovarjali in se sporazumevali, razen da so komunisti ustanovili svoje poveljstvo slovenskih partizanskih enot.

Jaz že leta 1941 v OF vidim veliko nesodelovanja, veliko komunističnega soliranja in prevar. Že v avgustu 1941 so ustanovili VOS - inštrument, ki naj bi služil zaščiti OF, toda vodstvo OF cel mesec zanj sploh ni vedelo. VOS je služil predvsem komunistom, bil je sestavljen iz najbolj predanega komunističnega kadra in bil je pod direktno komando organizacijskega sekretarja CK KPS. VOS je že leta 1941 intenzivno izvajal obračune in likvidacije okupatorjev, okupatorjevih sodelavcev, tako imenovanih narodnih izdajalcev, toda te je po svoji lastni komunistični presoji določila centralna komisija VOS oziroma organizacijski sekretariat CK KPS, v marsikaterem primeru krivično. To pa je bila huda stvar, ker VOS je že leta 1941 usmrtil nekaj deset nasprotnikov. To so podatki komunistično opredeljene raziskovalke zgodovine VOS.

Moja ocena je, da je pri nas v času okupacije od prvega dne potekala revolucija, da je bil projekt Protiimperialistične fronte, ki jo je zasnovala KP, revolucionaren in to socialistično boljševiškega tipa in da se je ta zasnova potem dejansko nadaljevala tudi v Osvobodilni fronti. To trdim na osnovi številnih dejstev: programskih dokumentov PF in OF in dejanj, kakor tudi na osnovi poznavanja bistva svetovnega komunističnega gibanja. Svetovnemu komunističnemu gibanju, katerega del so bili tudi slovenski komunisti, je šlo vedno v prvi vrsti za socialistično revolucijo določenega boljševiškega tipa. Če tega ne bi vedel, ne bi vedel ničesar, kar o komunistih skoraj enoglasno govori moderna zgodovinska znanost. So se pa slovenski komunisti v času okupacije Slovenije zavedali, da revolucije ne morejo uspešno izpeljati do zmage, dokler je Slovenija okupirana. Zato so se tudi odločili za protiokupatorski boj. Gre jim zasluga, da so kot prva slovenska politična sila opazili protiokupatorsko razpoloženje in pripravljenost slovenskega naroda na boj. Oni so ta boj organizirali in spodbujali. Seveda pa so svojo vlogo in simpatije, ki so jih zanj pridobili med delom Slovencev (pripadnikov OF), izkoristili za izvedbo socialistične revolucije in vzpostavitev komunističnega režima.

Dr. Zdenko Čepič

Glede na to, da mi je prof. dr. Prunk dal kar izpitno vprašanje, se bom potrudil odgovoriti. Tako obsežen v odgovoru kot je bil v svojem dolgem uvodu v vprašanja, ne bom. Zgodovina ne izhaja iz neke moralke, kot smo danes tu že nekajkrat slišali, ampak temelji na tako imenovanih golih dejstvih, ki so opredeljevala dogodke in dogajanja v preteklosti. Gola dejstva, ki jih že iz leta 1941 dr. Prunk prilagaja na nadaljnji potek 2. svetovne vojne pri nas, na celoten potek narodnoosvobodilnega boja, pa na leto 1945, in se potem gre moralni poduk o zmagovalcih in poražencih. Od mene terjaš odgovor ali je bila revolucija škodljiva. To nima zveze z referatom, ki sem ga imel in temo tega simpozija tukaj. Govorimo o šestdesetih letih od začetka 2. svetovne vojne pri nas, oziroma sam sem govoril le o letu 1941 in naslov referata je "Revolucijsko v letu 1941". V letu 1941 tiste odkrite komunistične revolucije, kakršno dr. Prunk rad videl, ni bilo. Bila je narodna revolucija s prviniami socialne revolucije. Kot zgodovinar bi moral dr. Prunk to že sam zaznati iz dokumentov. Mimogrede kolega Prunk, vedno dokazuješ tezo o komunistični zaroti oziroma o komunistični boljševiški revoluciji s 6. točko Gesel našega osvobodilnega boja iz junija 1941. Ta točka, navajam po Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 1, dokument številka 10, stran 43, se glasi tako: "Brez boja proti izdajalski, 'lastni' kapitalistični gospodi se zatirani narod ne more osvoboditi!" Ko si ti ta stavek citiral v svoji knjigi Slovenski narodni vzpon, na strani 305, si besedo *izdajalski* spustil. Gre torej za nekorektno navajanje dokumenta! Sprašujem te, zakaj si spustil besedo izdajalski, ki je ključnega pomena za razumevanje te programske točke in takratnih razmer oziroma doživljanje. Jaz sem vso stvar gradil ravno na tem, da gre za izdajalsko gospodo, ki je nekaj dni pred tem prišla iz Rima, kjer se je poklonila Mussoliniju in papežu, in iz tega sklepam - dopuščam pa seveda, da se motim - da je ta gospoda resnično storila s tem izdajo lastnega naroda. In konec koncev, nekdanji ban Natlačen, ban pa ni bil več od trenutka, ko je okupatorjem, Grazioliju, predal oblast, še najmanj pa je bil ban takrat, ko je kot član Konzulte obiskal Mussolinija, očitno prvi med enakimi, je po lastnih besedah, po lastnem poročilu, ki ga je napisal in ga je dobila jugoslovanska vlada v begustvu šele konec avgusta 1942, sam prosil, da se gre poklonit Mussoliniju. In to je pač povzročalo, verjetno tudi Kidriču, ki je pisal te točke osvobodilnega boja, napisal pa jih je verjetno v času, ko je bilo še zelo v spominu pisanje po časopisih o obisku Konzulte v Rimu, pri mnogih, verjetno kar pri vseh Slovencih, občutek ponižanja slovenskega naroda. Narodovi predstavniki, za kar so se člani Konzulte očitno imeli, so potovali v Rim in v resnici z zahvaljevanjem Mussoliniju izvršili izdajo državnih in narodovih interesov in čustev. Takšni občutki narodovega ponižanja, izdaje, so bili tudi pri komunistu Kidriču, ki naj bi bil prvenstveno "internacionalist", kot se mu rado očita. Čutil je, rekel bi, moralni madež na slovenskem narodu ob takšnem ravnanju lastne gospode. Tako je treba razumeti to točko osvobodilnega boja, bolj kot odpor proti izdajalski kot kapitalistični gospodi. Poudarek je na narodnem bolj kot na razrednem načelu. Bolj kot poziv k narodovem očiščenju kot pa k socialnim spremembam. Da gre za narodno načelo, pa kaže tudi beseda lastna kapitalistična gospoda, pri čemer je avtor besedo lastna postavil v narekovaje.

Nisem pa jaz rekel, da partija revolucije ni pripravljala in je ni načrtovala in je tudi ni izvedla. Če bi dobro poslušal, sem končal referat s tem, da dejansko revolucionarne, tako imenovane druge faze, decembra 1941 ali v začetku leta 1942, na Slovenskem ni bilo, ker ni bilo zanjo pogojev. Vodstvo partije in OF je ugotovilo,

da je nemogoče pri nas izvesti to drugo, boljševiško fazo revolucije, zlasti ker se je narodnoosvobodilni boj, še bolj pa narodna revolucija, izvajala dejansko v mestnem okolju, v Ljubljani. Šlo je dejansko za neko mestno gibanje. Vendar se revolucija kot nasilno spreminjanje oblasti takrat ni dogajala v Ljubljani. Ta korak pa so storili dobro leto dni kasneje, z dolomitsko izjavo. Takrat je partija prevzela znotraj Osvobodilne fronte oblast zato, da jo je lahko kasneje uporabljala za prevzem oblasti. Ampak to ni bil predmet mojega referata. Končal sem ga s koncem leta 1941. Naslov referata je namreč *Revolucijsko v letu 1941*.

Glede naziva demokratična oblast, ljudska oblast, sem citiral to iz Temeljnih točk OF kot zgodovinskega dokumenta, vira. Nisem opredeljeval, ali je to demokratična oblast. Glede VOS-a pa to: kolegica Irena Mrvič je imela pred desetimi leti na podobnem simpoziju kot je današnji, organizirala ga je SAZU, referat o VOS-u. Iz tega simpozija se citirajo mnogi drugi referati, medtem ko se kolegice Mrvičeve ne. Omenil si jo ti tukaj, vendar brez imena in priimka, a s politično označbo. VOS verjetno ni tako pomemben raziskovalni problem, da bi se jo citirali. VOS se enostavno označi za organizacijo, ki jo je ustanovila komunistična partija, pa naj bi bilo vse o njem jasno. Vendar je treba tudi njen prispevek natančno prebrati. Kolegica Mrvičeva je povedala, da je bilo ustreljenih s strani narodnoosvobodilnega gibanja 40 denunciantov, ampak ne le v Ljubljani, marveč na območju vse Slovenije, tudi na nemškem okupacijskem območju. VOS je sprva deloval le v Ljubljani, čeprav so bile usmrtitve okupatorjevih sodelavcev, to lahko spremljamo v Slovenskem poročevalcu, že od junija 1941 naprej. In to ne le v Ljubljani, ampak tudi na Štajerskem in Gorenjskem. V to številko 40, ne 45, kot je omenil dr. Prunk, so bile štete vse te žrtve. V Ljubljani je bilo po navedbi Irene Mrvič do začetka septembra ubitih 6 oseb, dve pa obstreljeni. Vse niso žrtve VOS-a, ki je bil ustanovljen sredi avgusta 1941. Konec koncev je kolegica Mrvičeva napisala in nihče ji takrat ni oporekal in tudi ne kasneje, da je VOS, sprva imenovan Obveščevalna in varnostna služba, pravzaprav nastal iz zelo pragmatičnega razloga. Gre namreč za to, da se je pokazala potreba ustvariti organizacijo mestne gverile kot obveščevalno zaščito proti močno razprednim okupatorjevim obveščevalnim službam, ki so delovale v Ljubljani. Tam je delovalo nekaj italijanskih, pa tudi nemška obveščevalna služba, gestapo. Poleg tega se je celoten nekdanji jugoslovanski policijski aparat vključil v italijansko policijo. Proti temu je bilo treba organizirati službo, obveščevalno in tudi varnostno. Še nekaj je treba povedali o teh žrtvah; dr. Boris Mlakar je sicer v knjigi izbranih spisov *Lojzeta Udeta iz časa 2. svetovne vojne "Moje mnenje o položaju"* zapisal v opombi, da jih je okoli 20. Kakorkoli sem jih štel, jih nisem naštel 20. Ugotovimo pa lahko, zakaj so bili ubiti. Šlo je predvsem za policijske agente, ki so bili osvobodilnemu gibanju, zlasti pa posameznikom, predvsem predvojnimi komunistom, seveda so bili ti najbolj eksponirani, saj so jih ti dobro poznali, neposredno nevarni. In ovajali so jih okupatorjevi policiji.

Še nekaj o državljanski vojni. Ne gre za bežanje pred tem izrazom. Ne gre za izraz, imenovanje, termin, ampak za vsebino tega pojma oziroma pogoje za dogajanje, ki ga imenujemo državljanska vojna. Vsak spopad med državljani, med sonarodnjaki, še ni državljanska vojna. Še posebno ne, če eni priznavajo okupacijo in okupacijsko oblast pa tudi ankesijo. Državljska vojna je spopad dveh oblasti, ki se borita za prevlado ene nad drugo in za prevzem oblasti v državi. Gre za

oborožen spopad za oblast med dvema nasprotnima političnima skupinama, tabo-roma. Je spopad med državljani, med različnimi političnimi in svetovnonazorskimi skupinami v isti državi - za oblast v tej državi. Jaz tako razumem pojem državljanske vojne.

Hvala, da si mi dal možnost, da sem lahko odgovoril na tvoja vprašanja in bolj natančno pojasnil morebitne nejasnosti, o katerih si govoril.

Dr. Janko Prunk

Zdenko, jaz se ti opravičujem, če sem te prizadel, ampak mislim, da sem bil čisto vljuden in te nisem hotel provocirati ne žaliti. Ti si se pa zelo razburil. Res je, da sem šel v svoji diskusiji prek tistega, kar si ti rekel. Meni gre za to, da razčistimo, kaj se je dogajalo na Slovenskem med 2. svetovno vojno. Jaz mislim, da je poleg osvobodilnega boja potekala tudi socialistična revolucija. Ti nisi odgovoril na moje vprašanje. Z nekakšno formalistično dialektiko si poskušal razložiti, da VOS ni bil organ revolucije, ampak samo organ za zaščito OF in za obračun z nasprotniki. Jaz mislim, če je katera reč revolucionarna, je to, da nasprotnika ustreliš, bolj jasnega dokaza za potek revolucije si ne znam predstavljati. Če je bil VOS res samo instrument za zaščito slovenskega naroda in Osvobodilne fronte, zakaj niso fantje, ki so ga ustanovili, tega povedali vodstvu OF. Vodstvo OF tega ni vedelo cel mesec.

Ti še vedno trdiš, da nismo imeli socialistične revolucije leta 1941. Jaz pa mislim, da je bila že od vsega začetka, kar je razvidno tako iz programskih dokumentov, kakor tudi iz dejanj. Dokumentov je veliko, prvi je od samega voditelja revolucije Edvarda Kardelja iz oktobra 1940, v katerem pravi: "Šli bomo v narodnoosvobodilni boj (ob eventualni okupaciji), samo če ga bomo lahko spremenili v revolucijo." Na prvem sestanku Protifašistične fronte so se domenili, tako je pozneje poročal Kidrič, ker s tega sestanka ni zapisnika, da se moramo boriti zoper lastno izdajalsko gospodo, ker se brez tega slovenski narod ne more osvoboditi. Jaz dvomim, da je bilo kaj dosti izdajalske gospode in ali ji je bilo iz narodno osvobodilnih potreb res treba že takoj v začetku napovedati boj. Ta bojna napoved je boljševiska razredna politika (torej revolucija). Mislim tudi, da septembra 1941 ni bilo smiselno in potrebno obsoditi vsakršnega osvobodilnega gibanja izven OF. Jaz to ocenjujem kot zoževanje širine narodnoosvobodilnega boja in da je to bilo izraženo v funkciji boljševiske revolucije.

Oceno o pozitivnem učinku partizanskega boja za osvoboditev Slovenije in za nastanek republike Slovenije podpiram tudi jaz.

Mislim, da se je bilo okupatorju treba upreti in da je bilo za tak upor kar precej Slovencev. KP in OF sta to razpoloženje zaznali, ga spodbujali in organizirali, s tem pa ojačali svojo politično moč, ki sta jo izrabili za revolucijo. Pozivi na previdnost in na čakanje so se starim elitam maščevali, zgubljali so vpliv v slovenskem narodu, zelo kmalu pa so se tudi ustrašile revolucionarnega terorja KP - in nekatere so iz tega strahu začele kolaborirati z okupatorjem. To pa je seveda bilo v evropskem kontekstu obsojeno. Kontekst Evrope 1941-1945 je bil boj zoper nacizem in fašizem kot največji barbarstvi, in v tem odporu tudi sodelovanje s

komunisti in Sovjetsko zvezo, seveda brez socialistične revolucije. Mi moramo naš čepprav specifični razvoj, ocenjevati v evropskem kontekstu.

Dr. Jerca Vodušek Starič

To je samo replika, da nekoliko ubranim ljubljanske policiste. Ne biti tako strogi do njih. Če bi ne bilo ljubljanskih policistov, ki so delali za svoje meščane, bi se komunisti ne vrnili tako zlahka iz španske državljanske vojne. Mnogim so pomagali in to vsaj trije. Leta 1941 se je dr. Vladimir Kante že sprehajal z določenimi osebami po Tivoliju, itd. Nekoliko je treba razbiti nekatere obstoječe teorije. Boljševiki so res prihajali iz Francije organizirano, s pomočjo družine in znancev. Potem so jih peljali na sodišče in po dogovoru so tudi odsedeli, kar so imeli za odsedeti, ampak zgodilo pa se jim ni nič hudega.

Glede revolucije bi jaz prosila tudi, da potegnete paralelo: opozarjam na primer na besednjak oktobrske revolucije: vse je enako kot pri nas. Vmes je izšla še Zgodovina VKP(b), ki se je hitro prevajala po Titovem ukazu in razpečevala. Ko se jeseni 1941 pojavita izraza bela garda in plava garda in to v času, ko še ni nobene prave garde, s katero bi se v resnici kdo spopadal razen legij, ki so obstajale le formalno, se ta izraz uporablja kot prenesen iz boljševiške oziroma iz oktobrske revolucije in potem državljanske vojne v Sovjetski zvezi. Menim, da toliko evropske zgodovine poznamo, in tukaj plediram, da prof. Prunka razumete na ta način.

Dr. Zdenko Čepič

Jaz nisem govoril o vseh policistih, natančneje policijskih agentih, ampak o tistih, ki so z okupatorjem sodelovali in mu ovajali. Med jugoslovanskimi policisti, ki so bili vključeni v italijansko policijo, točno, so bile častne izjeme. In teh je bilo mnogo. Od 400 slovenskih uslužbencev policije v Ljubljani, vključenih v italijanski policijski aparat, jih je bilo, po navajanih podatkih 300 vključenih v odbor OF na policiji. Med njimi tudi uslužbenci politične policije. Lahko jih nekaj poimensko naštejemo: Anton Vrečar, Avgust Jeranče, Alojz Tabernik in seveda dr. Vladimir Kante. Njegova usoda je znana. Bil pa je žal tudi nekaj takih, ki so aktivno sodelovali z okupatorjem in to tudi plačali s svojim življenjem. Le primer: če nek policijski agent, kot je bil primer v Šiški v začetku avgusta 1941, ko je Viktor Jagodic, nekdanji jugoslovanski policijski agent, takrat v službi v okupatorjevem policijskem aparatu, opazil na cesti komunista Marjana Majcna in ga ovadil karabinerjem, potem pa je bil v spopadu med njim in karabinerji smrtno zadet, ni mogoče enostavno reči, da je to žrtev groznega komunističnega nasilja. Ubit je v spopadu, v katerem se je tisti, ki ga je ovadil, branil pred aretacijo italijanske policije. Šlo je za oborožen spopad in ne za uboj, umor, ali t.i. justifikacijo. Pa to ni osamljen primer. Skratka, šlo je za ovaduštvo in kaznovanje tega. Zakaj pa so ti policijski agenti ovajali, pa je drugo vprašanje.

Dr. Janko Prunk, ko sem pisal v referatu o VOS-u, sem predvideval, da se boš ob moje izvajanje obregnil. Uporabil sem namreč tvojo trditev zapisano v knjigi Slovenski narodni vzpon, da je ustavitev VOS pomenila odločitev slovenskih komunistov, da tudi v času narodnoosvobodilnega boja izvajajo socialno (komuni-

stično) revolucijo (str. 309). Jaz sem to tvojo trditev v referatu enostavno zanikal. Menim, da ni bil VOS ustanovljen predvsem za izvajanje komunistične revolucije, za boj z nasprotniki revolucije, kot si zapisal. V tistem obdobju, ko je bil ustanovljen, ne. Zakaj je bil VOS po mojem mnenju ustanovljen sem že prej razložil. Iz predvsem obrambnih razlogov, v prvi vrsti obveščevalnih. Ob ustanovitvi je bil najprej sredstvo narodne revolucije, kajti boril se je najbolj proti tistim, ki so sodelovali z okupatorjem proti narodnoosvobodilnemu gibanju slovenskega naroda.

Na tvoje vprašanje, kakšna revolucija se je točno vršila v času 2. svetovne vojne pri nas, je odgovor jasen: poleg narodne se je izvajala tudi socialna, proletarska, boljševiška revolucija. Ampak še vedno trdim, da v letu 1941 te v praksi ni bilo. Bilo pa je v mislih, v glavah komunistov in je bila načrtovana. Bilo pa je tudi v glavah nasprotnikov komunistov in odpora, ki so si želeli, da bi imeli svoj politični prav in bi lahko opravičili svoje ravnanje ob okupaciji, aneksiji torej klanjanje okupatorju. Da bi lahko sami sebe prepričali, češ saj smo vedeli, da je odpor delo komunistov, z njimi pa nočemo imeti nobenega stika, ker vemo, kakšni so, torej se je proti njim boriti moralno in ne podpirati odpora proti okupatorjem. Takšno razmišljanje, smo danes tukaj že nekajkrat slišali.

Dr. Dušan Biber

Kolega dr. Prunk nam je lepo pojasnil, kako gleda na NOB in je govoril o boljševiški revoluciji. Sam dobro ve, da so krščanski socialisti edini govorili o slovenski revoluciji. Izdajali so celo časopis s tem naslovom. Dr. Prunk je doktoriral z disertacijo *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda*. Dobil je tudi nagrado sklada Borisa Kidriča (o njem smo tu slišali marsikaj) in še sam sem podprl predlog za to nagrado.

Ostre kritike in svarila Kominterne, da gre za protifašistični boj, ne pa za proletarsko revolucijo, niso naletele na gluha ušesa. Na ustanovnem kongresu Komunistične partije Srbije v Beogradu takoj po koncu 2. svetovne vojne je Tito razlagal delegatom, da etape buržoazno demokratične in proletarske revolucije niso jasno oblikovane in da bo čez čas to tudi teoretično pojasnjeno. Partijska celica v Ljudski pravici, glasilu KPS, si pri preučevanju Kratke zgodovine VKP(b) nikakor ni mogla priti na jasno, ali je narodno osvobodilni boj bila hkrati tudi revolucija in če je bila, ali je bila buržoazno demokratska, torej februariska ali pa že socialistična, torej oktobrska revolucija. Situacija bi bila mnogo lažja in jasnejša, če bi že takrat vedeli, kar nam je danes razložil kolega dr. Prunk.

Dr. Prunk je nezadovoljen, ker v Državnem zboru ni bila sprejeta resolucija o narodni spravi. Predsednik Združene liste socialnih demokratov Borut Pahor je bil za tako spravo, 'konservativni' borci, partizani pa naj bi to preprečili. Dr. Prunk in nekateri kolegi so takrat čestitali predsedniku Državnega zbora Janezu Podobniku, Pahor pa je doživel ostro kritiko v svoji stranki in se s težavo obdržal na predsedniškem položaju.

Češko-nemška deklaracija ni utišala zahtev sudetskih Nemcev za vračanje premoženja. Slovensko-italijanska zgodovinska komisija se je sestajala vrsto let in

še danes ni uradne objave njenih rezultatov.* Sedaj se nam obeta neka nova avstrijsko-slovenska komisija, morda podobna izjava ali poročilo. Nič ne škoduje, če bi politiki bolje poznali zgodovino. Ne smemo pa se zgodovinarji pustiti vpreči v igre politikov. Sicer še zgodovinarji sami bolj slabo prebirajo tekste svojih kolegov, razen če sovpadajo z njihovimi raziskavami in jih lahko povzamejo, če ne že kar plagirajo. Ne slepimo se torej, da bi z znanstvenimi razpravami, ostro polemiko, lahko vplivali na politično dogajanje. Prav bi bilo, da to počnemo na znanstvenih srečanjih, ne za zaprtimi vrati.

Dr. Janko Prunk

Dušan, ti si človek, ki imaš določeno znanstveno reputacijo, znaš pa tako na hec obrniti ali ironizirati stvari, ki so zelo resne. S tvojimi pripombami si tako s šalo odpravil, vse, kar so tile fantiči govorili. Gre za to ali je bila revolucija. Če ti nisi v Ljudski pravici vedel zanjo, je tvoj problem. To ti razmisli, kako je to bilo. V narodnoosvobodilnem boju so najpomembnejši organizatorji zelo natančno vedeli, da gre za revolucijo, da jo delajo, da jo želijo in to boljševisko. Prvič na konferenci junija 1942 je Kidrič izrazilo sektaško leninistično povedal, da bodo zaveznike še nekaj časa upoštevali, ker jih rabijo, potem pa jih bodo pustili tam ob cesti, kajti socializem lahko gradi samo, kdor je dialektični materialist. Drugič, v dolomitski izjavi, ki pa je bila res bolj znana le vrhovom, je bilo napisano, gradili bomo socializem po ruskem vzoru, ker je edini možen. In tretje dejanje, tretji dokument, v katerem se je na veliko razpravljalo o strategiji in taktiki našega narodnoosvobodilnega boja je Kardeljevo predavanje marca 1944 na partijski šoli, v katerem je jasno povedal, kako je z revolucijo in kako sta si delavski razred in partija že utrdila pozicijo. Ocena, da se je revolucija začela šele po vojni, nikakor ne ustreza dejstvu.

Zdravko Troha

Kočevski Nemci - partizani in aktivisti Osvobodilne fronte*

Za obdobje Kraljevine Jugoslavije (1918-1941) bi mogli Nemce v Sloveniji oziroma Dravski banovini razdeliti v štiri skupine: *Kočevske Nemce*, ki so bili v dveh valovih gotovo prisilno naseljeni od leta 1330 (točnega datuma ni bilo mogoče ugotoviti), *Ljubljanske Nemce*, ki so se naselili že veliko pred Kočevskimi in so posebno pred prvo svetovno vojno kot manjšina v Ljubljani predstavljali vrhnjo plast bogatega meščanstva. Po popisu leta 1931 jih je bilo 1729. Oboji so se v času od 14. novembra 1941 do 22. januarja 1942 skoraj vsi izselili v Reich po dogovoru med Italijo in Nemčijo, *Štajerske Nemce*, ki so bivali v vseh takratnih srezih, največ pa v Mariboru, Celju, Murski Soboti, Ptujju in Ljutomeru. *Nemce živeče v 22-naseljih Apaške kotline* ali polja, ki se prvič omenjajo v letih 1193-1220 v Apačah (Apenstal). Ti so postali po zasedbi oziroma priključitvi Avstrije -

* Op. ur.: V času pripravljanja zbornika z znanstvenega posveta je poročilo izšlo pod naslovom Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956, v slovenskem, italijanskem in angleškem jeziku.

* Pisno oddana razprava.

anschlussu, leta 1938 najbolj agresivna skupina in so spomladi 1939 javno, z demonstracijami zahtevali priključitev k Hitlerjevi Nemčiji. V apaški kotlini so živeli strnjeno in kot večinsko prebivalstvo (okoli 1400 prebivalcev), v Ljutomerskem srezu (okraju), kamor je spadala tudi Apaška kotlina, skupno pa po omenjenem uradnem popisu leta 1931 2721. Lahko bi omenili še *peto, razpršeno skupino Nemcev*, ki so prebivali v vseh drugih okrajih Dravske banovine. V Logatcu 43, v Litiji 114, itd.

Več let zbiram podatke o Kočevskih Nemcih; zadnja tri leta pa še posebej, koliko Kočevskih Nemcev je ostalo na Kočevskem, Črnomaljskem in Novomeškem okraju in koliko jih je na razne načine sodelovalo kot partizani in aktivisti OF na Slovenskem.

Uvodoma naj zapišem, da sem najbolj zanesljive podatke ugotovil s primerjavo treh podatkov: koliko se jih je prijavilo za opcijski-rasni pregled, ki so ga nacistični zdravniki in uslužbenci opravili na posebnem vlaku. Ta vlak so za te namene naredili v Lodzu na Poljskem in s 15 vagoni pripeljali na slepi tir kočevske železniške postaje. V tem vlaku so bili pregledani tudi ljubljanski Nemci. Za pregled se je prijavilo 12.147 oseb, k pregledu je prišlo 11.833 kočevskih Nemcev, torej jih je bilo toliko opcijsko pregledanih. 13 jih je umaknilo opcijske prijave, 188 se na poziv za pregled ni odzvalo (kar so šteli za neopravičeno), 58 jih je živelo v Reichu, 18 v drugih deželah za 38 oseb pa niso mogli ugotoviti, kje so. Pregled so opravili v času od 23. oktobra do 3. decembra 1941. Delalo je 127 nacistov zdravnikov in uslužbencev. Izelili se niso trije duhovniki: Josef Gliebe je ostal v Gotenici in vso vojno sodeloval s partizani in OF, Josef Kraker je bil v Kočevski Reki, do septembra 1942, ko je na tiho odšel na Bled, ker so mu grozili organizatorji bele garde iz Dolenje vasi, zato ker ni hotel slišati za ustanovitev vaše straže v Kočevski reki, Josefa Erkerja pa so ustrelili Italijani, ko se je zvečer vračal iz Slovenske vasi v župnijo Stara cerkev pri Kočevju, po spovedi bolnih.

Po dosedaj zbranih podatkih se ni izselilo med 300 do 310 Kočevskih Nemcev. Do sedaj sem ugotovil, da je bilo 19 fantov in mož v partizanih in 21 aktivistov OF in mladine, kar sploh niso vsi podatki. Večina Kočevskih Nemcev je sodelovala s partizani in v osvobodilni fronti, ali pa so bili nevtralni. Le pet jih je sodelovalo z italijanskimi okupatorji kot ovađuhi, eden teh pa je v italijanski uniformi, doma iz Šalke vasi pri Kočevju, v času roške ofenzive vodil kot izdajalec Italijane po Kočevskem rogu. Vseh pet so partizani do kapitulacije Italije likvidirali. Seveda 19 borcev ni dokončna številka. Za nekatere bom še izvedel, za nekatere pa nikoli. V partizane so šli večina skupaj s Slovenci, s tovariši in prijatelji in to prostovoljno. Posebno rudarji iz rudnika Kočevje. Tako na primer trije bratje Knaus maja 1942. Eden je padel v roški ofenzivi, drugega brata so pri Vinici ob Kolpi zaklali ustaši, tretji brat pa kot upokojeni pilot NOV živi v Beogradu. Le tri so Italijani leta 1942 internirali. Vsi so se ob kapitulaciji Italije pridružili IX. korpusu NOV in padli v boju. Eden, Kobe Johan, rudar, je kot mitraljezec padel zadnji dan vojne v bojih za Trst. Dva (lahko še kakšen) sta šla v partizane že leta 1941. Eden je bil Alojz Handler - Franc Lakner, krojač iz Stare cerkve pri Kočevju, rojen 1914. Njega in še dva Slovenca, Lojza Lisac-Mora ter sekretarja OF iz Kočevja, je pripeljal na Travno goro v Ribniško četo v drugi polovici julija 1941 prof. Jože Šeško, tedaj sekretar okrožnega komiteja komunistične partije za Kočevsko. Franc Lakner je bil oktobra 1941 v bojih z Italijani na Travnici težko ranjen in je v nekaj dneh

umrl. Tedaj je zapadlo skoraj meter snega. Lojze Lisac-Moro, rudar, Slovenec iz Slavskega Laza pri Kostelu je 24. marca 1942 na Kočevsko pripeljal prve partizane s Travne gore na Fridrihštanj nad Kočevjem, po nalogu in v spremstvu dr. Aleša Beblerja.

Omenjam še prvoborca Franca Miede, rojenega 1924 v Starem Logu pri Kočevju, ki je najprej bil zaščitnik vodstva OF, nato pa borec v Zapadno dolenskem odredu in bil prisoten 16. julija 1942 na ustanovitvi Tomšičeve brigade v vasi Cesta pri Starem Logu. Z brigado je šel na Štajersko kot eden najbolj pogumnih mitraljezcev, preživel vojno in se vrnil domov kot kapetan Titove armade. Žal je kmalu po vojni zaradi dobljenih ran preminil. Za naš današnji posvet ni časa za predstavitev še nekaj borcev, ki so si to zaslužili omenjam na kratko še eno aktivistko in aktivista OF. To je Marija Miede, poročena Dujc, rojena 1921 v Starem Logu, Franceva sestra. Letos je praznovala 80 let, žal je na vozičku. Italijanski okupatorji so jo aretirali 13. avgusta 1942, skupaj še s 75 materami, ženami, dekleti in otroki in jih 14. avgusta odgnali na Rab. Po kapitulaciji Italije je iz Gonarsa peš prišla v Dolgo vas pri Kočevju. Doživela je pravo golgoto. Delala je najprej za OF in so jo novembra 1943 zopet aretirali domobranci. Žena ve še danes povedati kako strašno so jo pretepali s palicami pri zaslišanju. Naštela je prvih 27 udarcev, potem pa vsa krvava padla v nezavest. Nadaljnega mučenja jo je rešil nemški oficir. Odgnali so jo v taborišče v Avstrijo in zopet je konec maja 1945 peš prišla na požgani dom v Stari Log. Omenim naj še na kratko (o njem sem zapisal 9 tipkanih strani) Ivana Erkerja, prijatelji so ga klicali Hanže, rojenega leta 1895 na Bregu pri Stari cerkvi. Komunist od ustanovitve komunistične stranke leta 1920, sodelavec Jožeta Seška, vsa leta Šeškovega političnega delovanja. Ker je kot aktivist jeseni 1941 potoval na Hrvaško, so ga ujeli ustaši, ga izročili Nemcem, ti pa odgnali v Dachau. Vso vojno je preživel v nacističnih taboriščih in je zaradi mučenja v taboriščih (nacisti so mu polomili vse prste in potrgali nohte na rokah) kmalu po vojni umrl. Živ je še Dralka Henrik, rojen leta 1927 v Podstenicah v Kočevskem rogu. Za partizane je delal že aprila 1942, borec pa je postal poleti 1943. Danes živi v Starih Žagah pri Dolenskih Toplicah. Je nosilec več jugoslovanskih odlokokanj, tudi medalje za hrabrost.

Podrobno in mnogo več o tem so napisali prof. dr. Tone Ferenc (Nacistična in raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945), dr. Mitja Ferenc, dr. Dušan Biber (Nacizem in Nemci v Jugoslaviji), zbornik več avtorjev ("Nemci" na Slovenskem 1941-1955) in še številni drugi avtorji - ugledni zgodovinarji, kot so dr. dr. Metod Mikuž, Dušan Nečak, dr. Božo Repe, prof. Janko Jarc, itd.

Dr. Jurij Perovšek

Zaključna beseda predsednika Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Spoštovane kolegice in kolegi, dame in gospodje, ker ni več nobene razprave, prehajam k zaključni besedi našega znanstvenega posveta.

Najprej lahko ugotovim, da smo h koncu privedli uspešen in vsebinsko zelo razgiban posvet, na katerem smo v štirih vsebinskih sklopih obravnavali eno od ključnih prelomnic svetovne in slovenske zgodovine pravkar pretečenega 20. stoletja. Dogajanje leta 1941 in z njim povezane druge svetovne vojne so razčlenili

predstavniki vseh danes uveljavljenih generacij slovenskih zgodovinarjev. Problematika, ki so jo v svojih obravnavah zajeli referenti in razpravljalci, je bila v resnici vsebinsko zelo široka in potrjuje visoko razvojno in problemsko spoznavno stopnjo našega zgodovinopisja.

Referenti in razpravljalci v prvem vsebinskem sklopu posveta so razčlenili mednarodne politične razmere ter idejni in politični položaj v Evropi in svetu pred začetkom druge svetovne vojne. V drugem vsebinskem sklopu so bili obravnavani dejstvo okupacije osrednjega dela slovenskega ozemlja, položaj dotedanjih vodilnih slovenskih političnih sil v letu 1941 in dileme o bodočem državnem okviru Slovenije v prvih letih vojne. V naslednjem sklopu referatov in zelo zanimivi diskusiji je bil obravnavan politično-vojaški dinamizem, ki ga je pogojilo okupacijsko leto 1941. In sicer od fenomena Osvobodilne fronte, vprašanja revolucionarnega koncepta v letu 1941, upora ali kolaboracije kot temeljne eksistencialne dileme, nadalje oboroženega odpora samega in ravnanja slovenske Cerkve oziroma ljubljanskega in mariborskega škofa v letu 1941 in kasneje. V zadnjem vsebinskem sklopu so bili predstavljeni posamezni specifični vidiki leta 1941 v slovenski zgodovini: vpliv okupacije na življenje Slovencev leta 1941, vprašanje kulturne dejavnosti v tem letu ter odnosa med Slovenci in "staroselskimi" Nemci. Ta sklop je nato zaključila obravnava položaja izseljenskih Slovencev ob začetku druge vojne in okupaciji Kraljevine Jugoslavije, in sicer posebej izseljencev v Evropi in izseljencev oziroma priseljencev v Združenih državah Amerike.

Spoštovani, ugotovitve, razčlenjene na našem posvetu, lahko označimo kot pomemben prispevek slovenskega zgodovinopisja k nadaljnjemu zgodovinskemu razjasnjevanju leta 1941 in druge svetovne vojne v slovenskem in tudi širšem merilu. Nadaljnjemu razjasnjevanju seveda zato, ker preučevanje zgodovine ni nikoli dokončno. Zato smo tudi letos pripravili ta posvet.

Vsem referentom in drugim sodelujočim se za njihove prispevke na posvetu v imenu Organizacijskega odbora posveta lepo zahvaljujem.

Hvala lepa.

Razpravljali so

- Dušan BIBER, dr., znanstveni svetnik, v pokoju,
SI-1000 Ljubljana, Celovška cesta 263
- Zdenko ČEPIČ, dr., višji znanstveni sodelavec,
Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1
- Tone FERENC, dr., znanstveni svetnik, v pokoju,
SI-1000 Ljubljana, Po brestih 13
- Janez GLOBOČNIK, zgodovinar,
Srednja ekonomsko-turistična šola, SI-4240 Radovljica, Gorenjska cesta 13
- Bojan GODEŠA, dr., višji znanstveni sodelavec,
Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1
- Tamara GRIESSER-PEČAR, dr., raziskovalka,
DE-31785 Hameln, Wehler Weg 16
- Bruno HARTMAN, dr., literarni zgodovinar, teatrolog, bibliotekar, v pokoju,
SI-2000 Maribor, Prežihova ulica 15
- Milica KACIN WOHINZ, dr., znanstvena svetnica, v pokoju,
SI-1000 Ljubljana, Celovška cesta 143
- Danijel Otto MALENŠEK, pravnik,
SI-1000 Ljubljana, Rožna dolina, cesta IV/5
- Avguštin MALLE, dr., direktor,
Slovenski znanstveni inštitut, A-9010 Klagenfurt/Celovec, Mikschallee 4
- Tino MAMIJ, zgodovinar,
SI-6000 Koper, Manžan 37a
- Boris MLAKAR, dr., znanstveni sodelavec,
Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1
- Dušan NEJAK, dr., redni profesor,
Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva cesta 2
- Milan PAHOR, direktor,
Narodna in študijska knjižnica, I-34133 Trieste/Trst, Via San Francesco 20/I
- Janko PRUNK, dr., redni profesor,
Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva
ploščad 5

Božo REPE, dr., izredni profesor,

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva cesta 2
Justin STANOVNIK, profesor, filolog, v pokoju,
SI-1000 Ljubljana, Teslova ulica 7

Igor TORKAR, književnik,

SI-1000 Ljubljana, Ažbetova ulica 1

Nevenka TROHA, dr., znanstvena sodelavka,

Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Zdravko TROHA, publicist,

SI-1000 Ljubljana, Javorjev drevored 11

Jerca VODUŠEK STARIČ, dr., izredna profesorica,

Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru, SI-2000 Maribor, Koroška cesta 160

Janez ZDEŠAR, dr., duhovnik,

DE-85551 Heimstetten/München, Rosenstr. 26

Razpravljali so

- Dušan Biber, dr., znanstveni svetnik, v pokoju,
SI-1000 Ljubljana, Celovška cesta 263
- Zdenko Čepič, dr., višji znanstveni sodelavec,
Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1
- Tone Ferenc, dr., znanstveni svetnik, v pokoju,
SI-1000 Ljubljana, Po brestih 13
- Janez Globočnik, zgodovinar,
Srednja ekonomsko-turistična šola, SI-4240 Radovljica, Gorenjska cesta 13
- Bojan Godeša, dr., višji znanstveni sodelavec,
Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1
- Tamara Griesser-Pečar, dr., raziskovalka,
DE-31785 Hameln, Wehler Weg 16
- Bruno Hartman, dr., literarni zgodovinar, teatrolog, bibliotekar, v pokoju,
SI-2000 Maribor, Prežihova ulica 15
- Milica Kacin Wohinz, dr., znanstvena svetnica, v pokoju,
SI-1000 Ljubljana, Celovška cesta 143
- Danijel Otto Malenšek, pravnik,
SI-1000 Ljubljana, Rožna dolina, cesta IV/5
- Avguštin Malle, dr., direktor,
Slovenski znanstveni inštitut, A-9010 Klagenfurt/Celovec, Mikschallee 4
- Tino Mamič, zgodovinar,
SI-6000 Koper, Manžan 37a
- Boris Mlakar, dr., znanstveni sodelavec,
Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1
- Dušan Nečak, dr., redni profesor,
Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva cesta 2
- Milan Pahor, direktor,
Naroda in študijska knjižnica, I-34133 Trieste/Trst, Via San Francesco 20/I
- Janko Prunk, dr., redni profesor,
Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva
ploščad 5
- Božo Repe, dr., izredni profesor,
Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva cesta 2
- Justin Stanovnik, profesor filolog, v pokoju,
SI-1000 Ljubljana, Teslova ulica 7
- Igor Torkar, književnik,
SI-1000 Ljubljana, Ažbetova ulica 1
- Nevenka Troha, dr., znanstvena sodelavka,
Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1
- Zdravko Troha, publicist,
SI-1000 Ljubljana, Javorjev drevored 11
- Jerca Vodušek Starič, dr., izredna profesorica,
Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru, SI-2000 Maribor, Koroška cesta 160
- Janez Zdešar, dr., duhovnik,
DE-85551 Heimstetten/München, Rosenstr. 26